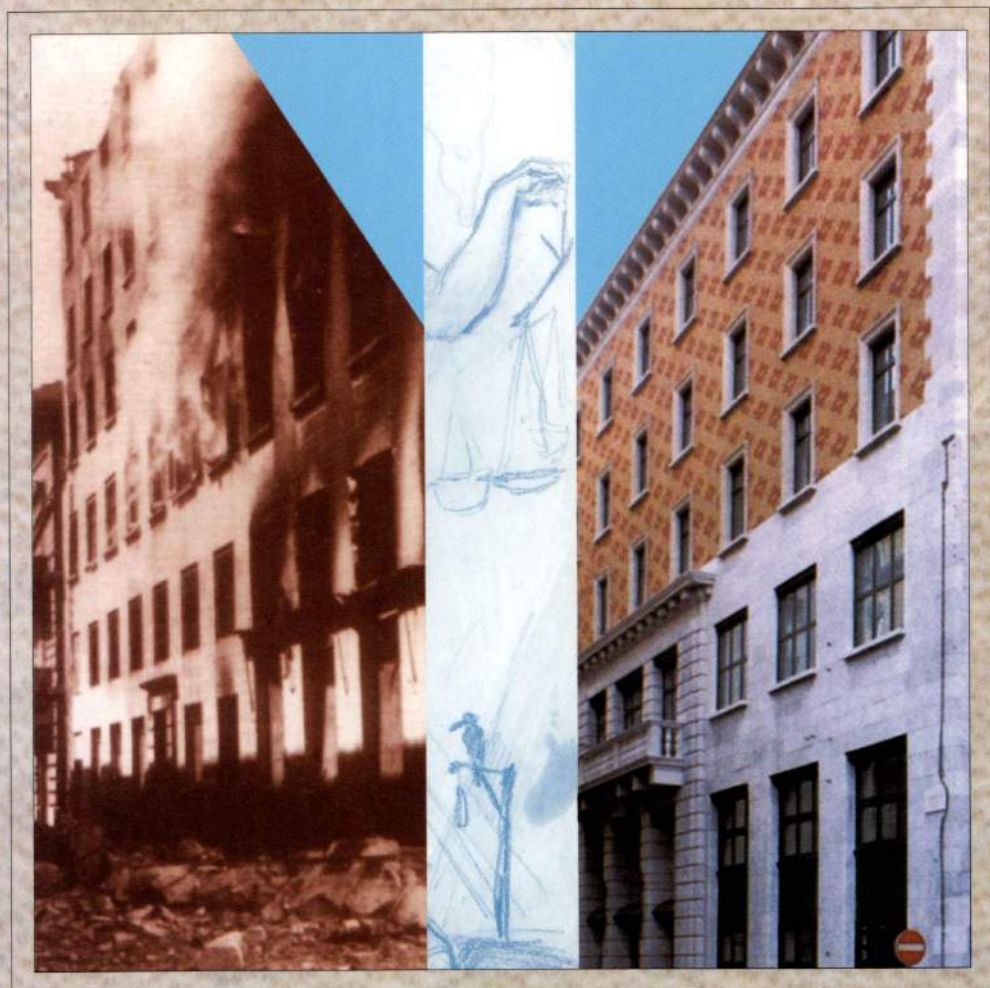

ACTA HISTRIAE

11, 2003, 2

Znanstveno raziskovalno središče Koper (ZRS Koper), Zgodovinsko društvo za južno Primorsko in Odbor za proučevanje manjšin pri Slovenski Akademiji znanosti in umetnost (SAZU) so organizirali znanstveni posvet o pravnem položaju Slovencev v Italiji. Namen posveta je bil poglobiti vedežje o tej problematiki in jo razčleniti v njenih zgodovinskih in politično-pravnih razsežnostih. Zaradi tega smo posvet zastavili na interdisciplinarnih znanstvenih temeljih ter poleg zgodovinarjev in strokovnjakov za manjšinska vprašanja povabili tudi pravnike, sociologe in filologe, ki so s svojega zornega kota razsvetlili problematiko odnosa italijanskih oblasti do slovenske manjšine. Namen je bil pregledati različna stanja, v katerih se je v zgodovini znašla slovenska narodnostna skupnost v Italiji, s posebnim poudarkom na sedanjih razmerah. Očitno je, da je v 150 letih svojih odnosov z italijansko državo manjšina doživela različne formalno pravne statute, o katerih je bilo vredno spregovoriti, da bi razumeli sodobno situacijo in politiko lokalnih oblasti pa tudi rimske vlade do njene "zaščite".

Prof. dr. Jože Pirjevec

The Science and Research Centre of Koper (ZRS Koper), the Historical Society of Primorska Koper, and the Committee for the Study of Ethnic Minorities at the Slovene Academy of Sciences and Arts (SAZU) organised a scientific meeting on the legal status of the Slovenes in Italy. The main objective of the meeting was to enrich our knowledge of these complex issues and to analyse them within their historical and political-legal framework. This is the reason why the meeting was set out on interdisciplinary foundations and why we invited not only historians and experts for minority issues but also lawyers, sociologists and philologists, who then illuminated, from their own aspects, the various situations regarding the attitude of the Italian authorities towards the Slovene ethnic minority. Our aim was also to provide an overview of the different positions in which the Slovene minority found itself in Italy in the distant as well as recent past, with a special emphasis on the current state of affairs. It is quite obvious that during the 150 years of its relations with the Italian state the Slovene minority experienced a very diverse formal legal status. This was then discussed in order to understand the current situation and policy of the local authorities and the Italian government itself towards its protection.

Prof. Jože Pirjevec, Ph.D.

ISSN 1318-0185

9 771318 018087

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAE

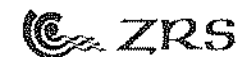
PRISPEVKI Z MEDNARODNEGA ZNANSTVENEGA SESTANKA
PRAVNI POLOŽAJ SLOVENCEV V ITALIJI, 1866-2002

CONTRIBUTI DAL CONVEGNO INTERNAZIONALE
SITUAZIONE GIURIDICA DEGLI SLOVENI IN ITALIA DAL 1866 AL 2002

CONTRIBUTIONS FROM THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC MEETING
THE LEGAL STATUS OF THE SLOVENES IN ITALY, 1866-2002

Koper, 8. november 2002
Capodistria, 8 novembre 2002
Koper, 8 November 2002

ACTA HISTRIAE, 11, 2003, 2

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper
Università della Primorska, Centro di ricerche scientifiche di Capodistria
University of Primorska, Science and Research Centre of Koper

KOPER 2003

ACTA HISTRIAE • 11 • 2003 • 2

ISSN 1318-0185

UDK/UDC 94(05)

Letnik 11, leto 2003, številka 2

Odgovorni urednik/
 Redattore responsabile/
 Chief Editor:

dr. Darko Darovec

Urednika/

Redattori/Editors:

Alenka Obid, Gorazd Bajc

Uredniški odbor/
 Comitato di redazione/
 Board of Editors:

Furio Bianco (IT), Milan Bufon, Lucija Čok, Lovorka Čoralić (HR),
 Darko Darovec, Goran Filipi, Vesna G. Mikolič, Aleksej Kalc,
 John Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Edward
 Muir (USA), Claudio Povolo (IT), Vida Rožac Darovec, Mateja
 Sedmak, Egon Pelikan, Jože Pirjevec, Salvator Žitko

Lektorji/Supervisione/
 Language Editor:

Tea Mejak (sl.), Rick Harsch (angl.)

Prevodi/Traduzioni/
 Translations:

Ester Časar (sl./it.), Tullio Vianello (sl./it.), Sergio Settomini
 (sl./it.), Marijan Bajc (sl./it.), Henrik Ciglič (sl./angl.), Violeta
 Jurkovič (sl./angl.)

Oblikovalec/Progetto
 grafico/Graphic design:
 Stavek/Composizione/
 Typesetting:

Dušan Podgornik

Izdajatelj/Editori/
 Published by:

Franc Čuden, Medit d.o.o.

Sedež/Sede/Address:

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče
 Koper/Università della Primorska, Centro di ricerche
 scientifiche di Capodistria/University of Primorska, Science and
 Research Centre of Koper©, Zgodovinsko društvo za južno
 Primorsko/Società storica del Litorale©
 Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče
 Koper, SI-6000 Koper-Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi 18,
 tel.: ++386 5 663-77-00; fax: ++386 5 663-77-10;
 E-mail: annales@zrs-kp.si; Internet: http://www.zrs-kp.si/
 Grafis trade d.o.o.

Tisk/Stampa/Print:
 Naklada/Tiratura/
 Copies:

500 izvodov/copie/copies

Finančna podpora/
 Supporto finanziario/
 Financially supported by:

Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije / Ministero per la
 cultura della Repubblica di Slovenia / Ministry of Culture of the
 Republic of Slovenia, Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport
 Republike Slovenije/ Ministero per l'educazione, la scienza e lo
 sport della Repubblica di Slovenia / Ministry of Education, Science
 and Sport of the Republic of Slovenia

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Jože Pirjevec: Znanstveni sestanek Pravni položaj Slovencev v Italiji, 1866-2002	I
Il convegno scientifico La situazione giuridica degli Sloveni in Italia dal 1866 al 2002	II
International Scientific Meeting the Legal Status of the Slovenes in Italy, 1866-2002	III
Branko Marušič: Pravni položaj beneških Slovencev ob priključitvi k Italiji leta 1866	I
<i>La situazione giuridica degli sloveni della Slavia veneta all'epoca della loro annessione all'Italia nel 1866</i>	
<i>Legal Status of the Venetian Slovenes on Annexation to Italy in 1866</i>	
Gorazd Bajc: Fašistična zakonodaja in Slovenci med obema vojnama	19
<i>La legislazione fascista e gli sloveni tra le due guerre</i>	
<i>Fascist Legislation and the Slovenes between the Two World Wars</i>	
Egon Pelikan: Slovenci v Julijski krajini in cerkvena oblast v času med obema vojnama	41
<i>Gli sloveni nella Venezia Giulia e le autorità ecclesiastiche nel periodo fra le due guerre mondiali</i>	
<i>Slovenes in Venezia Giulia and the Ecclesiastical Authority in the Inter-War Period</i>	
Samo Kristen: Kratek oris pravno-političnega položaja slovenskega prebivalstva Julijske krajine od italijanskega vstopa v vojno in napada na Jugoslavijo do italijanske kapitulacije v septembru 1943	57
<i>Breve illustrazione della posizione giuridico-politica della popolazione slovena della Venezia Giulia dall'entrata in guerra dell'Italia e dall'attacco alla Jugoslavia alla capitolazione italiana nel settembre del 1943</i>	
<i>A Short Delineation of the Legal-Political Status of Slovene Population in the Venezia Giulia Region from Italian Entry into World War II and Aggression against Yugoslavia to the Italian Capitulation in September, 1943</i>	

Anton Vratuša: Manifest narodnoosvobodilnega odbora za severno Italijo (CLNAI) italijanskemu ljudstvu Julijske Benečije (10. junij 1944, Milano)	77
<i>Manifesto del Comitato di Liberazione Nazionale Alta Italia (C.L.N.A.I.) al popolo italiano della Venezia Giulia (10 giugno 1944, Milano)</i>	
<i>Manifesto of the National Liberation Committee for North Italy (CLNAI) to the Italian People of the Venezia Giulia Region (June 10, 1944, Milan)</i>	
Janko Pleterski: Obris posebnosti ustavnega pojmovanja narodnih manjšin v jugoslovanski federaciji	91
<i>L'originalità della concezione costituzionale riguardante le minoranze nazionali nella federazione Jugoslava</i>	
<i>Elements of the Constitutional Treatment of National Minorities in the Yugoslav Federation</i>	
Janez Stergar: Republika Slovenija in zamejstvo 1945-2002	99
<i>La repubblica di Slovenia ed i territori d'oltre confine abitati da sloveni 1945-2002</i>	
<i>The Republic of Slovenia and Crossborder Areas from 1945 to 2002</i>	
Sandi Volk: Zavezniška zakonodaja in vprašnje naselitve istrskih beguncev na ozemlju tržaških Slovencev	129
<i>La legislazione alleata e l'insediamento dei profughi istriani nelle zone abitate da sloveni nella provincia di Trieste</i>	
<i>Allied Legislation and the Question of the Settlement of Istrian Refugees in the Territory of the Trieste Slovenes</i>	
Nevenka Troha: Slovenska manjšina v Italiji in italijanska v Jugoslaviji med letoma 1945 in 1990 – primerjava položaja	151
<i>La minoranza slovena in Italia e quella italiana in Jugoslavia fra il 1945 e il 1990 – posizioni a confronto</i>	
<i>The Slovene Minority in Italy and the Italian Minority in Yugoslavia from 1945-1990 – a Comparison between their Statuses</i>	
Mitja Ozbič: Pregled razvoja državne zakonodaje in sodne prakse pri uporabi slovenskega jezika v odnosu z javno upravo 1954-2002	181
<i>L'uso della lingua slovena nei rapporti con la pubblica amministrazione nel periodo 1954-2002: lo sviluppo della legislazione statale e della giurisprudenza</i>	
<i>An Overview of the Development of State Legislation and Legal Practice regarding the Use of The Slovene Language in Relation to Public Administration, 1954-2002</i>	

Jože Škerk: Statut Devinsko-nabrežinske občine in 28. člen zakona 38/2001. Jezikovna enakopravnost za slovensko manjšino v Italiji	189
<i>Lo statuto del comune di Duino - Aurisina / Devin - Nabrežina e l'art. 28 della legge n. 38/2001. Parità linguistica per la minoranza slovena in Italia</i>	
<i>Statute of the Duino - Aurisina / Devin - Nabrežina Council and Article 28 of the Law 38/2001. Linguistic Equality for the Slovene Minority in Italy</i>	
Samo Pahor: Ustavno sodišče italijanske republike in zaščita slovenske manjšine	195
<i>La corte costituzionale della Repubblica Italiana e la tutela della minoranza slovena</i>	
<i>Constitutional Court of the Italian Republic and Protection of the Slovene Minority</i>	
Ivo Jevnikar: Vloga in pomen paritetnega odbora pri izvajanju zaščitnega zakona za slovensko manjšino v Italiji	203
<i>Il ruolo e l'importanza del comitato paritetico nell'attuazione della legge di tutela della minoranza slovena in Italia</i>	
<i>The Role and Significance of the Proportional Representation Committee in Implementation of the Law on the Protection of the Slovene Minority in Italy</i>	
Walter Coren: Vloga občin pri zaščiti slovenskega jezika: analiza statutarnih pravil zamejskih krajevnih uprav	211
<i>Il ruolo dei comuni nella tutela della lingua slovena: analisi delle disposizioni statutarie alla luce dell'evoluzione giuridica nel settore</i>	
<i>The Role of Municipal Councils in the Protection of the Slovene Language: an Analysis of the Statutory Regulations in the Light of Legal Development in the Area</i>	
Walter Coren: Dvojezično poslovanje krajevnih uprav in doklada za dvojezičnost	223
<i>Funzionamento bilingue delle amministrazioni locali e indennità di bilinguismo</i>	
<i>Bilingual Administration by Local Authorities and Supplementary Allowances to their Civil Servants for Bilingualism</i>	
Bojan Brezigar: Evropa in manjšine	229
<i>L'Europa e le minoranze</i>	
<i>Europe and Minorities</i>	

- Emidij Susič:** Socializacija, asimilacija in pravni položaj 237
Socializzazione, assimilazione e posizione giuridica
Socialisation, Assimilation and Legal Status of the Slovene
Minority in Italy
- Patrizia Vascotto:** Pravica do jezika. Teoretične možnosti, stvarno stanje in druge implikacije, iz zunanjšega stališča 255
Diritto alla lingua. Condizioni teoriche, condizioni reali e altre implicazioni, viste da fuori
The Right of Language. Theoretical Possibilities, Actual Situation and Other Implications from the Outside Point of View

ZNANSTVENI SESTANEK
 PRAVNI POLOŽAJ SLOVENCEV V ITALIJI, 1866-2002

Znanstveno raziskovalno središče Koper (ZRS Koper), Zgodovinsko društvo za južno Primorsko in Odbor za proučevanje manjšin pri Slovenski Akademiji znanosti in umetnost (SAZU) so organizirali znanstveni posvet o pravnem položaju Slovencev v Italiji. Namen posveta je bil poglobiti vedenje o tej problematiki in jo razčleniti v njenih zgodovinskih in politično-pravnih razsežnostih. Zaradi tega smo posvet zastavili na interdisciplinarnih znanstvenih temeljih ter poleg zgodovinarjev in strokovnjakov za manjšinska vprašanja povabili tudi pravnike, sociologe in filologe, ki so s svojega zornega kota razsvetlili problematiko odnosa italijanskih oblasti do slovenske manjšine. Namen je bil pregledati različna stanja, v katerih se je v zgodovini znašla slovenska narodnostna skupnost v Italiji, s posebnim poudarkom na sedanjih razmerah. Očitno je, da je v 150 letih svojih odnosov z italijansko državo manjšina doživela različne formalno pravne statute, o katerih je bilo vredno spregovoriti, da bi razumeli sodobno situacijo in politiko lokalnih oblasti pa tudi rimske vlade do njene "zaščite".

Posvet je želel tudi izkoristiti priložnost in predstaviti knjigo, ki sta jo pripravila Odbor za proučevanje manjšin pri SAZU in Znanstveno-raziskovalno središče Koper in ki nosi naslov *Narodne manjšine. 5. Živeti z mejo. Slovenski kulturni prostor danes*. V knjigi so zbrani referati, ki jih je zgoraj imenovani Odbor organiziral na dveh posvetovanjih leta 2001. Sledili so referati kolegov iz Slovenije in zamejstva. V tem smislu smo želeli kot organizatorji tudi prispevati k čim tesnejšemu osebnemu in znanstvenemu sodelovanju Slovencev na tej in na oni strani meje. Poleg tega je beseda tekla o odnosu Evropske unije do manjšinskega vprašanja in se dotaknila problemov, ki se bodo pojavili v trenutku, ko bo Slovenija postala njena članica.

Prof. dr. Jože Pirjevec

IL CONVEGNO SCIENTIFICO
LA SITUAZIONE GIURIDICA DEGLI SLOVENI IN ITALIA
DAL 1866 AL 2002

Il Centro di ricerche scientifiche di Capodistria, la Società storica del Litorale ed il Comitato per lo studio delle minoranze presso l'Accademia Slovena delle Scienze e delle Arti, hanno organizzato un convegno scientifico sulla situazione legale degli sloveni in Italia. Lo scopo del convegno era quello di approfondire la conoscenza della problematica e di analizzarla nella sua dimensione storica e in quella politico-legale. Per questo il convegno è stato impostato su basi interdisciplinari e sono stati invitati oltre a storici ed esperti per le questioni delle minoranze, anche giuristi, sociologi e filologi, che hannomesso in luce, dal loro punto di vista, la problematica concernente il rapporto delle autorità italiane nei confronti della minoranza slovena. Lo scopo era quello di verificare le diverse situazioni, nelle quali, durante la storia, si è ritrovata la minoranza in Italia e di mettere in risalto le sue condizioni attuali. È ovvio che nei 150 anni di rapporti con lo Stato italiano, la minoranza ha sperimentato diverse situazioni formali e legali, delle quali occorre parlare per capire la politica delle autorità locali, nonché del governo centrale di Roma verso la sua "tutela".

Il convegno voleva cogliere anche l'occasione per presentare il libro che è stato preparato dal Comitato per lo studio delle minoranze presso l'Accademia Slovena delle Scienze e delle Arti e dal Centro di ricerche scientifiche di Capodistria intitolato: *Le minoranze nazionali. 5, Vivere con il confine, Lo spazio culturale sloveno oggi*, nel quale sono state raccolte le relazioni di due seminari che il Comitato sopraccitato ha organizzato in due convegni nell'anno 2001. La presentazione è stata seguita dalle relazioni dei colleghi della Slovenia e di quelli d'oltre confine. In questo senso gli organizzatori hanno voluto contribuire anche all'instaurarsi di una più stretta collaborazione, personale e scientifica tra gli sloveni dell'area. Oltre a ciò si è parlato anche del rapporto dell'UE nei confronti delle minoranze e dei problemi che sorgeranno nel momento in cui la Slovenia diventerà suo membro.

Prof. dr. Jože Pirjevec

INTERNATIONAL SCIENTIFIC MEETING
THE LEGAL STATUS OF THE SLOVENES IN ITALY, 1866-2002

The Science and Research Centre of Koper (ZRS Koper), the Historical Society of Primorska – Koper, and the Committee for the Study of Ethnic Minorities at the Slovene Academy of Sciences and Arts (SAZU) organised a scientific meeting on the legal status of the Slovenes in Italy. The main objective of the meeting was to enrich our knowledge of these complex issues and to analyse them within their historical and political-legal framework. This is the reason why the meeting was set out on interdisciplinary foundations and why we invited not only historians and experts for minority issues but also lawyers, sociologists and philologists, who then illuminated, from their own aspects, the various situations regarding the attitude of the Italian authorities towards the Slovene ethnic minority. Our aim was also to provide an overview of the different positions in which the Slovene minority found itself in Italy in the distant as well as recent past, with a special emphasis on the current state of affairs. It is quite obvious that during the 150 years of its relations with the Italian state the Slovene minority experienced a very diverse formal legal status. This was then discussed in order to understand the current situation and policy of the local authorities and the Italian government itself towards its protection.

The meeting was also an opportunity to present the book prepared by the Committee for the Study of Ethnic Minorities at SAZU and ZRS Koper. The publication entitled *National Minorities. 5, To Live with the Border: The Slovene Cultural Place Today* consists of papers presented at the two symposiums organised by the above committee in the year 2001. After the presentation, papers by our colleagues from Slovenia and across the border were read. In this sense we, the organisers of the meeting, wished to contribute to the closest possible personal and scientific collaboration of the Slovenes of the littoral area. We also discussed the attitude of the EU towards the minority question and tackled problems that are likely to arise when Slovenia becomes its member.

Prof. Jože Pirjevec, Ph.D.

PRAVNI POLOŽAJ BENEŠKIH SLOVENCEV OB PRIKLJUČITVI
K ITALIJI LETA 1866

Branko MARUŠIČ

Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2

e-mail: branko.marusic@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Avtor je razdelil pravni položaj beneških Slovencev skozi zgodovino na dve poglavitni časovni in problemski razdobji. Prvo obdobje gre do razpada beneške države leta 1797, drugo pa od leta 1866 dalje; vmesni čas, skoraj sedemdesetih let, je izrazito prehodni. Največ poudarka daje razmeram po letu 1866, ko so Beneški Slovenci prešli pod Italijo. Avtor pri tem opisuje pisanje časopisja, ki je razlagalo osnovno vodilo, in sicer da imajo Beneški Slovenci enak položaj kot ostali, novi in stari državljani italijanske kraljevine, to pa je vodilo k njihovi asimilaciji; šole so bile na primer samo v italijanščini. V štiridesetih letih se pravni položaj teh Slovencev ni prav nič spremenil. Čeprav so nekateri (na primer čedajski odvetnik Carlo Podrecca) opozarjali oblasti, je italijanska kraljevina vodila dalje tako politiko, da jezikovna in narodnostna posebnost Slovencev Benečije v odnosu do večinskega naroda ni prišla do izraza.

Ključne besede: Slovenci, Italija, Beneška Slovenija, narodne manjšine, 1866, pravice manjšin

LEGAL STATUS OF THE VENETIAN SLOVENES ON ANNEXATION
TO ITALY IN 1866

ABSTRACT

The author divided the legal status of Venetian Slovenes into two major periods of history in respect to time and the complex issues involved. The first period covers the time prior to the fall of the Venetian state in 1797, the second from 1866 onwards; the intermediate time, almost seventy years, is explicitly transitional. Special emphasis is given to the situation after 1866, when the Venetian Slovenes came under the rule of Italy and soon began to experience its negative attitude towards them. In this respect, the author describes the texts written in newspapers, including the basic guideline, according to which the Venetian Slovenes had the same status as the rest –

new and old citizens of the Italian Kingdom – which eventually led to their assimilation; schools, for example, were only Italian. In forty years, the legal status of these Slovenes did not change at all, in spite of the fact that some people, such as Carlo Podrecca, a barrister from Cividale (Čedad), warned the authorities that the Italian Kingdom engaged in such politics that the special linguistic and ethnic features of the Venetian Slovenes could not be manifested in relation to the majority nation.

Key words: Slovenes, Italy, Venetic Slovenia, national minorities, 1866, minority rights

Pravni položaj Beneških Slovencev ima skozi zgodovino dve poglavitni časovni in problemski obdobji. Prvo sega do razpada Beneške republike leta 1797, drugo pa od leta 1866 naprej. Vmesni čas, skoraj sedemdesetih let, pa je izrazito prehodni. Prvo obdobje je vabilo k proučevanju predvsem pravne zgodovinarje, njihovo raziskovanje se je osredinjalo ob svojevrstni samoupravi, ki so jo Slovenci ob reki Nadiži in njenih pritokih uživali in uresničevali. Svojevrstnost je bila pravzaprav le v tem, da se je tu najdlje ohranila stara slovanska ureditev, ki je skozi stoletja delovala v skupnosti več občin, imenovanih banke. V Beneški Sloveniji sta bili landarska in mjesarska banka, ki sta ji načelovala velika župana. Ob skupnosti sta se enkrat letno sestajali v tako imenovanem Parlamento della Schiavonia in sklepali o zadevah z nadrejenimi beneškimi oblastmi.¹ Delovanje teh skupnosti je bilo povezano s privilegiji, ki jih je beneška oblast dajala Beneškim Slovincem, čuvarjem severovzhodnih meja države.

Med letoma 1797 in 1866 je nastopilo prehodno obdobje z menjavo državne pripadnosti Beneške Slovenije (v okviru videmske pokrajine), najprej avstrijski monarhiji (1797-1805), nato Napoleonovemu kraljestvu Italije (1805-1814) in po sklenitvi pariške mirovne pogodbe (30. maja 1814) znova Avstriji. Ta je tudi določila meje (cesarski dekret z dne 9. oktobra 1814) med starimi avstrijskimi ozemlji (Koroška, Goriška) in ozemlji nekdanje Beneške republike, med katere je sodila tudi Videmska pokrajina z Beneško Slovenijo vred. Pokrajina, sodila je v Lombardsko-beneško kraljestvo, je obsegala 6555 km² in štela 335.623 prebivalcev (v Vidmu je l. 1815 živelo 17.124 ljudi) (Morassi, 2002, 5-6).

Razvoj dogodkov po letu 1866, zlasti njegovi pravni vidiki, so bili obravnavani le delno, in še to za čas, ko je lahko matična domovina, tudi z možnostjo mednarodnopravnega učinka, posegla v reševanje problemov Beneških Slovencev kot sestavnega dela slovenskega naroda in sestavnega dela slovenske manjšinske skupnosti v

1 Tudi Henrik Tuma (1933, 231-243), Sergej Vilfan (1978, 576-584; 1996, 333-334).

Italiji po prvi, zlasti pa po drugi svetovni vojni. Pri tem pa je prav problem Beneških Slovencev ali natančneje slovenske narodne skupnosti v videmski pokrajini, kot je zapisal Paolo Leon, postal "klasičen primer nacionalističnega pritiska" (Leon, 1978, 43), seveda večinskega naroda.

S pravnim položajem Beneških Slovencev po letu 1866 se po formalnopravni plati ni veliko dogajalo, ker se imeli enak položaj kot preostali, novi in stari državljani italijanske kraljevine. Na svojo etnično in jezikovno posebnost so v desetletjih, ki so sledila njihovi vključitvi v italijanski državni prostor, sami opozarjali,² podobno kot so opozarjali nekateri italijanski avtorji (Pacifico Valussi, Giovanni Marinelli, Michele Gortani itd.) in poznavalci beneškoslovenskih razmer iz drugih evropskih držav in dežel (npr. Černý, 1906) ter predvsem matični Slovenci (Andrej Žnidarčič, Rihard Orel, Henrik Tuma itd.). Na ta opozorila pa se državni organi, sodeč po praksi in po tistem, kar zdaj vemo, niso ozirali.

Bolj kot katerikoli ozemlje, naseljeno s Slovenci, je Beneška Slovenija z Rezijo doživela od konca 18. do sedemdesetih let 19. stoletja največ upravnih in političnih sprememb na mednarodni ravni. Spremembe je začela vojna francoske republike z njenimi nasprotniki, med katerimi so bili tudi Habsburžani; pri tem se je Beneška republika, kamor so beneški Slovenci sodili, zadržala nevtralnno. Francozi so že marca 1797 prišli v Slovensko Benečijo in Napoleon je 1. maja 1797 napovedal vojno beneški državi. Dva meseca nato, 23. junija, je bila postavljena začasna furlanska vlada, sestavljali so jo simpatizerji Francozov. Vlada je delovala v duhu zamisli francoske revolucije in v kratkem času svojega delovanja izvedla nekaj pravnih in upravnih sprememb, ki so sledeč geslu "svoboda in enakost" posegle tudi v beneško-slovenski prostor. Toda 17. oktobra 1797 je bil podpisan kampoformijski mir, z njim je bilo konec beneške države. Avstrija pa je dobila v zameno za Milano in Belgijo večino beneškega ozemlja. Tako je Beneška Slovenija prišla v avstrijsko državo, oblast je prevzela na začetku leta 1798 in odpravila ukrepe začasne furlanske vlade. Obnovljena je bila beneška upravna ureditev, vendar se je začela kmalu prilagajati pravnemu in političnemu sistemu v avstrijskih dednih deželah. Februarja 1798 se je zadnjič sešel furlanski parlament, zadnja skupščina mersinske in landarske banke pa je bila 2. maja 1804.

Obdobje prvega avstrijskega vladanja je trajalo osem let. Po bratislavskem miru (decembra 1805) je vse nekdanje beneško ozemlje, ki ga je dobila Avstrija po miru v Campoformiju, pripadlo Napoleonu; 30. marca 1806 ga je priključil svojemu italijanskemu kraljestvu. Po tedanji razmejitvi so prišle v italijansko kraljestvo tudi vasi Borjana, Kred, Staro selo in Potoki. Po novi meji med Napoleonom in Avstrijo se je

2 Zlasti pravnik Carlo Podrecca (1839-1916), pozneje duhovnik Ivan Trínko (1863-1954), v manjši meri pa duhovnik Eugenio Blanchini (1863-1921), zemljepisec Francesco Musoni (1864-1926) in jezikoslovec Bruno Guyon (1868-1943). Število piscev pa se je zlasti povečalo po drugi svetovni vojni.

Napoleonovo ozemlje pomaknilo daleč na vzhod in reka Soča je 1811 postala meja med italijanskim kraljestvom in Ilirskimi provincami. Ozemlje Furlanije med Sočo in Timentom je sodilo v departma s sedežem v Passarianu, razdeljen na štiri distrikte. Čedadski distrikt je imel več kantonov, med njimi Špeter Slovenov. Na ozemlju landarske banke so namesto 21 sosednj (vicinie) nastale 4 občine, na ozemlju mersinske banke pa je pet novih občin nastalo iz prejšnjih petnajstih.

Septembra 1813 so Furlanijo znova zasedli Avstrijci in 9. oktobra 1814 je bila določena nova meja med Benečijo in matično Avstrijo (Avstrijsko primorje). S cesarskim patentom z dne 7. aprila 1815 je bilo ustanovljeno avstrijsko Lombardsko-beneško kraljestvo, z vladama (gubernijema) v Milanu in v Benetkah. Avstrijci so tu ohranili francoski sistem občin. Te so tvorile okraje, okraji pa province (pokrajine). Pod beneško vlado je sodilo osem pokrajin (Benetke, Verona, Videm, Padova, Vicenza, Treviso, Rovigo, Belluno), tudi videmska z ozemljem Beneških Slovencev. Posebnost iz prvega časa delovanja Lombardsko-beneškega kraljestva pa je gotovo namen avstrijske oblasti, da bi v leta 1816 nastajajočo upravno skupnost Kraljestvo Ilirija vključili tudi distrikt Čedad. To pomeni, da bi se v matico vključila tudi večina Beneških Slovencev. Načrt se ni uresničil in ostala je, pravzaprav nastala je meja med Ilirskim in Lombardsko-beneškim kraljestvom, ki je delovala prav tako močno kot državna meja, "ločila je dva sistema uprave, dve tradiciji, dva svetova" (Melik, 1996, 100). To pomeni, da so bili Beneški Slovenci skupaj z matičnimi združeni pod istim vladarjem, a tesnejše zблиževanje je preprečevala meja, ta je ločevala italijanska ozemlja od ozemelj, ki so zgodovinsko pripadala Nemiški zvezi (Antonini, 1865, 471-472).

Leto 1848, leto prve italijanske zedinjevalne vojne, je v Beneški Sloveniji minilo v znamenju nasprotovanja Avstriji, ki je po Napoleonovem času nadaljevala postopno uničevanje beneške tradicije predvsem na področju krajevne samouprave. Avstrija je leta 1833 ukinita zbiranje v sosednjah (vicinie) in leta 1839 začela z zakonom odpravljati srenjska zemljišča (kamunje). V takem ozračju se je revolucionarna Italija leta 1848 pokazala kot naslednik v dobrem spominu ohranjene Beneške republike. (Marušič, 1998, 104) Zato tudi vabilo beneškim Slovincem 10. aprila 1848, prihajalo je iz upornih Benetk: "Bratje Slovenci, ki razumete bolečino Italije, katere dušo je Avstrija tako nenadoma in neusmiljeno napadla." (Quarognolo, 1898, 4-5). To seveda ni bilo prvič, da se je v javnosti omenjala jezikovna različnost prebivalcev Furlanije. Že od srednjega veka sem se je njihovo ozemlje imenovalo kot Schiavonia, v mejnih sporazumih med Avstrijo in Beneško republiko sredi 18. stoletja se imenuje kot Schiavonia Veneta ali Venezia Schiavonia in Veneta Schiavonia. Kasneje so se je pojavljale nove oblike kot na primer Slavia italiana, Slavia ali Alta Slavia vendar po tem, ko je Beneška Slovenija prišla pod italijansko suverenost.

Po dogodkih v letih 1848-1849 je Avstrija znova prevzela oblast trdno v roke, toda oblastne strukture so se zelo počasi obnavljale. Oktobrirana marčna ustava (1849) je za Lombardsko-beneško kraljestvo predvidevala lastno ustavo. Potem je oktobra

1849 sledila reorganizacija avstrijske oblasti v italijanskih deželah na podlagi Navodil o začasni ureditvi civilne uprave v Lombardsko-beneškem kraljestvu (Grundzüge für die provisorische Organisierung der Zivilverwaltung in lombardisch-venetianischen Königreich, 12. oktobra 1849) (Mazohl-Wallnig, 1981, 34-35). V skladu z navodili je bil imenovan generalni vojaški guverner, ki je imel v osebi feldmaršala Radetzkega izjemno moč, vojaško in civilno (sestavljali so jo civilna in vojaška sekcija ter urad predsedstva). Dve namestništvu (luogotenenze) v Milanu in v Benetkah naj bi bili podrejeni notranjemu ministru. Toda vmesni organ je postal General-Gouvernement, ki si je uzurpiral oblast in si podredil namestnika. Radetzky je vladal s trdo roko, vzpostavil je pravzaprav vojaško oblast. Trdost njegovega nastopanja je omilil februarja 1857 novi guverner, cesarjev brat nadvojvoda Maksimilijan (Meriggi, 1987, 365). Še pred njegovim nastopom je avstrijska vlada omejevala moč vojaških oblasti v deželah Lombardija in Benečija (Veneto), prava civilna oblast se je dokončno vzpostavila šele leta 1855, a le za kratek čas. Leta 1859, v drugi italijanski zedinjevalni vojni, je Avstrija izgubila Lombardijo. Ta sprememba je napovedovala napredovanje procesa italijanskega združevanja in pri Italijanih pa tudi v evropski politiki je ostajala presumpcija, da je avstrijska Benečija del nedograjene Italije. Rodila je krizo vladanja v preostanku avstrijske italijanske posesti v Benečiji (Venetu). Očitno je bilo, da Avstrija ni bila uspešna niti z ustavnimi spremembami in njihovim uresničevanjem v letih 1860 in 1861. (Ghisalberti, 1969, 34) Ko je bil z oktobrsko diplomom (1860) in februarским patentom v avstrijski monarhiji uveden parlamentarni pravni red, je za bil za Lombardsko-beneško kraljestvo določen v 6. členu februarskega patenta – potem ko se bo pokazal primeren čas – poseben deželni statut. Za ta prehodni čas pa so dali obema kongregacijama (v Milanu in Benetkah) pravico, da v dunajski državni zbor pošljeta dvajset poslancev. Poslance naj bi pravzaprav izbralo 16. aprila 1861 skupaj 844 volilnih mož z območja Benečije in pokrajine Mantova. Slab mesec dni (17. marca 1861) je bila razglašena ustanovitev Kraljestva Italije in med Italijani v Benečiji je bilo veliko protiaavstrijskega razpoloženja. Svojo navzočnost na volitvah so odrekli volilni možje in kandidati v duhu "junaškega, a zakonitega upora zoper vlado" (Giusti, 1981, 62). Na podoben način so svojo nenaklonjenost avstrijski državi in vladi pokazali tudi italijanski poslanci v istrskem deželnem zboru, ko so z besedo "nessuno" odrekli sodelovanje Istre v dunajskem deželnem zboru (Quarantotti, 1936, 3-209; Barbalič, 1954, 292-300), podobno so ravnali Italijani na Južnem Tirolskem (Tridentinskem) (Sestan, 1961, 81-82).

V takih okvirih je bilo vprašanje obstoja slovenske etnične skupnosti v Benečiji in njene samoodločbe obrobno in pomembno le za Slovence. Sicer so Beneški Slovenci ohranjali do Italije in italijanskega vprašanja podobna stališča kot leta 1848. Nekateri so sodelovali v pripravah za protiaavstrijski upor v Furlaniji leta 1864, in ker je bil upor odpovedan, so na primer v Podbonescu skrili zalogo orožja v seniku, ki je bil last občinskega sekretarja Antona Crucila iz Ronca (Pilosio, 1966, 239, 259, 367).

Ozemlje Beneških Slovencev je sodilo – kot smo že zgoraj povedali – v videmsko pokrajino. Pred tretjo italijansko osvobodilno vojno leta 1866 je bilo le še del beneškega kraljestva oziroma videmske pokrajine, porazdeljene na 19 okrajev in na skoraj dvesto občin. Občine so bile treh stopenj: pokrajinska središča (Benetke, Verona, Vicenza, Padova, Rovigo, Videm, Treviso, Belluno in kraljevsko mesto Bassano), občine s prek tristo posestniki in preostale; delovanje občin je nadziral okrajni glavar, pravico do lastne občinske uprave pa so imele le občine z več kot 3000 prebivalci. Slovenci so živeli predvsem v okrajih Čedad, Špeter Slovenov, Humin, Možac in Tarčent. Pokrajino je upravljala pokrajinska kongregacija (Congregazione provinciale) v Vidmu, sestavljala jo je osem članov, ki jih je na predlog občin imenovala osrednja kongregacija (Congregazione centrale) v Benetkah; dva delegata je pokrajina izbirala za sodelovanje v delu centralne kongregacije (Morassi, 2002, 8-12). Kongregacije niso bile prava ljudska predstavništva, pač pa so se "morala zadovoljiti z vlogo običajnih birokratskih organizmov in posvetovalnega telesa" (Tessitori, 1966, 50). Po priključitvi k Italiji leta 1866 je nova videmska pokrajina štela 17 okrajev in 182 občin z okoli 480.000 prebivalci. V vojni leta 1866 je bila Avstrija sicer na italijanskem bojišču uspešna, toda usodo njenih italijanskih posesti je vendarle odločil njen poraz v boju s Prusijo. Ker so bili dogodki leta 1866 odločilni tudi za usodo Beneških Slovencev, naj bo naša pozornost najprej namenjena vojaškemu dogodku. K temu lahko še dodamo, da so se posamezni prebivalci na ozemlju Beneških Slovencev pripravljali tudi na upor zoper avstrijsko oblast, podobno kot leta 1864 (Blaas, 1866, 55; Leicht, 1911, 138-141).

V vojna dogajanja leta 1866 je bil poleg vojskujočih se držav, predvsem Avstrije, Italije in Prusije, vpleten tudi francoski cesar Napoleon III., podpiral je zedinjevalne težnje Italije. Prav njegovo posredništvo je Italiji omogočilo, da je postajala suveren nad ozemljem Benečije v času, ko je vojna še trajala. S preliminarno mirovno pogodbo, podpisano v Mikolovu 26. julija 1866 med Avstrijo in Prusijo, se je slednja obvezala, da bo pridobila premirje na italijanskem bojišču, kakor hitro bo francoski cesar izjavil, da bo dal Benečijo Italiji. To je cesar storil že naslednji dan, 27. julija, in tako je tudi določal šesti člen 23. avgusta 1866 podpisane mirovne pogodbe med Avstrijo in Prusijo (ratificirane 30. avgusta), da je Benečija za Italijo pridobljena in da ji bo predana, takoj ko nastopi obdobje miru. S tem se je strinjal, kot povedano, avstrijski cesar in njegovo privolitvev je nato vseboval tudi tretji člen mirovne pogodbe med Avstrijo in Italijo, podpisane na Dunaju 3. oktobra 1866.³

Določila preliminarne pogodbe iz Mikolova (26. julija 1866) s soglasjem avstrijskega cesarja in iz nje izvirajoče mirovne pogodbe med Avstrijo in Prusijo (23. avgusta 1866) je tako mogoče razumeti kot priznanje suverenosti Italije nad Benečijo

3 V knjigi Milice Kacin Wohinz in Jožeta Pirjevca *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000* (2000, 17) je naveden datum 10. avgust 1866, ko si je Italija s podpisom miru zagotovila Benečijo. Taka napaka v tako ugledno knjigo ne sodi.

in seveda nad videmsko pokrajino v smislu pactum in favorem tertii. (Beran, 1996, 97-120) Italija je to dejstvo upoštevala zlasti od dne, ko je njena vojska 25. julija 1866 prišla v Videm in se je nato začela pomikati proti avstrijski meji. Toda prehod čez Sočo je Italiji preprečilo premirje v Krminu, 12. avgusta 1866. V premirju navedena določila so poleg drugega postavila tudi razmejitveno črto, po kateri so v okrajih Tolmezzo – Tolmeč, Moggio – Možac, Čedad, Humin, Tarčent, Špeter Slovenov in Palmanova začasno ostale avstrijske čete.

Tako je Italija v času prodiranja njene vojske proti severu, ob koncu julija in na začetku avgusta 1866, na osvojenih ozemljih delovala kot suveren, ozemlja je imenovala "Province italiane liberate dalla dominazione austriaca". Vendar je 19. julija 1866, še pred podpisom premirja v Mikolovu, izšel dekret o sodni oblasti "nelle provincie venete liberate dall'occupazione austriaca" (RULD, 1). Dne 4. avgusta 1866 je izšel kraljevi odlok, ki je odločal, da so "vsi državljani enaki pred zakonom, ne oziraje se na veroizpoved; vsi uživajo enako vse civilne in politične pravice" (RULD, 2). Tako si so si sledili ukrep za ukrepom, med njimi so bili tudi taki kot odlok 28. julija 1866 o objavi italijanske ustave oziroma statuta (4. marca 1848), dekret o spremembi občinskih uprav (1. avgusta 1866). Med mnogimi dekreti je bil tudi tisti z dne 8. avgusta 1866, odpravil je telesno kaznovanje s palico (moški) in s šibo (žensk) v deželah, ki so bile osvobojene avstrijske dominacije (RULD, 3).

Za območje Furlanije je pomemben ukrep imenovanje Quintina Selle za posebnega komisarja (Commissario straordinario) za videmsko pokrajino le tri dni po tem, ko so prve italijanske čete prišle v Videm. Sella je 17. avgusta 1866 razpustil videmski mestni svet in pokrajinsko kongregacijo, oba organa je nato obnovil v novi sestavi. Bil je obseden z mislijo, da je treba v okolju – v katerem bi bilo lahko pričakovati avstrijski protinapad – kjer ga je motila navzočnost avstrijakantov, konservativnih katoličanov in Slovanov ("slavi nelle zone isontine"), utrditi avtoriteto italijanske države (Ghisalberti, 1969, 34).

Navedenim kraljevim dekretom je sledil dekret o volilnih seznamih (1. septembra 1866), 10. oktobra pa je izšel odlok, s katerim se je naznanjalo število in vsebina dekretov, ki so bili v pokrajinah Verona, Venezia in Mantova že izdani za "italijanske pokrajine, osvobojene od avstrijske okupacije." (RULD, 4) Vse to zakonsko gradivo pa se tedaj ni moglo uresničevati v Beneški Sloveniji, kjer je bila še vedno avstrijska vojska. Tako piše dopisnik "Iz št. Petra nad Čedadom", da so 26. avgusta 1866 prišli v Špeter Slovenov italijanski ("laški") vojaki: "Mi Slovenci, ki spadamo v videmsko pokrajino, imamo posadko avstrijsko, postave pa laške; nobenega avstrijskega gerba ni videti več pri nas ... Vradniki eni so zbežali k Lahom v Videm, eni so pa ostali in so plačevani od Lahov. Pravijo eni, da laška meja bode segla so Soče; to pa se ne vé, ali bo resnično." (Zgodnja danica, 10. 9. 1866, 206) Tako so se zaradi okoliščin v Beneški Sloveniji kasneje opravile občinske volitve, drugod pa so se sicer

začele že 30. septembra 1866,⁴ avstrijska vojska je na primer zapustila Špeter Slovenov dan pred plebiscitom, tj. 20. oktobra 1866 (*Giornale di Udine*, 25. 9. 1866; 23. 10. 1866).

Prav v povezavi z demarkacijsko črto, ki jo je določalo premirje v Krminu, je vredno omeniti, da je razmejitvev potekala na furlanskem sektorju deloma po jezikovni slovensko-italijanski (furlanski) ločnici, kar se je očitno ujemalo s temeljnim pogojem za sklenitev premirja (tako je določila Francija), z načelom uti possidetis (ozemeljsko stanje ob koncu vojnih spopadov) (DDI, 1). Tako razmejitvev lahko povežemo tudi s poznejšimi dogodki, ko se je narodnostna (jezikovna) posebnost predelov Beneške Slovenije (špeterski okraj) pokazala ob določanju nove meje med Italijo in Avstrijo. Avgusta 1867 je slednja predlagala zamenjavo okraja Špeter Slovenov z okrajem Primiero na Južnem Tirolskem (12.000 ljudi); Italija je zamenjavo odbila z non possumus, ker je pripadnost določil plebiscit leta 1866. (Podrecca, 1887, 151) Čeravno v spisih avstrijske razmejitvene komisije ni bilo o takih zamenjavah nič najti (Beran, 1996, 117), pa je vendar v času, ki je sledil premirju v Krminu, krožil v javnosti glas o zamenjavah bogatih ozemelj v južnem Posočju (Červinjan – Cervignano) za revne slovanske okraje (slawische Distrikte) v videmski pokrajini. Avstrijska stran, sodeč po mnenju tržaškega namestnika Ernesta Leopolda Romana Kellersperga, v tako zamenjavo ni privolila. Očitno je, da si je ozemlja v južnem Posočju želela pridobiti Italija. Komisar Quintino Sella je izdelal predlog o odstopu slovenskih vasi v predelu Nadiže (Beran, 1996, 115-116). Ozemlja beneških Slovencev pa se ni dotikal predlog italijanskega kralja Viktorja Emanuela II., ki je predlagal avstrijskemu veleposlaniku v Firencah Aloysu Karlu Kübecku, da bi zamenjali Avstriji določeno območje Ogleja (20.000 ljudi) za ustrezne predele na Južnem Tirolskem (Sandona, 1932, 48-49). O demarkacijski črti, ki so jo določili v konvenciji o premirju (Convenzione d'Armistizio) v Krminu, pa je njen sopodpisnik general major Karl Möring sodil, da "zagotavlja polno svobodo pri napadu na italijanski prostor" (Ricaldone, 1992, 130).

Rešitev začasnega stanja, kakršno je ustvarilo premirje v Krminu, je bila že omenjena dunajska mirovna pogodba med Italijo in Avstrijo z dne 3. oktobra 1866.

4 V beneškoslovenskih krajih oziroma v občinah, kjer so živeli tudi Slovenci, so bili na županska mesta postavljeni: dr. Luigi Uecaz v Ahtnu, Valentino Velliscig v Stari Gori, dr. Giovanni Portis v Čedadu, Giuseppe Armelini v Fojdi, Giuseppe Rieppi v Prapetnem, dr. Pietro Rotta v Rtinju, Antonio Tomiutti v Gorjanih (Montenars), Andrea Goriup v Št. Lenartu, Domenico Buttolo v Reziji, Giovanni Morandini v Na Bili (Resiutta), Giuseppe Scuderini v Dreki, Giuseppe Craghil v Grmeku, Giuseppe Manzini v Roncu, Giuseppe Goles v Sovodnjah, dr. Luigi Seclì v Špetru Slovenov, Antonio Crisetig v Srednjah, Antonio Specogna v Tarčetu (Tarchetto), Pinosa Valentino v Bardu, Giacomo Bearzi v Nemah, Antonio Marzolla v Platiščih in Nicolo Cristofoli v Tarčentu (*Giornale di Udine*, 22. 11. 1866). Župana Špetera Slovenov (Seclì) in Tarčenta (Cristofoli) sta bila imenovana za okrajna šolska ravnatelja že pred plebiscitom z dekretom Quintina Selle z dne 16. oktobra 1866 (*Giornale di Udine*, 17. 10. 1866).

Pogodba je v tretjem členu določala, da se avstrijski cesar strinja z združitvijo Lombardsko-beneškega kraljestva z italijanskim kraljestvom, in v preambuli določila, da je avstrijski cesar odstopil francoskemu Lombardsko-beneško kraljestvo in da je pripravljen priznati združitev s pridržkom, da se s tem soglašata tudi prebivalstvo. To pa je bil seveda plebiscit, in ne navadna avstrijska cesija, ki bi bila za Italijo žaljiva.

Plebiscitu na Beneškem (Veneto), dejanju, ki ga je zlasti pogojevala Francija, se to razpravljanje posebej ne posveča. V videmski pokrajini, sestavnem delu Benečije, je za Italijo glasovalo 105.386 glasovalcev, 36 proti, 15 pa je bilo neveljavnih glasovnic. Omeniti pa je le treba, da je bil 7. oktobra 1866 izdan dekret o sodelovanju na zborovanjih (comizi), na katerih naj bi se državljani 21. in 22. oktobra 1866 s *si* in *no* na tiskanem lističu izrekli za: "Dichiariamo la nostra unione al Regno d'Italia sotto il Governo Monarchico costituzionale del Re Vittorio Emanuele e dei suoi successori" (RULD, 5). Dne 13. oktobra 1866 pa je bil izdan dekret o izvedbi plebiscita v "osvojenih italijanskih pokrajinah", in sicer je določal, da se ga udeležijo 21 let stari državljani in tisti, ki niso dopolnili 21 let, a so delovali v vojski ali pa bili prostovoljci. Z dekretom z dne 14. oktobra 1866 je bilo objavljeno besedilo dunajske mirovne pogodbe (3. oktobra 1866) in dekret o njenem izvajanju; dekret je postal zakon 25. aprila 1867.

Med pomembnejšimi zakonskimi določili, ki so nastala po plebiscitu, omenimo določitev volilnih kolegijev z dne 30. oktobra 1866 (štev. 3296) in 4. novembra 1866 izdani kraljevi dekret, ki je na podlagi rezultata plebiscita določal, da je beneška pokrajina skupaj z Mantovo postala integralni del italijanskega kraljestva, in je v drugem členu imel določilo, da bo 82. člen italijanske ustave (Statut bo imel svojo polno učinkovitost od dneva prvega zasedanja obeh zbornic) imel polno veljavo, ko bosta deželi imeli zastopstvo v parlamentu; dekret je dobil obliko zakona, ko sta ga izglasovali obe poslanski zbornici (18. julija 1867).

Tako se je tudi formalno začela izvajati italijanska suverenost v novih pokrajinah in s tem tudi v Beneški Sloveniji. Plebiscit je seveda reševal temeljno formalno vprašanje, ne pa številnih problemov, ki so jih prinašale nove državnopravne razmere. Vzporedno z uvajanjem nove oblasti pa se je postavljalo v ospredje zunanjepolitično vprašanje – potek nove meje kraljevine Italije z Avstrijo in italijanski notranjepolitični problem – privolitev v centralistično ureditev (v videmski pokrajini jo je zastopal komisar Quintino Sella) ali pa federalizem oziroma deželni (pokrajinski) avtonomizem.

Večkrat je bilo zapisano, da so Italija, morda država ali pa predstavniki Italijanov v videmski pokrajini, pridobivali Slovence z obljubami, da jim bo dala, v nasprotju z Avstrijo, šole v domačem jeziku in druge ugodnosti, zlasti take, ki so jih nekoč že uživali (Salvi, 1975, 212). O tem pravzaprav nimamo kakih uradnih izjav. Komisar Sella pa je že kmalu po prihodu v Videm ugotavljal, da je treba prikazati prebivalstvu razliko med avstrijsko in italijansko vlado in "onde agire sui paesi limitrofi nei quali

l'elemento italiano e molto combattuto da elementi clericali, slavi e austriacanti" (Salimbeni, 1977, 73). S tem je pokazal na različnost videmskega okolja, kjer je močan protiliberalni odpor kazala zlasti krajevna cerkev. To je bil za nove oblasti kar resen problem in odsev teh razmer je zaslediti tudi v slovenskem tisku, v dopisih iz Beneške Slovenije.⁵ Ni pa nobenega dvoma, da se je odnos novih oblasti do drugorodcev ravnal po določenih 24. členu Statuta, ki je določal: "Vsi pripadniki kraljestva, naj imajo katerisibodi naslov ali katerisibodi stopnjo, so enaki pred zakonom. Vsi uživajo na enak način privatne in politične pravice ter se pripuščajo k civilnim in vojaškim službam, v kolikor temu ne nasprotujejo izjeme, določene v postavah."⁶ Liberalno določilo je govorilo o enakosti posameznikov, medtem ko ni bilo nobenih jamstev za narodnosti, ali kakor je leta 1978 ugotavljal Emil Cenčič, duhovnik in pravnik, je praksa upravnih organov izključevala "izražanje narodnosti, ki bi ne bila italijanska" (Cenčič, 1978, 251). Italija v svojem državnem pravnem redu ni poznala problema različnih etničnih skupnosti, le Francozi so v dolini Aoste imeli nekaj pravic, vse preostale skupnosti pa so bile na udaru asimilacije, ker je v Italiji vladalo prepričanje, da mora "država temeljiti na jezikovnem in kulturnem monolitizmu" (Ara, 1990, 457-488).

Od takega razumevanja je pot vodila le k asimilaciji, k "jasni asimilacijski politiki italijanskih oblasti do Benečanov" (Stranj, 1999, 121). To usmeritev je nakazal tudi dnevnik *Giornale di Udine*, urejal ga je znani furlanski publicist Pacifico Valussi in je bil v nasprotju z radikalnejšim *La Voce del Popolo* (glasilo Circola popolare) bolj umirjen, ko je v svoji 9. številki (12. septembra 1866) zapisal v dopisu iz Špetra Slovenov (takrat še San Pietro degli Slavi oz. Schiavi): "Vsi vedo, da niso Slovani iz Špetra in njegove okolice Italijani po izvoru, toda Italijani so po svojem čutenju in kulturi in tudi po jeziku predvsem tam, kjer lahko uživajo nekoliko izobrazbe ... Nič manj niso Italijani kot ostali." Taka stališča so prevevala odnos nove Italije do slovenskih Benečanov, pojavljala so se kar pogosto, tudi v večkrat citiranem članku *Gli Slavi in Italia*, ki ga je videmski dnevnik objavil 22. oktobra 1866 (*Giornale di Udine*, 22. 11. 1866; Petricig, 1977, 50-52; Černo, 1978, 396; Kacin-Wohinz, Pirjavec, 2000).

Uvajanje Benečije v italijanski državni prostor, predvsem na pravni podlagi, je trajalo nekaj mesecev. V sveženj ukrepov in odlokov so sodila tudi gospodarska vprašanja, zlasti povezana z denarnim prometom. Eden značilnih ukrepov so bile nedvomno volitve v državni zbor 25. novembra 1866 kot ena prvenstvenih nalog nove oblasti pa tudi krajevne politike, ki je hotela vnovič dokazati utelešenost videm-

5 V *Zgodnji danici* (1. 10. 1869, 219) je dopisnik P. (Peter Podreka) iz Špetra Slovenov zapisal: "Liberalci, videti toliko pokorščino in edinost duhovstva vse nadškofije do svojega ljubljenege nadškofa, so postali ošupljeni, ker upali so, da duhovstvo je razkosano ... marsikter, naveličan 'svobode liberalske', se zaveda svoje zmote in zapeljevanja."

6 Prevod v: *Pravni vestnik* (1921, 3).

ske pokrajine (v okviru Benečije) v italijanski državni prostor. Za od "Avstrije osvobojene kraje" je bilo določeno devet volilnih kolegijev (Videm, San Daniele, Čedad, Humin, Tolmezzo – Tolmeč, Palmanova, San Vito al Tagliamento, Pordenone, Spilimbergo). Ob volilnih okrajih pa je imela videmska pokrajina še 17 upravnih okrajev, Slovenci so živeli predvsem v okrajih Špeter Slovenov, Čedad, Humin, Tarcent. Zaradi volilnega cenzusa je bilo malo volilnih mož (elektorjev). Volilna zakonodaja je imela vse prej kot demokratičen značaj, saj je 466.000 prebivalcev videmske pokrajine predstavljalo le 5985 elektorjev. V čedajskem volilnem kolegiju je na prvih volitvah zmagal Pacifico Valussi, zmerno vladno usmerjeni kandidat (konservativni liberalec), tu je bil vnovič izvoljen na volitvah 10. marca 1867 – državnozbornske volitve so bile znova po dobrih treh mesecih zaradi padca Ricasolijeve vlade – in ki je svoj volilni program gradil na dejstvu, da je videmska pokrajina mejno območje, "vzhodni Piemont", moč Italije na vzhodu, kot ima na zahodu to nalogo pravi Piemont (Morassi, 2002, 49). Valussi, nekdanji v krogu tržaških intelektualcev, zbranih ob reviji *La Favilla* pred letom 1848 in simpatizer kulturnega preporoda južnih Slovanov, je z leti spremenil svoj odnos do Slovanov ob Jadranu. Zagovarjal je njihovo asimilacijo tudi z javnim delovanjem v Vidmu, pred prihodom Italije⁷ in zlasti po njem. Ustanovil naj bi nekakšno gibanje za poitalijačenje Slovencev v videmski pokrajini (Primorec, 17. 3. 1867).

Naslednji kraljevi dekret, ki je zadeval tudi položaj Beneških Slovencev, je bila 2. decembra 1866 uvedba italijanskega državnega občinskega in pokrajinskega zakona (20. marca 1865).⁸ Na podlagi tega je začela delovati videmska pokrajina, ki pa je v življenju Beneških Slovencev imela pomembno vlogo mnogo pozneje, takrat, ko je pri njenem delu sodeloval Ivan Trinko, to je od leta 1902. V njegovem dvajsetletnem delovanju mu ni uspelo pridobiti kakih temeljnih zakonskih določil za zaščito svojih rojakov, uspeh njegovega delovanja je bil v pridobitvah na gospodarskem in socialnem področju. Njegovo delo je v pokrajinskem svetu dopolnjeval Francesco Musoni, ki pa ga je z rojaki v nadiških dolinah vezalo bolj rojaštvo kot pa narodnostna pripadnost.

Prvi pokrajinski svet v videmski pokrajini pod Italijo je bil izvoljen konec decembra 1866, prvič pa se je sestel 3. januarja 1867. Že kmalu se je srečal s problemom kompetentnosti pokrajinske in centralne oblasti zlasti pri vprašanju nasled-

7 V publikaciji *Il Friuli. Studi e reminiscenze* (Valussi, 1865) je zapisal: "Sara una grande difesa della nazione italiana il poter mostrare ai confini suoi una civiltà diffusiva, la quale è atta a vincere quella dei tedeschi e degli Slavi. che da quella parte non seppeno finora opporci che la forza materiale, divettero dinanzi a lei indietreggiare sul suolo invaso ... Noi non invaderemo colla violenza i loro paese; ma dappertutto dove i Romani erigevano un tempo i loro fortifizii lungo le Alpi Giulie, porremo qualche faro della italica civiltà, che risplenda fino sopra i paesi carantani e de Cragnolini, e li faccia talora torcere gli occhi da Vienna ..."

8 Prevelika podrejenost krajevnih avtonomij osrednji državni oblasti je dajala vtis, da je Italija pravna država, toda z dušo policijske države (Tessitori, 1966, 61).

stva denarnega sklada – Fondo territoriale (ustanovljen septembra 1851), ki ga je pod avstrijsko vladavino upravljala. Na 2. seji pokrajinskega sveta v Vidmu (1. marca 1867) se je tako predsedujoči, odvetnik Giovanni Battista Moretti, spraševal: "Pokrajina deluje avtonomno. Toda jasno je potreba povedati, da je bilo njeno predstavninstvo postavljeno pod skrbništvo, še preden je bilo rojeno." (Tessitori, 1966, 53) Nedvomno se tudi v takih izjavah in stališčih kažejo izvori kasnejšega in še danes delujočega furlanskega avtonomizma. Ta pa dokaznega gradiva za svoj obstoj ni iskal morebiti v posebnih jezikovnih in narodnostnih razmerah, v katerih je videmska pokrajina živel, pač v pravicah, možnostih in posebnostih, ki jih je ustvarjalo in dograjevalo stoletno sožitje z Beneško republiko. Čeravno je opozorila na etnično drugačnost mogoče opaziti, zlasti pri Valussiju, ki je izhajajoč iz te drugačnosti ("Le varietà geografiche ed etnografiche del nostro paese") poudarjal svojo "staro massimo" o največji možni krajevni samoupravi, pri tem pa naj bi osrednja oblast reševala generalna vprašanja, znotraj in zunaj državnega ozemlja (Valussi, 1967, 177). Problem drugorodcev je bil za furlansko politično javnost problem asimilacije, zato ni bilo storjeno prav nič za ohranjanje jezikovnih in etničnih posebnosti v videmski pokrajini. Pač pa so se furlanski politiki še med vojno leta 1866 in vse do sklenitve poteka nove državne meje med Italijo in Avstrijo potegovali za nove meje na reki Soči. Ko je predsednik italijanske komisije za določitev nove meje med Italijo in Avstrijo grof Carlo Felice Nicolis Robilant predsedniku vlade in zunanjemu ministru Luigiju Feredicu Menabrei 14. decembra 1867 iz Benetk poročal o koncu dela komisije in pogovorov z avstrijsko stranjo, ni niti z besedico omenil narodnostnega položaja ob tistem delu meje, ki je mejil na dežele Primorja. Zato pa je Avstrija v spodnjem Posočju dobila ozemlja – potem ko ni bila dosežena meja po Thalwegu reke Soče navzgor, od njenega izliva v morje pa vse do pritoka reke Ter oziroma Idrija – naseljena z nedvomno italijanskim prebivalstvom. (DDI, 2) Za del furlanske politične javnosti je potek nove meje (sklepni akt o njenem poteku je bil podpisan v Benetkah 22. decembra 1867) pomenil razočaranje, Furlanija je postala "izgubljena straža Italije" (Occioni-Bonafons, 1872-1875, 61-80).

Med neraziskanimi problemi ostaja vprašanje odprave fevdalnih obveznosti v s Slovenci naseljenih krajih (in območjih) videmske pokrajine. Vprašanje je Avstrija reševala predvsem z zakonom z dne 17. decembra 1862 in ga ni rešila. Prav tako ne italijanska oblast še tri leta po priključitvi (Manfrin, 1967, 109-110). Rimska poslanska zbornica je zakon o fevdalni odvezi v pokrajinah Benečije (Veneto) sprejela 11. aprila 1870. Prav mnoga nerešena gospodarska in socialna vprašanja so v začetnih letih, v tranzicijskem času, postavljala novo italijansko oblast v neroden položaj. Poleg že omenjenega vprašanja zemljiške fevdalne obveze je bila eno temeljnih tudi davčna politika in navsezadnje tudi uvajanje celotne italijanske zakonodaje, kajti po prvem obdobju uvajanja so se pojavili pomisleki, da bi bilo treba določene zakone (trgovski, finančni, procesni) posodobiti. Razprava na zasedanju pokrajinskega sveta

v Vidmu (27. junija 1867) je sprejela sklep, "da se na Beneškem prekine uvajanje kraljevinskih civilnih in procesnih zakonov, ker jih je potreba revidirati" (Tessitori, 1966, 58).

Pouk v šolah je bil po priključitvi samo v italijanščini. Pred tem so otroke, v avstrijski dobi, poučevali duhovniki v domačem jeziku (Pahor, 1970, 267), potem pa je bila šola izključno italijanska in šolska mreža je bila v slovenskih krajih slabo razvita in se je šolstvo začelo reorganizirati šele z letom 1867 (Orel, 1908, 29-30). Uradno poročilo o osnovnem šolstvu za šolsko leto 1869-1870 izrecno omenja, da na primer v občini Casteldelmonte (Castel del Monte – Stara Gora) ni od leta 1847 nobene šole, do takrat je nekakšen pouk opravljal domači župnik (Rosa, 1870, 8). Razprava v pokrajinskem svetu v Vidmu leta 1871 je omenila, da je nepismenost, ki je pri moških v okolišu Špetra dosegala 83,15 odstotka, pri ženskah 96,89 odstotka, posledica izvajanja načela "obbligare gli abitanti della Slavia di parlare la lingua italiana" (Micelli, s. a., 14). O stanju šolstva so bile nenehne tožbe tudi v slovenskem tisku, in ko je leta 1869 izšel katekizem za Beneške Slovence, je dopisnik iz Gorice v *Zgodnji danici* menil: "Ne samo za versko stran je novi katekizem silno doželen, ampak tudi za slovenščino, katero hočejo ondotni Slovenci svojim mlajšim izročiti, kakor so jo od svojih prededov prejeli." (Zgodnja danica, 19. 3. 1869, 94) Toda 19. aprila 1869 je kraljevi komisar pisal županom slovenskih občin, da je v šolah ostro zapovedano poučevanje le v italijanskem jeziku. (Pahor, 1970, 268) Razmere se kljub pritožbam domačinov niso prav nič spremenile. Očitno je bilo, da so še slovenske pridige v cerkvah zbujale dvom o državljanški lojalnosti beneških Slovencev in strah pred fantazmo panslavizma (Blanchini, 1901, 8).

Prvo strokovno besedo o pravnih in upravnih problemih beneških Slovencev je zapisal čedajski odvetnik Carlo Podrecca. Pred njegovimi objavami so na položaj Slovencev v Italiji opozarjali predvsem časopisni članki in vesti v slovenskem jeziku, vendar zelo posplošno in največkrat neargumentirano. Podrecca je v treh svojih knjigah, ki nosijo skupen naslov *Slavia Italiana* (1884, 1885, 1887), a različne podnaslove, gradil ugotovitve zlasti na lastni pravni praksi in je nenehno mislil tudi na razmere pred prihodom Italije, na čas avtonomije pod Beneško republiko in na avstrijsko obdobje. Misel na tako ureditev ni bila po meri italijanske ustavne ureditve. Obnašanje italijanskih oblasti, ki ga je izrazil z vzklikom "Nevednost, birokracija in ozkosrčnost!" (Podrecca, 1887, 190), je veljalo tudi za dolinsko prebivalstvo Furlanije. Podrecca je ugotavljal, da: "La Giustizia è lontana pel montanaro slavo ed anche pel friulano." (Podrecca, 1887, 169) V svoji analizi obstoječega stanja pa je očitno mislil na vračanje na stare pravne razmere, na čas Beneške republike; na tak retrogradni korak je opozarjal tudi ocenjevalec Podreccove knjige (Rutar, 1889, 366). Podrecca je grajal italijansko politično in sodno oblast ter dajal prednost prejšnjim časom, zlasti avstrijskemu obdobju, tudi ko je govoril o rabi slovenskega jezika v uradnih postopkih.

Ko se je v ponatisu prve Podreccove knjige *Slavia italiana* (1884) pisec spremne besede spraševal, komu je bila ta knjiga namenjena, je ugotavljal, "da večina beneških Slovencev njenega sporočila ni mogla sprejeti. Med preprostimi ljudmi tudi ni bilo krožkov, društev in ustanov, ki bi mogli pospeševati širjenje nazorov, ki jih knjiga prinaša." (Petricig, 1977, 61) Sicer pa ljudstvo svoj jezik rabi "iz naravnega zakona, a niti v glavo mu ne pride, da bi prosilo za slovenske šole. Misli, da mora tako biti, kakor je, hočeš nočeš, kakor n. pr., ne more biti drugače, nego da se državi davek plačuje. In v tem prepričanju molči s fatalistično vdanostjo." (Orel, 1907, 64-65)

Po štirih desetletjih življenja v Kraljevini Italiji se pravni položaj Beneških Slovencev ni prav nič spremenil ali drugače povedano, njihova jezikovna in narodnostna posebnost v odnosu do večinskega naroda, se ni kazala v kakem drugačnem položaju in dodeljenih jim pravicah. S tem v zvezi bi bilo treba pregledati poročanja o Beneških Slovencih v videmskem in furlanskem tisku, odnos videmskega pokrajinskega sveta in občinskih uprav do beneškoslovenskih problemov ter političnih strank in državnih poslancev.

Potovalec (Rihard Orel) je leta 1907 ugotavljal, da Beneška Slovenija, ki jo Italijani imenujejo s skupnim imenom *Slavia Italiana*, "ne tvori nikake posebne enote niti v administrativnem niti v cerkvenem oziru. Zato Slovenci nimajo v državnem zboru [poslanska zbornica ali senat v Rimu] lastnega zastopnika ali poslanca (deputato), ker jih ni v nobenem političnem okraju toliko skupaj, da bi ga sami volili ali vsaj imeli večino. V deželni zbor [pokrajinski svet] tudi ne volijo sami, ampak združeni v štirih volilnih okrajih s furlanskimi sosedi; toda nediških je vendar toliko, da lahko nekaj zahtevajo; od šestero odbornikov čedadskega okraja, kateremu so priključeni, sta zdaj dva Slovence [Francesco Musoni in Ivan Trinko]." (Orel, 1907, 63) Orel ugotavlja dalje, da je v Beneški Sloveniji dvanajst čisto slovenskih občin, ki poslušajo v italijanščini, ker vlada ne prizna slovensčine. Če je mogoče na občinskih sejah govoriti v domačem jeziku, morajo pa biti zapisniki napisani v italijanščini. Za to skrbi "vladni patentirani uradnik", ki ima vso občinsko upravo v svojih rokah, župane nastavlja vlada. V cerkvi je s slovensčino bolje, v šolah pa je strogo prepovedana.

Pravni položaj beneških Slovencev je bil v obdobju do sprejetja nove italijanske ustave leta 1947 enak pravnemu položaju preostalih italijanskih državljanov. Nova ustava, nastala skoraj natanko celo stoletje po sprejetju Statuta, je uzakonila, kot se je izjasnil pravnik Alessandro Pizzorusso, "svobodno in spontano, lasten princip zaščite jezikovnih manjšin" (Pizzorusso, 1978, 67). Kakšen je bil potlej in je še vedno pravni položaj Beneških Slovencev, pa govorijo drugi sodelavci tega zbornika.

LA SITUAZIONE GIURIDICA DEGLI SLOVENI DELLA SLAVIA VENETA ALL' EPOCA DELLA LORO ANNESSIONE ALL' ITALIA NEL 1866

Branko MARUŠIČ

Istituto di storia Milko Kos, ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2

e-mail: branko.marusic@guest.arnes.si

RIASSUNTO

Nella relazione l'autore osserva che la situazione giuridica degli Sloveni della Slavia Veneta va suddivisa in due periodi principali: uno riguarda il fattore temporale, l'altro invece la problematica. Il primo arriva fino alla dissoluzione della Repubblica di Venezia nel 1797, mentre il secondo inizia nel 1866. Il periodo intermedio, lungo quasi settant'anni, è un periodo tipicamente transitorio. Il primo è stato esaminato soprattutto dagli storici del diritto. Le loro ricerche sono infatti imperniate nella particolare autonomia che gli Sloveni lungo il fiume Natisone e i suoi affluenti hanno potuto usufruire e realizzare. La Slavia Veneta e la Resia, più di qualsiasi altro territorio abitato dagli Sloveni, hanno vissuto, a partire dalla fine del diciassettesimo secolo fino agli anni settanta del diciottesimo secolo, numerose trasformazioni amministrative e politiche a livello internazionale. Dopo il 1866, allorché gli Sloveni della Slavia Veneta entrarono a far parte dello Stato italiano, ebbe inizio nei loro confronti un atteggiamento ostile e una politica assimilatrice. A dir vero la situazione giuridica degli Sloveni della Slavia Veneta dal punto di vista giuridico formale non registra grandi novità, poiché si son trovati nelle stesse condizioni di tutti i cittadini, nuovi e vecchi, del Regno d'Italia. Ma tale politica conduceva la popolazione verso l'assimilazione. L'insegnamento scolastico, per esempio, venne impartito dopo l'annessione soltanto in lingua italiana. Una prima dissertazione critica in merito ai problemi giuridici ed amministrativi degli Sloveni della Slavia Veneta era stata redatta dall'avvocato Carlo Podrecca di Cividale. Nei propri scritti egli arrivò alle constatazioni dettate soprattutto dalla prassi giuridica avendo considerato costantemente anche le condizioni prima dell'avvento dell'Italia nonché il periodo di autonomia durante la Repubblica di Venezia e il periodo austriaco. Podrecca ebbe parole di biasimo nei confronti delle autorità politiche e giudiziarie italiane e privilegiava i periodi precedenti, soprattutto quello austriaco, anche quando parlava di uso della lingua slovena nei procedimenti ufficiali. Ma ciò non era conforme all'ordinamento costituzionale italiano. Durante i quattro decenni di vita nel Regno d'Italia la situazione giuridica degli Sloveni della Slavia Veneta non cambiò affatto. La loro peculiarità linguistica e nazionale nei rapporti con la maggioranza non si poteva esprimere. Agli Sloveni della Slavia Veneta non vennero riconosciuti i loro diritti.

Parole chiave: sloveni, Italia, Slavia veneta, minoranze nazionali, 1866, diritti delle minoranze

LITERATURA

- DDI, 1** – I documenti diplomatici italiani (DDI). Prima serie, 7. Roma, 1983, 182-183.
- DDI, 2** – DDI. Prima serie, 10. Roma, 1988, 3.
- RULD, 1** – Raccolta ufficiale delle leggi e dei decreti del Regno d'Italia (RULD), a. 1866 (2754-3487), 15. Torino, št. 3066, str. 1103.
- RULD, 2** – RULD, a. 1866 (2754-3487), 15. Torino, št. 3216, str. 1516-1517.
- RULD, 3** – RULD, a. 1866 (2754-3487), 15. Torino, št. 3151, str. 1595-1596.
- RULD, 4** – RULD, a. 1866 (2754-3487), 15. Torino, št. 3250, str. 1895-1903.
- RULD, 5** – RULD, a. 1866 (2754-3487), 15. Torino, št. 3236, str. 1854-1858.
- Antonini, P. (1865):** Il Friuli orientale. Milano, Francesco Vallardi.
- Ara, A. (1990):** Scuola e minoranze nazionali in Italia. Studi trentini di Scienze Storiche, 69. Trento.
- Barbalić, F. (1954):** Prvi istarski sabori (1861.-1877.). Zagreb, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 281-429.
- Beran, J. (1996):** Plebiscit in razmejitih v Benečiji (1866 in 1867). V: Marušič, B., Granda, S., Svoljšak, P. (eds.): Zahodno sosedstvo. Slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne. Ljubljana, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU.
- Blaas, R. (1968):** Dalla rivolta Friulana nell'autunno 1864 alla cessione del Veneto nel 1866. Venezia.
- Blanchini, E. (1901):** La Slavia. Cividale del Friuli, Associazione Don Eugenio Blanchini.
- Cenčić, E. (1978):** Pravn aspekt slovenske manjšine v Italiji – Aspetto giuridico della minoranza slovena in Italia. V: Atti. Conferenza sui gruppi etnico linguistici della provincia di Udine. Udine.
- Černo, V. (1978):** Zgodovinsko-pravni vidiki Slovencev v videmski pokrajini. V: Atti. Conferenza sui gruppi etnico linguistici della provincia di Udine. Udine.
- Černý, A. (1906):** U italských Slovanů. Praha.
- Ghisalberti, C. (1969):** Aspetti di vita pubblica e amministrativa nel Veneto intorno al 1866. Vicenza.
- Giornale di Udine.** Udine.
- Giusti, R. (1981):** Il Veneto: 1859-1866. V: Valsecchi, F., Wandruszka, A. (eds.): Austria e province italiane 1815-1918. Potere centrale e amministrazioni locali. Bologna.

- Kacin Wohinz, M., Pirjevec, J. (2000):** Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000. Ljubljana, Nova revija.
- Leicht, P. S. (1911):** Appunti su Cividale ed il suo territorio nei fatti del risorgimento dal 1859 al 1866. Atti della Accademia di Udine, IV S – 1. Udine.
- Leon, P. (1978):** Economia e gruppi etnico linguistici. V: Atti conferenza sui gruppi etnico linguistici della provincia di Udine. Udine.
- Manfrin, L. (1967):** Friuli risorgimentale. Aspetti della vita economica, politica e sociale del Friuli prima e dopo l'annessione all'Italia (1859-1871). Pordenone, Tip. Sanmarco.
- Marušič, B. (1998):** Beneški Slovenci in Slovenija. V: Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Mazohl-Wallnig, B. (1981):** Governo centrale e amministrazione locale. Il Lombardo-Veneto, 1848-1859. V: Valsecchi, F., Wandruszka, A. (eds.): Austria e province italiane 1815-1918. Potere centrale e amministrazioni locali. Bologna.
- Melik, V. (1996):** Beneški Slovenci (1797-1866). V: Marušič, B., Granda, S., Svoljšak, P. (eds.): Zahodno sosedstvo. Slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne. Ljubljana, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU.
- Meriggi, M. (1987):** Il regno Lombardo-Veneto. Torino, UTET.
- Micelli, F. (s. a.):** La Provincia di Udine e il decentramento amministrativo (1866-1955). V: Rizzi, A. (ed.): Il Palazzo della Provincia di Udine. Udine, Industrie grafiche editoriali.
- Morassi, L. (2002):** Il Friuli, una provincia ai margini (1814-1914). V: Il Friuli – Venezia Giulia. Torino.
- Occioni-Bonafons, G. (1872-1875):** I nostri confini orientali. Atti della Accademia di Udine, 3.
- Orel, R. (1907):** Beneški Slovenci. Koledar (Vestnik) šolske družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani za prestopno leto 1908, 22. Ljubljana.
- Orel, R. (1908):** O šolstvu med beneškimi Slovenci. Koledar (Vestnik) šolske družbe sv. Cirila in Metoda za navadno leto 1909, 23. Ljubljana.
- Pahor, D. (1970):** Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja. V: Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969. Ljubljana, Slovenski šolski muzej.
- Petricig, P. (1977):** Carlo Podrecca. Biografska študija. V: Podrecca, C.: Slavia italiana. Trst, Editoriale Stampa Triestina.
- Pilosio, L. (1966):** Il Friuli ed i Friulani negli anni cruciali (1859-1866). Note di cronaca. Il Friuli nel Risorgimento, 2. Udine.
- Pizzorusso, A. (1978):** Le comunità etnico linguistiche in rapporto al loro riconoscimento giuridico nello stato italiano. V: Atti conferenza sui gruppi etnico linguistici della Provincia di Udine. Udine.

- Podrecca, C. (1887):** Slavia Italiana. Le vicinie. Istituti amministrativi e giudiziari in relazione a quelli del Friuli ed alla storia comune. Cividale, F. Giovanni tipografo-editore.
- Pravni vestnik (1921):** Pravni vestnik, 1/1921. Trst, Podružnica društva "Pravnik".
- Primorec.** Gorica, Andrej Gabršček.
- Quarantotti, G. (1936):** Istria nel Risorgimento. Storia della dieta del Nessuno. Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, 48, 3-209.
- Quargnolo, M. (1989):** 1848-1898. Cinquantesimo anniversario del quarantotto. V: Quargnolo, M.: Ricordi friulani. Udine, Società Veneta Editrice, 4-5.
- Ricaldone, L. (1992):** Diario di un caro nemico. Guerra, politica e amori di un generale austriaco nel Veneto e nel Friuli degli anni 1860. Gorizia, Editrice goriziana.
- Rosa, M. (1870):** Sull'istruzione primaria nelle provincie di Udine e Belluno nell'anno scolastico 1868-1869. Udine.
- Rutar, S. (1889):** Slavia italiana. Le vicinie. Ljubljanski zvon, 9. Ljubljana, Tiskovna zadruga.
- Salimbeni, F. (1977):** Il problema delle minoranze slave al confine orientale del Veneto dopo il 1866. Studi Goriziani, 46. Gorizia, Tipografia sociale.
- Salvi, S. (1975):** Le lingue tagliate. Storia delle minoranze linguistiche in Italia. Milano, Rizzoli.
- Sandonà, A. (1932):** L'irredentismo nelle lotte politiche e nelle contese diplomatiche italo-austriache, 1. Bologna, Zanichelli.
- Sestan, E. (1961):** L'opposizione alle riforme costituzionali del 1860-1861. V: La crisi dell'impero austriaco dopo Villafranca. Trieste, R. Monciatti.
- Štrajn, P. (1999):** Slovensko prebivalstvo Furlanije – Julijske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi. Trst – Ljubljana, Slovenski raziskovalni inštitut – Narodna in študijska knjižnica Trst – Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Tessitori, T. (1966):** Friuli 1866: Uomini e problemi. Udine, Del Bianco.
- Tuma, H. (1933):** Avtonomna uprava Beneške Slovenije. Pravni vestnik, 57. Trst, Podružnica društva "Pravnik".
- Valussi, P. (1865):** Il Friuli. Studi e reminiscenze. Milano, Tip. internazionale.
- Valussi, P. (1967):** Dalla memoria d'un vecchio giornalista dell'epoca del Risorgimento italiano. Udine, Tip. A. Pellegrini.
- Vilfan, S. (1978):** L'Autonomia della Slavia Italiana nel periodo patriarcale e Veneto. V: La storia della Slavia italiana. San Pietro al Natisone – Trieste, Editoriale Stampa Triestina – Centro di studi Nediža.
- Vilfan, S. (1996):** Pravna zgodovina Slovencev. Ljubljana, Slovenska matica.
- Zgodnja danica.** Ljubljana, Janez Krizostom Pogačar.

FAŠISTIČNA ZAKONODAJA IN SLOVENCİ MED OBEMA VOJNAMA

Gorazd BAJC

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: gorazd.bajc@zrs-kp.si

IZVLEČEK

Avtor v prispevku obravnava fašistično zakonodajo, ki je zadevala Slovence (in Hrvate) v Julijski krajini. Uvodoma omeni, kako je bilo ob koncu prve svetovne vojne, se pravi pred nastopom fašistične oblasti. S prihodom fašizma na oblast (28. oktobra 1922) so raznarodovalni ukrepi in asimilacijski pritiski dosegli višek v uzakonjeni politiki fašizma. Fašistična zakonodaja je prizadela vse vitalne dele Slovencev, od šolstva, kulture, toponomastike, imen, priimkov, tiskane besede, gospodarstva, pa do političnega in društvenega življenja.

Ključne besede: fašizem, zakonodaja, Julijska krajina, narodne manjšine, Slovenci, Italija

FASCIST LEGISLATION AND THE SLOVENES BETWEEN THE TWO WORLD WARS

ABSTRACT

The present contribution examines fascist legislation concerning the Slovenes (and Croats) in the Venezia Giulia region. In its introductory part it deals with the events taking place at the end of WW I, i.e., prior to the rise of the fascists. With their actual assumption of power on Oct. 28 1922, the deprivation of national rights and assimilation pressures reached their peak in the enacted fascist policies. Fascist legislation adversely affected the most vital sectors of Slovene life, from education, culture, toponymics, names, surnames, publications and economy to the political and social life.

Key words: fascism, legislation, Venezia Giulia region, national minorities, Slovenes, Italy

Uvod

O fašistični zakonodaji, ki je zadevala Slovence (in tudi Hrvate), je že dr. Lavo Čermelj napisal obsežno knjigo (1965),¹ obenem je bilo objavljeno veliko zgodovinskih del, ki pojasnjujejo obdobje fašizma in večkrat omenjajo pravni položaj.² Čermeljevo delo je lahko dober vodnik, čeravno vsebuje nekatere napake. Na to je na primer opozoril veliki poznavalec Mussolinija in fašističnega gibanja Renzo De Felice (1996a, 123), v mapi *Fašistični zakoni, ki zadevajo Slovence med letoma 1918-1943* (NŠK OZE, HI/Zakoni) pa so tudi nekateri popravki, in sicer v rokopisu. V istem fasciklu, ki ga je pred kakimi dvajsetimi leti pripravila Dragica Ule Maver, je najti veliko podatkov, ki nas tu zanimajo. Italijanski zakoni so objavljeni v Uradnem listu (GU), dostopni pa so tudi v posebnih zbirkah (npr. Lex; www.utetgiuridica.it).

V prispevku se bomo spomnili na najpomembnejše pravne dokumente in prek teh na odnos fašizma do Slovencev v času med obema svetovnjima vojnama. Da pa bi pravilno razumeli obravnavano temo, bo treba upoštevati naslednje dejstvo: "*Bolj kot zakonske uredbe, ki so v bistvu le potrjevale že obstoječe stanje, je narodne manjšine prizadevalo uresničevanje zaupnih navodil osrednjih oblasti o raznaroditvi,*" (Kacin-Wohinz, 1977, 475) se pravi, da so bili Slovenci v Italiji v času fašizma večkrat nezakonito preganjani.

Treba se je tudi spomniti na razmere ob koncu prve svetovne vojne, torej še pred nastopom fašistične oblasti, ko se je pravzaprav začelo poitalijančevanje in nasilje v Julijski krajini. To je bilo ozemlje Avstro-Ogrske, ki ga je ob koncu prve svetovne vojne zasedla Italija. Obsegalo je Tržaško, Goriško-Gradiščansko z delom Notranjske in Koroške, Istro s Cresom in Lošinjem. Italija je deželo poimenovala Venezia Giulia. Slovenci so najprej uporabljali ime Julijska Benečija, nato se je uveljavilo ime Julijska krajina. V našem prispevku nas bo seveda zanimal teritorij s slovensko navzočnostjo, se pravi zlasti Tržaška in Goriška, nato del Istre, medtem ko je bil za Italijo "problem" Slovencev na Videmskem nekako že odpravljen.

Na začetku novembra 1918 je italijanska vojska zasedla Gorico, dalje pa ozemlje prek črte, določene z londonskim sporazumom (1915). Zasedeno ozemlje je bilo pod vojaško upravo do 31. julija 1919 in 1. avgusta je bil ustanovljen Osrednji urad za nove pokrajine (Ufficio Centrale per le Nuove Provincie), ki ga je vodil Francesco Salata. Ozemlje je do tedaj upravljal vojaško-kraljevi guverner, general Carlo Petitti

1 Čermelj je leta 1936 prvič objavil znamenito delo *Life-and-Death Struggle of a national minority*, ki je doživelo nekaj ponatisov v več jezikih. Delo je bilo dopolnjeno in leta 1965 prevedeno v slovensščino.

2 Na tem mestu bi bilo nemogoče navesti vsa. Omeniti velja vsaj nekatera: Kacin Wohinz, 1977; 1990; Kacin Wohinz, Pirjevec 2000, 27-85; ES/1, 305-314; ES/4, 184-189, 192-210, 246, 247; ES/9, 410, 411, 342-350; ES/11, 260-294; Friuli e Venezia Giulia, 1997, 183-343; Gombač, 1996, 68-80; Slovensko-italijanski odnosi, 2001, 34-44; ZS, 1979, 705-726. Podrobnejši pregledi literature o obdobju med obema vojnama: Kacin, 1986; Manušič, 1990; Bajc, 2000a.

di Roreto, dokler ga ni zamenjal generalni civilni komisar Antonio Ciuffelli, za njim pa Antonio Mosconi.

Petitti di Roreto je Slovincem (in Hrvatom) novembra 1918 s posebnim razglasom obljubil spoštovanje njihovih tradicij in kulture ter več šol, kot so jih imeli pod Avstro-Ogrsko. Razglas so morali brati tudi s prižnice in se je glasil: "*Slovinci! Italija, velika država svobode, vam bo dala iste pravice kakor drugim svojim državljanom. Dala vam bo šole v vašem jeziku, še več kakor vam jih je dala Avstrija. Čuvana bo vaša vera, kajti katoliška vera je vera vse Italije. Slovenci, bodite prepričani, da bo velika, zmagovita Italija skrbela za svoje državljane, ne glede na njihovo narodnost.*" (NŠK OZE, plakat; Čermelj, 1965, 25) Kljub obljubam pa je uprava, po navodilih italijanske vlade in načelnika generalštaba Pietra Badoglia 29. novembra 1919, z ostrimi ukrepi zatirala izražanje slovanstva in podpirala manifestacije italijanstva (Kacin Wohinz, 1972, 99-107). Pravzaprav so se že takoj ob italijanski okupaciji preprečevale slovenske nacionalne manifestacije in preganjali vodje narodnega gibanja.

Protislovanska oziroma protislovenska naravnost je pred fašizmom dosegla vrhunec 13. julija 1920 s požigom Narodnega doma, tako da so tržaški Slovenci izgubili svojo gledališko dvorano, največjo knjižnico idr. Noben od napadalcev (Čermelj, 1965, 102) ni bil aretiran ali sodno preganjan. To je pomenilo tudi začetek fašističnega terorja. V času predfašističnega nasilja je bilo nato z akcijskimi četami, t. i. škvadristi (Squadristi), požganih, napadenih in razdejanih več kot 130 poslopij, središč delavskih in slovenskih organizacij, knjižnic, telovadnic, župnišč in tiskarn. Težave je povzročala tudi italijanska država; še vedno je veljal avstrijski društveni zakon št. 134 z dne 15. novembra 1867, oblasti pa so motile delovanje slovenskih društev.

Dne 12. novembra 1920 je pogodba v Rapallu med Kraljevino Italijo in SHS določila razmejitev. Ozemlje Julijske krajine je pripadlo Kraljevini Italiji. Na podlagi rapalske pogodbe je bilo sicer delno preprečeno izvajanje londonskega sporazuma iz leta 1915, Slovincem pa to ni bilo v nikakršno uteho, nasprotno, Italija je v bistvu zasedla slovensko ozemlje še bolj proti vzhodu, kakor ji je določal omenjeni sporazum. Nova meja na zahodu je odtrgala od države matičnega naroda četrtno Slovencev; skupaj z Beneškimi Slovenci, ki so pod italijansko kraljevino prišli že leta 1866, je tako ostalo pod Italijo približno 360.000 Slovencev, Hrvatov pa okrog 160.000. Rapalska pogodba hkrati ni vsebovala nikakršnih jamstev za slovensko (in hrvaško) prebivalstvo, ki mu je bilo usojeno ostati pod Italijo, medtem ko so bile s VII. členom zagotovljene obsežne pravice italijanski manjšini v Dalmaciji.

Po priključitvi Julijske krajine k Italiji januarja 1921 je bila postopoma uvedena italijanska zakonodaja. Uprava in sodstvo novih pokrajin sta se do leta 1928 postopno izenačevala s preostalimi deli italijanske države. Generalni civilni komisar Antonio Mosconi je ostal na svojem položaju do oktobra 1922, nato so upravo vodili prefekti. Sedemnajstega oktobra je bila namreč ustanovljena enotna pokrajina Julijska krajina (Provincia Venezia Giulia) kot sestavni del Kraljevine Italije.

Fašizem³

Italijansko fašistično gibanje se je oblikovalo nekaj mesecev po prvi svetovni vojni; 23. marca 1919 so v Milanu ustanovili Bojne fašije (Fasci di combattimento), kaj kmalu pa se je razvilo tudi po drugih mestih v državi. Med prvimi prav v Julijski krajini; v Trstu so fašije ustanovili 3. aprila, v Gorici leto zatem, 7. novembra. Dne 4. novembra 1921 je bila ustanovljena Fašistična stranka (Partito nazionale fascista). Oktobra 1922 se je fašizem povzpел na oblast; 28. v mesecu se je zgodil znameniti pohod na Rim (Marcia su Roma) in dva dneva pozneje je Benito Mussolini dobil nalogo sestaviti novo vlado. Po prihodu na oblast mu je uspelo svoj položaj utrditi in uvesti diktaturo. Imel je izvršno in zakonodajno oblast. Italiji je vladal vse do 25. julija 1943, ko je bil odstavljen. Dva dneva pozneje je bila fašistična stranka razpuščena (kaj kmalu so ustanovili Republikansko fašistično stranko, Partito repubblicano fascista), Mussoliniju pa je z nemško pomočjo in v novih razmerah uspelo v kraju Salo na severu Italije ustanoviti t. i. Italijansko socialno republiko (Repubblica sociale italiana), ki je trajala do konca vojne.

Kot je znano, se po rapalski razdelitvi apetiti italijanske države niso polegli. Njena glavna teza je bila, da so jo kljub zmagi in številnim žrtvam opeharili, saj ni dobila vsega, kar ji je bilo obljubljeno leta 1915 (to je veljalo za nekatere predele hrvaške obale). Nastal je mit "pohabljenе zmage" ("vittoria mutilata"), ki so ga demagoško razvijale zlasti organizacije nekdanjih vojakov, ki so sledile spretno izrabljenemu revizionističnemu gibanju. To se je kot nalašč spajalo z uradno politiko italijanske države, ki je nato pod fašistično ureditvijo le še bolj poudarjala nujno imperialistične širitve. Razvijanje fašistične ideologije, polne mitov (Zunino, 1985, 311-367), je kovalo velike misli v spomin na nekdanji rimski imperij. Ideološki konstrukti, med katerimi je prevladoval revizionizem, odklanjanje statusa quo, mit oboroževanja kot nujen odgovor drugim imperializmom, prepričanje o lastni pre-dispoziciji do ekspanzionizma, ki se je kazala kot pravica in celo dolžnost, ipd. so neizbežno vodili k skrajni posledici odrešilne vojne.

Italijanskim in fašističnim imperialističnim načrtom je bila nova kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev v napoto in ena od stalnic italijanske in fašistične zunanje politike je bilo razbitje jugoslovanske države. V Julijski krajini je torej številna navzočnost Slovencev (in Hrvatov) pomenila težavo za lokalne italijanske nacionalistične in iredentistične kroge. Fašizem se je tega dobro zavedal in se povezal s protislovansko naravnostjo, kar je želel izkoristiti pri svojem imperialističnem

3 O fašizmu in voditelju Benitu Mussoliniju imamo na voljo veliko del. Omenimo lahko vsaj: De Felice, 1995a; 1995b; 1996a; 1996b; Salvatorelli, Mira, 1972; Smith, 2000. Osnovne podatke dobimo npr. v knjižici Alatri (1995) in Carocci (1994), ki vsebujeta okvirno tematsko literaturo in praktično kronologijo. Izbrano literaturo o fašizmu v slovenskem jeziku najdemo v prevodu kratkega preglednega dela M. Blinkhorna (1995).

načrtu prodora na vzhod. Slovenska (in hrvaška) narodnostna skupnost je tako doživljala številne pritiske, katerih predhodnica je bila večkrat italijanska zasedba še pred fašizmom. Italijanska in nato fašistična zakonodaja sta bili raznarodovalni in asimilacijski. Navsezadnje se spomnimo, da fašistična teorija ni priznavala obstoja manjšin in je razglašala manjvrednost slovanske rase. Na takšnih temeljih je bilo za Slovence pod Italijo pričakovati le velike težave.

Šolstvo

Raba slovenščine pri izobraževanju je na Tržaškem izpričana v 16. stoletju. V drugi polovici 18. stoletja so odprli pet trivialk za slovenske učence. V prvi polovici 19. stoletja se je mreža osnovnih šol začela širiti. Na goriški normalki se je slovenščina uporabljala vsaj od leta 1808. Na začetku stoletja se je slovenščina poučevala tudi v različnih poklicnih šolah in tečajih. Kmalu po tem, ko je Avstrija leta 1866 prepustila Italiji Beneško Slovenijo, so italijanske oblasti beneškim Slovincem prepovedale rabo slovenščine v šoli. V drugi polovici 19. stoletja so italijanske občinske uprave, da bi zagotovile italijansko podobo mest, Slovincem povzročale veliko težav pri ustanavljanju novih osnovnih šol s slovenskim poukom. Kljub temu je bila na Goriškem, Tržaškem in v severni Istri odprta vrsta novih slovenskih šol, mnoge zasilne pa so postale redne.

Ob koncu prve svetovne vojne je Italija takoj začela omejevati delovanje slovenskih šol.⁴ Najbolj prizadeto je bilo slovensko šolstvo v mestih, v Trstu in Gorici. V času, ko so bile zaprte zaradi epidemije, jih je namreč zasedla italijanska vojska. Ko je nevarnost epidemije minila, so šole vnovič odprli 4. decembra 1919, vendar ne vseh, saj so v nekaterih ostali vojaki. Brez pouka je ostalo 1740 otrok. Poslovanje se je uredilo šele na koncu šolskega leta (Pahor, 1970, 314-315), vendar nikoli do normalnih razmer. Ob koncu prve svetovne vojne je preganjanje doživljalo tudi slovensko učiteljstvo (Lavrenčič Pahor, 1994, 29-30).

Funkcionarji italijanske vojaške in civilne uprave so o odpravi slovenskih šol razmišljali vse od začetka leta 1919 (Pahor, 1986, 65). Medtem ko je bilo v Istri že takoj ob koncu vojne zaprtih več kot štirideset hrvaških šol in se je število sčasoma povečalo (Čermelj, 1965, 48) ter je bila po nekaterih šolah hrvaščina izgnana pred prihodom fašizma (ES/4, 186; Darovec, 1998, 93), je bilo postopno odpravljanje slovenščine v osnovnih šolah uzakonjeno konec leta 1923; 1. oktobra je bila namreč sprejeta šolska reforma, ki je nosila ime po takratnem ministru za šolstvo Gentileju, in sicer s kraljevim odlokom št. 2185. Za Italijo je reforma sicer pomenila posodobitev zastarele osnovne šole, za narodne manjšine pa je bil to začetek raznarodovanja. Na osnovi te reforme je bilo odločeno, da bo s šolskim letom 1923/24 v prvih razredih vseh osnovnih šol s tujim jezikom učni jezik italijanščina. V na-

4 Največ podatkov v: Čermelj (1965, 47-69); Pahor (1970, 313-337); Pahor (1986, 63-69).

slednjem letu je ista odločba veljala za druge razrede in tako postopoma naprej leto za letom, dokler ni italijanščina postala učni jezik vseh šol. S koncem šolskega leta 1928/29 so tako izginile slovenske in hrvaške osnovne šole v Julijski krajini; edina zasebna slovenska šola (ostanek Ciril-Metodovih šol) v Trstu je bila z odlokom ukinjena ob začetku šolskega leta 1930/31. Delo je nadaljevala samo osnovna šola srbske pravoslavne cerkvene občine.⁵ Gentilejeva reforma je sicer predvidevala dodatne ure za učenje maternega jezika v dopolnilnem popoldanskem pouku, te pa so bile 22. novembra 1925 s kraljevim dekretom št. 2191 formalno odpravljene. Kraljevi odlok št. 71 z dne 7. januarja 1926 je poleg tega predvideval, da mora biti na osnovnih šolah najmanj pet ur italijanščine na teden, in če otrok na koncu šolskega leta ne opravi izpita iz italijanskega jezika, ne more prestopiti v višji razred.

Gentilejeva reforma je močno prizadela slovenske primorske učitelje; skoraj 1200 jih je moralo opustiti poučevanje na nekaj več kot tristo šolah. Deloma so bili premeščeni v notranjost Italije, večinoma pa so emigrirali v Jugoslavijo. Kakih dvesto je bilo še posebno preganjanih. Minka Lavrenčič Pahor (1994) je na Primorskem veliko let zbirala podatke o usodi učiteljev. Poleg Gentilejeve reforme moramo spomniti na zakon 2300 z dne 24. decembra 1924, ki je predvideval odpust učiteljev (in uradnikov vseh kategorij) z dela, če njihovo vedenje ni v skladu s političnimi direktivami vlade.

Pred začetkom prve svetovne vojne so slovenske srednje in strokovne šole dosegle dokajšnjo raven. Pod Italijo so bile še bolj pod udarom in doživele so podobno usodo kot osnovne, deloma zaradi Gentilejeve reforme, deloma zaradi nekaterih kraljevih odlokov. V Idriji je delovala slovenska nižja gimnazija, ukinili pa so jo že 1. oktobra 1923, in sicer s kraljevim odlokom št. 2224 z dne 27. septembra 1923. Slovensko učiteljsiše v Tolminu so postopoma poitalijančili, ukinili pa so ga s kraljevim odlokom z dne 23. oktobra 1925. Slovenščino so še nekaj časa poučevali, in sicer na videmskem Tehničnem zavodu med letoma 1923-1926 kot slovenski nižji tečaj; na nekaterih poklicnih šolah in tečajih v Trstu, tako da je obstajal trgovski in babiški slovenski tečaj; v Gorici na kmetijski nadaljevalni šoli s slovenskim učnim jezikom; v Trstu in Gorici na glasbenih šolah. Slovenščina se je poučevala kot predmet na nekaterih italijanskih srednjih šolah, to pa, kot je ugotavljal Čermelj (1965, 54, 55), zgolj iz notranje in zunanjepolitičnih namenov.

Vzporedno s šolo so se pojavljale druge omejitve. Na Tržaškem je 15. maja 1920 Generalni civilni komisariat z odlokom št. 333/2934 dovolil odprtje osmih zasebnih otroških vrtcev in nekateri so delovali še v šolskem letu 1927/28 (Pahor, 1986, 64); medtem pa so fašistične organizacije ustanovljale brezplačne otroške vrtce. Leta 1926 je bilo razpuščeno Slovensko učiteljsko združenje. Zakon št. 2247 z dne 3. aprila 1926 je uzakonil posebno organizacijo za vzgojo mladine; po njem otroka ne vzgajajo več starši, ampak država. S tem se začne vključevanje otrok v fašistično mla-

⁵ Jamstvo tej šoli je izhajalo iz posebne določbe nettunskih konvencij (20. julija 1925), vendar so jo po italijanski razlagi smeli obiskovati samo otroci jugoslovanskih državljanov (Čermelj, 1965, 51).

dino, v t. i. Batilla. V šolah so uvedli tudi predvojaško vzgojo. Prepovedana je bila širitev slovenskih knjig in pošiljanje otrok v šole čez mejo so italijanske oblasti kaznovale. Zakon o višjih šolah št. 1592 z dne 31. avgusta 1937 je nato oteževal vpis abiturientov z diplomami, pridobljenimi v Jugoslaviji, na katerokoli italijansko univerzo. O verouku v slovenskem jeziku govori Pelikanov prispevek.

Obljube Italije o olajšavah za ustanovitev tečajev za slovenski in hrvaški jezik ob podpisu prijateljskega pakta z Jugoslavijo (Ciano-Stojadinovičev sporazum, 25. marca 1937) se niso uresničile, obenem je bila leta 1937 z odlokom Carta della Scuola uvedena neločljivost šole od fašističnih organizacij, šoloobvezni mladini pa so prepovedali uporabljati materni jezik zunaj šole. Pred tem je nov zakon o osnovnih šolah št. 577 z dne 5. februarja 1928 potrdil načelo, da je v Italiji en narod in en jezik, se pravi italijanski.

Z Gentilejevo reformo je bilo po zbranih podatkih v NŠK (NŠK OZE, HI/Zakoni, seznam po argumentih, 3) zaprtih 444 slovenskih šol s 50.000 učenci. Zaradi vseh navedenih ukrepov pa je po Čermeljevih ocenah (1965, 60), več kot 100.000 slovenskih in hrvaških otrok v Julijski krajini ostalo brez pouka v maternem jeziku.

Društva

Med obema vojnama so imeli Slovenci na ozemlju Julijske krajine približno 400 društev. Za obdobje 1919-1925 so značilni nezakonita in nekaznovana pustošenja slovenskih društvenih prostorov in vandalski napadi na prireditve, razne nasilne prepovedi, šikaniranja ipd. Omenili smo že požig Narodnega doma, temu pa so sledile podobne akcije škvadristov.

Poleg nasilnih dejanj je na začetku leta 1924 videmska prefektura začela delati težave slovenskim društvom na Goriškem. Sklicevala se je na stari avstrijski zakon in ustavila delovanje društev, dokler ne bi bila njihova pravila potrjena; s potrditvami pa je praviloma zelo zavlačevala. Podobno se je dogajalo z zakonom št. 2029 iz dne 26. novembra 1925, ki je močno otežil življenje društev, saj je predvideval visoke kazni in celo razpust, če niso bile urejene vse formalnosti (kot na primer prevodi društvenega pravilnika, predložiti je bilo treba podrobne sezname članov itd.). Kazen (odpoved iz javne službe) je doletela tudi tiste, ki so bili včlanjeni v nepriznanih ali razpuščenih društvih. Na podlagi tega zakona je bilo veliko slovenskih društev ukinjenih.

Končna ofenziva fašizma proti slovenskim in hrvaškim legalnim ustanovam se je začela leta 1926. Tedaj opažamo čedalje več težav, ki so jih oblasti povzročale kulturnim društvom. Najprej so bile v okrožnici predsedstva ministrskega sveta z dne 19. aprila 1926 navedene organizacije, ki skušajo v Julijski krajini preprečiti nacionalno absorpcijo t. i. drugorodcev in ohraniti živo rasno tradicijo; zato se morajo šteti za tajna ali podtalna društva. K tem organizacijam so prišteti Politično društvo Edinost, Slovensko šolsko društvo, Družba sv. Mohorja, Zveza telovadnih

društev idr. Posledično so se vrste slovenskih in hrvaških uslužbencev močno razredčile. Dne 2. maja 1926 je nato na primer goriška kvestura prepovedala vse predstave, veselice, vse javne in zasebne plesne za tisti dan (Edinost, 2. maja 1926). Vse pogosteje so se pojavljala obvestila, da so prireditve in občni zbori prestavljeni na druge datume, tudi v zadnjem trenutku, poročanje o prireditvah pa je postajalo od začetka poletja 1926 vse bolj redko, dokler ni bil pred novo premiero Dramatičnega društva v Gorici 9. oktobra izdan ukaz o prepovedi vseh prireditvev do konca leta (Edinost, 10. oktobra 1926). Zaradi stopnjevanja pritiska je Edinost (25. in 27. julija 1926) celo javno razlagala, da je bilo zgrešeno mešanje pojmov narodne zavesti in iredentizma, a temu italijanske oblasti niso verjele in so še naprej nadzorovale ter podrobno spremljale dejavnosti slovenskih kulturnih ustanov. Njihovo delovanje so ocenjevale kot nevarno za italijanstvo, tako da v skupnem načrtu odpraviti t. i. drugorodce ni manjkala niti kultura. Na splošno so italijanske oblasti menile, da je delovanje slovenskih kulturno-prosvetno-političnih društev v Julijski krajini le krinka za vse druge cilje, samo ne za tiste, zaradi katerih so bile ustanovljene. Videmski prefekt je na primer junija 1926 poročal v Rim, da so orožniki zahtevali razpustitev društva Svoboda, sam pa je menil, da bi morali ukrep razširiti na vse province, kjer so društva delovala iredentistično pod vodstvom Vilfanove Edinosti (Bajc, 2000b, 98).

Delovanje slovenskih društev je nato še bolj skrčil zakon št. 1486 z dne 6. avgusta 1926, ki je urejal javne športne, umetniške in druge manifestacije. Za vsako društveno prireditev je bilo treba že nekaj mesecev prej dobiti dovoljenje od posebne pokrajinske komisije. Temu je sledilo še nekaj napadov na slovenska društva. Tako je na primer 4. novembra fašistična tolpa napadla in opustošila prostore krovne organizacije narodnoliberalnih Slovencev Goriške, Zveze prosvetnih društev. Le dva dneva pozneje je zakon št. 1848 o javni varnosti še dodatno omejil delovanje društev, ki ni smelo biti več javno, temveč samo strogo notranje. V praksi je to pomenilo zatrtje vsakršnega društvenega delovanja. Po členu št. 215 so nato oblasti razpustile nadaljnjih 30 (slovenskih in hrvaških) društev in zaplenile njihovo imetje, ker je bilo njihovo delovanje v nasprotju z državnim redom.

Februarja 1927 so se napetosti sicer deloma sprostile (Edinost, 8. in 9. februarja 1927), a le do poletja. Okrožnica ministrstva za notranje zadeve št. 3832 z dne 19. julija je naročala, naj se najpozneje do 1. oktobra 1928 ukinejo še preostala slovenska društva; o tem so pokrajinski fašistični sekretarji Julijske krajine predali Mussoliniju skrajno zaupno spomenico. Zahteve lokalnih veljakov po ukinitvi so se vsekakor pojavljale še pred tem datumom. Do konca leta so bila razpuščena vsa slovenska društva (večinoma so bila ukinjena že prej), septembra 1928 pa tudi politično društvo Edinost v Trstu. Fašistično zatiranje je na splošno še posebno prizadelo narodnoliberalno organiziranost, in to zlasti v Trstu (leta 1928 je izgubil vse pomembnejše voditelje, ki so emigrirali).

Poleg šole so posebna društva in institucije Slovincem (in Hrvatom) vsiljevali italijanski jezik in kulturo. Zakona št. 5 in 6 z dne 9. januarja 1927 sta prepovedala vse organizacije in mladinska društva razen fašističnih. Članstvo v fašističnih organizacijah je bilo sicer prostovoljno, a vendar je bilo s kraljevim odlokom št. 6 z dne 9. januarja 1927 določeno, da imajo pravico do štipendij, ekskurzij ipd. samo tisti, ki so včlanjeni v fašistično organizacijo. Ustanovljeni so bili tudi brezplačne zasebne šole, obvezni jezikovni tečajji za odrasle, strokovni in kmetijski tečajji, rekreacijski centri, poletne in zdravstvene kolonije, kulturne in športne prireditve.

Tisk

Časopis Edinost je v Trstu izhajal od leta 1876. Poleg tega osrednjega lista sta se po prvi svetovni vojni pojavila še dva, in sicer so enega izdajali komunisti, to je bil list Delo (od leta 1920 do 1926, ko je prešel v ilegalno), drugega pa krščanski socialci, Mali list (1923-1929), ki je rad napadal Edinost in je bil precej razširjen na podeželju. Zaradi tega so tržaški narodnoliberalni krogi začeli izdajati Novice (1924-1927). Poleg političnih listov so izhajale razne revije. Na Goriškem je imel najbolj vidno vlogo list Goriška straža, ki se je pojavil ob koncu vojne, a le za kratek čas; izdajanje so nadaljevali oktobra 1919. Poleg tega so začeli izhajati drugi listi in revije (najpomembnejša je bila revija Mladika, 1920-1922), med temi tudi edini satirični, Čuk na pal'ci (1922-1926). Naklada slovenskega tiska je bila razmeroma visoka.

Generalni civilni komisariat za Julijsko krajino s sedežem v Trstu je leta 1919 prav tako začel izdajati slovenski Uradni vestnik. Že po dveh letih pa ga je ukinil, ker oblasti očitno niso želele tiskati uradnih obvestil v slovenskem jeziku. Tudi fašisti so za kratek časa izdajali slovenski list, Nova doba, s katerim so želeli pridobiti somišljenike med Slovinci.

Gonja proti slovenskim publikacijam se je začela že v dvajsetih letih s (nezakazovanim) pustošenjem in napadanjem slovenskih tiskarn in se nadaljevala s cenzuriranjem, obtožbami, sodnimi obravnavami, zaplembami. Preganjanje na osnovi pravnih norm se je začelo z zakonom št. 3288 z dne 15. julija 1923, ki je določal, da mora odgovornega urednika časopisa priznati prefekt. Ta je lahko po drugem svarilu v istem letu preklical priznanje, to pa je pomenilo zatrtje lista, kajti prefekt ni bil dolžan priznati novega odgovornega urednika. Odredba prefekta Videmske pokrajine št. 1062 dne 19. oktobra 1923 je nato zahtevala, da morajo biti od 21. v mesecu vsi listi, ki so do tedaj v Videmski pokrajini izhajali v tujem jeziku, opremljeni z vsemi naslovi in članki v dobesednem prevodu v italijansčini, in to z enako velikimi črkami. Kmalu za tem sta tržaški (22. oktobra) in puljski prefekt (23. oktobra) izdala podobni odredbi. Zakon št. 2307 z dne 31. decembra 1925 je določal, da mora biti lastnik lista skupaj z direktorjem odgovoren za vse globe in sodne stroške v zvezi s tiskovnimi prekrški, in je za to jamčil s stroji, tiskarskim materialom in drugim imet-

jem. Razmere so postajale čedalje težje, tako da je večina časopisov in revij prenehala izhajati, da pa bi nekatere ohranili, so jih morali Slovenci izseliti čez mejo.

Preostali slovenski tisk je bil ukinjen, potem ko je začel veljati kraljevi odlok št. 384 z dne 26. februarja 1928, ki je določal, da morajo biti vsi odgovorni uredniki listov obvezno vpisani na posebnem uradnem seznamu novinarjev in publicistov. Brez vpisa nihče ni smel opravljati direktorskih poslov in tudi ni mogel biti priznan kot odgovorni urednik. Te norme pa ni mogel doseči noben Slovenec. Fašistični sindikat, ki je določal vpis, je namreč vsem slovenskim urednikom odbil prošnje. Po členu 5 omenjenega zakona se ni mogel vpisati nihče, ki je kakor koli deloval proti nacionalnim interesom. Dne 4. septembra 1928 je bila tako prepovedana Edinost, 17. novembra pa Goriška straža. Do januarja 1929 je bil nato ukinjen ves slovenski in hrvaški periodični tisk.

Le bivšemu poslancu dr. Engelbertu Besednjaku je bila začasno dovoljena, do leta 1930, izdaja tednika v slovenščini in hrvaščini ter mesečnika v slovenščini. V Gorici je bilo še mogoče tiskati nekatere slovenske knjige z italijanskimi platnicami. Aprila 1934 je notranji minister vsekakor izdal odredbo, s katero je uvedel preventivno cenzuro za neperiodične publikacije. Po tej odredbi in dodatni z dne 28. decembra sta morala tiskarnar in založnik predložiti prefektu več izvodov natisnjenih knjig ter čakati s prodajo, dokler niso dobili pisnega dovoljenja. Posledica tega so bile zaplembe številnih slovenskih in hrvaških knjig.

V letih 1938 in 1939, se pravi v času približevanja med Italijo in Jugoslavijo, je za kratek čas v slovenščini izhajal nabožni list Svetogorska kraljica, iz Jugoslavije pa so nekaj časa časopise tudi uvažali. O pravih namenih, ki jih je tedaj imela Italija, pa je zelo zgovorno, kar si je 22. junija 1939 zapisal v svoj dnevnik italijanski zunanji minister Galeazzo Ciano, ko je očitno nameraval uvesti še kakšno sprostitev v prid Slovincem: "*Appoggio presso Buffarini la richiesta slovena ad ottenere di pubblicare alcuni giornali non politici nella loro lingua. Se vogliamo veramente svolgere una politica di attrazione sui croati, sloveni, etc., bisogna cominciare col dar loro la sensazione che noi usiamo una liberalità intelligente. A stringere i freni ci penseremo dopo ...*" (Ciano, 1990, 312) Zbližanje med državama ni imelo nikakršnih koristi za Slovence v Julijski krajini. Raznarodovanje se je nemoteno nadaljevalo in bistvenih premikov v korist primorskih Slovencev ni bilo (Kacin Wohinz, 1999).

Glede takratnih sredstev javnega obveščanja lahko omenimo kraljevi odlok št. 1622 z dne 3. septembra 1926, ki se je nato preoblikoval v zakon št. 1085 z dne 23. junija 1927. Na podlagi tega odloka oziroma zakona, s katerim se je omejevala lastninska pravica, je bila v vseh občinah, ki so bile navedene v odloku št. 1122 z dne 23. maja 1924, prepovedana inštalacija in raba radijskih sprejemnikov brez poprejšnjega dovoljenja civilnih in vojaških oblasti. Večino slovenskih in hrvaških prošenj so odbili brez utemeljitve. Tako so Slovenci lahko poslušali samo italijanske oddaje v t.i. Dopolariorih.

Nasilje in ostri varnostni ukrepi

Nasilno ravnanje proti Slovincem se je v obdobju fašizma nadaljevalo in stopnjevalo. Omenili smo že škvadriste, ki so jih fašisti marca 1923 zamenjali s ProstoVOLjno milico za državno varnost (Milizia volontaria per la sicurezza nazionale, MVSNI), to pa so leta 1928 vključili v redno vojsko. Najbolje organizirane MVSNI so bile prav v Julijski krajini (Kacin, 1990, 115).

Leta 1926 je bila ustanovljena posebna tajna fašistična policija za budnost in zatiranje protifašizma, Opera vigilanza repressione antifascista, bolj znana kot OVRA. Fašistični režim je na splošno uporabil italijanske policijske in druge obveščevalne službe, ki so gojile nenehne sume do Slovencev. Mnogo jih je bilo zaradi protirežimskih dejanj večkrat obtoženih na večstopenjske kazni preventivne narave: dobili so nezaupnice (diffida), opomin (ammonizione), konfinacijo (confino di polizia). Sestavljeni so bili številni seznam in policijske kartoteke "italijanski državi nevarnih oseb".

Leta 1926 je fašistični režim uvedel najostrejše ukrepe proti tistim, ki jih je obtoževal ali pa le sumil protirežimskega delovanja. Za to je poskrbel tudi z zakoni. Potem ko je si je že leta 1923 s posebnim volilnim zakonom (18. novembra, zakon št. 2444, t. i. zakon Acerbo) in nasiljem zagotovil dve tretjini poslancev, je novembra 1926 z izrednimi zakoni za zaščito države razpustil nefasistične stranke in tisk ter uveljavil smrtno kazen za rušilce režima. Dne 25. novembra je bilo z zakonom št. 2008 ustanovljeno Posebno sodišče za zaščito države (Tribunale speciale per la difesa dello Stato). To je bil organ za sojenje obtoženih zločinov proti državi, ki je deloval vse do padca Mussolinija, natančneje, novi mandatar Pietro Badoglio je sodišče razpustil z odlokom vlade 29. julija 1943. Protifašistom v Julijski krajini je omenjeno sodišče sodilo na 167 procesih in med 800 obtoženimi jih je bilo 544 slovenske ali hrvaške narodnosti. Od teh je bilo 476 obsojenih, 68 oproščenih. Sodišče je izreklo 47 smrtnih kazni, od teh 36 Slovincem in Hrvatom, in 26 je bilo izvršenih. Ustreljenih je bilo 22 Slovencev in štirje Hrvati. Štiri smrtno obsodbe so bile spremenjene v dosmrtno ječo, šest na smrt v odsotnosti, med preiskovalnim postopkom so trije obtoženci storili samomor, trije so zblazneli. Največja in najbolj odmevna procesa proti Slovincem sta se bila prvi (1.–5. septembra 1930 v Trstu in 4.–5. decembra 1931 v Rimu) in drugi tržaški proces (2.–14. decembra 1941 v Trstu).

V javnem življenju, uradih in sodstvu⁶

Prvega decembra 1922 je prefekt Julijske krajine izdal dekret, da morajo biti v vseh javnih lokalnih napisi, računi, ceniki ipd. dvojezični, s tem da je italijansko besedilo na prvem mestu. Še vedno decembra, in sicer 26. v mesecu, je prefektura izdala odlok glede uličnih tabel ter napisov pri vseh občinskih poslopih in usta-

⁶ O pravosodnih organih: Vidrih Lavrenčič, 1997; o sodstvu: Vidrih Lavrenčič, 2000.

novah. Po tem odloku so tudi občinske stampiljke morale biti opremljene samo z italijanskim besedilom. Kraljevi odlok št. 352 z dne 1. februarja 1923 je za napise v neitalijanskem jeziku predpisal štirikratni davek. Marca 1923 je prefekt Julijske krajine obvestil župane in vse javne uslužbence, da je na osnovi ministrske odločbe prepovedana raba krajevnih jezikov in da velja italijanščina kot uradni jezik. Zakon št. 17 z dne 10. januarja 1926 je pravil, da se mora sprememba priimka prenesti tudi na imo podjejtja. Kraljevi odlok št. 1035 z dne 14. novembra 1931 je davek na neitalijanske napise zvišal s štirikratnega na petkratni znesek.

Javne uslužbence slovenskega rodu je prizadela že uredba št. 05039/A z dne 15. aprila 1919, ki je kot kriterij zaposlitve postavila lojalnost državi, to pa je bil zelo raztegljiv pojem, ki so ga interpretirali po svoji volji (Gombač 1996, 69). Med letoma 1919-1923 so krajevne oblasti prepovedale rabo slovenščine na železnici, v občinskih upravah, policiji, pošti in drugih javnih službah. Dne 12. februarja 1920 je poštni ravnatelj v Trstu izdal odredbo št. 5107/5a, s katero je pri telegramih dovoljena celo raba japonsčine, ne pa slovenščine ali hrvaščine. Dne 1. julija 1921 je civilni komisar za Goriško ukazal z okrožnico vsem občinskim uradom, da morajo biti stampiljke dvojezične in da morajo biti vsi slovenski spisi, naslovljeni na civilni komisariat, opremljeni z italijanskim prevodom. Na podlagi kraljevega odloka št. 440 z dne 18. novembra 1923 je bilo odpuščenih veliko slovenskih in hrvaških uslužbencev, ker niso ponujali zadostnega jamstva za lojalno izpolnjevanje svoje službe. Podobno je bilo s kraljevim odlokom št. 1921 z dne 14. septembra 1923. Že omejeni zakon št. 2300 z dne 24. decembra 1924 je omogočal odpust vsakega uradnika oziroma državnega uslužbenca, ki ni nastopal v skladu s politično linijo vlade, ki torej ni zagotavljal zadostnega političnega jamstva in čigar otroci se šolajo v slovenskih šolah ali pa študirajo v Jugoslaviji, njegovi novorojenčki pa nosijo slovenska imena. Na Primorskem in v Istri so tedaj fašisti številne nasprotnike v državnih službah odpustili, upokojili ali pa so jih premeslili globoko v Italijo. Uradnike je prizadel tudi zakon št. 2029 z dne 26. novembra 1925.

Oktobra 1920 je prizivno sodišče v Rimu izdalo nalog, da morajo biti vsi dokumenti nanj naslovljeni v italijanskem jeziku. Aprila 1922 sta bili slovenščina in hrvaščina prepovedani na tržaških sodiščih, nato tudi drugje. Okrajno sodišče iz Trsta je namreč izdalo odredbo, s katero je bila prepovedana raba slovenskega jezika na tržaških sodiščih, bodisi pri sestavi spisov bodisi pri ustnih razpravah, nato da morajo biti vsi postopki izključno v italijanščini. Edino pred sodišči v okrožjih, kjer prevladuje slovenski jezik, se ohrani raba slovenskega jezika; v dvojezičnih okrajih morajo biti razprave na sodišču v italijanskem jeziku, razsodbe pa se razglašajo v obeh jezikih. Okrožno sodišče v Gorici je sledilo zgledu tržaškega in izdalo podobno odredbo za sodne okraje na Goriškem. S kraljevim odlokom št. 1921 leta 1923 so bili edinstveni sodniki, ki niso obvladali italijanskega jezika. Italijanščina je bila uvedena kot edini uradni jezik v javnih in zasebnih zadevah, na javnih izveskih in

spominskih znamenjih. Slovenščina je bila s kraljevim odlokom št. 1796 z dne 15. oktobra 1925 dokončno in povsod izključena s sodišč.

Gospodarstvo⁷

Pritisk na gospodarstvo Slovencev (in Hrvatov) ni bil nič manjši od pritiskov na drugih področjih. Slovenci so med obema vojnama izgubili gospodarske temelje, ki so jih postavili od začetka 19. stoletja naprej. Zlasti uspešni so bili v bančništvu in združništvu, uspešni so bili kot trgovci in podjetniki ter gradbeniki. Fašizem je proti slovenskemu gospodarstvu posegel z nasilnimi ukrepi, ki pa so stoneli na določeni (tudi sporni) pravni osnovi (Pahor, 1998, 47). Po italijanski okupaciji je sicer marsikoga prizadela že zamenjava prejšnje valute (avstrijske krone) z novo, tako tudi Slovence.

Prva leta se je pritisk kazal zlasti v nasilnih dejanjih proti slovenskim finančnim ustanovam, ki so bile že takoj po koncu vojne eden največjih problemov za italijanske oblasti. Sam finančni minister je predvideval nacionalizacijo slovenskih in drugih tujih bank. Leta 1928 so nato fašisti razpustili upravni in nadzorni odbor slovenske Zadrudne zveze v Trstu in tiste v Gorici. Tržaška zadrudna zveza je štela 140 zadrug, med temi 86 kreditnih s skupno 45.000 člani. Goriška zadrudna zveza je štela 170 zadrug, med temi 70 kreditnih s približno 47.000 člani. Zakonski dekret št. 375 z dne 12. marca 1936 in kraljevi odlok št. 1400 z dne 17. julija 1937 sta predvidevala popolno nacionalizacijo in koncentracijo vsega kredita v državnih rokah in hkrati izključitev vsega tujega kapitala. Preostali slovenski denarni zavodi in zadruge so bili ukinjeni ali pa so se morali zliti z italijanskimi ustanovami. Tržaška posojilnica in hranilnica je zdržala najdlje, do leta 1941.

Lastninske pravice v vseh slovenskih občinah Julijske krajine je kraljevi odlok št. 1122 z dne 23. maja 1924 zelo omejil. Brez dovoljenja so bile prepovedane vse vrste gradenj in izkopavanj ter sečnja gozdov. Vojaška oblast je imela tudi pravico kadar koli zahtevati razlastitev zasebne lastnine ali porušiti zgradbo. Fašizem je s kraljevim odlokom št. 751 z dne 22. maja 1924 in z zakonom št. 1770 iz leta 1927 ter drugimi ukrepi prizadel skupne vaške lastnine (jusi in srenje oziroma agrarne skupnosti),⁸ ki so bile že od nekdaj pomemben vir za preživetje slovenskih kmetov.

O delovnem razmerju v času fašizma bi lahko omenili zakon št. 536 iz dne 3. aprila 1926, ki je odredil zaposlitveno odgovornost izključno fašističnim sindikatom, se pravi, da so delodajalci smeli sprejemati v službo samo delavce, ki so jih predlagali fašistični sindikati. Istega leta je zakon št. 747 z dne 6. maja določal, da lahko člani odvetniške zbornice izvolijo samo polovico članov odbora, drugo polovico pa imenuje fašistični sindikat odvetnikov. Istega leta je zakon št. 2268 z dne 23. decembra odpustil vse pomorščake slovenske in hrvaške narodnosti na italijanskih lad-

⁷ Največ podatkov: Pahor, 1989; 1996a; 1996b; 1998; Waltritsch, 1983; 1989; 2002.

⁸ O problematiki jusov in srenj: Golemac, 1998, 73-78.

jah, odpust je veljal tudi za pristaniške delavce in idrijske rudarje itd., in sicer po odloku iz januarja naslednjega leta.

V tridesetih letih se je okrepilo raznarodovanje na gospodarskem področju z načrtnim razlaščenjem slovenskih in hrvaških kmečkih posestev prek Zavoda za agrarni preporod Treh Benečij, ki so ga ustanovili že leta 1921. Na dražbah so prodali številna posestva, naseljevali italijanske kolone, s čimer naj bi bil uresničen program t. i. etnične bonifikacije. Načrt je predvideval tudi preselitve nekaterih kategorij prebivalcev v notranjost italijanske države ali v afriške kolonije, vendar je to preprečila vojna.

Toponomastika, imena, priimki,⁹ izražanje narodne pripadnosti in spreminjanje etnične podobe ozemlja

Od leta 1919 do 1923 so krajevne oblasti nesistematično uvajale poitalijančena imena slovenskih rajev, rek, gora, ki so nato bila s kraljevim odlokom št. 800 z dne 29. marca 1923 dokončno uveljavljena.

Že leta 1919 so priimke poitalijančevali, in sicer z italijansko transkripcijo. Italijanska imena so bila povečini čisto nova in do tedaj neznana imena. Leta 1922 so bili predpisani izključno italijanski ali kvečjemu dvojezični napisi; pod nenehnim pritiskom fašističnih tajnikov in posebne davčne politike so sicer izginjali iz javnosti že pred letom 1927, ko so bili tudi strogo zakonsko prepovedani. Kraljevi odlok št. 494 z dne 7. aprila 1927 (ki je na Julijsko krajino raztegnil zakonska določila, ki so veljala za Južno Tirolsko, in kraljevi odlok št. 17 z dne 10. januarja 1926 ter zakon št. 898, 24. maja 1926) je namreč predvideval italizacijo rodbinskih imen. Po podatkih, zbranih v NŠK (NŠK OZE, HI/Zakoni, seznam po argumentih, 15), je bilo spremenjenih 115.000 slovenskih rodbinskih imen. Zakon št. 383 z dne 8. marca 1928 (9. julija 1939 je prešel pod kraljevi odlok št. 1238) je prepovedal dajati otrokom t. i. smešna ali t. i. nemoralna imena ali pa taka, ki utegnejo žaliti javno mnenje. Posledično so bila prepovedana slovenska imena za novorojenčke. Člen 3 gornjega zakona je predvideval spremembo slovenskega krstnega imena tudi za odrasle. Tako so bili anagrafski uradi pooblašteni, da samovoljno spremenijo slovenska in druga tuja imena v italijansko obliko. V Trstu in Gorici so bile poitalijančene kake tri četrtine prebivalstva (ES/4, 187).

Z odlokom tržaškega župana z dne 20. februarja 1922, ki sta ga potrdila odlok provincialnega odbora z dne 8. septembra 1932 in odlok notranjega ministra z dne 27. oktobra 1932, so bili prepovedani slovenski in hrvaški nagrobni napisi. Prepovedano je bilo tudi nošenje slovenskih narodnih noš, uporabljanje narodnih barv, ohranjanje narodnih manjšin, petje slovenske pesmi v javnosti ipd.

Poleg ukrepov italizacije in nasilja je na spreminjanje etnične podobe ozemlja vplivalo izseljevanje Slovencev in priseljevanje Italijanov iz drugih krajev države. V emigracijah je med obema vojnama iz rodne Julijske krajine odšlo približno 100.000

⁹ O poitalijančevanju v toponomastiki, imen in priimkov: Parovel, 1985.

Slovencev in Hrvatov; vzroki izseljevanja so bili številni, od preganjanja in prisilnih konfinacij zlasti številnih intelektualcev pa do ekonomskih razlogov, tudi zaradi socialnega boja fašizma proti neitalijanskemu prebivalstvu Julijske krajine. Med tem je bilo v Julijski krajini veliko priseljencev v t. i. nove province, ki so še bolj spreminjali etnično podobo.

Politično življenje

Po nekaj letih fašističnega upravljanja Julijske krajine so tamkajšnji Slovenci izgubili svoja dotedanja politična predstavništva v okviru italijanske države. To je bilo sicer značilno za celotno italijansko politično prizorišče, saj je fašizem prepovedal vse preostale stranke in uvedel diktaturo. Ostaja pa dejstvo, da so se morali primorski in istrski slovenski politični ter narodni voditelji zateči v ilegalno oziroma so bili prisiljeni delovati v korenito spremenjenih razmerah. V okviru italijanske države so Slovenci sodelovali v dveh zakonodajnih dobah (XXVI. in XXVII.), in sicer z osmimi mandati; eden od teh je bil Hrvat.¹⁰

Na prvih volitvah 15. maja 1921, ki so bile razpisane le dve leti za prvimi povojnimi parlamentarnimi volitvami v Italiji in so bile sploh prve po aneksiji Julijske krajine, je Politično društvo Edinost nastopilo pod imenom Jugoslovanska narodna stranka ter zastopalo slovensko in hrvaško manjšino. Ta nastop je bil pravi spektakulum, saj je v nasprotju s preostalo Italijo (kjer se je bil boj med desnico in socialisti) tu volilni spopad temeljil na nasprotju med italijanskimi nacionalisti s fašisti na čelu in slovensko-hrvaškimi narodnjaki. Poleg tega je bil italijanskemu nacionalnemu bloku pravi trn v peti nastop komunistične stranke, h kateri so po njeni ustanovitvi v Livornu (1921, Partito comunista d'Italia) v Julijski krajini pristopili še zlasti Slovenci in Hrvatje. Zaradi tega je bilo prav tu toliko fašističnega predvolilnega nasilja; nasproti italijanski okupacijski upravi sta namreč stala dva nasprotnika (če ne celo sovražnika) t. i. Slovani (torej Slovenci in Hrvatje) in komunisti.

Volilni izidi so pokazali, da se število doseženih mandatov ni sorazmerno porazdelilo: čeprav je italijanskemu bloku šlo le osem stotink (34,08%) več glasov kot Jugoslovanski narodni stranki (34%), so zaradi posebne razdeljenosti po okrožjih nacionalisti in fašisti dobili osem mandatov, narodnjaki pa le pet. Izvoljeni so bili štiri Slovenci, dr. Josip Vilfan, Virgil Šček, dr. Karol Podgornik in Josip Lavrenčič, in en Hrvat, Uliks Stanger. Dober volilni rezultat so tedaj dosegli komunisti, ki so s skoraj 15% postali tretja sila v Julijski krajini.

Naslednje volitve leta 1924 so se razlikovale od prejšnjih, saj je vodilnemu fašizmu uspelo vsiliti že omenjeni nov volilni zakon, s katerim bi stranka, ki bi v vsej državi dosegla vsaj četrtino glasov, dobila dve tretjini poslanskih mest, preostala tretjina mandatov pa bi se razdelila po proporcionalnem sistemu preostalim strankam.

¹⁰ O volitvah leta 1921 in 1924 in političnih razmerah: Kacin Wohinz, 1965; prim. op. 1 in 2.

S tem si je fašistična lista v bistvu zagotovila večino mest in prevlado v parlamentu, saj je bila edina gotova, da bi njena široka koalicija dobila zadostno število glasov. Poleg tega so za te volitve preuredili volilna okrožja, z namenom da bi v Julijski krajini razbili kompaktnost slovenskih volivcev. S kraljevim odlokom št. 53 z dne 18. januarja 1923 je fašistična vlada deželo razdelila na Tržaško (tržaški in postojnski okraj) ter Istrsko ali Puljsko pokrajino (koprski, poreški, pazinski, puljski, lošinjski, volosko-opatijski okraj), med tem ko je pretežni del Goriške (gradiščanski, goriški, tolminski, trbiški, idrijski okraj) priključila k Videmski pokrajini. Po priključitvi Reke k Italiji 1924. je bila ustanovljena Kvarnerska ali Reška, januarja 1927 pa še Goriška pokrajina. Tako Slovenci v nobeni od pokrajin niso več imeli večine.

Kljub predvolilnim razpokam so se Slovenci vendarle dogovorili za skupno listo s paritetno sestavo Slovanske liste in v spremenjenih razmerah izvolili dva poslanca, dr. Josipa Vilfana in dr. Engelberta Besednjaka. Pri komunistih je bil izvoljen Jože Srebrnič. Volilni izidi so torej oklestili slovensko navzočnost v rimskem parlamentu. Od prejšnjih pet so zdaj v njem sedeli le trije, ki so hkrati zastopali vse tri ideološke politične usmeritve, in sicer narodnoliberalno, krščanskosocialno in komunistično.

Parlament je deloval v povsem novih okoliščinah, saj je vsa opozicija iz protesta – zaradi fašističnega umora socialističnega poslanca Mateottija – zapustila parlament; in to poleti 1924. Vilfan in Besednjak sta se skupaj s predstavnikoma nemške manjšine odločila, da ne smeta v opozicijo, ker bi z lojalnostjo lahko še zastopala nacionalne interese manjšine. Poseben položaj je tedaj narekovalo takratno zблиžanje med Italijo in Kraljevino SHS, ki sta 27. januarja 1924 podpisali pogodbo o prijateljstvu in prisrčnem sodelovanju. Kljub pričakovanju, da bo italijanska država revidirala stališča do manjšine, ni bilo bistvenih izboljšav za Slovence in Hrvate onstran zahodne meje. Vilfan in Besednjak sta vztrajala, dokler se je pač dalo, in čeprav so bile novembra 1926 z že omenjenimi izrednimi zakoni za zaščito države razpuščene vse nefašistične stranke, sta lahko ostala v zbornici do poteka mandata decembra 1928. Takrat pa je bilo dokončno konec z nefašističnimi zakoni. Z zakonom št. 1019 z dne 17. maja 1928 in njegovim enotnim besedilom z dne 2. septembra (št. 1993) je bilo predvideno, da je vsa država eno samo volilno okrožje, in predstavljena je bila ena sama lista ki jo je sestavil Veliki fašistični svet. Tako so tudi Slovenci in Hrvati Julijske krajine ostali brez predstavnštva v poslanski zbornici. Tu lahko še omenimo, da je zakon z dne 14. februarja 1938 razpusil poslansko zbornico in uzakonil fašistično zbornico.

V obeh zakonodajnih dobah v rimskem parlamentu so vsi predstavniki Slovencev in Hrvatov (razen Srebrniča) imeli več poslanskih govorov, interpelacij, vprašanj in predlogov resolucij.¹¹ Če so bili govori Ščeka, zlasti pa Vilfan ali Besednjaka večkrat visoko naravnani, so se Podgornik, Lavrenčič in Stanger dotaknili bistva slovenskega in hrvaškega malega človeka, kar nam daje med drugim posreden dokaz,

¹¹ Ponatisi parlamentarnih nastopov z obsežnimi življenjepisi in orisi takratne dobe slovenskega nacionalnega gibanja v: Tavčar, 1994; Pelikan, 1996; 1997; Kacin Wohinz, 1998.

kako se je italijanska in nato fašistična raznarodovalna politika lotila tudi samega socialnega preživetja t. i. drugorodcev, in tako marsikoga prisilila k izselitvi zaradi nesprejemljivih življenjskih razmer. Najpomembnejši nastopi so bili vsekakor vezani na šolsko področje, kjer je bilo jasno, da je italijanska država načrtno ovirala Slovence in Hrvate v njihovem najbolj občutljivem organu, in to še pred Gentilejevo reformo (oktobra 1923; podrobneje v podpoglavju o šolstvu). Pojavljale pa so se tudi vsakdanje težave v zvezi z rabo slovenskega jezika, ponižanja, preganjanja na sodišču, nasilja škvadristov itd. Zanimiv vir so sami odgovori italijanskih parlamentarcev, ki so se večkrat izmikali očitkom ali pa omilili težave, če ne celo zanimali dejstva, in tako obračali diskusije v svoj prid. Jasno je, da so imeli nenehno podcenjevalen odnos do Slovencev in Hrvatov ter gojili prepričanje, da je celotna Julijska krajina zgolj italijanska.

Z zakonom št. 337 z dne 4. februarja 1926 in z dopolnili z dne 25. junija (zakon št. 1262) je fašistični režim najostreje posegel na lokalno raven. Odpravil je avtonomijo v občinah z manj kot 5.000 prebivalci. Te določbe je kraljevi odlok št. 1910 z dne 3. septembra 1926 raztegnil na vse občine, ki jih niso več upravljali izvoljeni župani, temveč od vlade postavljeni občinski predstojniki, t. i. podestaji. Za svoje delo niso bili več odgovorni občanom, temveč samo pokrajinskemu prefektu. Podestaji so bili italijanski fašisti ali v redkih primerih Slovenci, ki so se predali režimu. Po novem občinskem in pokrajinskem zakonu iz marca 1934 je prefekt imenoval občinski svet. Leta 1926 je izšel nov fašistični zakon o pokrajinah, tako da pokrajinskih svetnikov in predsednika ni več volilo ljudstvo, temveč jih je imenovala fašistična vlada na predlog notranjega ministra. Fašizem je odpravil tudi še zadnjo avtonomijo slovenske in hrvaške skupnosti: prepovedal je uporabo slovenskega jezika v občinskih prostorih in namestil italijanske občinske tajnike. Zakon št. 1019 je leta 1928 izključil z volilne liste za državno upravo vse slovenske in hrvaške poslance.

Sklep

V kratkem referatu je bilo seveda nemogoče podati celotno sliko tega, kar je napovedoval naslov. Pravzaprav bi potrebovali poseben simpozij pod takim naslovom, saj tema odpira veliko vprašanj, ki bi zahtevala marsikateri odgovor, da bi jo lahko kolikor toliko izčrpno prikazali. Zanimivo bi bilo namreč upoštevati takratni mednarodni (ali pa vsaj evropski) pravni red in odziv na fašistično zakonodajo v mednarodni javnosti ter med Slovenci v Kraljevini Jugoslaviji. V danih razmerah in v časovno omejenem prostoru smo si zato lahko ogledali "samo" najpomembnejše značilnosti fašistične zakonodaje, ki je zadevala Slovence (in tudi Hrvate).

Če torej potegnemo krajši sklep, lahko rečemo, da so se raznarodovalni ukrepi in asimilacijski pritiski italijanske vlade do Slovencev po prvi svetovni vojni začeli že v obdobju liberalnih oblasti in dosegli vrhunec s fašizmom. Pravzaprav je fašizem

raznarodovalno politiko uzakonil, potem ko je nasilje že močno oškodovalo Slovence. Fašistična zakonodaja je bila do Slovencev popolnoma nepravilna. Bila je tudi sestavni del splošne fašistične politike in prava, ki sta postopoma uvajala diktaturo na celotnem državnem ozemlju Italije, a sta na obmejnem ozemlju dosegla vrh.

Na koncu bi si lahko postavili naslednje vprašanje: ali je fašizmu uspelo? Načrti odprave slovenske oziroma slovanske navzočnosti v Julijski krajini in iskanje simpatij med Slovenci se niso posrečili. Že leta 1930 so na primer vodilni iz Trsta in Gorice pisali Mussoliniju, da raznarodovanje pravzaprav poteka bolj slabo in da je vsak poskus približevanja slovenske narodnostne skupnosti k fašistični stranki neuspešen (Matiussi, 2002, 123-125). Fašističnim zakonom in ukrepom so se namreč Slovenci na Primorskem in v Istri že takoj uspešno postavili po robu. Kljub fašističnim grožnjam in represalijam so se oblikovale ilegalne šolske strukture oziroma tečaji, izvajale so se nedovoljene kulturne in športne prireditve, začel je izhajati ilegalni tisk, čez mejo sta se tihotapila prepovedana literatura in časopisje ipd. Vzporedno se je razvijalo ilegalno delovanje obveščevalne narave v korist jugoslovanske države pa tudi zahodnih zaveznikov. Že same fašistične metode pa niso bile tako vabljive, čeprav zgodovinska stroka zaostaja v preučevanju sprejemanja fašizma pri (nekaterih) Slovencih.¹² Vsekakor, škoda, ki so jo utrpeli Slovenci (in Hrvati) Julijske krajine, je bila in je še vedno nepopravljiva. Slovenci še vedno občutijo posledice italijanske zakonodaje iz časa med obema vojnama, in to ne le na področjih kulture, politike in gospodarstva, temveč tudi na svoji morali in duši.

Ne nazadnje bi se morali resno zamisliti nad naslednjim: kakšna je bila po padcu fašizma (in ali je še vedno) dediščina fašistične zakonodaje v italijanskem pravu in kakšne so bile po padcu fašizma (in ali so še vedno) posledice v italijanskem pravnem sistemu v odnosu do samih Slovencev v Italiji.

LA LEGISLAZIONE FASCISTA E GLI SLOVENI TRA LE DUE GUERRE

Gorazd BAJC

Università della Primorska, Centro di ricerche scientifiche di Capodistria, SI-6000 Koper-Capodistria,

Via Garibaldi 1

e-mail: gorazd.bajc@zrs-kp.si

RIASSUNTO

Il contributo tratta a grandi linee le leggi fasciste che riguardavano gli sloveni (ed i croati) nella Venezia Giulia. All'inizio illustra in breve la situazione al termine della prima guerra mondiale, prima dell'avvento al potere del fascismo, quando

¹² Nekaj je izjem, prim. Dolenc, 2000. Prva leta je obstajala tudi slovenska fašistična stranka, Vlada stranka (ES/14, 281).

l'italianizzazione era già stata avviata, benché agli sloveni fossero stati promessi il rispetto delle loro tradizioni e della loro cultura, nonché un aumento delle scuole di cui disponevano al tempo dell'Austria-Ungheria. A dire il vero, già durante il periodo dell'occupazione italiana si era impedito lo svolgimento di manifestazioni slovene di carattere nazionale e c'erano stati casi di persecuzione contro i capi del movimento nazionale sloveno. La violenza nazionalista raggiunse la massima intensità il 13 luglio 1920 con l'incendio del Narodni Dom.

Il 28 ottobre 1922 il fascismo salì al potere, consolidando le sue posizioni in pochi anni. Le misure di snazionalizzazione e le pressioni assimilatrici del governo italiano, che avevano gettato radici già al tempo del governo liberale, toccarono l'apice con la traduzione in norme della politica fascista. Le leggi fasciste nei confronti degli sloveni erano assolutamente inique. Erano parte integrante della generale politica fascista e nelle are di confine raggiunsero l'exasperazione.

Le pressioni snazionalizzatrici e assimilatrici delle autorità fasciste colpirono tutti i segmenti vitali degli sloveni, dalla scuola alla stampa, alla vita politica. La lingua slovena scomparve dagli uffici amministrativi e giudiziari, dalla toponomastica, dai nomi e cognomi, dai rapporti con la polizia e con gli altri organi pubblici. Un capitolo a parte è rappresentato dall'opera di snazionalizzazione condotta in campo economico mediante una pianificata espropriazione delle proprietà agricole slovene e croate, la chiusura delle istituzioni bancarie e, non ultimo, lo scioglimento di tutte le loro associazioni.

Le misure non raggiunsero il fine auspicato: la completa italianizzazione dei territori della Venezia Giulia. Le conseguenze subite dagli sloveni a causa delle leggi fasciste furono veramente gravi in tutti i campi: giuridico, culturale e politico.

Parole chiave: fascismo, legislazione, Venezia Giulia, minoranze nazionali, sloveni, Italia

VIRI IN LITERATURA

Alatri, P. (1995): Mussolini. Roma, Newton.

Bajc, G. (2000a): Historiografija 1985-2000 o Julijski krajini med svetovnimi vojnama. V: Prispevki za novejšo zgodovino, XL/1 (Zbornik Milice Kacin Wohinz). Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino. 331-366.

Bajc, G. (2000b): Goriško obdobje Zorka Jelinčiča (1924-1930), Kulturno-prosvetno in narodnoobrambno delo. V: Zorko Jelinčič, Nad prezrtjem in mitom, Ob stoletnici rojstva. Ljubljana – Tolmin, Planinska zveza Slovenije – Planinsko društvo (Tolmin), 79-101.

Blinkhorn, M. (1995): Mussolini in fašizem. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče (I. 1994).

Carocci, G. (1994): Storia del fascismo. Roma, Newton.

- Ciano, G. (1990): *Diario 1937-1943*. Milano, Rizzoli (l. 1946, več ponatisov).
- Čermelj, L. (1965): *Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama*. Ljubljana, Slovenska matica (popravljen in dopolnjen, l. 1936).
- Darovec, D. (1998): *A Brief History of Istra*. Western Australia, Archivio del Litorale Adriatico.
- De Felice, R. (1995a): *Mussolini il fascista, La conquista del potere 1921-1925*. Torino, Einaudi (l. 1966).
- De Felice, R. (1995b): *Mussolini il fascista, L'organizzazione dello Stato fascista 1925-1929*. Torino, Einaudi (l. 1968).
- De Felice, R. (1996a): *Mussolini il duce, Gli anni del consenso 1929-1936*. Torino, Einaudi (l. 1974).
- De Felice, R. (1996b): *Mussolini il duce, Lo Stato totalitario 1936-1940*. Torino, Einaudi (l. 1981).
- Dolenc, E. (2000): *Naši fašisti*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino, XL/1* (Zbornik Milice Kacin Wohinz). Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino. 113-122.
- Edinost: časopis, Trst, izhajal 1876-1928.
- ES: Enciklopedija Slovenije. Mladinska knjiga, Ljubljana (16 zvezkov, 1987-2002).
- Friuli e Venezia Giulia (1997): *Storia del '900*. Trieste, Istituto regionale per la storia del Movimento di Liberazione.
- Golemac, N. (1998): *Comunità e beni comunali nel Carso triestino e goriziano (se. XVIII-XX)*. Trst, Slovenski raziskovalni inštitut v Italiji.
- Gombač, B. M. (1996): *Slovenija, Italija, od preziranja do priznanja*. Ljubljana, Deborah.
- GU: *Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia* (Uradni list Kraljevine Italije; izhajal od leta 1915 do 1943)
- Kacin Wohinz, M. (1965): *Parlamentarne volitve in politične razmere v Julijski krajini 1921-1924*. V: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, V/1-2, 3-160.
- Kacin Wohinz, M. (1972): *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo, 1918-1921*. Maribor-Trst, Obzorja-Založništvo tržaškega tiska.
- Kacin Wohinz, M. (1977): *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921-1928*. Koper-Trst, Lipa-Založništvo tržaškega tiska.
- Kacin Wohinz, M. (1986): *Oris jugoslovanske historiografije 1945-1985*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVI/1-2*. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 45-64.
- Kacin Wohinz, M. (1990): *Prvi antifašizem v Evropi (Primorska 1925-1935)*. Koper, Lipa.
- Kacin-Wohinz, M. (1998): *Lavrenčič, Podgornik in Stanger v parlamentu – Discorsi parlamentari degli on. Lavrenčič, Podgornik e Stanger*. Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.

- Kacin Wohinz, M. (1999): *Ciano-Stojadinovičevemu sporazumu na rob*. V: *Gestrinov zbornik*. Ljubljana, Založba ZRC SAZU, 471-484.
- Kacin Wohinz, M., Pirjevec, J. (2000): *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000*. Ljubljana, Nova revija.
- Lavrenčič Pahor, M (1994): *Primorski učitelji, 1914-1941, Prispevek k proučevanju zgodovine slovenskega šolstva na Primorskem*. Trst, Narodna in študijska knjižnica, Odsek za zgodovino.
- Marušič, B. (1990): *Jugoslovanska historiografija o Julijski krajini med obema vojnama*. V: *Jadranski koledar*. Trst, 97-100.
- Matiussi, D. (2002): *Il Partito Nazionale Fascista a Trieste, Uomini e organizzazione del potere 1919-1932*. Trieste, Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione.
- NŠK OZE: *Narodna in študijska knjižnica, Trst, Oddelek za zgodovino in etnografijo*.
- NŠK OZE, HI/Zakoni: *Narodna in študijska knjižnica, Trst, Oddelek za zgodovino in etnografijo, fascikel HI/Zakoni*.
- Lex: *zbirka italijanskih zakonov*.
- Pahor, D. (1970): *Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja*. V: *Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969*. Ljubljana, Slovenski šolski muzej, 235-337.
- Pahor, M. (1989): *Slovensko denarništvo v Trstu, Pregled denarnih zadrug, hranilnic in posojilnic ter bank v obdobju 1880-1918*. Trst, Tržaška kreditna banka.
- Pahor, M. (1996a): *Jadranska banka v Trstu, Blesteča in tragična zgodba največjega slovanskega denarnega zavoda v Trstu*. Trst, Narodna in študijska knjižnica – Slovenski raziskovalni inštitut.
- Pahor, M. (1996b): *Vzpon in nasilna ukinitvev slovenskih denarnih zavodov v Trstu*. V: *Annales, št. 8, Series Historia and Sociologia št. 3*. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Znanstveno raziskovalno središče Republike Slovenije, Koper, 61-72.
- Pahor, M. (1998): *Lastno gospodarstvo jamstvo za obstoj, Pregled gospodarskih dejavnosti Slovencev na področju sedanje dežele Furlanije-Juljske krajine*. Trst, Slovensko deželno gospodarsko združenje.
- Pahor, S. (1986): *Pregled zgodovine slovenskega šolstva na današnjem ozemlju italijanske republike do leta 1945*. V: *Slovensko šolstvo, Na Goriškem in Tržaškem 1945-1985*. Trst, Odbor za proslavo 40-letnice obnove slovenskih šol v Italiji, 47-85.
- Parovel, P. (1985): *L'identità cancellata, L'italianizzazione forzata dei cognomi, nomi e toponimi nella "Venezia Giulia" dal 1919 al 1945, con elenchi delle provincie di Trieste, Gorizia, Istria ed i dati dei primi 5.300 decreti*. Trieste, Eugenio Parovel Editore.

- Pelikan, E. (1996):** Engelbert Besednjak v parlamentu – Discorsi parlamentari dell'on. Engelbert Besednjak. Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Pelikan, E. (1997):** Josip Vilfan v parlamentu – Discorsi parlamentario dell'on. Josip Vilfan, Trst 1997. Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Salvatorelli, L, Mira, G. (1972):** Storia d'Italia nel periodo fascista. Milano, Mondadori (I. 1964).
- Slovensko-italijanski odnosi (2001):** Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956: poročilo slovensko-italijanske komisije. Ljubljana, Nova revija.
- Smith, D. M. (2000):** Mussolini. Milano, Rizzoli (I. 1981).
- Tavčar, M. (1994):** Virgil Šček v parlamentu – Discorsi parlamentari dell'on. Virgil Šček. Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Vidrih Lavrenčič, L. (1997):** Kraljevina Italija (1918-1943). V: Priročnik za strokovno obdelavo arhivskega gradiva pravosodnih organov od srede 18. stoletja do leta 1991. Del I, Izbor zakonov in predpisov. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije, 127-137.
- Vidrih Lavrenčič, L. (2000):** Organizacija sodišč v Julijski krajini 1918-1943. V: Pravo, zgodovina, arhivi. I, Prispevki za zgodovino pravosodja. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije, 185-198.
- Waltritsch, M. (1983):** Slovensko bančništvo in posojilništvo na Goriškem – Gli istituti di credito sloveni nel Goriziano. Gorica, Založništvo tržaškega tiska – Kmečka banka v Gorici (I. 1982).
- Waltritsch, M. (1989):** Posojilnice na nabrežinskem Krasu. Trst, Kmečka in obrtna hranilnica in posojilnica v Nabrežini.
- Waltritsch, M. (2002):** Oglaševanje slovenskih tržaških trgovcev – Le inserzioni dei commercianti sloveni triestini. Trst, Zadržna kraška banka – Banca di credito cooperativo del Carso.
- www.utetgiuridica.it:** spletna stran, kjer so sproti objavljeni zakoni zbirke Lex; prim. tudi CD-rom Lex, od 1861 do danes (posodobljeni CD-romi izidejo približno vsake tri mesece).
- ZS (1979):** Zgodovina Slovencev. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Zunino, P. G. (1985):** L'ideologia del fascismo (Miti, credenze e valori nella stabilizzazione del regime). Bologna, Mulino (nekaj naslednjih ponatisov).

SLOVENCİ V JULIJSKI KRAJINI IN CERKVENA OBLAST V ČASU MED OBEMA VOJNAMA

Egon PELIKAN

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: egon.pelikan@zrs-kp.si

IZVLEČEK

V članku predstavljam osnovna dejstva oziroma tiste prelomnice, ki so na eni strani temeljno zaznamovale odnos med Katoliško cerkvijo in fašističnim režimom v Kraljevini Italiji, in na drugi strani skoraj sočasno (ne vedno, a praviloma) tudi odnos cerkvene hierarhije v Julijski krajini in Vatikana do manjšine. Pri tem opozarjam na osnovne politične in zakonske spremembe, ki so pogojevale status slovenske manjšine v Julijski krajini na področju verskega življenja. Ob tem je mjno opozoriti, da se je zavzemanje za osnovne pravice manjšine in pravice manjšine v okviru Katoliške cerkve kmalu "prekrilo", saj so raba slovenskega jezika v javnosti, tisk nekaterih slovenskih knjig (npr. molitvenikov) itd. kmalu ostala edina področja, kjer je slovenščina še ostala v rabi. Politika civilnih oblasti pa je (ob molku Vatikana in lokalne cerkvene hierarhije) vse hitreje in odločneje segala tudi tja.

Ključne besede: Julijska krajina, fašizem, rapalska meja, Katoliška cerkev, konkordat, tajno delovanje duhovščine

SLOVENES IN VENEZIA GIULIA AND THE ECCLESIASTICAL AUTHORITY IN THE INTER-WAR PERIOD

ABSTRACT

The article presents those essential facts – turning points that on one hand had a crucial impact on the relations between the Catholic Church and the fascist regime in the Kingdom of Italy, and on the other hand, nearly simultaneously (as a rule but not always), on the attitude of the ecclesiastical hierarchy of Venezia Giulia and the Vatican state toward the Slovene minority. Emphasis is laid on the fundamental political and legislative changes that formed the conditions of the religious life of the Slovene minority in Venezia Giulia. Furthermore, it has to be pointed out that the struggles for the fundamental minority rights and for the rights of the minority within

the ambit of the Catholic Church soon overlapped. The use of the Slovene language in public and the printing of Slovene books (prayer books), for example, soon remained the only spheres of life where the Slovene language was still used. However, the irruptions of the civil authorities (accompanied by the silence of the Vatican and the local ecclesiastical authorities) into these spheres, too, soon became increasingly frequent and determined.

Key words: Venezia Giulia, fascism, Rapallo border, Catholic Church, concordat, secret activities of the clergy

Vojna

Italijanski nacionalistični krogi so kmalu po vstopu Italije v prvo svetovno vojno **24. maja 1915** dosegli sprejetje vrste represivnih ukrepov do slovenske in hrvaške (ter deloma furlanske) duhovščine na zasedenih ozemljih. To je bil uvod v politiko, ki je italijanski zasedbi sledila že takoj v prvih dneh. Goriški škofijski list objavlja samo za leto 1915 seznam 62 interniranih duhovnikov (večina pod obtožbo "avstrijantstva"). Od teh je bilo 17 slovenskih. Pregarjanje duhovščine je v tem času torej sodilo v splošen sklop ukrepov, ki so jih italijanske vojaške zasedbene oblasti usmerjale proti slovenski in hrvaški inteligenci. V času vojaške uprave je bilo iz Julijske krajine izgnanih skupno približno 150 slovenskih škofijskih in 77 redovnih duhovnikov (Klinec, 1979, 11).

Zasedba od 19. novembra 1918 do aneksije

Očitno je bil namen italijanskih oblasti izgnati čim več slovenskih in hrvaških intelektualcev, predvsem tistih, ki so se narodno-politično bolj izpostavili, in tako tudi mnogih slovenskih in hrvaških duhovnikov. Politično "obremenjene in sumljive" je nova oblast konfinirala ali celo zaprla, poseben primer pa so bili "optanti", ki so bili rojeni zunaj Julijske krajine (v drugih pokrajinah nekdanje Avstro-Ogrske). Taki so bili samo v goriški nadškofiji in tržaški škofiji med slovenskimi duhovniki (in redovniki) 103. Rudolf Klinec v svoji knjigi Primorska duhovščina pod fašizmom na podlagi nadškofijske statistike navaja 61 duhovnikov, ki so bili žrtve te represivne politike in so se morali kot optanti iz Julijske krajine izseliti (Klinec, 1979, 11).

Ideja o samostojni nadškofiji

Ena prvih večjih, odmevnih cerkveno-političnih akcij slovenske in hrvaške duhovščine, združene v Zboru svečenikov sv. Pavla, je bila priprava spomenice o

samostojni slovenski nadškofiji, ki jo je Zbor svečenikov **dne 5. marca 1920** naslovil na papeža, Memorandum Cleri Jugoslavi territorii ab Italis occupati. Primorska duhovščina je takrat za slovenske in hrvaške pokrajine, ki bodo priključene k Italiji, zahtevala posebno "slovansko" nadškofijo (Klinec, 1979, 29).

Priključitev 5. januarja 1921

Po sklenitvi Rapalske pogodbe **dne 12. novembra 1920** je Primorska pripadla Italiji. Meja je potekala po črti Peč–Jalovec–Triglav–Porezen–Blegoš–Planina–Javorniki–Snežnik–Kastav. K Italiji je bila priključena več kot četrtina slovenskega etničnega ozemlja in več kot 300.000 Slovencev. Sloveniji je bila povsem zaprta tudi pot do morja (Mikuž, 1965, 188).

Rapalska pogodba je pomenila velik uspeh italijanske diplomacije. Kljub temu pa se je v Italiji hitro širil mit o "pohabljeni zmagi", saj z novo mejo italijanski imperialistični apetiti nikakor niso bili zadovoljeni. Italijanski državi je prav novonastala Jugoslavija zaprla pot v Podonavje in na Balkan (Kacin-Wohinz, 1972).

Cerkvenoupravno je s Slovenci in Hrvati naseljeno ozemlje, ki je bilo priključeno k Italiji, pripadalo osmim škofijam (po priključitvi Reke leta 1924 in ustanovitvi reške škofije leta 1925 devetim). V Julijski krajini so imele sedež goriška nadškofija, tržaško-koprška in poreško-puljska škofija. V vseh treh so bili Slovenci in Hrvatje v večini. Anektirani del Kranjske je sodil v ljubljansko, Kanalska dolina pa pod celovško škofijo. Istrski otoki, ki so bili priključeni k Italiji, so bili sestavni del krške škofije, katere sedež je bil v Jugoslaviji. Zadar je bil sicer sedež nadškofa, toda razen mesta je vsa škofija pripadala Jugoslaviji. Beneška Slovenija in Rezija, ki sta bili pod Italijo že od leta 1866, sta sodili pod videmsko nadškofijo. Po aneksiji je bila uprava tistega dela ljubljanske in celovške škofije, ki je bil priključen k Italiji, dodeljena v upravo goriškemu nadškofu. V 16. členu konkordata iz leta 1929 je bila predvidena še ustanovitev škofije, ki je obsegala Zadar, Lastovo in istrske otoke, ki so pripadli Italiji (Čermelj, 1965, 188).

Obnoveitev krščanskosocialnih organizacij in ustanov

Na drugi strani pa je **Politično društvo Edinost v Gorici** (do leta 1923 še skupno, liberalno-krščanskosocialno politično društvo Edinost) kmalu po končani vojni obnovilo široko mrežo krščanskosocialnih organizacij in v velikem obsegu mu je uspelo spodbuditi pospešeno mobilizacijo slovenskega in hrvaškega prebivalstva v vsej Julijski krajini. Leta 1926 je imela denimo krščanskosocialna Prosvetna zveza po vsej Julijski krajini razporejenih 131 društev z 8800 člani. Registriranih pevskih zborov je bilo 118, dramskih krožkov 96, telovadnih krožkov 25 itd. Bila je mnogo močnejša od liberalne Zveze prosvetnih društev na Goriškem in tudi od tržaške Pro-

svete. Posebej je bila organizirana Dijaška zveza, ki je bila namenjena vzgoji inteligence. Na kulturnem področju so bile pomembne založbe. Najmočnejša je bila Mohorjeva družba s 15.000 člani, od tega 2000 v Istri. Obstajale so še Katoliška knjigarna, Jadranska založba, Katoliška zadružna tiskarna in Katoliško tiskovno društvo v Pazinu, pozneje še založba Sigma. Na gospodarskem področju je delovala Zadružna zveza v Gorici z glasilom *Gospodarski list*. Leta 1926 je štela 170 zadrug s 75.000 člani. Med zadrugami je bilo 70 denarnih zavodov, hranilnic in posojilnic, 22 konzumnih zadrug, 45 mlekarških itd. Vse to je takrat dajalo tudi močno materialno podlago krščanskosocialnemu gibanju. Goriška Mohorjeva družba je samo leta 1927 svojim 18.190 članom razposlala 109.000 slovenskih knjig. Posebno pomembna je bila njena vloga pri sistematičnem širjenju slovenskega tiska (BA, 5).

Do konca dvajsetih let se je pod udarci fašističnega režima korak za korakom sesipala krščanskosocialna prosvetna, gospodarska, kulturna itd. organizacijska mreža izpred prve vojne in iz časa obnove kmalu po njej.

Nastopi fašistov in poseg Benedikta XV.

Vendar je bil to še vedno čas, ko se je bil Vatikan za preganjano slovensko in hrvaško duhovščino pripravil tudi zavzeti. Nasilju, ki je na Krku izbruhnilo o božiču 1920 in v Istri pred **volitvami in na dan volitev 15. maja 1921**, je sledil javni odziv Vatikana (Klinec, 1979, 19).

Na podlagi poročila škofa Bartolomasija (in pisma nadškofa Sedeja) je Benedikt XV. javno nastopil proti preganjanju duhovščine v Julijski krajini. Papežev odgovor z dne **2. avgusta 1921** je bil prebran tudi v vseh primorskih cerkvah.

Vendar pa je bil to edini primer v vsej zgodovini Primorske pod fašizmom, da se je Vatikan odzval z javno obsodbo fašističnega nasilja nad Slovenci in Hrvati v Julijski krajini.

Po smrti papeža Benedikta XV. se je položaj namreč kmalu občutno spremenil. Novi papež Pij XI. je bil pravi človek za sporazum s fašizmom, in kot bomo videli v nadaljevanju, očitno tudi v tistih vprašanjih, ki so zadevala odnos do slovenske in hrvaške manjšine (Pelikan, 2002, 228).

1922: fašizem na oblasti

Čeprav se je preganjanje Slovencev in Hrvatov začelo takoj po italijanski zasedbi, je po Mussolinijevem prevzemu oblasti v Italiji (**28. oktobra 1922**) nastopilo novo obdobje. Priprava na ekspanzijo je kmalu postala del deklarirane zunanje politike fašistične Italije, "čisto zaledje" pa njen prvi pogoj. V Julijski krajini se je začela uveljavljati specifična fašistična politika, imenovana tudi "obmejni fašizem" (*fascismo di confine*). V njenem kontekstu je postal cilj državnih oblasti v Julijski krajini

najprej intelektualno "obglavljenje" manjšine, ki bi bila, potem ko bi ostala brez vodilnega sloja, lahka žrtev raznarodovanja.

S prihodom fašizma na oblast je eliminacija vse slovenske in hrvaške inteligence v Julijski krajini postala državni program s posebno prioriteto.

Prvi uradno poznani dokument o politiki fašistične vlade do manjšine v priključenih pokrajinah je Mussolini izdal 1. novembra 1925. Vseboval je osnovna načela, na katerih so temeljili vsi nadaljnji raznarodovalni programi. Navodila so bila izhodišče za sistematično zatiranje "iredentističnih" društev na eni strani, na drugi pa prikazovanje koristi, ki jih prinaša pripadnost italijanski državi, s koncesijami.

Zaradi delovanja v novih razmerah je bilo že **leta 1925** vprašanje slovenske in hrvaške duhovščine s stališč fašističnega raznarodovalnega programa ocenjeno v posebni brošuri komisarja fašistične stranke v Videmski pokrajini Piera Pisentija. V knjižici z naslovom "Il clero slavo" se je posvetil vprašanju protifašističnega in protitalijanskega delovanja slovenske in hrvaške duhovščine. Po njegovem mnenju naj bi bilo za začetek nujno odstaviti vsaj vodilne slovenske duhovnike in na njihova mesta postaviti Italijane.

Vloga duhovščine je vnovič predmet **spomenice fašističnih sekretarjev Julijske krajine dne 11. junija 1927**. Njej je sledila še okrožnica pravosodnega ministra Rocca vsem prefektom Julijske krajine **20. junija 1927**, ki je predvidevala izgon duhovnikov brez italijanskega državljanstva, hkrati pa je prinašala navodila o strogem policijskem nadzoru in nastopanju proti "nacionalističnim" duhovnikom. S tem je bila dana neposredna direktiva za policijski pregon duhovščine.

Kot smo videli, je šlo z učitelji in laično inteligenco v resnici razmeroma zlahka (največkrat preprosto z dekreti), položaj se je zapletel prav pri duhovščini.

Konec periodičnega tiska v slovenskem jeziku

Zadnji trije periodični listi, tednik *Novi list*, mesečnik *Družina* in *Istarski list*, so bili prav verski listi v slovenščini, ki jih je Besednjaku v avdienci odobril Mussolini osebno, a se niso dolgo obdržali. Leta 1930 preneha izhajati ves periodični tisk – tudi katoliški (BA, 1).

Konec slovenščine v šoli

Oktober 1923 je Gentilejeva šolska reforma odpravila slovenščino iz prvega razreda osnovne šole. Italijanščina se je kot edini obvezni učni jezik v osnovni šoli nato vsako leto raztegnila na naslednji letnik in slovenščina je bila tako v šolskem letu 1927/28 že povsem izrinjena iz osnovne šole.

Do leta 1927 so slovenski duhovniki verouk v slovenskem jeziku še lahko izvajali v šoli (skrčen sicer na eno uro tedensko), leta 1928 pa je prosvetno ministrstvo

zahtevalo, naj se v vseh šolah vpelje verouk izključno v italijanskem jeziku. Na to so slovenski in hrvaški duhovniki odgovorili s predstavitvijo slovenskega verouka v cerkve (Juvančič, 1974, 98).

Konkordat 11. februarja 1929

Šele s konkordatom se je začel v marsičem usklajeni in vzajemni nastop cerkvenih in posvetnih oblasti proti slovenski in hrvaški duhovščini.

Med pogajanjem je Sveti sedež najprej sicer res skušal zavarovati jezikovne pravice manjšin, pozornost pa so namenili tudi vprašanju verouka v maternem jeziku v novih provincah. Vsebina tajnih pogajanj je postala znana zaradi indiskretnosti fašistične vlade in izvedelo se je, da je Vatikan postavil celo zahtevo, naj bi bili povsod tam, kjer primanjkuje slovensko in nemško govorečih duhovnikov, nastavljeni duhovniki iz matičnih držav. Predstavniki italijanske vlade niso le zavrnili te zahteve, ampak tudi določbo, ki bi v konkordatu zagotavljala pravico do verouka v maternem jeziku. Obe zahtevi so potem predstavniki Vatikana umaknili.

Poleg tega konkordat ni prinesel niti zagotovila, da je verouk v maternem jeziku dovoljen v cerkvah, vrata šole pa je odprl za italijanske duhovnike (Juvančič, 1974, 105).

Kmalu po sklenitvi konkordata je tako nastal povsem nov položaj. Fašistična oblast ni samo dokončno prepovedala uporabe maternega jezika pri verouku, temveč je, po odločitvi slovenske in hrvaške duhovščine, da bo poskrbela za verouk v cerkvah, začela nanje pritiskati še z grožnjami in policijskimi ukrepi (Besednjak, Bitežnik, 1933, 6).

Drugi člen konkordata je določal, da so pastirska pisma in drugi dokumenti v latinščini ali italijanščini, le eventualno je dopuščal dodani prevod v jeziku manjšine. 22. člen je določal, da lahko župnijo zasedejo le duhovniki, ki so italijanski državljanji in ki znajo italijansko, po potrebi pa jim je lahko dodeljen koadjutor, ki je poleg obvezne italijanščine vešč tudi krajevnega jezika.

Da je država zahtevala poznavanje uradnega jezika za nastavitve v državno službo, je bilo nekako razumljivo, da pa je tak pogoj sprejela še Cerkev (v konkordatu), se je zdelo primorskim krščanskim socialcem nenormalno in je bilo v zgodovini dogovorov med Cerkvijo in posvetno oblastjo tudi v resnici nov pojav. Poleg tega so si upravičeno zastavljali vprašanje, kaj naj po 22. členu konkordata med slovenskim prebivalstvom pravzaprav počnejo italijanski duhovniki, ki ne poznajo jezika, a jih konkordat k temu niti ne obvezuje, jim pa omogoča, da jim pomaga koadjutor.

Ob tem je morda zanimivo, da pravzaprav niti taka formulacija še ni dajala oblastem dovolj prostih rok. Še leta 1934 je o tem goriški kvestor tožil: *"Zaradi presenetljive sposobnosti Slovanov, da se izredno hitro naučijo tujega jezika, drugorodni duhovniki skoraj vsi znajo tudi italijansko."* (BA, 2)

Takrat razvoja dogodkov ni spremljal zgolj "molk" Vatikana. Že imenovanje Sirottija, pritiski videmskega nadškofa Nogare, pritiski apostolskega administratorja Sirottija in pozneje škofov Saina ter Santina na Reki itd. očitno kažejo, da so prorežimski cerkveni dostojanstveniki v Julijski krajini delovali po nekakšnih (morda) nenapisanih, a jasno določenih in prepoznavnih smernicah Vatikana (Pelikan, 2002, 243).

Poplavo spomenic in pritožb, ki so jih slovenski in hrvaški duhovniki skozi vsa trideseta leta naslavljali na Sveti sedež in ki so z izredno natančnostjo poročale o dogajanju v Julijski krajini, lahko namreč povzamemo nesporen sklep, da je bil Vatikan z dogajanjem v Julijski krajini (vsaj) zelo dobro seznanjen. Zdi se, da je šlo v slovensko-hrvaškem primeru za dosti več, vsaj delno celo za nekakšno usklajevanje med politiko režima in Vatikana, žrtev te politike pa je bila slovenska manjšina v Italiji. Očitno so bila za Vatikan mnogo pomembnejša druga vprašanja (Belci, 1985, 71).

Po konkordatu

Po konkordatu je zavladovalo prehodno zatišje, kmalu pa se je začel pritisk na slovensko duhovščino stopnjevati. Konkordat je na eni strani gotovo pomenil točko, ko se je na vsedrjavni ravni fašistični režim dodatno utrdil na oblasti, na drugi strani pa so fašistična vlada v Rimu in še zlasti prefekti v Julijski krajini menili, da imajo v odnosu do manjšine zdaj končno "proste roke" tudi na cerkvenem področju.

Od 1929 do 1931 opazamo v Julijski krajini najprej vrsto hujših incidentov in nazadnje tudi pravi val aretacij slovenskih in hrvaških duhovnikov, ti pritiski pa so dosegli vrh z odstavitvijo nadškofa Sedeja. V nekaterih primerih so bili duhovniki obsojeni na konfinacijo že zaradi rabe slovenskega in hrvaškega jezika v cerkvi, prefekti pa so od cerkvenih oblasti zahtevali premestitve posameznih duhovnikov že iz povsem malenkostnih razlogov. Pri tem je šlo velikokrat tudi za zlorabljanje nasprotij med italijansko in slovensko duhovščino. Včasih se je očitno dogajalo celo ovajanje policijskim oblastem iz cerkvenih krogov.

Po sklenitvi konkordata so si udarci državnih in cerkvenih oblasti v Julijski krajini sledili drug za drugim:

- ukinitve vsega slovenskega in hrvaškega, tudi katoliškega periodičnega tiska (1930),
- odstavitev zadnjega slovenskega nadškofa v Julijski krajini Frančiška Borgie Sedeja 1931 in imenovanje italijanskega nacionalista in filofašista Giovannijsa Sirottija na čelo goriške nadškofije,
- prepoved rabe slovensčine v cerkvah v Benečiji leta 1933, na kar se Vatikan ni odzval,
- raznarodovalna politika administratorja Giovannijsa Sirottija v goriški nadškofiji,
- raznarodovalna politika njegovega naslednika Carla Margottija,

- ukinitve vseh slovenskih in hrvaških samostanov v Julijski krajini do leta 1934,
  - prepoved rabe slovenščine v cerkvah v predmestjih Trsta leta 1936 (pozneje sicer preklicana),
  - leta 1936 prisilni odstop tržaškega škofa Alojzija Fogarja, ki se je sodelovanju z režimom pri raznarodovanju manjšine s pomočjo Katoliške cerkve upiral,
  - pritiski iz vrst cerkvene hierarhije (tj. škofov Margottija, Santina, Nogare itd.) na slovenske in hrvaške duhovnike, naj poučujejo verouk v šoli (kar je pomenilo v italijanščini) itd.,
- ... če naštejemo zgolj nekatere očitne krivice, ki so se Slovincem in Hrvatom zgodile znotraj Katoliške cerkve v Julijski krajini in so bile nedvomno posledica odnosa med Cerkvijo in državo v fašistični Italiji (Pelikan, 2002, 241-386).

Propagandna akcija krščanskih socialcev na Dunaju

Kmalu zatem se je na Dunaju začela akcija Besednjaka in Bitežnika, ki sta v sodelovanju s krščanskosocialno organizacijo začela pripravljati in izdajati propagandne brošure, namenjene evropski javnosti, in vrsto časopisnih člankov v evropskem časopisju. Politiko Vatikana v Julijski krajini sta napadla v glasilu Kongresa evropskih narodnosti "Mitteilungen über die Lage der nationalen Minderheiten in Italien", v brošurah, ki so izhajale pod psevdonimom "Vigilans", in v množici člankov, ki so izhajali v mnogih pomembnejših evropskih časopisih.

Pri presojanju tedanje politike Vatikana do Slovencev v Julijski krajini se marsikdaj najdemo pravzaprav pred podobnimi dilemami kakor v tistem času primorski krščanski socialci. Velikokrat namreč ostaja vprašanje, kdaj je bilo sodelovanje Svetega sedeža s fašistično oblastjo posledica politične nemoči, kdaj zgolj molčeče odobravanje, kdaj popuščenje neposrednemu političnemu pritisku, kdaj do določene mere zavestna kolaboracija in kdaj so bile zamisli fašističnih oblasti celo neposredno skladne z načrti Vatikana, na primer v zvezi z "romanizacijo" Katoliške cerkve v Julijski krajini, utišanjem polemik okoli "neprijetnih" manjšinskih vprašanj itd.

Omenjena politika je v skrajnem primeru najbrž ustrezala tudi marsikomu v Vatikanu. S tem mislim tako na skladanje nekaterih ideoloških premis katoliške desnice in radikalne desnice (tj. fašizma, o čemer bomo podrobneje govorili v nadaljevanju) in tudi na nekatere neposredne, konkretne "sousmeritve" v Julijski krajini, saj so se nekateri specifični interesi fašistične vlade ("italijanizacija", "fašizacija") vsaj deloma ujemale z interesi Katoliške cerkve (npr. z "romanizacijo", "univerzalizacijo", "umiritvijo razmer v škofijah" itd.) (Pelikan, 2002, 247).

Slovenski primer je v tem kontekstu specifičen. Denimo imenovanje msgr. Margottija za goriškega nadškofa leta 1934 bi že kot tako lahko gotovo rabilo za izhodišče analize v omenjenem kontekstu. Že to, kaj šele poprejšnje imenovanje administratorja Sirottija ali pozneje škofa Santina je bilo pravzaprav v marsičem po-

dobno tistim idejnim domnevam oziroma predstavam fašističnih oblasti, ki so svoje asimilacijske načrte utemeljile na predstavah, da imajo opravka s kulturno manjvredno populacijo, ki je obsojena na "višjo kulturo", in ne s populacijo, ki je znotraj nacionalnega kulturnega konteksta že povsem formirana in ki v večini celo presega kulturno raven večine prišlekov (Kacin-Wohinz, 1988, 52).

Omenjena imenovanja na ključna mesta v cerkveni hierarhiji Julijske krajine so lahko izhajala le iz takih predstav o razmerah med Slovenci in Hrvati. To je bilo očitno že v dvajsetih letih (ali še prej), in to tudi v tistih primerih, ko je dejansko šlo zgolj za taktično popuščenje političnemu pritisku fašistične vlade. Pri tem bo seveda ostalo nerešeno vprašanje, koliko je bil tak odnos do slovenske in hrvaške manjšine posledica nerazumevanja "manjšinskih vprašanj" znotraj Katoliške cerkve v širšem smislu, kar je bilo za to obdobje vsekakor značilno, koliko je bila taka drža posledica "pretiranega nacionalizma", ki se je uveljavljal v Cerkvi (kar je bila tudi nesporna značilnost časa), in koliko kaže politiko Vatikana do slovenske in hrvaške manjšine razumeti kot posledico idejnega in političnega usklajevanja (akomodacije) Cerkve z režimom v Italiji.

Ne smemo namreč pozabiti, da odnos Vatikana do manjšin vsaj v prvih letih po prvi svetovni vojni (sam po sebi) pravzaprav ni mogel biti apriorno negativen – saj ga pravzaprav še ni bilo. Negativen je lahko bil le kot posledica, zato je moral tak šele postati. "Romanizacija" je kazala tudi na globalno nerazumevanje Vatikana za manjšinska vprašanja in posledično tudi na nerazumevanje notranje dinamike in specifične razvoja znotraj Katoliške cerkve v Julijski krajini.

Sčasoma je to postajalo vse bolj očitno, toda posebno zanimiv paradoks je ob vsem tem nedvomno ta, da fašističnemu režimu "problema slovenskih duhovnikov" v Julijski krajini ni uspelo rešiti v vsem času med obema vojnama tudi zato, ker je bil režim s Cerkvijo v pretesnem zavezništvu.

Glede te specifične vloge duhovščine je treba upoštevati:

- da je bila prav duhovščina nosilec kulturnih in političnih predlogov, ki se jim je zlasti na Goriškem pridružil večji del prebivalstva,
- občo usmeritev, ki jo je narekoval Sveti sedež, izkušnjo primorske škofije v okviru avstro-ogrskega cesarstva in njeno vlogo v nacionalnem gibanju,
- posebnost slovenskega katoliškega gibanja in vplive krščanskosocialne skušnje nemškega jezikovnega območja, ki so delovali nanj ali vsaj na njegov del, in posredovalno vlogo Krekovega nauka,
- visoko raven teoretske usposobljenosti primorskih teologov, ki so se formirali v srednjeevropskem prostoru in na najboljših univerzah tistega časa,
- posebno vlogo laičnih teoretikov ter laičnih voditeljev krščanskosocialnega gibanja, ki so dajali poseben, na neki način "laičen" ton usmeritvi katoliškega gibanja v Julijski krajini; laiki so bili, kot smo videli, znotraj gibanja zelo velikega, če ne celo ključnega pomena,

- poseben način demokratičnega odločanja znotraj krščanskosocialne organizacije in Zbora svečnikov svetega Pavla, kar je bilo Katoliški cerkvi tistega časa sicer precej tuje.

Prehod slovenske in hrvaške duhovščine na tajno (protidržavno) delovanje ob finančni pomoči Kraljevine Jugoslavije

Na začetku tridesetih let se je v odgovor na omenjeni razvoj v Julijski krajini pojavljalo organizirano iredentistično delovanje slovenske in hrvaške duhovščine, ki je jasno deklarirala svoj upor do politike "obeh Rimov" (kot se je o tem izrazil Jože Bitežnik). Pri tem je šlo za mednarodno propagandno dejavnost v Kongresu evropskih narodnosti v Ženevi in na Dunaju, v Kraljevini Jugoslaviji itd., v Julijski krajini pa za načrtno vzgojo duhovniškega podmladka ob pomoči sredstev iz Kraljevine Jugoslavije, organiziran pritisk na Vatikan prek spomenic, odpor proti lokalni cerkveni hierarhiji pri poskusih zlorabljanja Katoliške cerkve za raznarodovanje oziroma italijanizacijo Julijske krajine itd. Deklariran cilj slovenske in hrvaške duhovščine, združene v Zboru svečnikov (leta 1936 jih je bilo 276), je bil ustvarjati pogoje za odcepitev Julijske krajine od Italije in njeno priključitev h Kraljevini Jugoslaviji. V arhivu Engelberta Besednjaka obstaja o tej dejavnosti vrsta dokumentov, ki jih je Zbor svečnikov sv. Pavla pošiljal tudi vladi v Beograd. Iredentistična dejavnost se je financirala iz Kraljevine Jugoslavije prek tajnega fonda pri zunanjem ministertvu. V tridesetih letih je v Julijski krajini v tem smislu nedvomno šlo za upor svetopisemskemu napotku o dajanju "cesarju, kar je cesarjevega, in Bogu, kar je Božjega" (Pelikan, 2002, 21).

Pakt Ciano-Stojadinović, 25. marca 1937

Določeno umiritev cerkveno-političnega razvoja je za Slovence v Julijski krajini pozneje prinesel šele sporazum med Kraljevino Jugoslavijo in Kraljevino Italijo marca 1937 (sporazum Ciano-Stojadinović) – torej sporazum med dvema državama. Čeprav ni pomenil izboljšanja na formalni ravni v nobeni od zgoraj navedenih točk, je očitno ustavil uničujoč pohod države (in Cerkve) proti slovenski in hrvaški manjšini znotraj Cerkve v Julijski krajini. Dovoljen je bil celo verski tednik v slovensščini in izpuščenih je bilo več konfiriranih duhovnikov.

Tudi za Slovence in Hrvate znotraj Katoliške cerkve v Julijski krajini, za krščanskosocialno organizacijo in primorsko duhovščino je sporazum med Kraljevino Jugoslavijo in Kraljevino Italijo pomenil – kakor se že sliši paradoksalno – blajšanje (Kacin-Wohinz, 1999, 418).

Kot smo videli, pa je bilo do tedaj v organizaciji Katoliške cerkve in v njenih institucijah v Julijski krajini uničeno že skoraj vse, kar je nosilo pečat narodnostno

mešanega ozemlja: odstavljeni so bili vsi slovenski ali Slovencem in Hrvatom vsaj naklonjeni škofje, v veliki meri je bil zamenjan profesorski kader v semeniščih, italijanizirani so bili vsi samostani, zatrt katoliški tisk, slovensčina je bila prepo-vedana v Benečiji, hrvaščina v reški škofiji itd.

Krščanskosocialna organizacija je po sporazumu spet začela pospešeno delovati. To so opazili tudi fašistični funkcionarji v Julijski krajini in poročil s podobno vsebino, ki so jih pošiljali na notranje ministertvo v Rim, je iz tistega časa veliko: "Duhovščina ne izpusti sedaj nobene prilike za širjenje slovenske zavesti in jezika, za kar se poslužuje verskih lističev, brošur in katoliških časopisov, ki jih širijo z veliko zavzetostjo in v številnih izvodih ..." (ACDS, 1) Čez dobri dve leti pa je bilo tudi teh, obnovljenih narodnoobrambnih dejavnosti konec z aretacijami v zvezi s poznejšim drugim tržaškim procesom oziroma z vstopom Italije v drugo svetovno vojno.

Vstop Italije v vojno

Na eni strani pritisk lokalnih cerkvenih oblasti na slovensko in hrvaško duhovščino in na drugi pričakovanja slovenske in hrvaške duhovščine, da prihaja trenutek obračuna in priključitve k matici.

V Julijski krajini se je takrat Tajna krščanskosocialna organizacija ukvarjala s pripravo spomenice, ker je "z datumom 26. julija izdal goriški nadškof Margotti rezervirani circular v katerem težko obtožujejo slovensko duhovščino, češ, da ni naklonjena, če ne docela nasprotna vojni, ki jo vodita Italija in Nemčija" (BA, 4).

V tem smislu so zanimivi načrti o "čistki", ki naj bi jo v Julijski krajini izvedla krščanskosocialna organizacija po polomu Italije. Že leta 1931 je po enem od stikov z emigracijo v Parizu voditelj krščanskosocialnega tabora Engelbert Besednjak pisal v Julijsko krajino:

"Ni izključeno, da bo doživela Italija neprimerno hujšo in krvavejšo revolucijo kakor Španija. Mi moramo biti za vsak slučaj pripravljeni. Če pade monarhija in se razglasi republika, kakor emigranti čvrsto verujejo, utegne nastati v državi kaos. Tisoči političnih kaznjencev, ki polnijo ječe in otoke Italije, so zagonetka za politično bodočnost te zemlje. Bog si ga vedi, v kakšni smeri poženejo državni voz, ko se v trepetajoči maščevalnosti vrnejo domov? Če bi komunizem zmagal, bi nastal za nas tako ugoden mednarodni položaj, da bi se z odločnim in radikalnim dejanjem lahko popolnoma osvobodili. Saj bi to ne bil edini slučaj v povojnih letih Evrope. Isto je naredil D'Anunzio z Reko, isto Korfanty v Šleziji, isto Poljaki v Vilni, isto Litvanci v Memellandu. Velesile so se pred izvršenim dejstvom uklonile in ga legalizirale. Vse je odvisno od mednarodne politične situacije in od poguma in požrtvovalnosti nas samih!

Če je v naši mladini že toliko borbenosti in revolucionarnega duha, spravite te sile v prave kanale in spustimo jo na plan v odločilnem, pravem momentu.

Revolucionarna organizacija je pomembna tudi za slučaj, da se prehod iz enega režima v drugi izvrši na mirnejši način. Potrebna je, tudi če vnaprej vemo, da je naša popolna osvoboditev le lepa sanja idealistov. Organizacijo potrebujemo, da zrušimo ob polomu fašizma vse postojanke, ki si jih je postavil italijanski nacionalizem na našem narodnem ozemlju. Ne pozabite, kako globoko je že prodrli italijanski živelj v naš narodni organizem! Skoro v vsaki vasi sede italijanski trgovci, zdravniki, župani, občinski tajniki in celo občinski obhodniki! Da ne govorim o učiteljih in učiteljicah in o italijanskih duhovnikih v Istri! Vsa ta golazen mora v teku 48 ur iz dežele. Med to fašistovsko sodrgo spada tudi Sain (reški škof Antonio Sain, op. E. P.) na Reki in Sirotti (Giovanni Sirotti, administrator goriške nadškofije, op. E. P.), če bi se predrznil ostati v Gorici. Staviti moramo nov režim pred dovršena dejstva. Sicer se bomo morali boriti za vsako drobtinico in ne bomo nikdar vzpostavili stanja kakor je bilo leta 1920 ali vsaj 1922. Pred dovršena dejstva je treba postaviti tudi Vatikan, ki ima tako spoštovanje pred močnejšimi.

Če se zdi popolna in končna osvoboditev marsikom danes utopija, spada tako radikalno in naglo čiščenje naših krajev gotovo med realne, praktične, izvedljive politične ideje. Predpogoj je samo, da se na to vsestransko – toliko politično kolikor tehnično – pripravimo. O tem sem se prepričal za svojega bivanja v Parizu. "Za vsakega fašista, ki ga ob prevratu zakoljete" so mi rekli – "vam bomo hvaležni; stekli si boste zaslužene pred Bogom in pred ljudmi." Tako je njih razpoloženje. Isto taki srd vlada pri njih proti Vatikanu. Italijanskih škofov in duhovnikov ne bo torej nihče branil. /.../ Zelo prav hodi našim načrtom, da je iniciativa za revolucionarno organizacijo v Julijski krajini izšla iz vodstva italijanske emigracije same, tako, da ima naše delo že vnaprej neke vrste legalno podlago. Vse kar se bo pri nas v prvih dneh zgodilo, bo nosilo na sebi pečat skupne antifašistovske akcije, ne pa protidržavne borbe narodne manjšine. V interesu ljudstva je, da držimo v ognju dve železi. Jaz in Wilfan se bova držala legalne linije. Naš program je kulturna avtonomija. Emigraciji na ljubo bomo pristali na revolucionarno organizacijo, ki naj pomaga antifašistom na državno krmilo. To žrtev doprinesemo iz solidarnosti z ostalo antifašistovsko Italijo. Kakor vsa država bomo tudi korenito pometli našo pokrajino fašistov. To je meja naše politike.

Če se pa razmere tako zaostrijo, da zmaga med Slovenci in Hrvati radikalna smer in zruši našo politiko sporazuma, bomo pač podlegli." (BA, 3)

Kljub izjemni daljnovidnosti pa se je Besednjak vendarle uštel v bistvenem – komunizem je sicer res zmagal, vendar ne v Italiji, temveč v Jugoslaviji.

GLI SLOVENI NELLA VENEZIA GIULIA E LE AUTORITÀ ECCLESIASTICHE NEL PERIODO FRA LE DUE GUERRE MONDIALI

Egon PELIKAN

Università della Primorska, Centro di ricerche scientifiche di Capodistria, SI-6000 Koper-Capodistria.

Via Garibaldi 1

e-mail: egon.pelikan@zrs-kp.si

RIASSUNTO

Nel contributo accenno a quei momenti che hanno caratterizzato, da un lato il rapporto fra la Chiesa cattolica ed il regime fascista nel Regno d'Italia e dall'altro, quasi nello stesso periodo (non sempre ma di norma), anche il rapporto fra la gerarchia ecclesiastica della Venezia Giulia e del Vaticano con la minoranza.

I circoli nazionalisti italiani subito dopo l'entrata in guerra dell'Italia, il 24 maggio 1915, ottennero l'adozione di una serie di misure repressive nei confronti del clero sloveno e croato (e, parzialmente, di quello friulano) nei territori occupati. Fu il preludio alla politica condotta sin dai primi giorni dell'occupazione italiana.

L'evidente intento delle autorità era di costringere all'immigrazione il maggior numero d'intellettuali sloveni e croati, in primo luogo di quelli maggiormente impegnati nell'azione nazionale e politica.

Dopo la firma del trattato di Rapallo, il 12 novembre 1920, il Litorale fu annesso all'Italia. Il confine correva lungo la direttrice Peč – Jalovec – Triglav – Porezen – Blegoš – Planina – Javornik – Monte Nevoso – Castua. Fu così annesso all'Italia più di un quarto dell'intero territorio etnico sloveno, abitato da oltre 300 mila sloveni.

Dal punto di vista dell'amministrazione ecclesiastica i territori annessi all'Italia, abitati da sloveni e croati, appartenevano ad otto diocesi (nove, dopo l'annessione di Fiume nel 1924 e la creazione, l'anno successivo dell'omonimo vescovado). Nella Venezia Giulia si trovavano l'arcidiocesi di Gorizia e le diocesi di Trieste – Capodistria e Parenzo – Pola. In tutte e tre gli sloveni ed i croati erano in maggioranza. La parte annessa della Carniola (Kranjska) era sottoposta alla diocesi di Lubiana, la Val Canale a quella di Klagenfurt. Le isole istriane, che erano state annesse all'Italia, facevano parte del vescovado di Veglia, che si trovava in Jugoslavia. Zara era sede arcivescovile ma, eccettuata la città, l'intera diocesi si trovava in Jugoslavia. La Slavia veneta e la Resia, facenti parte dell'Italia sin dal 1866, appartenevano all'arcidiocesi di Udine. Dopo l'annessione, l'amministrazione di quella parte delle diocesi di Lubiana e Klagenfurt assegnate all'Italia, era stata affidata all'arcivescovo di Gorizia. L'articolo XVI del concordato del 1929 prevedeva anche la fondazione di una diocesi che comprendesse Zara, Lagosta e le isole istriane annesse all'Italia.

Sull'altro versante, la società politica Edinost di Gorizia (sino al 1923 ancora

Società politica liberal – cristianosociale Edinost), subito dopo la fine della guerra ripristinò la vasta rete di organizzazioni cristianosociali, riuscendo in gran misura ad accelerare la mobilitazione della popolazione slovena e croata della Venezia Giulia.

In quel periodo il Vaticano era ancor sempre disposto a prendere le difese del perseguitato clero sloveno e croato

Nonostante la persecuzione di sloveni e croati avesse avuto inizio subito dopo l'occupazione italiana, dopo la presa del potere da parte di Mussolini (28 ottobre 1922) cominciò un periodo decisamente nuovo. Con l'avvento del fascismo, l'eliminazione di tutta l'intelligenza slovena e croata della Venezia Giulia divenne, infatti, un programma statale di particolare priorità.

Il primo documento ufficiale sulla politica del governo fascista nei confronti della minoranza fu emesso, per i territori annessi, da Mussolini il 1 novembre 1925. Esso conteneva i principi sui quali si sarebbero basati i successivi interventi di snazionalizzazione.

Con il Concordato cominciò anche l'attività, per molti aspetti comune e solidale, delle autorità ecclesiastiche e secolari contro il clero sloveno e croato.

Con il Concordato i colpi portati dalle autorità statali ed ecclesiastiche nella Venezia Giulia si susseguirono:

- eliminazione di tutto quanto c'era di sloveno e croato, inclusa la stampa periodica cattolica (1930)

- deposizione, nel 1931, dell'ultimo vescovo sloveno della Venezia Giulia, Francesco Borgia Sedej e nomina del nazionalista e filo fascista Giovanni Dirotti a capo dell'arcidiocesi di Gorizia

- divieto dell'uso della lingua slovena nelle chiese della Slavia veneta dal 1933, senza alcuna reazione da parte del Vaticano

- politica di snazionalizzazione di Giovanni Dirotti nell'arcidiocesi di Gorizia

- politica di snazionalizzazione portata avanti dal suo successore, Carlo Margotti

- chiusura, entro il 1934, di tutti i conventi sloveni e croati della Venezia Giulia

- divieto dell'uso della lingua slovena nelle chiese della periferia di Trieste, nel 1936 (il provvedimento sarà poi revocato)

- rimozione del vescovo di Trieste Luigi Fogar nel 1936, dopo che si era opposto alla collaborazione della Chiesa con il regime, tesa alla snazionalizzazione della minoranza

- pressioni da parte della gerarchia ecclesiastica (vescovi Margotti, Santin, Nogare, ecc.) nei confronti dei sacerdoti sloveni e croati affinché insegnassero la dottrina nelle scuole (il che voleva dire farlo in italiano), ecc.

... se ci limitiamo solo ad alcuni torti evidenti subiti da sloveni e croati nella Chiesa della Venezia Giulia, conseguenza indubbia dei rapporti fra la Chiesa stessa ed il regime fascista.

Agli inizi degli anni Trenta, in risposta a questo stato di cose, ebbe inizio nella Venezia Giulia l'attività irredentistica del clero sloveno e croato, che dichiarò la propria netta resistenza alla politica delle "due Rome".

Appena l'accordo fra i regni di Jugoslavia ed Italia (accordo Ciano – Stojadinović), del marzo 1937, portò ad una certa tranquillità nella situazione ecclesiastica e sociale degli sloveni della Venezia Giulia. L'accordo non portò, in realtà, miglioramenti formali su nessuno dei punti sopraelencati, ma pose fine all'azione distruttiva dello stato (e della Chiesa) contro la minoranza slovena e croata nella chiesa giuliana. Fu consentita addirittura l'edizione di un settimanale in sloveno, mentre furono rilasciati diversi sacerdoti inviati al confino.

Il periodo successivo all'accordo Ciano – Stojadinović fu, nonostante tutto, importante perché permise una più ampia attività di propaganda e di difesa nazionale, grazie alla possibilità di stampare libri in sloveno e di diffondere la stampa jugoslava. Non fu invece rifondata nessuna associazione slovena o croata, né avviato legalmente alcun corso di lingua slovena o croata. Furono, invece, rilasciati una serie di detenuti politici.

Due anni dopo anche queste attività di tutela nazionale terminarono, con gli arresti che portarono al cosiddetto secondo processo di Trieste e, più tardi, con l'ingresso in guerra dell'Italia.

Parole chiave: Venezia Giulia, fascismo, confine di Rapallo, chiesa cattolica, concordato, attività segreta del clero

KRATICE

ACDS – Archivio centrale dello Stato (Centralni državni arhiv v Rimu)

BA – Besednjakov arhiv, Trst

VIRI IN LITERATURA

ACDS, 1 – ACDS, NAW, T – 586, mikrofilm št. 9, dokument št. 004771. Poročilo goriške prefektore Notranjemu ministrstvu z naslovom "O političnem delu v zvezi z duhovno asimilacijo tujerodnih elementov" z dne 16. marca 1939.

BA, I – BA, dok. št. 220. Osnutek pisma predsedniku vlade Mussoliniju z dne 10. januarja 1929, v katerem Besednjakov naproša za sestanek, ker bi rad ustanovil zgolj informativni časopis za potrebe slovenske manjšine v Julijski krajini (poznejši Novi list).

BA, 2 – BA, dok. št. 228. Prepis policijskega poročila goriškega kvestorja Epifania Pennette "O aktivnosti duhovščine v provinci – mesečno poročilo" z dne 28. junija 1934, ki ga je prestregla organizacija na pošti.

- BA, 3** – BA, dok. št. 341. Pismo Engelberta Besednjaka Virgilu Ščeku z dne 7. decembra 1931.
- BA, 4** – BA, dok. št. 377. Poročilo Stanka Vuka Engelbertu Besednjaku z dne 24. avgusta 1940.
- BA, 5** – BA, dok. št. 604. (Nepodpisano poročilo, po vsebini očitno iz leta 1928, bi glede na značilno "slovenščino" lahko sestavil prav Božo Milanović v Trstu.)
- Belci F. (1985):** Chiesa e fascismo a Trieste: storia di un vescovo solo. Qualestoria, 3. Trst, 43-99.
- Besednjak, E., Bitežnik, J. (1933):** Mussolini, der Vatikan und die Minderheiten. Dunaj.
- Čermelj, L. (1965):** Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama. Ljubljana, Slovenska matica.
- Juvančič, I. (1974):** Dr. Frančišek B. Sedej in fašizem. Goriški letnik, 1. Nova Gorica.
- Kacin-Wohinz, M. (1999):** Ciano-Stojadinovićeveemu sporazumu ob rob. V: Mihelič, D. (ur.): Gestrinov zbornik. Ljubljana, ZRC SAZU, 471-483.
- Kacin-Wohinz, M. (1988):** Orientamento nazionale, politico e culturale degli sloveni e dei croati nella Venezia Giulia tra le due guerre. Qualestoria, 1. Trst.
- Kacin-Wohinz, M. (1972):** Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918-1921. Maribor, Obzorja.
- Mikuž, M. (1965):** Slovenci v stari Jugoslaviji. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Klinec, R. (1979):** Primorska duhovščina pod fašizmom. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.
- Pelikan, E. (2002):** Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom. Ljubljana, Nova revija.

KRATEK ORIS PRAVNO-POLITIČNEGA POLOŽAJA SLOVENSKEGA
PREBIVALSTVA JULIJSKE KRAJINE OD ITALIJANSKEGA VSTOPA
V VOJNO IN NAPADA NA JUGOSLAVIJO DO ITALIJANSKE
KAPITULACIJE V SEPTEMBRU 1943

Samo KRISTEN

Inštitut za narodnostna vprašanja, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26

e-mail: samo.kristen@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Prispevek obravnava glavne značilnosti pravno-političnega položaja slovenskega prebivalstva Julijske krajine v času od italijanskega vstopa v vojno in napada na Jugoslavijo do kapitulacije 8. septembra 1943. Do konca leta 1940 so bili v Julijski krajini uporabljani preventivni in represivni ukrepi, uveljavljani na celotnem območju italijanske države, vendar v večjem številu in z nekaterimi specifičnostmi (ustanavljanje "specialnih bataljonov" kot posredna oblika konfinacije oziroma internacije za vojne obveznike slovenskega in hrvaškega rodu ter njihovo pošiljanje v notranjost Italije). Po aneksiji Ljubljanske pokrajine se položaj ni izboljšal, temveč se je že od dne italijanskega vstopa v vojno nenehoma slabšal (npr. množične aretacije v avgustu 1940, prisilne evakuacije civilnega prebivalstva iz obmejnega pasu pred napadom na Jugoslavijo, drugi tržaški proces decembra 1941), na razširitev partizanskega gibanja prek nekdanje rapalske meje pa so oblasti v letih 1942-43 odgovorile podobno kot v Ljubljanski pokrajini – s požigi vasi, poboji civilistov, aretacijami, deportiranjem in interniranjem sodelavcev ter njihovih sorodnikov. Posebno sodišče za zaščito države je v Rimu je še naprej izrekalo smrtne in težke zaporne kazni, v Trstu pa je bil ustanovljen "Posebni inšpektorat javne varnosti za Julijsko krajino" z obsežnimi diskrecionarnimi pooblastili pri zatiranju antifašističnega delovanja. Po Mussolinijevem padcu so se v kratkem obdobju badogli-evskega interregnuma sicer pojavljale posamične pobude za izboljšanje pravnega položaja slovenskega prebivalstva, a je vlada v Rimu zanje ostajala gluha.

Ključne besede: pravni položaj narodnostnih manjšin, Slovenci, Julijska krajina, Trst, Gorica, Italija, Ljubljanska pokrajina, fašizem, druga svetovna vojna

A SHORT DELINEATION OF THE LEGAL-POLITICAL STATUS OF
SLOVENE POPULATION IN THE VENEZIA GIULIA REGION FROM ITALIAN
ENTRY INTO WORLD WAR II AND AGGRESSION AGAINST YUGOSLAVIA
TO THE ITALIAN CAPITULATION IN SEPTEMBER, 1943

ABSTRACT

The present contribution discusses some of the major characteristics of the legal-political position of the Slovene population of the Venezia Giulia region from the time Italy entered World War II and attacked Yugoslavia to the capitulation on 8 September, 1943. Until the end of 1940, certain preventive and repressive measures were practiced, as already firmly established in the entire territory of the Italian state, except that in much greater numbers and with some special features (formation of "special battalions" as a direct form of confinement or internment for war servicemen of the Slovene and Croatian stock to be eventually sent into Italy's interior). After the annexation of the "Ljubljana Province", the situation did not improve but only began to worsen with the Italian entry into war (e.g., mass detentions in August 1940, forcible evacuations of the civil population from the crossborder belt prior to the attack on Yugoslavia, the Second Trieste Trial in December, 1941), while in 1942-1943 the authorities reacted to the expansion of the partisan movement across the former Rapallo frontier in a similar manner as in Ljubljana Province, i.e., by burning villages, killing civilians, arresting, deporting and interning collaborators and their relatives. In Rome, a special court for the protection of the state continued to pronounce death and harsh prison sentences, while in Trieste a "Special Public Security Inspectorate for the Venezia Giulia Region" was set up, with almost unlimited power in the oppression of the anti-fascist movement. After Mussolini's fall, some initiatives for the improvement of the legal status of the Slovene population were indeed made in the short period of the Badoglio interregnum, but the government in Rome remained deaf to all pleas.

Key words: legal status of national minorities, Slovenes, Venezia Giulia, Trieste, Gorizia, Italy, Ljubljana region, fascism, World War II

V aprilu 1941 je fašistična Italija z nenapovedanim, v vojnem zavezništvu s Hitlerjevo Nemčijo, Bolgarijo in Madžarsko sproženim napadom na Kraljevino Jugoslavijo in z aneksijami njenih ozemelj mednarodnopravno enostransko razveljavila rapalsko mejo, tako imenovani *sacro confine*. Šestindvajsetega aprila 1941, deset dni po kapitulaciji jugoslovanskih oboroženih sil, je italijanski zunanji minister grof

Ciano v svoj dnevnik zapisal: "Skupaj z Ducejem pripravljamo dekret za aneksijo Ljubljane: italijanske province s široko administrativno, kulturno in fiskalno avtonomijo. Naše liberalno ravnanje, v primerjavi z nečloveškim nemškim, bi nam moralo prinesiti simpatijo Hrvatov (sic!)."¹

Tretjega maja 1941 si je Kraljevina Italija s kraljevim zakonskim dekretom ("decreto-legge") tudi formalnopravno anektirala velik del predvojne Dravske banovine z glavnim mestom Ljubljano. S tem se je slovensko ozemlje pod Italijo spomlad 1941 povečalo za 4550 kvadratnih kilometrov, s 339.751 prebivalci na novo anektiranem ozemlju pa se je znotraj meja Kraljevine Italije znašlo že okrog 700.000 Slovencev. Ustanovitev in priključitev tako imenovane Ljubljanske pokrajine je bila v flagrantnem nasprotju z določili mednarodnega vojnega prava, ki ne dopušča aneksije v vojaških operacijah okupiranega ozemlja pred podpisom mirovne pogodbe.

Rapalska meja, ki je *de jure* prenehala obstajati, je sicer še vedno delila stare državljane od "aneksijskih", vendar le v obliki interne carinske in policijske ločnice, medtem ko se je nova državna meja po sklenitvi Dunajske pogodbe pomaknila do reke Save. Slovenskemu prebivalstvu Ljubljanske pokrajine je bila s posebnim statutom zagotovljena etnična in kulturna avtonomija. Fašistični režim, ki se je zavedal umetnega značaja nove razmejitve, je hotel z njegovo podelitvijo pokazati svojo "velikodušnost" v primerjavi z nacistično politiko brutalne germanizacije na Gorenjskem in Štajerskem, si tako pridobiti naklonjenost novih podložnikov, spričo nezaupanja do prikritih namenov osnega zaveznika pa dolgoročno tudi otežiti tradicionalni nemški *Drang nach Triest*.

Po sprejetju dekreta o priključitvi Ljubljanske pokrajine sta številčno močno povečano slovensko manjšino pod Italijo, ki je zdaj štela že skoraj polovico slovenskega naroda, sestavljali dve kategoriji prebivalstva. Slovencem, predvojnimi državljanom Italije, za katere je še naprej v celoti veljala zakonodaja Kraljevine Italije, vključno z vsemi raznarodovalnimi predpisi fašističnega "ventennia",² so se namreč pridružili tako imenovani aneksijski državljani ("cittadini d'annessione") uradno dvojezične Ljubljanske pokrajine, ki so dobili avtonomijo in bili oproščeni vojaške obveznosti. Hkrati je na anektiranem območju Ljubljanske pokrajine tako kot na vseh drugih ozemljih bivše Jugoslavije, ki so jih zasedle italijanske sile, po Mussolinijevem ukazu z dne 24. aprila 1941 še naprej veljala stara jugoslovanska zakonodaja "v civilnih, trgovinskih, meničnih in kazenskih zadevah", če ne bi bilo odrejeno drugače "s posebnimi določbami, ki jih izdajo italijanske oblasti".³

1 "Insieme al Duce prepariamo il decreto per l'annessione di Lubiana: una provincia italiana con larghe autonomie amministrative, culturali e fiscali. Il nostro trattamento liberale, confrontato con quello inumano dei tedeschi, dovrebbe attirarci la simpatia dei croati ..." (Ciano, 1947, 22)

2 Sistematična italijanizacija priimkov, ki je imela zakonsko podlago v letu 1926, se je na primer, kot opozarja Paolo Parovel, nadaljevala vse do leta 1945, s sporadičnimi epizodami pravzaprav vse "do danes" (Parovel, 1985, 35).

3 Za izvirno besedilo odredbe gl. Ferenc, 1999, 33-34. V okviru ukrepov, ki jih je prineslo s seboj vojno

Toda z najnovejšo arondacijo državnega ozemlja se je pojavil tudi položaj, ki je bil povsem očitno paradoksalen; pravkar priključenim Slovincem, ki niso bili polnopravni državljani Kraljevine Italije, je fašistični režim dopustil uporabo lastnega jezika, obstoj lastnega šolstva in soudeležbo v pokrajinski administraciji, njihovim prav tako številnim rojakom v Julijski krajini pa je vse to še naprej odrekal.⁴ Seveda so strankini hierarhi v Julijski krajini nemudoma začeli opozarjati na privlačnost zgloda, ki bi ga lahko imel obstoj "slovanskih" šol in upraviteljev v Ljubljanski pokrajini, svarila pa je bilo slišati tudi iz vojaških krogov. "Želja po boljšem ravnanju, podobnem tistemu, ki so ga deležni ljubljanski Slovani, lahko v tem trenutku samo obuja težnje po slovanskem jeziku, slovanski šoli, boljšem ravnanju s Slovani," morda pa celo po "posebni politični obliki, ki jo je razsulo nekdanje Jugoslavije uničilo" in "jo bo ruski poraz dokončno pokopal ..." (Ferenc, 1987, 160) je generalni štab kopenske vojske štiri mesece po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo opozarjal vrhovnega poveljnika Benita Mussolinija.⁵

stanje na celotnem državnem ozemlju, je Benito Mussolini kot vrhovni poveljnik oboroženih sil 3. oktobra 1941 z razglasom, objavljenim v uradnem listu Kraljevine Italije 7. oktobra 1941, za sojenje kaznivih dejanj proti državi in režimu pooblastil vojna sodišča pri poveljstvih armad in teritorialnih obramb, nato pa z novim razglasom 24. oktobra 1941 kategorijo kaznivih dejanj v pristojnosti vojnega sodstva razširil še na protirežimsko in protidržavno propagandno delovanje in manifestacije. Kralj Vittorio Emanuele III. je prav tako 3. oktobra 1941 izdal ukaz, da se njegova odredba z dne 4. aprila 1941 – torej tik pred napadom na Jugoslavijo – o razglasitvi vojnih razmer na delu matičnega ozemlja razširja tudi na teritorije, ki so bili z kraljevima dekretoma tretjega in osemnajstega maja 1941 priključeni Kraljevini Italiji, to pa je seveda pomenilo, da so od oktobra 1941 tudi za Ljubljansko pokrajino veljale vojne razmere. Hkrati je bil še pred koncem leta s kraljevskim dekretom z dne 26. decembra 1941 ("Estensione delle leggi fondamentali del regno ai territori annessi con Regi decreti-legge 3 maggio 1941-XIX e 18. maggio 1941-XIX N. 452") tudi na Ljubljansko pokrajino razširjen temeljni korpus italijanske zakonodaje (za celotno besedilo dekreta gl. Cuzzi, 1998, 294-296).

4 Dennison I. Rusinow je takole ponazoril osnovno dilemo, pred katero so stali fašistični oblastniki ob priključitvi novih ozemelj: "Of these new Italian territories with their compactly Slav populations, the ones adjacent to the old frontiers – Ljubljana Province and the Kupa district – posed a special problem for their new masters: how could the inhabitants be reconciled to Italian rule (an urgent need, in view of manifest German territorial greed just beyond highly artificial new frontiers) without broad guarantees that their separate national identities be respected, yet how could they be given guarantees clearly denied their co-nationals within the former boundaries of Italy just to the west? The Italians answered by attempting to have it both ways, by granting Slovene and Croat schools, administration, and cultural organisations in the new territories while continuing to deny them in the old. Striking enough in Ljubljana, the anomalies were even more ridiculous in the expanded Quarnero in which Croats living in eastern districts enjoyed important rights denied to Croats living in western areas of the same province." (Rusinow, 1969, 273-274).

5 Iz perspektive Slovencev in Hrvatov, "starih" državljanov kraljevine Italije, naj bi bil omenjeni "paradoks" v interpretaciji italijanskega avtorja videti takole: "Naturalmente gli Slavi della Venezia Giulia, appartenenti ai territori annessi dopo la prima guerra mondiale, divennero ancor più furibondi perché, ad esempio a Fiume, persone abitanti a pochi metri di distanza, nella zona neo-annessa, godevano di diritti di cui i vecchi croati, cittadini italiani dal 1924, non fruivano. Nella Slovenia, i nuovi cittadini italiani di lingua slava apprezzarono molto il fatto di non essere maltrattati come i loro connazionali viventi nei territori occupati dalla Germania o da essi forzatamente fatti trasmigrare

V juniju 1941, ko se je tudi ob italijanski asistenci, zaobseženi v kratici ARMIR, začel boj za germanski "Lebensraum" na vzhodu, je italijanski zgodovinar in geograf Giuseppe Caraci v reprezentativnem mesečniku "Le vie d'Italia" ugotavljal, da ni treba videti nikakršnega naključja v dejstvu, da se je "reorganizacija evropskega teritorija za nas Italijane začela z ustvaritvijo devetindevetdesete province Kraljevine, imenovane po Ljubljani" (Caraci, 1941, 671). Glavnemu mestu nove province, ki naj bi presenečalo s svojim "čisto nič balkanskim", temveč "poudarjeno zahodnjaškim in srednjeevropskim videzom", je prerokoval kar najboljšo prihodnost. Hkrati je Ljubljani, v kateri naj bi bil opazen kontrast med njeno "skromno demografsko strukturo" in "njeno voljo, da se afirmira kot veliko mesto v najbolj dostojanstvenem pomenu te besede", s tipično nabuhlo patetiko fašističnega režima zagotovil: "Ta ambicija, ki se pod režimom jugoslovanskih bratov ni mogla uresničiti, bo izpolnjena, o tem smo lahko prepričani, pod srečnim znamenjem Rima." (Caraci, 1941, 680)

Osem mesecev zatem je italijanski okupator na oboroženo vstajo, sproženo po nemškem napadu na ZSSR, odgovoril tako, da je Ljubljano kot prvo mesto v Evropi obdal z bodečo žico, zvezni tajnik nacionalne fašistične stranke Aldo Vidussoni pa je ob nastopu novega leta 1942 že izpovedoval odkrite genocidne namere v razmerju do Slovencev nasploh. Šestindvajsetletni Tržačan, ki je na čelo PNF prišel konec decembra 1941, pri tem niti ni več razločeval med Slovenci, državljani Italije, in "aneksijskimi državljani" v Ljubljanski pokrajini. "Hoče pobiti vse. Dovolim si pripomniti, da jih je milijon. Ni pomembno – odgovori odločno – treba je ravnati kot Askarji in jih vse iztreti ..." (Ciano, 1947, 110) si je 5. januarja 1942 v svoj dnevnik zapisal zunanji minister, očitno tudi sam presenečen nad morilskimi vizijami tržaškega jurista.

Kmalu po začetku prve velike protipartizanske ofenzive je tudi Ciano tast ljudstvu, ki "nas ne bo nikoli ljubilo", zagrozil s "trdim in neupogljivim zakonom Rima". "Non sarei alieno dal trasferimento di masse di popolazioni," (Ferenc, 2000, 15) je dejal 31. julija 1942 v Gorici Mussolini in hkrati napovedal "nov cikel" v ravnanju s "Slovani" znotraj italijanskih meja: "Ta ljudstva si bodo zapomnila, da je zakon Rima neupogljiv. Ukazujem izvajanje tega zakona. Tisti, ki ne bodo položili orožja in nehali bolno sanjati, naj vedo, da bodo popolnoma uničeni; njihovo imetje in njihove hiše bodo dobesedno zbrisane z zemlje. Takšen je bil večni zakon Rima, bodisi v času republike bodisi v času cesarstva." (Ferenc, 1987, 409)

Z direktivami, izrečenimi v Gorici, se je italijanski diktator že zelo približal totalitarnemu vzorniku v Berlinu (Fogar, 1999, 34), njegove grožnje pa so podobno kot tista, ki se je zdelo grofu Ciano v januarju 1942 še pretirana, napovedovale ne le izrazito zaostritev metod, s katerimi naj bi bil zlomljen slovenski odpor, temveč tudi

altrove. Invece i loro connazionali dell'antica Venezia Giulia cominciarono a protestare per ottenere, essi pure, scuole ed amministrazioni proprie, facendo risvegliare quel fermento che si era assopito ..." (De Castro, 1981, 141)

neprikrito tendenco po brisanju ločnic med obema deloma slovenskega naroda znotraj italijanskih meja.⁶ Dva dni po Mussolinijevem obisku Gorice je poveljnik 11. armadnega zbora general Robotti takole povzel operativni in politični smisel podeljenih navodil: "Internirati neomejeno vse. Višjim oblastem ni tuja misel, da interniramo vse Slovence ter naselimo namesto njih Italijane (družine ranjencev in padlih Italijanov). Z drugimi besedami, da uskladimo rasne meje s političnimi." (Ferenc, 2000, 15)⁷ Neronski ukaz, izrečen na Robottijevem sestanku s podrejenimi oficirji, je bilo v vsej njegovi radikalnosti mogoče postaviti enakopravno ob bok Vidussonijevi izjavi: "Za vsako ceno je treba obnoviti italijansko prevlado in ugled, pa čeprav bi morali izginiti vsi Slovenci in bi morala biti uničena vsa Slovenija." (Ferenc, 1999, 22)

Ne le, da se pravni in dejanski položaj Slovencev v Julijski krajini po priključitvi "ljubljskih bratov" ni v ničemer izboljšal, temveč se je že od dne, ko je fašistična Italija vstopila v vojno na strani Nemčije, še dodatno poslabšal. Raznarodovalni načrti, ki jih je po nemškem napadu na Poljsko elaboriral Mussolinijev ekspert za etnična vprašanja Italo Sauro (njihov cilj je bil izenačiti etnično mejo z državno), so sicer vsaj začasno ostajali v predalu,⁸ toda že 16. avgusta 1940, ko se je italijanska vojska po porazu Francije začela koncentrirati v bližini jugoslovanske meje, je podsekretar italijanskega notranjega ministrstva Guido Buffarini Guidi izdal odredbo, da je z obmejnega področja Julijske krajine treba odstraniti vse vojake "slovenskega" rodu ("di ceppo slavo"). Hkrati so bili "drugorodni" vojni obvezniki množično uvrščani v kategorijo "politično sumljivih", označenih z oznako S. P. ("sospetti politici"). Številni slovenski in hrvaški vojni obvezniki iz Julijske krajine so bili poslani v notranjost države in bili tam podrejeni režimu, ki je bil pravzaprav bolj podoben internaciji kot regularnemu služenju vojaškega roka. K temu velja dodati, da je moralo spomladi 1941, oziroma tik pred italijanskim napadom na Jugoslavijo, slovensko prebivalstvo v obmejnem pasu ob spremljevalnih ukrepah (rekviriranju ži-

6 Da bi bil odstranjen sleherni dvom v tem pogledu, je tržaški Il Piccolo 4. avgusta 1942 izrecno podčrtal, da so bile Mussolinijeve besede namenjene nasprotnikom "tako na tej kot na drugi strani stare meje ..." (Aph, 1967, 428).

7 Sam "Duce" je – si je v dnevnik zapisal šef generalnega štaba italijanske vojske, maršal Ugo Cavallero – ukazal, naj se premoženje slovenskih "upornikov" konfiscira v prid italijanske države in bodočih italijanskih naseljencev. Kot opozarja britanski zgodovinar Denis Mack Smith v razpravi o pogosti praksi falsificiranja dokumentov v delih italijanskih avtorjev, je na omembo tega Mussolinijevega ukaza mogoče naleteti le v prvi, leta 1948 objavljeni izdaji Cavallerovega dnevnika, v naslednji "avtentični" iz leta 1984, ki je sicer mnogo obsežnejša, pa je bil preprosto izpuščen (Mack Smith, 1996, 179-180).

8 Gl. faksimile originalnega dokumenta Itala Sauro in njegov angleški prevod v Italian Genocide Policy (1954, 144-147). Prim. tudi: Načrti Itala Sauro za "eliminacijo slavizma" 11. decembra 1939 in 18. novembra 1941 v Kacin Wohinz, Pirjevec, 2000, 243-250. Prim. tudi: Kacin Wohinz, 1991, 237-244. O sami problematiki je na italijanski strani podrobneje pisal Teodoro Sala (1974), na slovenski pa Milica Kacin Wohinz (1982; 1991, 237-244).

vine in podobno) zapustiti svoja bivališča, po prisilni evakuaciji v notranjost polotoka pa se je lahko vrnilo na izpraznjene in opustošene domove šele čez nekaj tednov, ko je že pretrpelo veliko materialno škodo (Kacin Wohinz, Pirjevec, 2000, 85).

S tovrstnimi posebnimi ukrepi, sprejetimi znotraj horizonta načrtovane vojaške akcije proti Kraljevini Jugoslaviji, je bil dejansko že presežen sveženj tistih ukrepov, ki jih je sicer na celotnem ozemlju Kraljevine Italije potegnili za seboj razglasitev vojnega stanja dne 10. junija 1940 (tj. preventivno konfiniranje "politično sumljivih" državljanov, zaplembe tujih časopisov itd.).

Če so bili torej do konca leta 1940 v Julijski krajini (sicer pogosteje kot drugod in tudi predvsem zoper tukajšnje "tujerodno" prebivalstvo) uporabljani "tradicionalni" ukrepi, uveljavljani na celotnem območju Italije (aretacije, konfinacije in ovadbe Posebnemu fašističnemu sodišču za zaščito države), pa je bilo tu mogoče govoriti tudi o nekaterih specifičnostih, med katere je – ob že navedenih – sodilo zlasti ustanavljanje "specialnih bataljonov" (battaglioni speciali) kot posredna oblika konfinacije oziroma internacije za "nezanesljive" vojne obveznike slovenskega in hrvaškega rodu. Slovenske in hrvaške vojne obveznike so že od leta 1940 in še posebno od februarja 1941 naprej množično premeščali v te bataljone, zaradi nezanesljivosti stacionirane v južno Italijo in predvsem na Sardinijo. Hkrati je kljub velikemu številu "izločenih" še vedno okrog 25.000 Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine do kapitulacije septembra 1943 služilo v italijanski redni armadi in mornarici, a so bili tudi v okviru rednih oboroženih sil izpostavljeni različnim oblikam šikaniranja, zapostavljanja in nezaupanja.⁹

Ko je v avgustu 1940 Benito Mussolini oba največja otoka, Sardinijo in Sicilijo, razglasil za "vojni območji" ("zona di guerra"), je s posebnim dekretom ustanovil tudi vojni sodišči, pristojni za vsako od obeh vojnih območij. Značilno je, da je ustanovitev obeh vojnih sodišč časovno sovpadala s formiranjem "posebnih bataljonov", sestavljenih predvsem iz "aloglotnih" prebivalcev Julijske krajine. Natančni podatki niso znani, toda po nekaterih ocenah je vojno sodišče samo na Sardiniji izreklo "najmanj 30 obsodb nad našimi ljudmi" (Vsi procesi, 1970, 12), obe sodišči pa sta delovali tudi po kapitulaciji Italije še vse v leto 1944.¹⁰

9 Precejšnje število jih je iz vrst italijanskih vojnih ujetnikov prešlo v sestav jugoslovanske kraljeve vojske na Bližnjem vzhodu. V letih 1941-1943 jih je namreč v jugoslovansko vojsko rekrutiral Čokov in Rudolfov Jugoslovanski odbor iz Italije, britansko dovoljenje, da to lahko stori, kljub temu da je šlo za državljane Kraljevine Italije, pa je že kazalo na spremenjeno stališče Londona do možnosti revizije rapalske meje na prihodnji mirovni konferenci. Tudi ti nekdanji italijanski ujetniki so po preusmeritvi britanske politike z Draže Mihailovića in njegovih četnikov na Tita in partizane v največji meri vstopili v partizanske prekomorske brigade. Prekomorcev je bilo vsega skupaj 35.000, od tega 27.000 Slovencev, med njimi pa je bilo spet 22.000 Slovencev državljanov Italije (Klun, 1995, 284).

10 Srečko Vilhar v predgovoru k slovenskemu izvilčku iz knjige AULA IV omenja primer, da je neke vrste ilegalni fašistični "Femegericht" v enem od britanskih ujetniških taborišč v Afriki Slovence, ki so se prostovoljno prijavili v britansko vojsko, obsojal na smrt, do dejanske izvršitve te obsodbe "pa naj bi prišlo šele po fašistični zmagi, ki je ni bilo" (Vsi procesi, 1970, 13).

Vse do vstopa Italije v vojno se je fašistični režim omejeval predvsem na preventivno konfiniranje svojih nasprotnikov, in sicer na podlagi zakona o javni varnosti št. 1848 z dne 6. novembra 1926,¹¹ dne 8. junija 1940, torej dva dni pred italijansko vojno napovedjo Veliki Britaniji in Franciji, pa je notranje ministrstvo že izdalo predpise, ki so določali ustanavljanje koncentracijskih taborišč in lokacije, na katerih bi bilo mogoče interniranje izvesti.¹² Interniranje državljanov Italije je bilo sankcionirano s kraljevim ukazom z dne 17. septembra 1940, ki je za njegovo izvedbo pooblaščal ministrstvo za notranje zadeve. To je za upravni postopek interniranja ustanovilo urad za interniranje z oddelkoma za Italijane in tujce. Pokrajine, določene za ustanavljanje koncentracijskih taborišč, so bile razdeljene na pet območij, načelovali pa so jim generalni inšpektorji javne varnosti. V južni Italiji in na otokih, kjer je bilo že pred vojno konfiniranih veliko Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine (največ jih je pripadalo kategorijam "antifašistov", "slavofilov" in "komunistov"),¹³ so nekatere kolonije konfinirancev po kratkem postopku "prekrstili v koncentracijska taborišča" (Ferenc, 2000, 10), predpisi za koncentracijska taborišča pa so bili zelo podobni tistim za konfinacijo.

Takoj po priključitvi Ljubljanske pokrajine Kraljevini Italiji je notranje ministrstvo predvsem na pobudo zunanjega ministra grofa Ciana sicer odredilo "naklonjeno obravnavanje" slovenskega prebivalstva tudi v Julijski krajini, toda odredba, ki naj bi imela pozitivne učinke zlasti na položaj v Ljubljanski pokrajini (Apih, 1966, 393), je ostala zgolj na papirju. Prav nasprotno, politika represije in logika različnih, tudi širše plasti "drugorodnega" prebivalstva zajemajočih preventivnih in represivnih ukrepov je po množičnih aretacijah poleti 1940, s katerimi je bilo obglavljeno politično vodstvo slovenske manjšine, že konec leta 1941 dosegla vrh v zastraševalnem političnem procesu zoper Slovence, ki je potekal med drugim in štirinajstim decembrom v Trstu, kamor se je že drugič iz Rima preselilo "Posebno sodišče za zaščito države" ("Tribunale speciale per la difesa dello stato").¹⁴

11 Po bolonjskem atentatu na Benito Mussolinija je bil poleg zakona o javni varnosti leta 1926 sprejet tudi zakon o zaščiti države, ki je vpeljal smrtno kazen za dejanja zoper kralja, kraljevo družino, predsednika vlade ter nekatere druge kategorije kaznivih dejanj, in ustanovljeno posebno sodišče za zaščito države. Zakon o javni varnosti je predvideval tri preventivne ukrepe – svarilo ("diffida"), opomin ("ammonizione") in konfinacijo ("confino di polizia"). V skladu z njegovimi določbami je lahko pokrajinska komisija za konfiniranje vsakogar, ki je bil opredeljen kot antifašist ali politično sumljiv, poslala v konfinacijo v osamljenih krajih južne Italije (Abruzzi, Basilicata, Kalabrija) ali na otokih (Lipari, Ustica, Tremiti, Ponza, Ventotene, Favignana, Lampedusa), in sicer za dobo od enega do petih let. V začetku določeno dobo konfinacije je bilo mogoče tudi podaljšati.

12 Poleg interniranja v zbirnih taboriščih se je uporabljal tudi preventivni ukrep prisilnega bivanja na določenem kraju pod policijskim nadzorstvom oziroma tako imenovano interniranje po občinah.

13 Do padca fašističnega režima 25. julija 1943 je bilo v konfinaciji okrog 13.050 oseb, od teh 1266 iz Julijske krajine (Ferenc, 2000, 5).

14 Že Lavo Čermelj je opozoril, da seznam procesov pred Posebnim tribunalom, objavljen v delu AULA IV, ni popoln (Prim. Čermelj, 1965, 344), in v tej zvezi omenil sojenje proti skupini 13 Slovencev, ki

Sprva so fašistične oblasti načrtovale več procesov, a so se zatem odločile za združitve v enega samega, ki ga je vodil predsednik tribunala, general fašistične milice Tringali Casanova. Obtoženci so bili razdeljeni na tri skupine; na 26 "komunistov", voditeljev in simpatizerjev KP, 12 "teroristov", pripadnikov TIGR, in 22 "izobražencev" iz pretežno liberalno in krščansko usmerjenih krogov. Obtožnica, temelječa na 18 členih italijanskega kazenskega zakonika, je nekaterim obtožencem očitala sodelovanje z britansko obveščevalno službo, drugim pa prizadevanje po vzpostavitvi sovjetske republike, a je bila hkrati poenotena v skupni ugotovitvi, da gre za zarotniško gibanje, ki ima kljub različnim nazorskim profilom posameznih obtožencev za skupen cilj rušenje državne integritete Italije in rešitev "jugoslovanske manjšine izpod zatiralčevega jarma".

Seveda je ta prvi veliki sodni proces zoper Slovence v času druge svetovne vojne vzbudil tudi ustrezno veliko pozornost zavezniške javnosti. "Vsi obtoženi so člani slovenske nacionalne skupnosti v Italiji ..." je 8. decembra 1941 ugotavljal Ralph Murray, funkcionar *Political Intelligence Departmenta* na britanskem zunanjem ministrstvu, zatem pa *pro foro interno* takole povzel tiste glavne značilnosti procesa, ki bi jih bi bilo treba upoštevati kot smernice pri nadaljnjem poročanju Radia London: "... Ti Slovenci so delovali proti fašistični državi, in to na dva načina: a) z bojem za človekove pravice in demokratične svoboščine so bili nespravljivi nasprotniki celotnega fašističnega sistema, dušenja svoboščin in pravic in njegovih brutalnih metod.

b) Vsi so pripadniki naroda, ki ga fašisti niso hoteli integrirati v italijansko državo. Proti njim je potekala intenzivna kampanja denacionalizacije, vse pravice, ki pripadajo neki narodni manjšini, pa so jim bile odtegnjene (...). Zaradi tega so se Slovenci politično organizirali, da bi se čim uspešneje uprli fašističnemu režimu.

3. Velika večina obtoženih na tržaškem procesu so člani organizacije, ki je s političnimi sredstvi delovala zoper fašistično ureditev.

4. Sedem med njimi je bilo članov specialne skupine, ki se je, ko je Italija vstopila v vojno zoper zaveznike, odločila aktivno postaviti po robu fašistični državi. Njihovo stališče je bilo, da se na ta način s svojim bojem pridružujejo zaveznikom. Prav tako so verjeli, da bodo Jugoslovani, njihovi rojaki, prej ali slej stopili v vojno na strani zaveznikov. Menili so, da ne morejo ostati nevtralni, tudi če Jugoslavija še nekaj časa ostane nevtralna, temveč morajo takoj kreniti v boj zoper fašizem.

so bili obtoženi vohunstva v vojnem času. V procesu zoper Gržinovo skupino z dne 23. oktobra 1941 je sodišče slovenskim obtožencem, ki so bili državljani Italije, to zaradi vojnega stanja štel v oteževalne okoliščine, tako da jih je bilo pet (Anton Gržina, Vincenc Hrovatin, Josip Rojc, Franc Vičič in Josip Žefrin) zaradi vohunstva v vojnem času obsojenih na smrt in naslednji dan ustreljenih v trdnjavi Forte Bravetta. Ivan Primo je bil obsojen na dosmrtno ječo, predvojni policijski komisar na Rakeku Ivo Strgar (pri Čermelju Stegar) na 24 let, Anton Gerbec, Franc in Josip Žnidaršič pa na 16 let ječe. Trije obtoženci so bili oproščeni.

Ta specialna skupina je obtožena sabotaze za takšna dejanja, kot je miniranje mostov v Arnoldsteinu ..." (Jevtović, 1989, 209-210)¹⁵

Od približno tristo poletih 1940 aretiranih aktivnih slovenskih antifašistov jih je bilo 142 kaznovanih z opominom in nadzorstvom in 45 s konfinacijo že v marcu 1941, več desetih preostalih pa je bilo na drugem tržaškem procesu konec leta 1941 obsojenih na hude zaporne kazni in smrt. Državni tožilec Carlo Fallace je zahteval dvanajst smrtnih obsodb in pri tem, v najboljšem slogu Rolanda Freislerja ali Andreja Višinskega, obtožence označil za "klobčič človeških reptilov, ki se na tej in oni strani meje plazijo v senci in umazaniji" (Gatterer, 1968, 639-640). Izmed deveterice, obsojene na smrt, je kralj Vittorio Emanuele III. zatem štiri pomilostil na dosmrtno ječo, 47 pa jih je bilo obsojenih na kazni od enega do 24 let zopora. Na dosmrtno ječo so bili pomilosteni vodja Manjšinskega inštituta v Ljubljani dr. Lavo Čermelj, Zorko Ščuka, Franc Kavš in Dorko Sarđoč.¹⁶ Peterico (Josip Tomažič – Pinko, Ivan Vadnal, Simon Kos, Viktor Bobek in Ivan Ivančič) pa so 15. decembra 1941 ustrelili na Opčinah in na skrivaj pokopali v Villorbi pri Trevisu, prav tako peterica pa je umrla zaradi posledic mučenja v zaporih.

Mednarodno odmevni proces, pospremljen z najstrožjimi varnostnimi ukrepi in zasidranjem vojne flotilje v tržaškem pristanišču, je bil hkrati opozorilno znamenje partizanskemu gibanju v Ljubljanski pokrajini, ki se je, spodbujeno s padcem ralske meje, že začelo intenzivno širiti tudi zahodno od nje. To dejstvo je bilo izrecno priznано tudi v izreku nadaljnjih sodb, izrečenih pred posebnim sodiščem za zaščito države v Rimu. Tako je bilo v Kovačičevem procesu v izreku sodbe z dne 17. septembra 1942 posebej poudarjeno, da so obtoženci od decembra 1941 do maja 1942 v Gorici in Trstu izvajali intenzivno organizacijsko in propagandno aktivnost v prid partizanskemu gibanju, "ki je že dolgo nevarno prodrlo v naše julijske in obmejne kraje (nelle nostre terre Giulie e di confine), z ustanavljanjem tudi velikih oboroženih tolp" (Dał Pont et al., 1961, 493). Zlasti po maju 1942 je zaradi tega

¹⁵ Na tem mestu, kjer je bil povsem očitno govor o prozavezniški, z britansko obveščevalno službo koordinirani dejavnosti organizacije TIGR, ki se ni omejevala le na ozemlje fašistične Italije, temveč je že leta 1940 segala celo na ozemlje tretjega rajha, je Murray pripisal, da so njeni člani "prav tako poskušali uresničiti svojo pravico po združitvi z Jugoslavijo v bodoči novi državi", vendar opozoril, da se za zdaj ne kaže spuščati v ta "aspekt problema" (Jevtović, 1989, 209-210).

Uradnik *Political Intelligence Departmenta* se je z omenjenimi navodili odzval predvsem na pritožbo jugoslovanske kraljeve vlade, da Radio London v svojih oddajah za Italijo in Nemčijo poroča zgolj o sojenju fašistov antifašistom, čeprav so dejansko vsi obtoženi antifašisti hkrati tudi Slovenci. Sklenil je z ugotovitvijo, da je na proces treba gledati predvsem iz dveh zornih kotov, in sicer kot na "pojavnasprotovanje režimu znotraj Italije", a tudi kot na "dokaz obupanega odpora slovenskega naroda" fašističnemu nasilju in "denacionalizaciji". V odvisnosti od dežele, ki ji bo namenjena oddaja Radia London, "je treba poudariti enega od obeh aspektov celotnega primera" (Jevtović, 1989, 209-210).

¹⁶ O okoliščinah pomilostitve, peticijah in prošnjah, naslovljenih na Mussolinija iz Ljubljanske pokrajine, povojni razveljavitvi teh sodb pri Vrhovnem kasacijskem sodišču v Rimu natančneje Čermelj, 1972, 181-192.

prišlo tudi do virtualne "obnovitve" stare mejne črte z okrepitevijo karabinjerskih in vojaških enot.

Vsi nadaljnji procesi posebnega tribunala proti Slovincem, ki so znova potekali v "Avli IV" rimske sodne palače, so zatorej že predstavljali vojno justico, *Kriegsrecht* v pravem pomenu besede. Kot je razvidno iz dela AULA IV, objavljenega v Rimu leta 1961, je bilo Slovincem in Hrvatom, državljanom Italije, v tem času sojeno zaradi pripadnosti partizanskemu gibanju, sabotaze, defetizma in subverzivne propagande, "napada na integriteto državnega ozemlja", "komunistične aktivnosti", "protinarodnega delovanja" in drugih dejanj, in sicer leta 1942 na devetindvajsetih in v prvih mesecih leta 1943 na dvaintridesetih procesih.¹⁷ Najmlajši obsojenec v zgodovini leta 1926 ustanovljenega posebnega tribunala je bil komaj petnajstletni Ludvik Likon iz Stare vasi pri Postojni. Dne 16. oktobra 1942 je bil obsojen na 24 let ječe, in sicer zaradi poskusa nakupa orožja pri pripadnikih fašistične milice. V obdobju od drugega tržaškega procesa v decembru 1941 do ukinitve sodišča v času Badoglijeve vlade je bilo vodenih kar 61 procesov proti "drugorodcem" z 247 obtoženci in 229 obsojenci. Osemnajst jih je bilo obsojenih na smrt, eden na dosmrtno ječo, preostali na 2153 let ječe.¹⁸ Najtežje obsodbe je posebno sodišče izreklo 29. junija 1942 na procesu proti dvaindvajsetim partizanom iz skupine Bratje Maslo, ki so bili povečini ujeti v bitki na Nanosu 18. aprila 1942. Petnajstim je bila izrečena smrtna kazen,

¹⁷ V letu 1943 je posebni tribunal deloval le do druge polovice julija, ko ga je Badoglijeva vlada odpravila. Vsega skupaj je bilo torej v tem obdobju kar 61 procesov, na katerih je bilo obtožencev 247, obsojenih 229, od tega spet enajst na smrt, eden na dosmrtno ječo, preostali na 2153 let ječe (Čermelj, 1965, 335).

¹⁸ Leta 1961 je osrednje italijansko združenje antifašističnih političnih preganjancev (ANPPIA) v obsežnem delu pod naslovom "Aula IV. Tutti i processi del Tribunale Speciale fascista" objavilo obširen popis vseh procesov pred posebnim fašističnim tribunalom. Iz objavljenega gradiva, obsegajočega več kot šeststo strani z dokumenti, je Založništvo tržaškega tiska (ZTT) leta 1970 objavilo neke vrste izvleček na sto trindvajsetih straneh, naslovljen "Iz knjige Aula IV. Vsi procesi proti Slovincem in Hrvatom ter drugim antifašistom iz Jul. krajine pred fašističnim posebnim tribunalom 1927-1943 (Brez procesov pred italijanskimi vojaškimi sodišči)". V njem je bil objavljen tudi seznam vseh političnih procesov, ki jih je posebno sodišče odstopilo rednim sodiščem zaradi ocene, da delikti niso tako resni. K tej praksi se je začelo zatekati od leta 1937 naprej, v skladu z možnostjo, ki jo je dopuščal člen 2 kraljevega dekreta z dne 15. februarja 1936, in sicer v primerih, ko je posebno sodišče ocenilo, da primer ni tako resen, torej zlasti v primeru verbalnih deliktov (žalitev "duceja", kralja, kraljevske rodbine, sramotenje vlade, nacije, fašistične stranke in milice ipd.). Leta 1940 je bilo 5, leta 1941 3 in leta 1942 35 takšnih primerov. Rednim sodiščem je posebno sodišče za zaščito države v letih 1937-1943 predalo šestinšestdeset slovenskih in hrvaških obtožencev.

Politični kaznjenci pod fašistično Italijo niso uživali nikakršnih privilegijev, njihov položaj pa je bil slabši od navadnih zločincev. Posebno strog je bil odnos kaznioblasti do slovenskih političnih kaznjencev. Tako je bil v njihovem primeru izredno redko uporabljan čl. 176 fašističnega kazenskega zakonika (Codice Penale Rocco), ki je predvideval pogojno osvoboditev. Tisti, ki je bil obsojen na več kot 5 let zopora in je že prestal polovico kazni, je bil lahko pogojno izpuščen, če je bilo njegovo vedenje dobro in če ni ostanek kazni presegal 5 let. Kot rečeno, je bila takšna ocena redko dana v primerih Slovincem, ki so bili skoraj vsi obsojeni na zelo težke kazni (Čermelj, 1965, 341-342).

devet pa jih je bilo zatem ustreljenih v trdnjavi Forte Bravetta na obrobju Rima.¹⁹ Skupaj je bilo v tej trdnjavi v letih 1942-43 izvršenih štirinajst smrtnih obsodb nad Slovenci.

Zoper vse bolje organizirano in številčno slovensko partizansko gibanje, ki je v avgustu 1942 seglo tudi na območje Beneške Slovenije (in s tem prek italijanskih meja izpred leta 1866), je državna oblast nastopala na podobno drakonski način kot v Ljubljanski pokrajini; s surovo brahialno silo, uporabljano proti civilnemu prebivalstvu, z maščevalnimi kazenskimi pohodi, požigi vasi, poboji civilistov, prisilnimi mobilizacijami, deportiranjem ter interniranjem sodelavcev in njihovih sorodnikov. V juniju 1942 je prišlo do požigov vasi v Brkinih in na Vipavskem, ko je bilo ubitih 57 ljudi, okrog petsto pa interniranih (Kacin Wohinz, Pirjevec, 2000, 97).²⁰ Deportirance iz Julijske krajine so sprva zbirali v Gradišču in Kostanjevici pri Gorici. Iz ohranjenega poročila tržaškega kvestorja z dne 28. februarja 1943 je bilo na primer razvidno, da je bilo samo v prvih dveh mesecih leta 1943 ubitih 17 civilnih oseb, 60 "upornikov" in 30 italijanskih vojakov, partizani pa so mobilizirali 961 mladih "drugorodcev" ("allogeni"), medtem ko jih je 513 odšlo v partizane prostovoljno. Družinski člani "upornikov" so bili poslani v internacijska taborišča, njihovo celotno premoženje pa je bilo sekvestrirano v korist države. Dejansko je to pomenilo, da je bilo zgolj v tem kratkem časovnem obdobju "več kot tisoč civilistov v provincah Gorica in Trst ob vse premoženje in deportirano" (Fogar, 1999, str. 51).²¹

19 Na smrt so bili obsojeni Franc Vinčič iz Postojne, Ivan Čekada iz Bukovice, Josip Hreščak iz Postojne, Pavel Rust iz Vipave, Franc Srebot iz Pivke, Leopold Frank s Prema, Karl Kaluža iz Postojne, Anton Bele iz Slavine, Viljam Dolgan iz Topolca, Karel Maslo iz Košane, Franc Maslo iz Košane, Aleksij Sorta iz Vipave, Ivan Premrl iz Vipave, Anton Ferjančič iz Gorice in Peter Žorž iz Vipave. Zadnjih šest je bilo obsojenih na smrt v odsotnosti.

20 Moški so bili internirani v kraju Cairo Montenotte v Liguriji, ženske pa v kraju Fraschette pri Alatriju (provinca Frosinone).

21 Goriški prefekt je 18. septembra 1942 obvestil notranje ministrstvo, da je samo med 10. in 15. septembrom v partizane odšlo 40 mladeničev letnika 1932, in napovedal, da bo izdal poziv, naj se vrnejo, za starejše letnike pa v podobnem primeru zapovedal aretacijo družine in zaplenbo premoženja. Poziv na vrnitev z dne 29. septembra 1942 je ostal brez odziva, že 23. septembra pa so italijanske oblasti v Zdravščini pripravile barake za internirane družine. Dne 27. septembra 1942 je bila imenovana komisija za upravljanje odvzetega premoženja, 28. septembra aretiranih 80 najbližjih sorodnikov. Moške so internirali v barakah, ženske zaprl v lokalne zapore, vse do drugačne odločitve ministrstva za notranje zadeve. To je pripravljalo še bolj radikalne uredbe. V dopisu notranjega ministrstva (generalne direkcije za vojno službo) prefekturam z dne 20. marca 1943 je bil podan predlog, da se internirajo vsi moški "drugorodci", ki so sposobni za služenje vojaškega roka, v starosti od 42 do 50 let, tisti, ki niso sposobni, pa od 19. leta dalje ter vse družine upornikov in njihovih pomočnikov oziroma simpatizerjev. V sporočilu prefekturam je ministrstvo navedlo, da ima sicer na voljo le zmogljivosti za 1000 žena in otrok, in sicer v taborišču Le Fraschette (Alatri), za interniranje moških pa bo poskrbela vojna uprava s posebnimi taborišči, tako da naj se prefekti v zvezi s tem dogovorijo z vojnimi oblastmi. Do interniranja sicer ni prišlo v predvidenem obsegu, moške pa so vso zimo 1942/43 pošiljali v delovne bataljone (Prim.: Hirzenjak, 1952, 413). Nadaljnji policijski ukrepi so zajemali odvzem radijskih aparatov "sumljivim osebam", na poslednji dan leta 1942 pa je goriška

Na območju Julijske krajine je takrat že divjala prava "mala totalna vojna", v kateri so poleg vojske in policije sodelovala tudi vojaška in redna sodišča z rimskim posebnim tribunalom na čelu, torej celotni represivni aparat fašistične države. Na razsežnosti te "protipartizanske vojne" znotraj predvojnih meja Kraljevine Italije je kazalo na primer že dejstvo, da je bil 15. junija 1942 prav z namenom zatiranja "uporništv" ustanovljen 23. armadni zbor z divizijama v Gorici in Divači in poveljstvom v Trstu, naslednje poletje pa še 24. armadni zbor v Vidmu z divizijo "Julia". Posebno obliko boja, ki ga je režim vodil zoper lastno prebivalstvo, je pomenilo tudi delovanje zloglasnega "Posebnega inšpektorata javne varnosti za Julijsko krajino" ("Ispettorato speciale di Pubblica Sicurezza per la Venezia Giulia"), opremljenega s posebnimi pooblastili. Tako je mogel inšpektorat, ki je za sledenje "sumljivim elementom" uporabljal mobilne skupine ("nuclei mobili"), sestavljene iz agentov javne varnosti in karabinerjev, povsem po lastni presoji odrediti deportacije slovenskih in hrvaških civilnih oseb oziroma celotnih družin po poprejšnji konfiskaciji vsega premičnega in nepremičnega premoženja (Fogar, 1999, 36). V svojem delovanju se je zgledoval po metodah posebnih policijskih enot, v dvajsetih letih uporabljanih za boj proti mafiji in banditizmu na Siciliji. Njegov sedež in hkrati mučilnica v vili Triste v ulici Bellosguardo je že kmalu pridobil žalosten sloves zaradi bestialne okrutnosti, uporabljane pri zasliševanjih. Svojo dejavnost je nadaljeval tudi med petinširidesetdnevnom badoglijevskim medvladjem, zatem pa ga je s pridom prevzela nemška *Sicherheitsdienst* (SD).

Hkrati s stopnjevanjem vojaških akcij – v tem pogledu je bil zelo indikativen predlog tržaškega prefekta Tamburinja, ki je že junija 1942 predlagal, naj se v boju s partizani po abesinskem vzoru uporabi strupeni plin iperit (Apih, 1966, 414) – se je režim tudi na mestnih ulicah vse bolj neprikrito vračal k svojim skvadrstičnim začetkom, torej h grobem uličnemu nasilju, ki ga je označevalo ozračje nediskriminativnega množičnega pogroma. Zlasti v maju 1943 so se v Trstu sredi belega dne vrstili fizični napadi na Slovence, a tudi na Jude – ti so bili v nekdanjem emporiju habsburške monarhije še posebno številni, zoper njih pa je bila po nemškem vzgledu v Italiji že leta 1938 sprejeta antisemitska zakonodaja.²² Nasilje nad ra-

prefektura prepovedala lov v krajih, kjer je bila uvedena policijska ura. Drastično se je povečalo število hišnih preiskav in razširila mreža policijskih postaj. Dne 28. decembra 1942 so vojaške oblasti definitivno prenehale dajati dopust vojakom "slovanskega" rodu, da bi s tem preprečile vse bolj pogosto dezertstvo. Policijska ura, tako imenovani "coprifuoco", se je še med letom razširila na vso Primorsko. Goriški je s podobnimi ukrepi sledila tudi tržaška prefektura.

22 V Ljubljanski pokrajini je bilo sprejetje tovrstne zakonodaje v srednješolskem učbeniku pojasnjeno takole: "Po osvojitvi Etiopskega cesarstva je fašistična vlada poskrbela, da se ohranijo značilnosti italijanskega naroda. Prepovedala je zato zakone med Italijani in pripadniki narodov, ki niso evropskega ali arijskega plemena, zlasti v cesarstvu, kjer žive Hamiti, Semiti in Činci, a tudi v Italiji sami, kjer so prepovedane poroke med Italijani in Židi, ki pripadajo semitskemu plemenu." V Italiji naj bi jih živelo "okoli 60.000", po "ukrepih, ki jih je sprejela fašistična vlada, pa njihovo število pada" (Mori, 1941, 55).

zličnimi kategorijami prebivalstva²³ je doseglo tolikšno intenzivnost, da je – kot je ugotavljal Elio Apih – povečalo politično izoliranost "zahajajočega fašizma" od cerkvene hierarhije, ki je začela z "vse večjo energijo" in pravzaprav "v interesu lastne Cerkve" poudarjati načela naravnega prava (Apih, 1966, 439).²⁴

Po padcu Mussolinijevega režima in Ducejevi internaciji na Gran Sassu, kjer je njegov čuvar postal eden od obeh vodij tržaškega "Posebnega inšpektorata", inšpektor Gueli,²⁵ je bilo z odlokom Badoglijeve vlade z dne 29. julija 1943 po šestnajstih letih delovanja sicer ukinjeno posebno sodišče za zaščito države v Rimu, v odnosu italijanskih oblasti do Slovencev znotraj meja Italije pa se ni veliko spremenilo. Aretacije "drugorodnih" državljanov so se nadaljevale, za orožje sposobne može so še naprej pošiljali v "posebne bataljone" v notranjost Italije. Do zahtevane izpustitve slovenskih političnih zapornikov ni prišlo, v državnem aparatu pa so ostajali še naprej stari ljudje. Vendar so se takrat že začeli oglašati glasovi nekaterih demokratično usmerjenih političnih osebnosti v Trstu in na Goriškem, ki so v strahu za nedotakljivost italijanskih meja zahtevali, naj nova vlada v Rimu tudi v pravnem pogledu spremeni svoj odnos do slovenske in hrvaške manjšine v Julijski krajini.

Naravnost farsičen, a tudi značilen za zmedo prehodnega obdobja je bil na primer predlog protifašističnega komiteja v Gorici, podan le dan pred podpisom italijanske kapitulacije.²⁶ Glede na to, da je bil dekret o priključitvi Ljubljanske pokrajine z dne 3. maja 1941 vse do kapitulacije Italije septembra 1943 edini veljavni zakonski temelj, na podlagi katerega bi bilo mogoče spremeniti politiko do slovenskega in hrvaškega prebivalstva v Julijski krajini, je goriški komite 2. septembra 1943 na tamkajšnjega prefekta naslovil spomenico in v njej predlagal nič več in nič manj kot to, da se na to prebivalstvo "lojalno in integralno" aplicirajo določbe omenjenega dekreta (Apih, 1966, 462). Pravo nasprotje te domislice je po drugi strani pomenila

23 "Tre furono le direttrici principali della violenza del regime con appoggio delle federazioni fasciste locali fra il 1941 e il 1943: quella antipartigiana, quella antiebraica, quella antioperaia e contro i gruppi dell'antifascismo italiano." (Fogar, 1999, 35)

24 Režimski pritiski na slovensko oziroma hrvaško duhovščino so se kazali tudi v obliki konfinacije in internacije; v januarju 1941 je tržaški škof nunciju sporočil osem takšnih primerov (Blasina, 1992, 143). Na zahtevo nekaterih duhovnikov v farah s slovensko večino je škof interveniral tudi v številnih primerih interniranja civilnega prebivalstva, toda že v avgustu 1941 so oblasti prenehale izdajati dovoljenja za vrnitev v domači kraj (Blasina, 1992, 143). V avgustu 1942 je goriški nadškof Margotti zaprosil Vatikan, naj intervenira pri državnih organih, da pri represalijah začnejo ločevati med prebivalstvom in "uporniki" ter opustijo represivne metode skvadrstov, ki jim "politične oblasti dajejo proste ali skoraj proste roke ..." (Apih, 1966, 439), zoper sadistična mučenja v ufici Bellosguardo pa je nastopil tudi Slovincem izrazito nenaklonjeni tržaški škof Santin, in sicer z naslednjo utemeljitvijo: "Quando, contro la legge, da chi rappresenta la legge, viene usata violenza e ingiustizia, tutto crolla. Tutto crolla nella mentalità e nella fiducia del popolo (...) E siamo all'anarchia (...) Perciò io guardo con spavento a questi fatti ..." (Apih, 1966, 439)

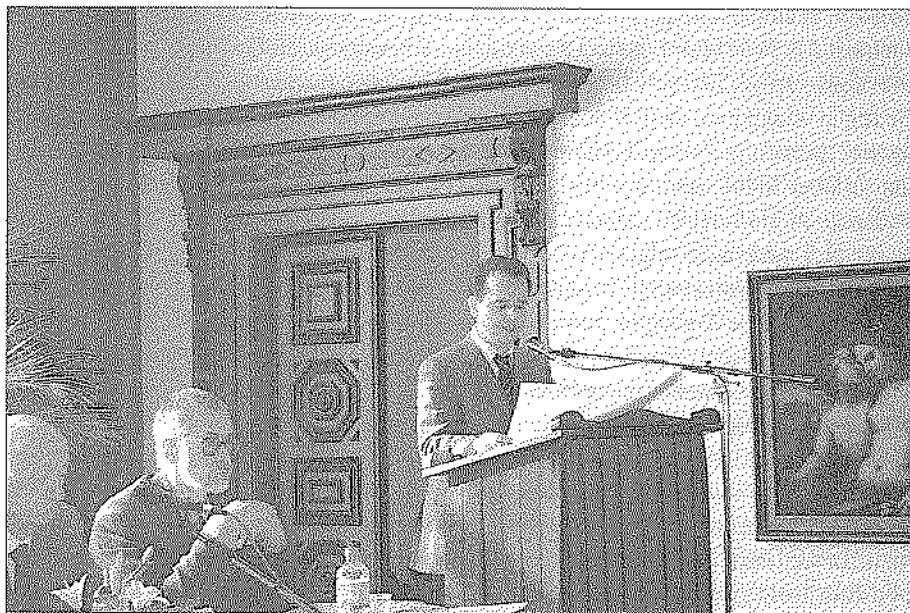
25 Inšpektorat sta vodila inšpektor Gueli in vicekomisar Colotti. Seveda se je takoj po spektakularni akciji nemških padalcev in rešitvi Duceja postavil na Mussolinijevo in nemško stran.

26 Ta je bila namreč podpisana 3. septembra 1943, objavljena pa pet dni kasneje.

pobuda akcionističnega politika Ercola Mianija. Medtem ko se je njegov brat, socialist Michele Miani, zavzel za takojšnjo amnestijo vseh obsojenih in interniranih Slovanov, se je Ercole obrnil neposredno na novega predsednika vlade generala Badoglia za zahtevo, naj se aneksijski dekret takoj razveljavi. Njegovo sprejetje je namreč pomenilo "resno kršitev narodnostnega načela in morale" in je vodilo (pri tem je imel Ercole očitno v mislih delovanje družbe Emona) k odkritemu ropu gospodarske in industrijske substance mesta Ljubljane (Gatterer, 1968, 734). Indikativen je bil tudi adresatov odgovor. Ko mu je namreč italijanski diplomat Galli kasneje omenil obstoj *promemorije* z zahtevo po derogaciji dekreta o priključitvi Ljubljanske pokrajine, mu je Badoglio značilno, a tudi konsekventno odgovoril, naj jo izroči zunanjemu ministru (Apih, 1966, 462-463).

V drugem tovrstnem memorandumu, ki je izšel tudi v obliki brošure, je Gabriele Foschiatti v podobni skrbi po ohranitvi nedotakljivosti meja metropolitanske Italije nastopil s predlogom, naj se Slovincem v Julijski krajini podeli kulturna avtonomija, manjšinsko varstvo bi bilo treba postaviti pod nadzor bodoče evropske federacije. "Vse bolj nepravilna in nečloveška politika fašističnega režima do slovanskih manjšin bo jutri, ko se bodo obravnavala mejna vprašanja, pomenila eno izmed obtožnih točk proti Italiji ..." je ugotavljal v juliju 1943. "... Zaradi tega je nujno sprejeti takšne ukrepe, ki bodo razširili občutek, da bo demokratična Italija Slované obravnavala z večjo pravičnostjo in več spoštovanja do človekovih in državljanskih pravic ... Nujno je znova vzpostaviti slovansko osnovno šolstvo ter zagotoviti nekatere svoboščine glede tiska in leposlovja ... ponuditi priložnost takojšnjega ponovnega prevzema slovanskih imen ... Komajda je kaka slovanska vas, ki ni trpela zaradi protizakonitega ravnanja in brutalnosti policije; hišnih preiskav, aretacij, nediskriminativnega interniranja ... pravega mučenja. Nujno je treba sprejeti ukrepe proti odgovornim in hkrati razširiti občutek, da se vzpostavlja pravičnost ... Odgovor na pojav partizanstva ni ustrežal duhu človečnosti in zakonitosti. Skvadristične tolpe so večkrat napadale vasi in jih v celoti požgale, nekaznovano so izvajale sumarne eksekucije ... Treba bo povrniti škodo in nedolžne izpustiti na prostost ... Treba bo revidirati številne sodbe." (Gatterer, 1968, 650).²⁷

27 Manj kot leto pozneje, spomladi 1944, je brezpravni položaj slovenskega prebivalstva Julijske krajine podobno opisal nepodpisani avtor, ki je samega sebe predstavil kot "primorskega Slovence v službi Vrhovnega komisarja Operacijske cone Jadransko Primorje". V posebnem, v nemškem jeziku sestavljenem memorandumu o "političnem položaju v Jadranskem Primorju" je nemškimi oblastem v operacijski coni tudi na ta način poskušal pojasniti pojav in genezo lokalnega partizanstva ("das Problem der Partisanerscheinung") in njegove podpore med prebivalstvom. Nedatirana spomenica, naslovljena "MEMORANDUM ueber die politische Lage im Adriatischen Kuestenlande", shranjena v bivšem diplomatskem arhivu jugoslovanskega zunanjega ministrstva v Beogradu, šteje šest strani, njen dodatek, datiran 2. 4. 1944, pa še tri dodatne, skupaj torej devet tipkanih strani. Na prvi strani dokumenta je doslej neidentificirani avtor zapisal med drugim naslednje: "Ni naroda, ki bi bil v zadnjih desetletjih izpostavljen tako težkim preizkušnjam ali bil tako brezobzirno kot primorski oropan vseh kulturnih pravic, nobenemu narodu ni bila prepovedana celo

Dr. Samo Kristen na znanstvenem sestanku "Pravni položaj Slovencev v Italiji, 1866-2002" v Pokrajinskem muzeju v Kopru

Dr. Samo Kristen al convegno "Situazione giuridica degli sloveni in Italia dal 1866 al 2002" al Museo regionale di Capodistria

raba lastnega jezika. Brutalne raznarodovalne metode so sedaj pokazale svoje žalostne sadove – narod ne pozabi ničesar – še posebno ne more pozabiti tega, kar se je v tej deželi dogajalo minula tri leta in kar se upira slehernemu opisu! Kokainizirana divja jaga, ki je za seboj puščala krvave sledi in pogorišča, je pustošila to ubogo deželo in pred seboj gonila moške, ženske in otroke.

Slovenski izobraženci so bili zaradi preganjanja bodisi prisiljeni se preseliti v Jugoslavijo, bodisi bili aretirani ali izgnani. Ljudstvo je bilo popolnoma prepuščeno samo sebi. Politični komisarji italijanske policije so postopoma postali vseomogočni – v zadnjem času / od vstopa Italije v vojno / so postale odveč celo prefekturne komisije, ki so bile sicer edine upravičene za sprejem odločitve o izgnanstvu – zadostovala je zgolj kaprica političnega komisarja, da je bil nekdo iztrgan iz kroga družine. Slovenski vojni obvezniki, ki so se izognili tem ukrepom, so prišli v posebne delovne enote (Arbeitskompagnien), ki so bile čisto podobne kazenskim enotam (Strafkompagnien), v katerih so bili uradniki, učitelji in drugi izobraženci prisiljeni opravljati najbolj groba dela v nezdravih področjih. Iz takšnega ravnanja se lahko rodi le sovraštvo. Če je ljudstvo vse raznarodovalne metode skozi dolga leta prenašalo razmeroma mirno (...), so drakonski ukrepi zadnjega časa presegle vso mero. Mladi moški so pričeli iskati zatočišče v gozdovih in povsod se je pričelo govoriti o upornikih – o upornikih in ne o partizanih. Ljudstvo je popolnoma razumelo njihov položaj in simpatiziralo z njimi..." (DAZM, 1).

Za nekdanjega iredentista, ki je že naslednje leto umrl v nemškem koncentracijskem taborišču Dachau, dva meseca pred italijansko kapitulacijo ni bilo več dvoma, da lahko samo "svobodnjaški in demokratičen režim, ki zagotavlja polno pravico do popolne kulturne avtonomije, ustvari osnovne pogoje za civilno sožitje ... Poleg učinkovite pravne enakosti državljanov obeh nacionalnosti do države je treba Slovincem zagotoviti pravico do uporabe lastnega jezika, do uporabe lastnih nacionalnih simbolov, do ustanovitve lastnih šol, lastnih verskih, kulturnih in gospodarskih ... združenj." (Gatterer, 1968, 733)

Žal so vsi ti predlogi, zapisani pred septembrom 1943, izzveneli v prazno. Na vzhodnem obrobju metropolitanske Italije, kjer je minuli dve desetletji vladala oblika posebno virulentnega "obmejnega fašizma", se v kratkem obdobju med padcem fašističnega režima in prihodom Nemcev ni spremenilo skoraj nič. Fašizem, je konec šestdesetih let ugotavljal Karl Gatterer, ni izučil niti generala Badoglio, niti kralja, niti tržaškega meščanstva. "Po padcu enega močnega režima so si želeli, da novi ostane močan ali pa da ga nadomesti še močnejši. Na koncu so dobili prav močnega: nemškega namreč." (Gatterer, 1968, 650) Zahteve, zapisane v Foschiattijevi spomenici, pa so avstrijskega zgodovinarja še celega četrto stoletja pozneje navedle tudi k naslednji, dokaj resignirano zveneči ugotovitvi: "Če so bila ta razmišljanja namenjena le za tisti čas, je v njih treba videti besede, zasejane v veter. Največji del tistega, kar je Foschiatti s soglasjem svojih prijateljev iz akcionistične stranke hotel doseči takrat, pa ima veljavnost tudi še danes, a je na žalost še zelo oddaljeno od uresničitve." (Gatterer, 1968, 734)

BREVE ILLUSTRAZIONE DELLA POSIZIONE GIURIDICO-POLITICA DELLA POPOLAZIONE SLOVENA DELLA VENEZIA GIULIA DALL'ENTRATA IN GUERRA DELL'ITALIA E DALL'ATTACCO ALLA JUGOSLAVIA ALLA CAPITOLAZIONE ITALIANA NEL SETTEMBRE DEL 1943

Samo KRISTEN

Istituto per gli studi etnici, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26

e-mail: samo.kristen@guest.arnes.si

RIASSUNTO

Il contributo prende in esame la posizione giuridico-politica della popolazione slovena della Venezia Giulia dall'entrata in guerra dell'Italia e dell'attacco alla Jugoslavia sino alla capitolazione italiana dell'8 settembre 1943. Dopo l'accoglimento il 3 maggio 1941 del decreto sull'annessione della "Provincia di Lubiana", che di colpo fa diventare "vecchia frontiera" il confine di Rapallo, la mino-

ranza slovena sotto l'Italia (che ora rappresenta quasi la metà del popolo sloveno) è costituita da due categorie: agli sloveni cittadini italiani d'anteguerra, per i quali continua a vigere interamente la legislazione italiana, comprese le norme snazionalizzatrici del "ventennio" fascista, si aggiungono ora i cosiddetti "cittadini annessi" dell'ufficialmente bilingue "Provincia di Lubiana", che ottengono l'autonomia e sono esentati dal servizio militare. Si crea così una situazione paradossale: agli sloveni appena annessi, che non sono nemmeno cittadini a pieno diritto del Regno d'Italia, il regime, per ragioni assolutamente particolari, permette, a prima vista "generosamente" (rispetto alla politica di brutale germanizzazione condotta nei territori sloveni occupati dai nazisti), l'uso della propria lingua, un proprio sistema scolastico ed una partecipazione all'amministrazione della provincia, cosa che invece continua a negare ad un numero quasi pari di loro connazionali nella Venezia Giulia. Fino alla fine del 1940 sono impiegate nella Venezia Giulia misure preventive e repressive, in vigore su tutto il territorio dello stato italiano (arresti, confinamenti e denunce al Tribunale Speciale per la Difesa dello Stato di Roma), ma qui in numero molto maggiore e con alcune specifiche particolari, tra le quali la formazione di "battaglioni speciali" quali forma indiretta di confinamento, cioè di internamento per le "inaffidabili" reclute di stirpe slovena e croata ed il loro invio nelle zone italiane dell'interno. Subito dopo l'annessione della "Provincia di Lubiana", il ministero dell'interno dispone di "considerare in maniera benevola" la popolazione slovena nella Venezia Giulia, ma l'ordinanza, che avrebbe dovuto avere effetti positivi soprattutto sulla situazione nella "Provincia di Lubiana", rimane soltanto un pezzo di carta. Il comportamento delle autorità verso gli sloveni, cittadini italiani, dopo l'annessione della "Provincia di Lubiana" non migliora assolutamente, anzi peggiora (per esempio massicci arresti nell'agosto del 1940, evacuazioni forzate della popolazione civile dalla fascia confinaria prima dell'attacco alla Jugoslavia). Alla fine del 1941, quando il Tribunale Speciale per la Difesa dello Stato da Roma si trasferisce a Trieste, il capoluogo della Venezia Giulia diventa teatro di un processo monstre contro gli antifascisti sloveni, un processo che richiama anche l'attenzione dell'opinione pubblica degli Alleati. Con l'espansione del movimento partigiano nella Venezia Giulia negli anni 1942/43, le autorità adottano le stesse misure impiegate nella "Provincia di Lubiana": incendio di villaggi, massacro di civili, arresti, deportazioni e internamento di coloro che collaborano con il movimento partigiano e dei loro parenti. Il Tribunale Speciale per la Difesa dello Stato continua intanto a condannare a morte e a lunghi anni di carcere molti sloveni, mentre a Trieste, per reprimere l'attività antifascista, viene costituito l'"Ispettorato Speciale di Pubblica Sicurezza per la Venezia Giulia", con ampie competenze discrezionali. Dopo la caduta del regime di Mussolini, nel luglio del 1943, e prima dell'occupazione tedesca, durante il breve periodo di interregno di Badoglio, si registrano alcune iniziative volte a migliorare lo status giuridico della popolazione slovena (i pro-

memoria dei fratelli Miani, il memorandum di Foschiatti), ma il governo a Roma non li prende in considerazione.

Parole chiave: posizione giuridica delle minoranze nazionali, sloveni, Venezia Giulia, Trieste, Gorizia, Italia, Provincia di Lubiana, fascismo, seconda guerra mondiale

LITERATURA

- Apih, E. (1966):** Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia. Bari, Laterza.
- Blasina, P. (1992):** Vescovo e clero nella diocesi di Trieste – Capodistria 1938-1943. V: Vinci, A. (ed.): Trieste in guerra. Gli anni 1938-1943. I Quaderni di Qualestoria, 1. Trieste, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli - Venezia Giulia.
- Caraci, G. (1941):** Lubiana – capoluogo della novantanovesima provincia d'Italia. Rivista mensile della consociazione turistica italiana. Le vie d'Italia, XLVII., 6.
- Ciano, G. (1947):** Diario. Volume secondo, 1941-1943. Milano, Rizzoli.
- Cuzzi, M. (1998):** L'Occupazione italiana della Slovenia (1941-1943). Roma, SME, Ufficio Storico.
- Čermelj, L. (1965):** Slovenci in Hrvatsje pod Italijo. Ljubljana, Slovenska matica.
- Čermelj, L. (1972):** Med prvim in drugim tržaškim procesom. Ljubljana, Slovenska matica.
- Dal Pont, A. et al. (1961):** AULA IV – tutti i processi del Tribunale speciale fascista. Roma, ANPPA.
- DAZM, 1 –** Diplomatski arhiv zunanjega ministrstva Srbije in Črne gore, Fond Mirovne konference v Parizu, fascikel 55/33.
- De Castro, D. (1981):** La Questione di Trieste. L'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954, Vol. I. Cenni riassuntivi di storia della Venezia Giulia sotto il profilo etnico-politico. Il dissolvimento della Venezia Giulia e la fase statica del problema. Trieste, Lint.
- Ferenc, T. (1987):** Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941-1942. Maribor, Založba Obzorja.
- Ferenc, T. (1999):** "Ubija se premalo". Obsojeni na smrt – Talci – Ustreljeni v Ljubljanski pokrajini 1941-1943. Dokumenti. Ljubljana.
- Ferenc, T. (2000):** Rab – Arbe – Arbissima. Konfinacije, racije in internacije v Ljubljanski pokrajini 1941-1943. Dokumenti. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.
- Fogar, G. (1999):** Trieste in guerra 1940-1945. Società e resistenza. Quaderni 10. Trieste, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli – Venezia Giulia.

- Gatterer, K. (1968):** Im Kampf gegen Rom. Bürger, Minderheiten und Autonomien in Italien. Wien – Frankfurt – Zürich.
- Hrženjak, J. (ed.) (1952):** Istra i Slovensko Primorje. Borba za slobodu kroz vijekove. Beograd, Rad.
- Italian Genocide Policy (1954):** Italian Genocide Policy against the Slovenes and the Croats. A Selection of Documents. Belgrade, Institute for International Politics and Economics.
- Jevtović, M. (1989):** Šta kaže radio London. A–Ž Delo. Beograd.
- Kacin Wohinz, M. (1982):** Fašistični programi raznarodovanja Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXII, 1-2. Ljubljana.
- Kacin Wohinz, M. (1991):** Predlogi Itala Saura za raznoroditev Slovencev in Hrvatov v Italiji (1939-1941). Annales, I. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Kacin Wohinz, M., Pirjevec, J. (2000):** Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000. Ljubljana, Nova revija.
- Klun, A. (1995):** Prekomorske enote v NOV. V: Enciklopedija Slovenije, knj. 9: Plo–Ps. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Mack Smith, D. (1996):** Documentary falsification and Italian biography. V: Blanning, T. C. W., Cannadine, D. (eds.): History and biography. Essays in honour of Derek Beales. Cambridge, Cambridge University Press.
- Mori, A. (1942):** Zemljepis Italije in njenih kolonij. Slovenska izdaja. Torino, G. B. Paravia & C.
- Parovel, P. (1985):** L'Identità cancellata. L'italianizzazione forzata dei cognomi, nomi e toponimi nella "Venezia Giulia" dal 1919 al 1945, con gli elenchi delle province di Trieste, Gorizia, Istria ed i dati dei primi 5.300 decreti. Trieste, Eugenio Parovel editore.
- Rusinow, D. I. (1969):** Italy's Austrian Heritage 1919-1946. Oxford, Oxford University Press.
- Sala, T. (1974):** Programmi di snazionalizzazione del "Fascismo di frontiera" (1938-1939). Bolettino, II, 2. Trieste.
- Vsi procesi (1970):** Vsi procesi proti Slovincem in Hrvatom ter drugim antifašistom iz Jul. krajine pred fašističnim posebnim tribunalom 1927-1943 (Brez procesov pred italijanskimi vojaškimi sodišči). Iz knjige Aula IV. Trst, Založništvo tržaškega tiska.

MANIFEST NARODNOOSVOBODILNEGA ODBORA
ZA SEVERNO ITALIJO (CLNAI) ITALIJANSKEMU
LJUDSTVU JULIJSKE BENEČIJE
(10. junij 1944, Milano)

Anton VRATUŠA

International Center for Promotion of Enterprises, SI-1000 Ljubljana, Dunajska 104

e-mail: vesna.golouh@icpe.si

IZVLEČEK

Avtor razpravlja o odnosih med OF in CLNAI v prvem letu po kapitulaciji Italije 8. septembra 1943, zlasti pa o prizadevanjih za odpravo težav, ki so nastale zaradi nasprotovanja organizacij italijanskega odpora v severni Italiji odloku Vrhovnega plenuma OF o priključitvi Primorske matični Sloveniji 16. septembra 1943. V prvem delu razprave avtor spremlja napore KPS in KPI ter OF in CLNAI, da bi uskladili stališča glede vseh ključnih vprašanj in zagotovili njihovo izvajanje na terenu v okviru skupnega boja proti nacifašizmu kot prvenstveni nalogi obeh narodov. Med pomembnimi dosežki teh dejavnosti je bila tudi objava Manifesta CLNAI "italijanskemu ljudstvu Julijske Benečije" 10. junija 1944. V drugem delu prispevka avtor podaja in analizira osnovna sporočila Manifesta.

Ključne besede: Slovenija, Italija, mednarodni odnosi, druga svetovna vojna, OF, Manifest CLNAI

MANIFESTO OF THE NATIONAL LIBERATION COMMITTEE
FOR NORTH ITALY (CLNAI) TO THE ITALIAN PEOPLE OF THE
VENEZIA GIULIA REGION
(June 10, 1944, Milan)

ABSTRACT

The paper examines relations between the Liberation Front and CLNAI in the first year after the capitulation of Italy on Sept. 8, 1943, and especially the efforts to solve the problems arising due to the opposition by organisations of the Italian resistance in northern Italy to the decree passed by the Supreme Plenum of the Liberation Front regarding the annexation of the Primorska region to the mother country of Slovenia on Sept. 16, 1943. In the first part of his treatise, the author

follows the endeavours of the communist parties of Slovenia and Italy, as well as of the Liberation Front and CLNAI, to approximate the standpoints regarding all the key issues and to provide for their implementation in the field within the framework of their common struggle against fascism as prime duties of both nations. Amongst the important achievements of these activities was the publication of the CLNAI manifesto to the "Italian people in the Venezia Giulia region" on June 10, 1944. In the second part of his contribution, the author presents and analyses the Manifesto's basic messages to the people.

Key words: Slovenia, Italy, international relations, World War II, Liberation Front, CLNAI Manifest

Uvod

Ko se razpravlja o pravnem položaju Slovencev pod Italijo, se je smiselno ozreti tudi na čas druge svetovne vojne, ko je slovenski narod v oboroženem boju za lastno osvoboditev in združitev na načelih Zedinjene Slovenije oblikoval tudi osnove za sodelovanje z italijanskimi antifašisti. Temeljni cilj je bila želja, da se s skupnimi močmi čimprej izžene nemški nacistični okupator in končno obračuna s fašizmom v Italiji. O tej naravnosti Osvobodilne fronte slovenskega naroda govorita zlasti sodelovanje slovenskih partizanskih enot na Primorskem in v slovenski Benečiji z italijanskimi garibaldinci ter vzpostavljanje prijateljskih odnosov z italijanskimi antifašističnimi organizacijami v Trstu, Istri, Gorici in Furlaniji že v letih 1942 in 1943, še zlasti pa po premirju, ki ga je Italija sklenila z Anglo-Američani 8. septembra 1943. Pomembno mesto v teh naporih je imelo dopisovanje med vodstvom komunistične partije Slovenije (KPS) in komunistične partije Italije (KPI). Dopolnjevala so ga občasna osebna srečanja predstavnikov obeh partij na različni ravni. Konec leta 1943 je začel delovati tudi prof. Urban,¹ predstavnik CK KPS pri CK KPI, Glavnega štaba NOV in POS Slovenije pri Glavni komandi brigad Garibaldi in pri Poveljstvu Korpusa dobrovoljcev svobode (Corpo dei Volontari di Liberta – CVL) ter Osvobodilne fronte slovenskega naroda (OF) pri Narodnoosvobodilnem odboru za severno Italijo (Comitato di Liberazione Nazionale per l'Alta Italia – CLNAI) v Milanu.

Če se dela lotimo v luči dognanj soglasno sprejetega Poročila slovensko-italijanske zgodovinske in kulturne komisije (27. junija 2000) o slovensko-italijanskih odnosih 1860-1956, lahko upravičeno pričakujemo bolj uravnoteženo podobo sodelovanja med CLNAI in OF, kot pa jo ponuja zlasti del italijanskega zgodovinopisja, ki

¹ Anton Vratuša, doktor slavističnih znanosti. V sodelovanju z italijanskimi antifašisti v severni Italiji znan pod psevdonimi profesor Urban, Umberto, Vran.

kot krivca težav v zvezi s tem dokumentom ter sploh pri sodelovanju slovenskih in italijanskih antifašistov vidi le ali predvsem v "aneksijski" in "ekspanzijski" politiki OF in Jugoslavije.

1. Napori za oblikovanje trajnejše osnove za skupni boj proti nacifašizmu

Tako KPS kot KPI sta si močno prizadevali, da bi se čimprej postavilo na trajnejše temelje tudi sodelovanje med CLNAI in OF.

Tako je predsedstvo CLNAI v Milanu na pobudo CKKPI 7. februarja 1944 sklenilo, "da vzpostavi odnose z organizacijama OF in Hrvaške za medsebojno pomoč in usklajevanje borbe, v prepričanju, da bo ob sodelovanju in skupnem boju prišlo do bratske ureditve odnosov med italijanskim ter slovenskim in hrvaškim narodom, ki so vsi trpeli in trpijo enako hitlerjevsko zatiranje". Sedemindvajsetega marca je CLNAI objavil obširnejši dokument, ki je napovedoval "stvaren in zaupen sporazum, ki bi obe strani (Slovence in Italijane, op. p.) obvezoval, da okrepija boj proti skupnim sovražnikom in tako položita temelje za trajen sporazum v miru s ciljem, da se odprta vprašanja uredijo v duhu pravičnosti in spoštovanja odnosnih nacionalnih enotnosti, upoštevajoč voljo, ki jo bodo narodi izrazili". Desetega aprila se je celotno besedilo dokumenta pojavilo tudi na udarnem mestu v glasilu CKKPI Unita.

Oba dokumenta sta v celoti obšla Odlok Vrhovnega plenuma Osvobodilne fronte slovenskega naroda z dne 16. septembra 1943 o priključitvi Primorske k matični Sloveniji. Zato sta povzročila veliko ogorčenje zlasti med primorskimi Slovenci. Staro in mlado na Primorskem je po dvajsetletnem trpljenju pod italijanskim imperiaističnim fašističnim nasiljem začelo splošni ljudski odpor. Cilj sta bili osvoboditev in združitev z brati Slovenci vzhodno od krivične rapalske meje. To pravico so si primorski Slovenci pridobili z velikimi žrtvami v večletnih krvavih spopadih. Odlok Vrhovnega plenuma OF 16. septembra 1943 jim je zagotovil uresničenje tega cilja in AVNOJ ga je potrdil na svojem II. zasedanju 29. novembra istega leta. Zdaj pa jim nekdo iz mačehovske Italije, ki želi biti njihov soborec proti fašizmu in nacizmu, javlja, "da se odprta vprašanja uredijo v duhu pravičnosti in upoštevajoč voljo, ki jo bodo narodi izrazili". Nekoč v prihodnosti! Skočili so tudi slovenski belo-modri okupatorjevi kolaboranti z obeh strani rapalske meje. Zahtevali so, naj se jugoslovske meje z Italijo prenesejo globoko v Furlanijo. Obenem so obtoževali KPS, da žrtvuje slovenske nacionalne interese v korist svetovnega komunizma.

Bilo je nujno, da se sporna vprašanja čimprej razčistijo in da se odpravijo vzroki za ozračje rastočega nezaupanja med slovenskimi in italijanskimi antifašisti. Toliko prej, ker se je vzporedno z omenjenimi dogodki na strani italijanskega odpornišтва okrepilo na posebnem sporazumu zasnovano sodelovanje med Poveljstvom brigad Garibaldi in Poveljstvom IX. korpusa NOVJ, katerega enote so delovale na območju vse slovenske Primorske ter tudi v Beneški Sloveniji in Reziji. Na terenu so se

pojavnjali primeri nacionalne nestrpnosti. Obstajala je nevarnost, da se spor prenese tudi med enote oboroženih antifašističnih sil obeh narodov.

Pobuda je bila na strani KPS in Osvobodilne fronte Slovenije. Akcija je bila usmerjena zlasti na vsestransko razlago temeljnih ciljev Odloka Vrhovnega plenuma OF o priključitvi Primorske k matični Sloveniji ter na kritiko stališč imperialističnih elementov v vrstah italijanskih antifašistov kakor tudi pojavov šovinizma med Slovenci, ki so bili žrtve dvajsetletnega fašističnega zatiranja v Italiji. Smernice za načelno razpravo med KPS in KPI ter OF in CLNAI ter za reševanje konkretnih vprašanj na terenu je oblikoval osebno Edvard Kardelj v pismu CK KPS v začetku februarja in vodstvu KPI (tov. Quintu) 15. marca 1944. Tudi sestanka s predstavniki CKKPI se je želel osebno udeležiti, ker pa je moral tik pred nameranim odhodom na Primorsko oditi na sejo CK KPJ, je CK KPS za to srečanje pooblastil člana Poverjeništvu CKKPS za Primorsko, Gorenjsko in Koroško (Lidijo Šentjunc – Jožo in Aleša Beblerja – Primoža). Držita naj se Kardeljevih navodil in pripomb, ki jih jima je sporočil CK KPS (Mikuž, 1973, 397 sl.).

Vsebina teh navodil in pripomb je v naslednjem:

1. Z italijanskimi tovariši je treba tovariško urediti vse nesporazume na terenu. Ti bodo minili, ko bosta obe partiji zavzeli v vseh poglavitnih vprašanjih jasno skupno stališče in ko bo prišlo do izvajanja tega na terenu. Nesporazumi na terenu so dejtaji, zato se ne gre izgubljati v njih. Ogibati se boste morali spora, kam bo pripadel kak kraj.

2. Jasen cilj skupnega boja je boj za uničenje fašizma, ki se bje na narodnostnem ozemlju kot del skupnega boja vseh svobodoljubnih demokratičnih sil sveta. Prav tako pa je tudi nedvoumno, da je pravilno zastavljanje nacionalnega vprašanja ter energično in dosledno izvajanje pravilne linije ob tem vprašanju osnovnega pomena za doseg postavljenega cilja.

3. Italijanski tovariši morajo razumeti pravilnost Odloka Vrhovnega plenuma OF in AVNOJ-a o priključitvi. Namesto da ga imajo za nepravilnega in da jih ovira pri delu z italijanskimi množicami, bi ga morali pred italijanskimi množicami odkrito braniti. Popolnoma pravilno je, da se borimo za osvoboditev tudi tistih delov naših narodov, ki so bili zunaj meja stare Jugoslavije pod tujimi gospodarji in so še danes pod fašistično oblastjo, in za njihovo priključitev federativni demokratični Jugoslaviji. Italijanski komunisti so dolžni kot avantgarda proletariata bivšega zatiralskega naroda njihovo pravico do samoodločbe in priključitve podpirati, saj je ta boj sestavni del boja italijanskega naroda proti fašizmu, da s tem bojem in bojem za demokratično Italijo vrže s sebe breme težkih posledic poraza fašizma. Treba je poudariti, da naša dva odloka ne postavljata nobenih meja in da je rešitev tega odvisna še od mnogih faktorjev in od razvoja vojne. Res je, da sta dala ta dva odloka nekaterim našim tovarišem povod za diskusije o pripadnosti nekaterih krajev, a te napake so v glavnem že odpravljene.

Odlok ni v ničemer otežil položaja KPI, ne oslabil možnosti antifašističnega

sodelovanja obeh ljudstev na Primorskem. Isto velja za Beneško Slovenijo, vzhodno od Čedad in Humina. Ta slovenska pokrajina je 1866. leta glasovala za priključitev k demokratični Italiji proti reakcionarni Avstro-Ogrski in je ohranila svoj slovenski značaj. Zato je v odloku AVNOJ-a ta pokrajina vključena, a tudi pri tej ni govora o mejah in krajih. Gre izključno za slovenske pokrajine, ki so po kapitulaciji Italije prišle pod kontrolo naše NOV.

Tudi pri vprašanju Trsta je bilo napačno vnašati v diskusijo bodočo državno pripadnost tega mesta, prav tako pa so delali napako italijanski tovariši, ki so poskušali izločiti Trst kot področje osvobodilnega boja slovenskega naroda. Ne smemo dopustiti, da bi se italijanski proletarijat kot politični faktor, od katerega je v veliki meri odvisen izid antifašističnega boja obeh narodov, ločil od kmečkega ljudstva, ki je skoraj izključno slovensko.

4. Preprečiti je treba razmah šovinističnih tendenc, na katerih bi se lahko ugnezdila reakcija. V Trstu in drugih mešanih krajih je treba postaviti komiteje za zvezo; v teh naj bodo predstavniki obeh partij. Soglasni sklepi teh komitejev naj bi bili obvezni za vse organizacije obeh partij na našem terenu.

V obširnem pismu Quintu 15. marca je Kardelj poudarjal zlasti: nujnost skupnega boja slovenskih in italijanskih antifašistov proti nacifašizmu; nevarnost šovinizma ter upravičenost in nujnost Odloka Vrhovnega plenuma OF o priključitvi Primorske matični Sloveniji. Depeša Kominterne z dne prvega aprila, naslovljena na Kardelja in Quinta, poudarja, da ima za politično nepravilno v času boja proti skupnemu sovražniku zaostrovati odnose med italijanskimi in slovenskimi partizani s teritorialnimi spori. Te spore bo treba urediti, ko bo sovražnik uničen, zdaj pa sta nujno potrebna tesno bojno sodelovanje in medsebojna pomoč. O glavnem kamnu spotike v odnosih med KPS in KPI – o Odloku Vrhovnega plenuma OF o priključitvi Primorske matični Sloveniji – pa se Kominterna ni izrekla.

Lahko rečemo, da so bile na slovenski strani priprave za oblikovanje trajnejše osnove za skupni boj slovenskih in italijanskih antifašistov na območju Primorske, Slovenske Benečije in Trsta vsebinsko temeljite. Implementacija ponujenih temeljnih stališč pa je bila odvisna od izida pogovorov predstavnikov CK KPS in CK KPI ter predstavnikov OF in CLNAI glede oblikovanja jasnih skupnih stališč v vseh poglavitnih vprašanjih kakor tudi glede njihovega izvajanja v okviru množičnega antifašističnega gibanja obeh narodov. Sestanek delegatov CK KPS in CK KPI je potekal od 2.-4. aprila na osvobojenem ozemlju Primorske (organiziral ga je Umberto v sodelovanju obeh KP) (Mikuž, 1973, 404). O izidu srečanja je bil podpisan obširen protokol. Njegov prvi del govori o ciljnih in pomenu sodelovanja, drugi del pa o oblikah sodelovanja. V prvem delu je izražena visoka stopnja soglasja ali privolitve o vseh pomembnih vprašanjih. Toda glede Odloka Vrhovnega plenuma OF o priključitvi Primorske matični Sloveniji je ostala disonanca. Izraža jo tudi tale okorni stavek v Protokolu: *“obe strani sta soglašali, da je neprimerno že sedaj razpravljati*

o mejnih vprašanjih, kar pa ne pomeni, da bi se slovenski narod odpovedal sklepom svojih predstavniških organov in uspehom herojskega boja za združitev in svobodo". Različna mnenja so ostala tudi glede vloge stavkovnega gibanja industrijskega proletariata v Italiji na eni strani in razvoja partizanskih enot na drugi.

V drugem delu dokumenta pa je nanizano nekaj koristnih političnih, organizacijskih in vojnih sklepov, kot so na primer: o enaki antifašistični kampanji v obeh deželah; o populariziranju jugoslovanskih narodov v Italiji in nasprotno; o oblikovanju in uporabi takih organizacijskih oblik v narodnostno mešanih predelih, ki bodo zlasti pospeševale rekrutacijo za partizanske enote (koordinacijski odbori v občinah, odbori delavske enotnosti v tovarnah); ustanovitev tržaške udarne brigade kot dela italijanskih garibaldinskih brigad na teritoriju IX. korpusa NOV pod poveljstvom paritetnega štaba.

Pregovore predstavnikov CK KPS in CKKPI so po oceni slovenske strani spremljale razne težave. Poročilo poverjenišva CK KPS za slovensko Primorje svojemu centralnemu komiteju dne 11. aprila 1944 navaja tri vire teh težav, in sicer: omejen mandat delegatov CK KPI; usodni ukrep štaba slovenskega odreda v Istri, katerega posledica je bila ustrelitev poveljnika italijanskega bataljona, podrejenega istrskemu odredu; *"oportunizem v celotni KPI"*. Poleg tega noben italijanski delegat ni bil član CK KPI (eden je bil inštruktor CK KPI za Furlanijo, drugi pa delegat CK KPI pri vojaški komisiji CLNAI) in *"si nista upala v formulacijah predloga njunega CK spremeniti ničesar količkaj pomembnega"*.

Italijanska stran je bila zadovoljna. Tako Urban v svojem poročilu št. 14 z dne 23. maja 1944 javlja iz Milana, da je vodstvo CK KPI sprejelo sporazum *"z zadovoljstvom in odobravanjem"*. Dodaja pa, da *"CK KPI obžaluje trdokornost in neokretnost svojih delegatov. Opravičuje se, da ni mogel poslati boljših moči. Že zdaj je dal vrsto stvarnih predlogov za konkretizacijo dogovora, predvsem, v kolikor se tiče pomoči, ki mu jo KPS nudi."* (UP, 1)

Urban obvešča dalje, da so prek delegatov KPI v CLNAI tudi druge stranke v tej antifašistični koaliciji dale vedeti, da *"žele vzpostaviti ožje stike z OF in če je mogoče, z Nacionalnim komitejem Jugoslavije ... želijo, da bi se dogovorili nekaj konkretnega, nekaj podobnega, kot se je zgodilo med Partijama"*.

Pietro Secchia, v času vojne drugi človek v vodstvu CK KPI v Milanu, je 30 let pozneje v svojih spominih na sodelovanje med KPI in KPJ/KPS v tej zvezi zapisal, da je CLNAI z *"zadovoljstvom vzel na znanje končno sprejeti sporazum"* med KPI in KPS in da je kmalu potem *"na zahtevo KPI vlada Maršala Tita poslala v Milano misijo, v kateri sta bila Anton Vratuša (Vran), ki se je že dalj časa nahajal v Italiji, in Franc Štoka (Rado) z nalogo, da vodita pregovore v imenu OF in KPS"* (Secchia, 1973, 354). Secchijevega podatka ni bilo mogoče preveriti. Dejstvo pa je, da je pobuda za pripravo Manifesta CLNAI izražala željo tako slovenskega kot italijanskega narodnoosvobodilnega gibanja.

2. Manifest CLNAI

Osmega junija je bila sklicana posebna seja CLNAI. Udeležili so se je predstavniki vseh političnih strank, članic tega organa – komunistične, socialistične, demokristjanske, liberalne in stranke akcije (partito d'azione) – ter delegati iz nekaterih pokrajinskih CLN. Le predstavnikov CLN Trsta ni bilo. Osvobodilno fronto slovenskega naroda sta zastopala profesor Urban, predstavnik OF pri CLNAI, in Franc Štoka (Rado), sekretar organizacije OF v Trstu, pred 8. septembrom 1943 dolga leta v fašističnih zaporih. Profesor Urban je v obsežnem poročilu predstavil rezultate triletnega oboroženega upora slovenskega in drugih jugoslovanskih narodov ter opisal grozodejstva, ki so jih izvedli fašistični okupatorji na ozemlju razkosane Jugoslavije. Poudaril je, da jugoslovanski narodi nikoli niso priznali razkosanja Kraljevine Jugoslavije in da z orožjem v roki gradijo svojo novo domovino. Posebno se je zadržal pri oblikovanju Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije, članice Velike antifašistične koalicije, in razvoju organov nove ljudske oblasti v federativno organizirani novi Jugoslaviji. Obsodil je krivično rapalsko mirovno pogodbo in poudaril, da so se je jugoslovanski narodi otrsli z orožjem v roki. Na tej osnovi je povabil italijanske antifašiste k skupnemu boju za izgon nacističnega okupatorja ter proti fašizmu in imperializmu v Italiji, za svobodo in enotnost slovenskega naroda in narodov Jugoslavije.

Med izidi posveta OF CLNAI v Milanu so pomembni zlasti trije: objava Manifesta CLNAI 10. junija 1944 *"Italijanskemu ljudstvu Julijske Benečije"*, sklep, da se pripravi skupna Izjava CLNAI in OF, ter formalna potrditev profesorja Urbana kot predstavnika NOV in POJ pri Korpusu dobrovoljcev svobode Italije (Corpo dei Volontari di Liberta – CVL). Manifest je svojo ozaveščevalno in buditeljsko vlogo v precejšni meri opravil. Odprl je tudi pot za začetek dela pri pripravi skupnega dokumenta slovenskih in italijanskih antifašistov, ki naj bi poleg politične deklaracije vseboval tudi določbe o vojnem in političnem sodelovanju obeh narodnoosvobodilnih gibanj na območju Julijske krajine skupaj s Trstom ter Beneško Slovenijo.

Osnovna sporočila manifesta CLNAI so tale:

CLNAI kot *"predstavniki misli in volje ljudstva severnih pokrajin"* v svojem razglasu najprej **zavzame stališče** do politike fašistične vlade v Italiji. Ugotovi, da je ta oblast *"v preteklem dvajsetletju čez vse mere zaostrila kršitve pravice narodov do samoodločbe, prelomila s tradicijami italijanskega preporeda, ko je vse bolj oteževala zmotno rešitev, ki je bila dana raznim problemom že v aneksiji novih provinc, vodeč do slovanskih narodov politiko zatiranja in raznarodovanja, teptajoč celo pravice do človeka dostojnega življenja praktično nezavarovanih narodov, politiko, ki jemlje Italiji dobro ime in ki jo bo zgodovina imenovala zločinsko"*.

Alle popolazioni italiane della Venezia Giulia

Lo svolgersi degli avvenimenti militari e politici ed il preinarsi dei compiti che per noi ne derivano, nella lotta di liberazione dei popoli, rende necessario che il C. L. N. A. I., rappresentante il pensiero e la volontà degli italiani delle regioni settentrionali del Paese, vi dica la sua parola e vi indichi i compiti che vi spettano.

Nel ventennio trascorso il governo fascista, inasprendo oltre ogni limite le violazioni del diritto di autodeterminazione dei popoli contenute nei trattati di pace e rompendo con le tradizioni del Risorgimento italiano, ha progressivamente aggravato l'errata impostazione già data ai vari problemi risultanti dall'annessione delle nuove Provincie e ha svolto nei confronti delle popolazioni slave una politica di oppressione e di snazionalizzazione che suona ingiuria al buon nome d'Italia e che la storia giudicherà delittuosa, a danno del diritto civile di popolazioni praticamente indifese.

Gli innumerevoli episodi di sopraffazione rappresentano una vergogna per il governo fascista e il Comitato di Liberazione Nazionale per l'Alta Italia sa di interpretare la voce degli italiani nell'affermare alta e forte la condanna di tale sistema e modo di agire.

Il maggior delitto è costituito dalla vile agguato armato dell'aprile 1941 ed allora si sono visti i popoli jugoslavi ergersi in piedi e, disarmati con la forza della loro fede di buon diritto, contrastare coi loro petti la violenza della forza bruta ed iniziare una gloriosa epopea culminata con la conquista delle libertà democratiche e dell'unità e indipendenza nazionale.

I migliori italiani comprendono i sentimenti di questi popoli e i motivi ideali che li muovono; l'espressione più alta di questa comprensione sono i volontari, gli ufficiali ed i soldati italiani che combattono valorosamente gomito a gomito con i patrioti degli eserciti di liberazione del Maresciallo Tito. Per contro, anche in conseguenza dell'antica deleteria politica della monarchia asburgica, della quale in questo momento i nazisti sono i continuatori, tendente a contrapporre le varie nazionalità, una parte degli italiani, specie fra le popolazioni delle Provincie di confine, oscurate dalla propaganda degli ultimi venti anni e dell'attuale politica ingannatrice degli occupanti nazisti che appoggia indifferentemente sui fascisti italiani, sulle guardie bianco-blu slovene e sugli ustascia, non vede con chiarezza la reale situazione ed ha ancora incomprendimento e diffidenza verso le popolazioni slave.

Deve essere oggi chiaramente affermato e deve diventare convincimento di ogni italiano che i problemi derivanti dalla vicinanza e dalla convivenza dei due popoli occorre siano affrontati e risolti in uno spirito di mutua fratellanza rispetto nei diritti nazionali di ciascuno, che il popolo italiano riconosce la completa unità nazionale e l'indipendenza dei popoli jugoslavi che loro spetta di diritto, che viene consacrata col sacrificio del loro sangue migliore, conclamata dalle loro rappresentanze popolari e sanzionata dal superiore organo legislativo ed esecutivo della Jugoslavia federata e democratica.

Le popolazioni italiane della Venezia Giulia, cui la presente esortazione è rivolta,

non dimentichino che ogni popolo che si batte per la propria indipendenza e per la libertà democratica, si batte anche per una causa comune di tutti i popoli.

Attraverso i primi contatti che il Comitato di Liberazione Nazionale per l'Alta Italia ha avuto con i rappresentanti dei popoli vicini e si è potuta rilevare l'identità di vedute e di propositi, in tale spirito di fratellanza e di fiducia, per la risoluzione dei problemi che sono di fronte a noi. Tale identità comincia ad assumere forma concreta nell'affermazione, d'ambo le parti, che è prematuro ed inopportuno iniziare qualsiasi discussione sulle soluzioni territoriali derivanti dall'esistenza di popolazioni di nazionalità miste problemi che dovranno essere risolti sulla base del principio di nazionalità o di autodeterminazione; tenendo presente la necessità della collaborazione economica fra i popoli, efficace garanzia dell'interessi vitali delle singole nazioni e della esigenza di una solidarietà nella ricostruzione dei paesi devastati dall'occupazione nazi-fascista.

Tutte queste soluzioni devono essere prospettate nel quadro di una più larga e generale sistemazione politica ed economica dell'Europa. Sappiano dunque tutti che è nocivo alla più efficace condotta della guerra di liberazione, agli interessi italiani ed al ristabilimento di rapporti pacifici ed amichevoli fra italiani e slavi, il soffermarsi oggi e il discutere soluzioni ipotetiche ed arbitrarie, che come tali non sono corrispondenti ai principi più sopra enunciati.

Oggi è il giorno dell'azione: il contributo che gli italiani delle Provincie di confine sono in grado di dare e debbono apportare alla giusta causa comune ai due popoli è il contributo di azione. Per riparare agli errori del passato ed ai delitti del fascismo occorre impugnare le armi contro il tedesco occupante ed i traditori suoi vassalli. L'esempio dell'azione ci viene dato dalle tradizioni del nostro Risorgimento, della recente epopea dei popoli slavi, dal mirabile comportamento dei nostri volontari della libertà.

ITALIANI DELLA VENEZIA GIULIA

Costituite senza indugio in ogni centro i vostri Comitati di Liberazione Nazionale e date vita ai Comitati antifascisti italo-sloveni e italo-croati i quali, oltre ad organizzare la lotta contro il comune oppressore, avranno lo scopo di organizzare gli interessi dei due popoli.

ITALIANI DELLA VENEZIA GIULIA

Il vostro dovere è quello di arruolarvi nelle formazioni italiane che già si sono costituite ed operano valorosamente in collaborazione con le truppe del Maresciallo Tito, o nei reparti italiani che al comando del Maresciallo Tito combattono la comune guerra di liberazione, di aiutare in tutti i modi i partigiani, di organizzare nelle città formazioni di combattimento antifasciste, di passare al sabotaggio ed alla resistenza in massa contro l'occupante. Darete così il più luminoso esempio di patriottismo. Le armate del Maresciallo Tito sono una parte dei grandi eserciti delle Nazioni Unite. Voi lotterete al loro fianco come a fianco di fratelli liberatori: creterete le premesse necessarie alla concordata soluzione dei problemi esistenti fra i due popoli e iniziando il nuovo periodo di civile vita italiana e di armonica convivenza internazionale.

Leggete e diffondete!

Comitato di Liberazione Nazionale
per l'Alta Italia

Sl. 1: Manifest Alle popolazioni italiane della Venezia Giulia.

Fig. 1: The Manifest "To the Italian Population of the Venezia Giulia".

Poudarja, da je bila agresija na Jugoslavijo aprila 1941 največji zločin, da pa so se jugoslovanski narodi "neoboroženi in s silo svoje vere v pravično stvar ... golih prsi zoperstavili krutemu nasilju" in začeli "slavno epopejo, ki vršiči v izvojevanju demokratičnih pravic ter nacionalne enotnosti in neodvisnosti". Meni, da "so italijanski dobrovoljci, vojaki in oficirji, ki se hrabro bore z rano ob rami z rodoljubi NOV Maršala Tita, najvišji odraz razumevanja čustev jugoslovanskih narodov in njihovih idealov. Opozarja pa, da del Italijanov – posebno med prebivalstvom obmejnih provinc – ne vidi jasno stvarnega položaja in goji še vedno nerazumevanje in nezaupanje do slovanskih narodov, deloma zavoljo stare razdvojevalne politike habsburške monarhije, deloma, ker ga je zaslepila propaganda zadnjih dvajset let in sedanja zavajajoča politika nacističnih okupatorjev, katera se opira, brez razlike, tako na italijanske fašiste kot na slovensko belo-modro gardo in na ustaše."

Izjavlja, "da italijanski narod priznava popolno nacionalno enotnost in neodvisnost jugoslovanskih narodov, ki jim po pravici pripadajo, ki so jo potrdila njihova narodna predstavništva in ki ju je uzakonil najvišji zakonodajni izvršni organ federativne in demokratične Jugoslavije".

Poziva italijanske ljudske množice Julijske Benečije, "naj ne pozabijo, da sleherni narod, ki se bori za lastno neodvisnost in za lastne demokratične svoboščine, bije obenem tudi boj za skupne cilje vseh narodov", in poudarja "da mora biti prepričanje slehernega Italijana, da je treba probleme, ki se nanašajo na sosedstvo in na sožitje obeh narodov, postaviti in reševati v duhu bratstva in medsebojnega zaupanja in v spoštovanju narodnostnih pravic obeh strani".

Obvešča, da se je "po prvih stikih, ki jih je imel Narodnoosvobodilni odbor za severno Italijo s predstavniki sosednjih narodov, mogla ugotoviti enotnost pogledov in ciljev ter duh bratstva in zaupanja za rešitev vseh problemov, ki so pred nami". Obvešča tudi, da sta obe strani zatrdili, "da je prezgodaj in da ni na mestu, da bi danes začeli kakršne koli razprave o teritorialnih rešitvah", ker bodo ti problemi "moralo biti rešeni na osnovi narodnostnega principa in samoodločbe".

Svari: "naj torej vedo vsi, da je škodljivo za uspešnejšo skupno narodnoosvobodilno borbo, za italijanske interese ter za vzpostavitev mirnega in prijateljskega razmerja med italijanskimi in jugoslovanskimi narodi, če bi se danes ustavljali ob hipotetičnih in spor vzbujajočih rešitvah, ki kot takšna ne odgovarjajo zgoraj navedenim principom".

Poziva k dejanju: "Prispevek, ki ga Italijani obmejnih provinc lahko dajo in morajo dati k skupni pravični stvari obeh narodov, je prispevek v dejanjih. Da bi popravili zmote iz preteklosti in zločine fašizma, je treba predvsem pograbititi za orožje proti nacističnemu okupatorju in njegovim izdajalskim slugam."

Manifest se sklene s ponovnim pozivom Italijanom Julijske Benečije, "naj oblikujejo brez obotavljanja in v slehernem kraju narodnoosvobodilne odbore" in naj skupno obudijo v življenje "antifašistične italijansko-slovenske in italijansko-hrvaške

odbore", naj se vključujejo v italijanske oddelke, ki na njihovem območju "pod poveljstvom Maršala Tita bijejo skupni narodnoosvobodilni boj", "naj z vsemi sredstvi pomagajo partizanom, naj v mestih organizirajo antifašistične borbene formacije, izvajajo sabotaže in oborožen odpor okupatorju."

In slovesni sklep: "Armada maršala Tita so del velikih zmagovitih vojska, vojska združenih narodov: borili se boste ob njihovem boku kot ob boku bratov osvoboditeljev; tako boste ustvarjali potrebne pogoje za soglasno reševanje problemov, ki so med našimi narodi in začnete na ta način novo obdobje" kulturnega italijanskega življenja in ekonomskega mednarodnega sožitja.

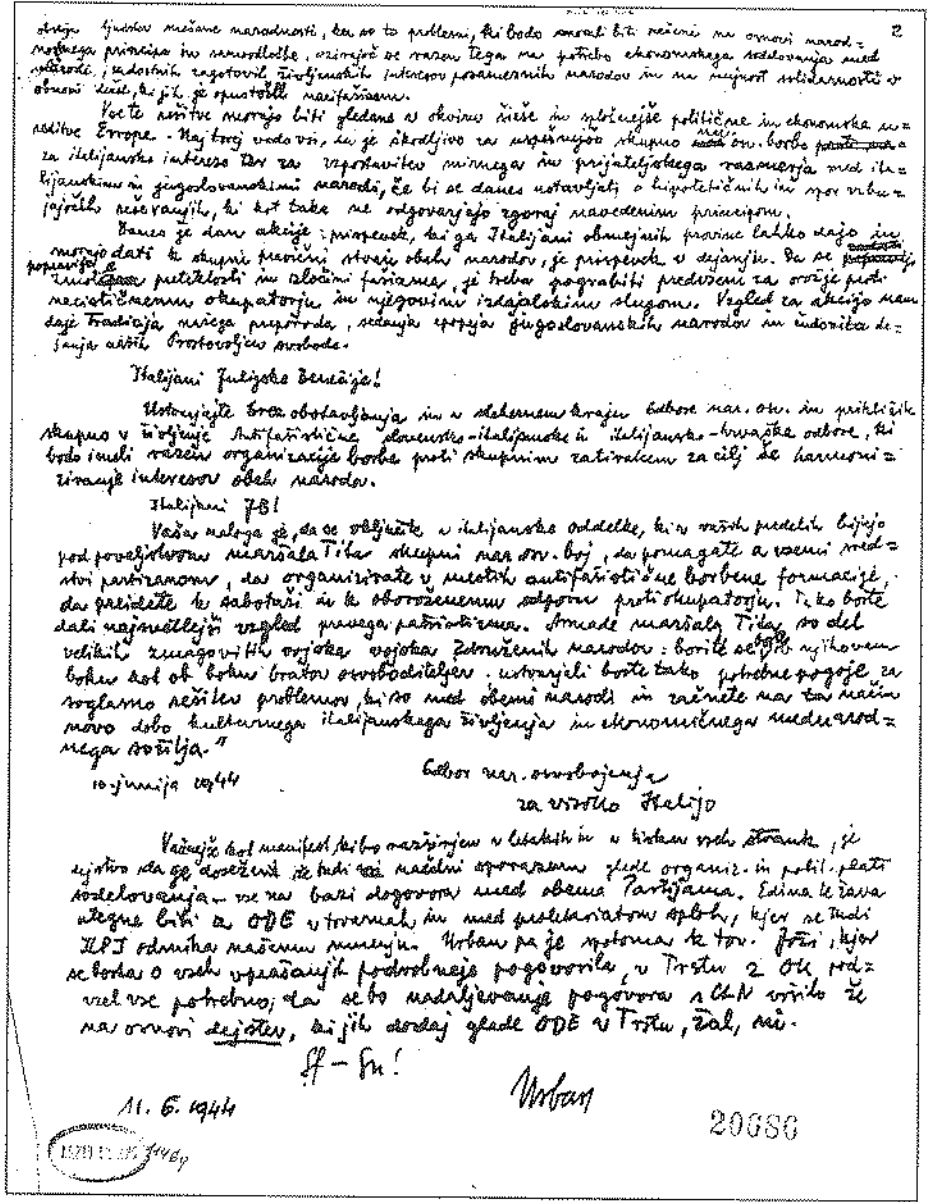
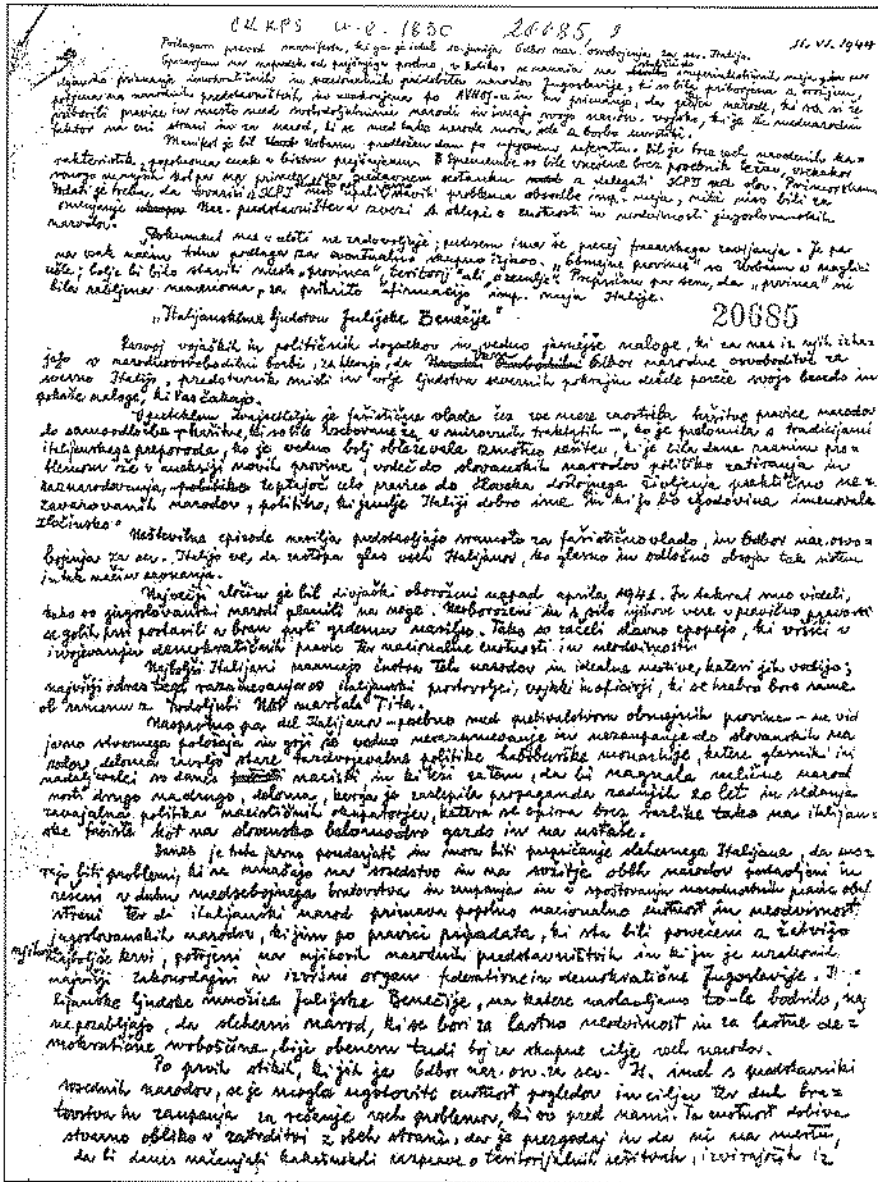
Manifest so objavili v tisku vseh političnih strank, članic CLNAI in tudi na posebnem letaku. Na italijanski strani so edino v CLN Trst ostro ugovarjali, češ da je bil manifest oblikovan brez njihovega sodelovanja. Poleg tega so trdili, da ta dokument pomeni "priznanje jugoslovanskega ekspanzionizma". Odpor CLN v Trstu je pomenil slabo popotnico zlasti pa je bremenilo pripravljanju skupne izjave obeh narodnoosvobodilnih gibanj.

Na slovenski strani so bili odkrito nezadovoljni le sanjači, ki so pričakovali, da se bodo italijanski antifašisti takoj odkrito odpovedali rapalski meji med Italijo in Jugoslavijo. Urbanova ocena pregovorov in vsebine Manifesta je bila pozitivna (glej sl. 2; UP, 2) in vodstvo Narodnoosvobodilnega gibanja Slovenije se je strinjalo z njo. Ostala pa je splošna pripomba, kako to, da italijanski antifašisti, zlasti pa komunisti niso mogli jasneje izraziti svojega strinjanja z dejstvom, da je bila plebiscitarna priključitev primorskih Slovencev k Sloveniji in Jugoslaviji upravičena, ker je bila izvojevana z dvajsetletnim odporom primorskega ljudstva italijanskemu fašizmu in z oboroženim bojem v narodnoosvobodilni vojni. Vendar je treba priznati, da je vodstvo CLNAI v odnosu na stališča v svoji Resoluciji, objavljeni 10. aprila v Unita, v tem dokumentu bistveno napredovalo v oblikovanju prednostnih dolžnosti italijanskih antifašistov, da odpravijo težke posledice dvajsetletnega fašističnega nasilja nad Slovenci in Hrvati pod Italijo in razdejanja, ki ga je povzročil zločinski napad imperialistične Italije na Jugoslavijo aprila 1941.

3. Sklep

Manifest CLNAI nedvomno zrcali skupni bojni interes Narodnoosvobodilnega odbora za severno Italijo in Osvobodilne fronte slovenskega naroda v spopadu z nacizmom in fašizmom. CLNAI ga je potrebovala za svojo lastno afirmacijo pred italijanskim narodom in pred veliko antifašistično koalicijo Anglije, Francije, ZSSR in ZDA, Osvobodilni fronti slovenskega naroda pa je dalje širil pot med italijanske demokratične množice v severni Italiji. Prispeval je k utrjevanju dotedanjih narodnoosvobodilnih pridobitev zlasti v Slovenskem Primorju in v Slovenski Benečiji. Vseboval pa je tudi elemente, ki so omejevali njegov domet in vpliv. Zato bi bila

koristna njegova vsestranska strokovna osvetlitev, zlasti z vidika prednostnih ciljev obeh strani, časa, v katerem je nastal, ter subjektivnih težav in objektivnih okoliščin, ki so oteževale njegovo implementacijo, ter ocen in stališč, izraženih v italijanskem in slovenskem zgodovinopisju.

Sl. 2: Fotokopija poročila prof. Urbana 11. VI. 1944 z njegovim konceptom prevoda Manifesta v slovenščino. Fig. 2: Photocopy of a report by Prof. Urban of 11th June, 1944, with his concept of the Slovene translation of the Manifest.

MANIFESTO DEL COMITATO DI LIBERAZIONE NAZIONALE ALTA ITALIA
(C.L.N.A.I.) AL POPOLO ITALIANO DELLA VENEZIA GIULIA
(10 giugno 1944, Milano)

Anton VRATUŠA

International Center for Promotion of Enterprises, SI-1000 Ljubljana, Dunajska 104

e-mail: vesna.golouh@icpe.si

RIASSUNTO

L'autore prende in esame le relazioni tra l'OF (Fronte di Liberazione) ed il C.L.N.A.I. nel primo anno dopo la capitolazione dell'Italia dell'otto settembre 1943. Analizza in modo particolare gli sforzi profusi per risolvere i problemi che erano sorti in seguito all'opposizione delle organizzazioni della Resistenza italiana nell'Italia settentrionale nei confronti del decreto sull'ammissione del Litorale alla Slovenia, accolto dal Plenum Supremo dell'OF il 16 settembre 1943. Nella prima parte, l'autore espone gli sforzi compiuti dal Partito Comunista Sloveno (KPS) e dal Partito Comunista Italiano (PCI), dall'OF e dal C.L.N.A.I., per mettere d'accordo le loro posizioni su tutte le questioni cruciali e per garantire la loro attuazione sul campo, nell'ambito della comune lotta contro il nazifascismo, quale compito primario dei due popoli. Tra i risultati importanti raggiunti ci fu la pubblicazione il 10 giugno 1944 del Manifesto del C.L.N.A.I. "al popolo italiano della Venezia Giulia". Nella seconda parte, l'autore presenta e analizza i messaggi principali del Manifesto.

Parole chiave: Slovenia, Italia, rapporti internazionali, seconda guerra mondiale, Fronte di Liberazione, Manifesto del CLNAI

VIRI IN LITERATURA

Manifest – Manifest Alle popolazioni italiane della Venezia Giulia.

Mikuž, M. (1973): Pregled zgodovine Narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, IV. knjiga. Ljubljana, Cankarjeva založba.

UP, 1 – Urbanovo poročilo iz Italije št. 14, 23. maj 1944, str. 1. ARS, Sveženj Odnosi KPS KPI, ae 1380.

UP, 2 – Urbanovo poročilo CK KPS, 11. VI. 1944. ARS, Sveženj Odnosi KPS in KPI, ae 1380.

Secchia, P. (1973): Il Partito Comunista Italiano e la Guerra di Liberazione 1943-1945: ricordi, documenti inediti e testimonianze. Milano, Feltrinelli.

OBRIS POSEBNOSTI USTAVNEGA POJMOVANJA NARODNIH
MANJŠIN V JUGOSLOVANSKI FEDERACIJI

Janko PLETERSKI

Slovenska akademija znanosti in umetnosti, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 3

e-mail: janko.pleterski@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

Opozorilo na nekatere posebnosti pojmovanja narodnih manjšin in na nasledke tega pojmovanja za strukturo jugoslovanske avnojske in zatem socialistične federacije. Ta je namreč izključevala priznavanje kot narodnih manjšin tistih razpršenih delov osnovnih južnoslovanskih narodov, ki so živeli v posameznih republikah zunaj svoje matične (Srbi na Hrvaškem, v Makedoniji, Bosni in Hercegovini, Črni gori ali Hrvatje v Srbiji oziroma njenih pokrajinah), ker njihove matične države pač niso ležale onkraj jugoslovanskih meja (niso bile nejugoslovanske, "tujerodne"). Ob tem gre tudi za različnost položaja med priznanimi, tj. "tujerodnimi" narodnimi manjšinami in hkrati za različnost položaja med razpršenimi deli posamezne manjšine, glede na vključenost njenih prostorsko ločenih skupin v različne republike oziroma obe avtonomni pokrajini Srbije.

Ključne besede: narodne manjšine, federacija, Jugoslavija, Slovenci, Srbi, Hrvati, zakonodaja

ELEMENTS OF THE CONSTITUTIONAL TREATMENT OF NATIONAL
MINORITIES IN THE YUGOSLAV FEDERATION

ABSTRACT

The article focuses on some elements of the treatment of national minorities and the consequences embedded in the structure of the Yugoslavia of the Anti-Fascist Council of National Liberation, and then the socialist Yugoslav federation, which did not consider dispersed segments of fundamental south-Slavic nations living in republics outside their home republics (Serbs in Croatia, Macedonia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro; Croats in Serbia or its regions) to be national minorities because they were not situated beyond the Yugoslav state borders and were therefore not considered to be non-Yugoslav or "foreign" minorities. The article also concentrates on the different status of the acknowledged, i.e., "foreign", national mino-

rities, and dispersed segments of individual Yugoslav minorities in terms of the location of their spatially separated groups living in several republics or both autonomous regions of Serbia.

Key words: national minorities, federation, Yugoslavia, Slovenes, Serbs, Croats, legislation

Kontinuiteta mnogonacionalne jugoslovanske države, obdarjene z velikim deležem številnih narodnostnih manjšin, ni bila mednarodnopravno nikoli pretrgana, od dne ustanovitve 1. decembra 1918 pa do razhoda v letu 1991.

To ne pomeni, da ne bi bilo diskontinuitete v njeni notranji ustavni ureditvi. Prvič je bila njena notranja diskontinuiteta celovito razglašena 29. novembra 1943 s sklepi Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije – AVNOJ, organa nove, revolucionarne oblasti. Vse to omenjam z namenom opozoriti, da zaradi tega dejstva ni notranje kontinuitete med pravnim položajem narodnih manjšin v Kraljevini Jugoslaviji in takšnim njihovim položajem v povojni jugoslovanski socialistični federaciji. Najočitnejša razlika je v tem, da v kraljevini manjšine niso imele načelno enakega pravnega položaja, medtem ko je položaj vseh manjšin v federativni jugoslovanski republiki temeljil na enotnem načelu in enotni ustavni normi o njihovih pravicah. Izhodišče tega novega položaja je bilo v omenjenih sklepih Avnoja opredeljeno z besedami, da bodo v federativno sestavljeni in urejeni Jugoslaviji "narodnim manjšinam zagotovljene vse narodne pravice".

To po svojem značaju vseobsežno, tako rekoč univerzalno načelno določilo je prva republikanska ustava jugoslovanske federacije (31. januarja 1946) uveljavila manj vseobsežno, lahko bi rekli, bolj realistično. "Narodne manjšine v FLRJ," tako 13. člen ustave, "uživajo pravico in zaščito svojega kulturnega razvoja in svobodne rabe svojega jezika." – "Vse pravice" so tu opredeljene dosti ožje, le kot kulturne in jezikovne. Tudi načelo o enakosti pravic manjšin je bilo v tej ustavi dejansko prizadeto s tem, da je republiki Srbiji ustava določila sestavljeno strukturo, tako da sta v njej ustanovljeni dve avtonomni območji, pokrajina Vojvodina in Kosovsko-metohijska oblast. Bilo je očitno, da določilo o avtonomiji obeh imenovanih pokrajin ni utemeljeno le v njunih zgodovinskih posebnostih, temveč da izhaja tudi iz aktualnih razlogov etnične strukture njenega prebivalstva, v katerem so bili pripadniki narodnih manjšin izredno močno (v Vojvodini), če ne večinsko (na Kosovu) navzoči. Tako so bili Albanci, Madžari in pripadniki še drugih narodnostnih manjšin, živečih na teh dveh ozemljih, dejansko deležni tudi politično samoupravnega, in ne zgolj kulturnega oziroma jezikovnega upoštevanja. V ustavi pa je bilo to dejstvo izraženo samo prek določil o sestavi drugega doma zveznega parlamenta, tj. sveta narodov, v katerem sta bili poleg republik predstavljeni tudi obe avtonomni območji. Z

uvrstitvijo v dom narodov je bila ugotovljena – poleg zgodovinske – tudi njuna posebna narodnostna, etnična struktura, in na takšen način je bila etnična kvaliteta državljanov posebej upoštevana kot temelj za pravico obeh ozemelj do avtonomnosti.

Ljudskim republikam, članicam federacije, ki so bile utemeljene na samoodločbi in hkrati na suverenosti vseh njihovih državljanov ne glede na narodno pripadnost – ljudstva posamezne republike – je bilo prepuščeno, da vsaka zase v svoji ustavi opredeli položaj narodnih manjšin, živečih na njenem ozemlju. Poleg republike Srbije je bila glede tega že vnaprej drugačna vloga republike Bosne in Hercegovine, ki ni bila nacionalna država, ampak država na temelju suverene enotnosti svojih srbskih, hrvaških in muslimanskih državljanov brez razlikovanja njihovega narodnostnega statusa. O tem govorim zato, da opozorim, da v jugoslovanski socialistični federaciji ni bilo enotne ureditve položaja narodnih manjšin, ampak da se je položaj med posameznimi republikami razlikoval z dodatno posebnostjo Srbije ter Bosne in Hercegovine. Vse seveda v okviru načela o zaščitenem kulturnem razvoju in jezikovni enakopravnosti.

Druga posebnost je bila v tem, da so za narodne manjšine lahko veljale le manjšine narodov, ki matično niso bili jugoslovanski, katerih jedro je državno živelo zunaj Jugoslavije. Torej Italijani, Madžari, Romuni, Albanci, Turki, Čehi, Slovaki, Rusini oziroma Ukrajinci. Tudi Bolgari, četudi oni sami južni Slovani, a matično domači v državi zunaj Jugoslavije. V posameznih republikah pa so zaradi zamotane etnične strukture Jugoslavije od nekdanj živeli tudi pripadniki drugih jugoslovanskih narodov, katerih jedra so zdaj bila nosilci federalne narodne državnosti drugih republik. To so bile etnične skupine, ki se ustavnopravno niso štele za narodne manjšine, četudi so to dejansko bile. To je bil izraz pojmovanja, da so vsi južnoslovanski narodi, ki matično živijo v Jugoslaviji, nekakšna celota, ki daje neki celovit nacionalni značaj tudi njihovi skupni federativni državi kot državi južnih Slovanov. V takšni državi pa noben del katerega koli od teh državotvornih narodov ne more biti narodna manjšina, marveč pomeni v vsaki republiki sestavni del njene lastne federalne nacionalne državnosti. To pojmovanje, ki ni brez notranjega protislovja, je najbolj domišljeno formuliral Moša Pijade še med vojno, ob zasedanju ZAVNO Hrvaške na Otočcu leta 1944, po vojni pa januarja 1947 ob sprejemanju ustave LR Srbije. Nenavadno je, da pa to pojmovanje v ustavi ni bilo opredeljeno niti izrecno omenjeno. Izraženo je bilo edino s tem, da se je ime federativne države glasilo Jugoslavija, kar je po izvoru seveda ime širše, a posebej prepoznavne etnične skupine. Najbolj viden je bil v tem smislu položaj Srbov, domačih v nesrbskih republikah, kar je pomenilo praktično vse po vrsti. Tudi Slovenijo, če pomislimo na Srbe v Beli krajini.

Šlo je v bistvu za preostanek nacionalno unitarističnega pojmovanja južnega slovanstva, četudi zgodovinsko preseženega s konstituiranjem federacije republik kot posledice samoodločbe, tj. suverenosti samostojnih narodov, vsakega posebej. Ne-

davni migracijski procesi niso pri tem pojmovanju ničesar spreminjali. Zato niso v Sloveniji novo priseljeni Hrvatje, Makedonci, Črnogorci, Bosanci pa seveda tudi Srbi ne pridobivali statusa narodnih manjšin. Tega niso niti pričakovali, že zaradi svojega južnoslovanstva samega ne. Le dodatno je k temu je prispevalo širše, tudi zunaj Jugoslavije vladajoče pojmovanje, da je v narodnih državah status narodnih manjšin pridržan avtohtonim drugorodcem, da to ni pravica drugorodnih migracijskih aglomeracij, tudi če so mnogoštevilne, kakor npr. Turki v Zvezni republiki Nemčiji. Enako niso v Vojvodini ali na Kosovu staronaseljeni Hrvatje prav zaradi svojega južnoslovanstva štelí med narodne manjšine, drugače kakor njihovi pokrajinski soobčani Madžari, Albanci in vrsta drugih. Največje posledice takšnega pojmovanja je imelo dejstvo, da avtohtoni Srbi v republiki Hrvaški, kljub njihovi priznani številnosti in zgodovinski pomembnosti, niso ustavno veljali za narodno manjšino z vsemi normalnimi manjšinskimi pravicami. Problem njihove nespome in močne navzočnosti je reševala republiška ustava tako, da je SR Hrvaško definirala kot nacionalno hrvaško državo, ki pa je narodna tudi za Srbe. S tem je problem dejansko ostajal nerešen, ne le za Srbe, ampak tudi za Hrvatje, ki so to občutili kot omejitve suverenosti v svoji edini narodni državi, kakor se je tako nesrečno izkazalo po osamosvojitvi Hrvaške. Status narodne manjšine Srbi danes na Hrvaškem v ustavi seveda imajo, kolikor jih je pač preostalo.

Nadaljnja posebnost Jugoslavije je bila v tem, da ni bilo enotne ureditve manjšinskih pravic med republikami niti za tiste manjšine, ki so bile domače v več republikah, na primer za Madžare, navzoče v treh republikah, Srbiji, Hrvaški in Sloveniji. Enako ne za Albance v Črni gori, Srbiji in Makedoniji. Vendar sta bila poslovni albanski in madžarski jezik v zvezni skupščini pravica vseh Albancev in Madžarov, ne glede na to, katere republike državljani so bili. Poleg tako priznane enotnosti njihovega jezikovnega značaja in interesa pa vendar ni bilo manjšinskih organizacij, ki bi segale čez republiške meje. Ni bilo denimo enotne manjšinske organizacije Albancev za vso Jugoslavijo. V zvezi s problematiko narodnih manjšin je bilo leta 1959 izrečeno politično pravilo: "Za kulturno afirmacijo manjšin je upravičen obstoj in razvoj manjšinskih kulturno-prosvetnih organizacij na terenu, ki se tudi združujejo v občini in okraju. Vendar pa v našem sistemu niso potrebna neka posebna, vertikalna organizacijska združevanja. Naravna pot za reševanje problemov manjšin so splošne politične in družbene organizacije, ljudski odbori in organi družbenega samoupravljanja." – To sprva interno upravno politično pravilo je najti zapisano med drugimi pravili v sklepih posvetovanja IK CK KPJ o problemih narodnostnih manjšin, ki je potekalo 2. marca 1959.

Tu gre za posebno zanimiv dokument o položaju in vlogi narodnih manjšin v sistemu jugoslovanske socialistične federacije, ki mu pa v podrobnostih zdaj ne moremo slediti. Ostajamo pri vprašanju zaviranja vertikalne povezave narodnih manjšin v različnih republikah oziroma povezovanja med deli istega jugoslovanskega

naroda, navzočimi v drugonrodnih republikah. Tudi sicer je bilo medrepubliško vertikalno civilno-družbeno organiziranje vsakega naroda Jugoslavije zavirano. V tem sistemu ni bilo nekega društva za vse Srbe ali za vse pripadnike kakega drugega naroda v Jugoslaviji kot celoti. To ni bilo le izvajanje splošnega načina družbenega delovanja skozi temeljne samoupravne enote, marveč v tem primeru tudi izraz ideje o narodih, ki morejo svojo nacionalno suverenost uveljavljati le v mejah ene same republike, tj. njihove posamezne federalne državne enote. Takšen način priznavanja suverenosti naj bi vsem narodom v federativni zvezi omogočal enakopravnost ne glede na različnost v velikosti. Bil je to tudi način, kako se izogniti možnosti konfliktov med republikami zaradi obstoja nadrepubliških narodnih povezav. V ozadju se je vedno oglašalo svarilo, kaj bi se lahko izcimilo iz vertikalnih, nadrepubliških narodnih povezav, če bi se uresničilo staro geslo predvojnega Srbskega kulturnega kluba, "Svi Srbi na okup!" (Le vkup vsi Srbi!). Takšni normi vedenja narodov, združenih v federaciji, so morale slediti tudi organizacije narodnih manjšin. Vsaka le v svoji republiki. Italijanska unija kot enotna organizacija na ozemlju dveh republik, Hrvaške in Slovenije, je bila v tem pogledu edina izjema.

Vsa mozaična in v podrobnostih raznovrstna podoba narodnih manjšin v jugoslovanski federaciji šestih republik in še dveh pokrajin znotraj ene od njih, Srbije, je po drugi svetovni vojni živela ves čas le malo spremenjena, vse do končne krize in do razhoda jugoslovanske skupnosti. V nekem pogledu pa vendar tudi močno spremenjena. Bila je namreč bistveno dopolnjena v pojmovanju političnega značaja manjšin in s tem je bila spremenjena tudi njihova politična vloga.

S postopnim uvajanjem načela socialističnega samoupravljanja ne le v gospodarstvu in družbenem življenju, temveč tudi v narodnopolitičnih odnosih sta se vpeljali dve bistveni novosti. V strukturi nosilcev federacije sta poleg republik dobili položaj konstitutivnega državnopravnega osebka tudi obe pokrajini znotraj Srbije, Vojvodina in Kosovo. Znotraj vseh republik pa so samoupravne pravice pridobile tudi posamezne narodne manjšine, ki so s tem postale ne le kulturne, ampak v nekaterih vprašanih tudi politične samoupravne skupnosti, družbene celote. To se je kazalo že v spremembi ustavnega pojma "narodna manjšina" v pojem "narodnost". Sprememba je uveljavljala pojmovanje, da so narodne manjšine v samoupravni socialistični družbi in državi samostojni subjekti, da to ni odvisno od njihovega števila ter da je zato treba opustiti omembo manjšinskosti, ki je sama po sebi nekaj slabšalnega. V temeljnih načelih zvezne ustave, sprejete februarja 1974, je bilo to povedano z ugotovitvijo, da so zvezno republiko Jugoslavijo ustanovili narodi "skupaj z narodnostmi, s katerimi živijo" in da je zato Jugoslavija zvezna republika narodov in narodnosti. Socialistični značaj družbe je bil označen z ugotovitvijo, da so subjekt odločanja o načinu življenja delovni ljudje, toda to obenem z narodi in narodnostmi. Vsi ti dejavniki pa uresničujejo svoje (torej skupne) suverene pravice v socialističnih republikah in socialističnih avtonomnih pokrajinah, v zvezi pa le tedaj,

kadar je to določeno z zvezno, to je skupno sprejeto ustavo SFRJ. – Ko ustava govori o načelih mednarodnih odnosov, je izraz "narodne manjšine" seveda ohranjen. Poudarjeno je bilo zavzemanje za spoštovanje njihovih pravic v svetu, "vštevši pravice delov jugoslovanskih narodov, ki živijo kot narodne manjšine v drugih državah". Narodi Jugoslavije so v tej povezavi odnosov pojmovani kot etnične celote, njihove manjšine v drugih državah pa kot deli teh posameznih celot. Dokončno je bil tako opuščena unitaristični izraz o "jugoslovanskih manjšinah" v sosednjih državah. Tudi Srbi so tisti čas začeli pogosteje govoriti o srbski narodni manjšini v Romuniji. Za Srbe na Hrvaškem pa je ostalo staro izražanje, tako da se jih ne imenuje za narodno manjšino, ker pač je SR Hrvaška kot takšna tudi njihova narodna država.

Konkretni položaj narodnosti, nekdanjih narodnih manjšin, so zdaj samostojno, pred zvezno, določale ustave posameznih republik. Tako je ta položaj še vedno ostal drugačen od republike do republike. Težave, ki so v Jugoslaviji nastopale v narodnih oziroma narodnostnih odnosih in razmerjih, konkretno pa prihajale na površje zlasti v gospodarstvu, so bile le malo odvisne od razlik v položaju narodnosti – narodnih manjšin. V glavnem so izvirale iz problemov v odnosih med narodi in republikami, ki so federacijo sestavljali.

Obstajala pa je nezapisana, toda dejanska izjema. To je bila albanska narodnost, ki je prek avtonomnosti Kosova, kot – po novem – samostojnega konstitutivnega subjekta federacije, logično pridobivala nov status in možnost nove, večje politične upravičenosti. V avtonomni pokrajini Kosovo so bili namreč Albanci v velikanski večini in so dejansko dobivali vlogo narodnega nosilca avtonomnosti pokrajine, ki je bila po svojih pravicah malodane izenačena z drugimi republikami. Dobivali so vlogo naroda med narodi v federaciji. Na Kosovu navzočnost albanskega življa ni porajala problemov s področja zaščite njegovih manjšinskih pravic. Te so mu tu bile že dane in niso več terjale posebnega jamstva. Albanska narodnost – narodna manjšina je zbuvala tukaj, pa tudi širše, s svojim habitusom in s smiselnim razvijanjem svoje emancipacijske nacionalne ideje že kar vprašanja o lastni državnosti na svojem domačem terenu in v federaciji. Načenjala je vprašanje o pravici do samoodločbe. Uporniško geslo "Kosovo – republika!" je vrh tega zaostrovalo vprašanje, kakšen položaj naj bi v tej novi republiki imeli njeni številčno zelo šibki srbski državljani: ali naj po načelu južnoslovanskosti obdržijo status dela politično večinskega naroda, državotvornega v Srbiji, ali pa bodo morali, po načelu, da bo Kosovo republika Albancev, da torej ne bo južnoslovanska, v njej logično sprejeti le še status "navadne" narodne manjšine (narodnosti). Načelno na primer enak statusu na Kosovu še preostalih Turkov.

Vladajoča politika v Srbiji na kaj takega seveda ni niti pomislila, ampak je sklenila položaj sanirati s tem, da status Kosova v republiški in zvezni ustavi revidira, in to v smislu vračanja na prvotno poveljno stanje, po potrebi pa kar nazaj k izvirnim avnojskim sklepom iz leta 1943. Močno je v javnosti zadonela trditev, da v

Jajcu o avtonomnih pokrajinah sploh niso govorili. To sicer ni bilo točno, saj so tam še tik pred zasedanjem Avnoja imeli v mislih, da bi se Bosna in Hercegovina konstituirali s statusom avtonomne pokrajine. Na zasedanju samem pa so predvideli položaj Sandžaka kot avtonomne pokrajine. Ta je bil v Jajcu celo še samostojno predstavljen. Toda v srbski politiki, kakor v vsaki drugi, je prednost imela smotrnost. Daleč pred argumenti zgodovine. Izkazalo pa se je, da je poskus, obrniti kolo zgodovine nazaj, tudi v tem primeru pripeljal do hude krize. Kmalu je postalo očitno, da od tod prihaja znamenje za razmah krize v življenju celotne zvezne države, že tako prepolnem protislovij, znamenje za njeno skrajno zaostritev. Ta kriza je krenila na tir, ki je na koncu pripeljal k razhodu vseh sestavnih delov federacije, nezmožne demokratičnih postopkov pri reševanju problemov države in družbe.

L'ORIGINALITÀ DELLA CONCEZIONE COSTITUZIONALE RIGUARDANTE LE MINORANZE NAZIONALI NELLA FEDERAZIONE JUGOSLAVA

Janko PLETERSKI

Academia slovena di scienze e arti, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 3

e-mail: janko.pleterski@zrc-sazu.si

RIASSUNTO

Cenni sull'originale concezione riguardante le minoranze nazionali e suoi effetti sulla struttura della federazione jugoslava, fondata dapprima dall'AVNOJ a Jajce nel 1943 e poi divenuta socialista. Questo stato, infatti, non riconosceva lo status di minoranza alle parti sparse dei principali popoli jugoslavi insediati nelle varie repubbliche, cioè fuori dalla propria (serbi in Croazia, Macedonia, Bosnia ed Erzegovina, Montenegro; oppure croati in Serbia e nelle sue regioni autonome), perché i loro Paesi d'origine non erano esterni ai confini jugoslavi (non erano non-jugoslavi, "stranieri"). C'erano pure status diversi tra le varie minoranze nazionali riconosciute, cioè "straniere"; e status differenti tra le parti sparse delle minoranze stesse, che dipendevano dalla collocazione del territorio d'insediamento nelle diverse repubbliche e nelle due regioni autonome della Serbia.

Parole chiave: minoranze nazionali, federazione, Jugoslavia, sloveni, serbi, croati, legislazione

LITERATURA

- Pijade, M. (1948):** Izabrani govori i članci 1941-1947. Beograd, Kultura.
- Pleterski, J. (1988a):** Srbi u političkoj strukturi NOB u Hrvatskoj. V: Naše teme 32. Zagreb, 43-52. (Dopolnjena slovenska objava v: Dnevnik, 27. 11. – 9. 12. 1989. Ljubljana.)
- Pleterski, J. (1988b):** Za koga ni obstajal problem pokrajin : polemika o Avnoju in pokrajinah. Delo, 3. 12. 1988. Ljubljana.
- Pržić, I. (1933):** Zaštita manjina. Beograd, G. Kon.

REPUBLIKA SLOVENIJA IN ZAMEJSTVO 1945-2002

Janez STERGAR

Inštitut za narodnostna vprašanja, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26

e-mail: janez.stergar@guest.arnes.si

IZVLEČEK

V slovensko zgodovino sodi tudi proučevanje diplomatskega boja za nove "pravične slovenske meje" po 2. svetovni vojni, proučevanje razvoja avtohtonih slovenskih narodnih manjšin v sosednjih državah ter njihovega povezovanja prek državnih meja. Politika odprtih mej z Italijo in Avstrijo je od srede šestdesetih let 20. stoletja omogočala tudi različne oblike neposredne kulturne in gospodarske pomoči zamejskim Slovincem. Od sedemdesetih let je bilo sodelovanje s slovenskimi manjšinami v znatni meri preneseno na različne paradržavne organe in civilno družbo. Razvijali so koncept "skupnega slovenskega kulturnega (in gospodarskega) prostora", skrb za Slovence po svetu je bila povzdignjena v ustavno normo. V času državne samostojnosti Republike Slovenije je sprva odgovornost za Slovence po svetu prevzel minister z manjšim uradom. V zadnjih letih pa so opazni znaki postopnega upadanja državnega in javnega interesa za zamejstvo, povezano tudi z naivnimi pričakovanji bistvenega izboljšanja položaja slovenskih manjšinskih skupnosti v sosednjih državah po vstopu RS v Evropsko zvezo 1. maja 2004. Od leta 1991 se na novo oblikuje tudi odnos do Slovencev, ki živijo v sosednji Hrvaški.

Ključne besede: slovenska zgodovina 1945-2002, narodne manjšine, mednarodni odnosi

THE REPUBLIC OF SLOVENIA AND CROSSBORDER AREAS
FROM 1945 TO 2002

ABSTRACT

Slovene historiography comprises, among other things, the study of the diplomatic struggle for new "correct Slovene frontiers" after World War II, the study of development of the autochthonous Slovene national minorities in the neighbouring countries and their associating across the state borders. Until the 1960s, the policy of open borders with Italy and Austria enabled various forms of direct cultural and economic aid to the crossborder Slovenes. From the 1970s, the cooperation with

Slovene minorities was to a great extent transferred to various parastate bodies and civil society. The concept of a "joint Slovene cultural (and economic) space" was being developed, and care for the Slovenes all over the world was raised to the constitutional level. When the Republic of Slovenia gained its independence, the responsibility for the Slovenes living all over the world was initially taken over by a minister with a small office. In the last few years, however, signs of gradual decline in state and public interest for the people living abroad have been noted, linked with some naive expectations of an essential improvement of the status of the Slovene minority communities in the neighbouring countries when the Republic of Slovenia joins the EU on 1 May 2004. From 1991, the attitude towards the Slovenes living in neighbouring Croatia has also gained a new shape.

Key words: Slovene history 1945-2002, national minorities, international relations

Pravni in širši družbeni položaj zamejskih Slovencev¹ je neločljivo povezan tudi s položajem "matičnega" slovenskega naroda in njegove države, z matično pomočjo zamejstvu in z meddržavnimi odnosi v slovenskem sosedstvu. Zato ni treba posebej utemeljevati uvrstitve vsebine pričujočega referata v program krajevno in vsebinsko dokaj specializiranega znanstvenega posveta. Pač pa si kot eden od poročevalcev o širšem okviru osrednje tematike posveta lahko dovolim nekaj več esejističnega sloga in manj znanstvene discipline, ki bi zahtevala za obseg zbornika preobširno citiranje.

Uvodoma velja opozoriti, da uporabljam izraz "(avtohtona narodna) manjšina" kot strokovno povsem ustrezen in brez oznake slabšalnega ali zastarelega. Do državne osamosvojitve Republike Slovenije je bilo tudi povsem jasno, da Slovencev v drugih republikah nekdanje jugoslovanske federacije ne uvrščamo v "slovensko zamejstvo" oziroma med tradicionalne "slovenske manjšine", četudi je na primer v Zagrebu ali na Reki šlo za razmeroma staro navzočnost slovenskega prebivalstva. (Kržišnik-Bukić, 1992; 1995; 1998; Stergar, 1994)

Kot je pri sodobni zgodovini običajno, imamo za obdelavo tematike preveč in premalo zgodovinskih virov. Preveč urejenih in tudi še neurejenih arhivov,²

1 Čeprav poznam argumente za pomisleke proti uporabi izrazov "zamejstvo" in "zamejski Slovenci", ostajam pri njihovi uveljavljeni rabi. Del utemeljitve za to sem objavil tudi v geslu *Zamejski Slovenci* (Stergar, 2001b). Na začetku 21. stoletja empirično podkrepjene ocene strokovnjakov govorijo o okoli 170.000 zamejskih Slovencev: v Italiji na Tržaškem, Goriškem in v Videmski pokrajini blizu 100.000, v Avstriji na Koroškem in Štajerskem do 60.000, v Porabju oziroma na Madžarskem okoli 5.000, vzdolž slovensko-hrvaške meje domnevno nekaj tisoč.

2 Že popoln pregled objavljenih virov za obravnavano tematiko v času po 2. svetovni vojni bi bil zahteven podvig; objave segajo od tujih in jugoslovanskih diplomatskih dokumentov, prek dokumentov organov za notranje zadeve, osebnih korespondenc, do dokumentov iz arhivov organov komunistične partije in vodstva osamosvojitvene koalicije Demos.

časopisov, spletnih strani ter živih pričevalcev, da bi vse lahko evidentirali in upoštevali ob pripravi tega pregleda, premalo pa virov prve roke za nekatere ključne odločitve in poprejšnjih raziskav, opravljenih s sodobnimi družboslovnimi metodami ali napisanih s kritično zgodovinsko distanco. Pomembni so objavljeni spomini ali dnevniški zapisi zamejskih voditeljev ter politikov, diplomatov in drugih, ki so v matični Sloveniji skrbeli za povezanost z zamejstvom.³ Od osamosvojitvenega časa se je število del spominke književnosti povečalo;⁴ v mladi državi je bilo – na veselje zgodovinarjev in v zabavo domače in tuje javnosti – mogoče objaviti tudi diplomatske "ocvirke" ali "obveščevalne" podrobnosti, ki bi jih v "odraslih" državah še nekaj let ali desetletij "držali na hladnem". Vsaj nekaj napisanih spominov je še neobjavljenih ali sploh nedostopnih javnosti (npr. Mirt Zwitter). S 35 leti lastnih organizacijskih in raziskovalnih izkušenj s (predvsem koroškim) zamejstvom si lahko dovolim, da v nadaljevanju nekaj tez ali trditev tudi sam zapišem na podlagi svojih neobjavljenih "spominov na mlada leta".

Razvoj odnosa matične Slovenije do zamejstva je prehajal skozi nekaj različnih faz. Reševanje položaja zamejskih Slovencev predvsem z določitvijo novih, za Slovence "pravičnejših" oziroma ugodnejših državnih meja ("boj za meje") je ostal prevladujoč državno-politični pristop vse do končne mirovne ureditve sredi petdesetih let preteklega stoletja. Nato so se prizadevanja preusmerila v uresničevanje manjšinskih pravic in doseganje čim večje stopnje avtonomije manjšinskih oziroma dvojezičnih upravnih enot. Zlasti po začetku vzpostavljanja boljših sosedskih odnosov ("manjšina – most med narodi") in po "odprtju" jugoslovanskih meja sredi šestdesetih let je kot koncept ohranitve in razvoja zamejskih Slovencev prodirala programska usmeritev v oblikovanje "skupnega (oziroma enotnega) slovenskega kulturnega prostora". Ta naj bi bil tudi gospodarsko tesno povezan, med drugim s finančnimi tokovi in ustanovitvijo mešanih gospodarskih firm v zamejstvu v sedemdesetih letih 20. stoletja. Od tedaj se je krepilo prizadevanje za mednarodnopravno kodificiranje oziroma bilateralno pogodbeno izboljševanje manjšinske zaščite. Obdobje po demokratizaciji in osamosvojitvi RS, ko je odpadla – kakršnakooli že – jugoslovanska podpora in prisila pri urejanju položaja zamejskih Slovencev, je nova faza: brez nekdanjih ideoloških okvirov, večkrat se zdi, da tudi brez kake izdelane politike. Nov mejnik bo vsekakor vstop Slovenije v Evropsko unijo; poleg upov v izboljšave in

3 Med starejšimi memoari in dokumentarnimi zapisi: Kardelj, 1948; 1980 (nemški prevod 1984); Bebler, 1949; 1981; Babič, 1982; Beltram, 1983; Vošnjak, 1984; Čacinovič, 1985; Spetič, 1985; Kavčič, 1988. Posebej omenimo "zimzelene" kritične dnevniške zapise Alojza Rebulca in ponatiskovanega ter v matični Sloveniji sprva prepovedanega "Odiseja": Pahor, 1969 (3. razširjena izd. 1993).

4 Med spomini, v celoti ali deloma posvečenimi tudi sodelovanju matice s slovenskim zamejstvom so na primer: Osolnik, 1992; Rupel, 1992; Perovšek, 1995 (ponatis 1997); Kolenik, 1997 (ponatis 1998); Kosin, 2000; Petrinja, 2001; Gorjan, 2001; Jelen, 2002; Vospornik, 2002; Sodja, 2002; Jeraj, 2002.

olajšave, ki jih bo prineslo znižanje mejnih pregrad, se množijo tudi bojazni zaradi možne nadaljnje marginalizacije manjšinskih vprašanj.

Proučevanje diplomatskega boja za združitev robnih slovenskih pokrajin z matično državo slovenskega naroda od konca druge svetovne vojne do sklenitve mirovnih pogodb sicer sodi med osrednje teme slovenskega zgodovinopisja. Tako mesto si glede na silna hotenja in nesporno velike vložene napore (tako politične kot strokovne in materialne) to obdobje zasluži, ne glede na samo delen končni uspeh. Že v času zmagovitega ljubljanskega govora maršala Broza 27. maja 1945 je bilo sicer na terenu – na Koroškem in v Trstu – jasno, da bo tudi nova Jugoslavija težko preseгла vlogo "drobiža" v poravnavanju računov velikih sil in da bo treba sklepati kompromise. Vsekakor pa objave jugoslovanskih diplomatskih dokumentov kažejo na izredno velik delež slovenske mejne problematike v prvih povojnih letih (Dokumenti, 1984-1989).⁵ Poudarek na mejnih in manjšinskih vprašanjih lahko razberemo tudi iz službenih mest slovenskih diplomatov in njihove poklicne specializacije (Čačinovič, 1994).

Od preglednega članka "Boj za meje" v prvem zvezku Enciklopedije Slovenije (Jeri et al., 1987, 305-314)⁶ (žal je zelo skop pri navajanju starejše literature, a tega zdaj ne bomo popravljali) so mlajši avtorji v poldrugem desetletju naprej širili in poglobljali raziskave o tej prvi "borbeni" fazi odnosa mlade slovenske (federalne) republike do slovenskega zamejstva. Ne da bi sploh poskušal sintetizirati vsebinske novosti v njihovih delih, opozorim vsaj na nastanek novih splošnih del o slovenskih mejah (Celar et al., 2002) in na imena nekaterih raziskovalcev zahodnega sosledstva, kot so Jože Pirjevec, Boris M. Gombač in Nevenka Troha.⁷ Strnjene novejšje preglede vsebuje tudi jubilejni zbornik ob petdesetletnici priključitve (večjega dela) Primorske k Sloveniji (Valentinčič, 1997).⁸

Politično raznobarvne odnose do slovenske matice so v italijanskem zamejstvu obravnavali še Adrijan Pahor (1993), Bruna Ciani (1993), Nadja Maganja (1994; 1999, 81-94), Aleš Breclj (1994), Piero Purini (1995), Gorazd Bajc (1996/97; 1999a, 577-594; 1999b, 109-128), Sandi Volk (1998, 87-109) in Erik Dolhar (2002); veliko teh del je bilo objavljenih med "belimi priročniki" tržaškega Krožka za družbena vprašanja Virgil Šček. "Temno stran" vplivanja slovenskega totalitarnega sistema na Primorje na podlagi novo dostopnih virov razkriva Ivo Jevnikar, ki je tudi

5 Do 1989 izdanih vsaj sedem zvezkov. Prim. še: Gradišnik, Šušmelj, 1996 in dokumentarni del tematske številke "Talijanski iredentizam i jadransko pitanje" (1975).

6 Glede diplomatskih prizadevanj za spremembo meja in v naslednjih desetletjih za ustrezen položaj manjšin je v Enciklopediji Slovenije treba primerjati še gesta o odnosih z vsemi našimi sosednjimi državami in narodi.

7 Knjižne objave: Gombač, 1993; 2002; Pirjevec, 1995; Gombač, 1996; Troha, 1998; 1999; Kacin-Wohinz, Pirjevec, 2000.

8 Za našo temo so tu najbolj zanimivi prispevki Metke Gombač *Slovensko primorje 1944-1947*, Borisa M. Gombača *Slovensko-italijanski odnosi*, Mirana Komaca *Kronologija*, Nevenke Troha *STO – Svobodno tržaško ozemlje* ter Milana Pahorja *Slovinci v Italiji*.

avtor preglednega članka o brezobzirnem in sektaškem partijskem ravnanju (od pobojev v prvih povojnih letih vse do monopolnega prisvajanja matične pomoči) (Jevnikar, 1993, 83-89; 1998a, 248-258, 746-758). Prezreti ne smemo za našo temo relevantnih podatkov, objavljenih v biografijah voditeljev zamejskih Slovencev.⁹ Oznaki prvega povojnega desetletja je sklepni del svojega poročila namenila tudi Slovensko-italijanska zgodovinsko-kulturna komisija (Kacin-Wohinz, Troha, 2001).

Za avstrijski sektor so z nekaterimi novejšimi objavami (tudi o povojni diplomatski zgodovini tu še Bogo Grafenauer (1994), Janko Pleterski (2000), Dušan Nečak (1985), Teodor Domej (1996, 86-165), Avguštin Malle (1998, 494-519) in Janez Stergar (1987; 2001, 43-86)¹⁰). Pomemben rezultat je dalo sodelovanje Američana Thomasa M. Barkerja s koroškim slovenskim zgodovinarjem Andrejem Moritschem (Barker, Moritsch, 1984). Upoštevati pa je treba tudi objavljene raziskave mednarodnih pravnikov, politologov in drugih družboslovcev.¹¹ Zlasti omenimo posthumno izdano knjigo *Slovenska zunanje-politična razpotja* diplomata Matjaža Jančarja, ki je posebno podrobno razčlenil strukturo in zgodovino slovensko-avstrijskih odnosov ter povojni razvoj in nerešena vprašanja strategije Slovenije do njenih manjšin v sosednjih deželah (Jančar, 1996; J. T.,¹² 1994, 44-125¹³). Slovensko-avstrijska komisija še ni pripravila svojega poročila o skupni zgodovini.

Ne preseneča, da primerjalno najmanj publikacij obravnava odnose ob slovensko-madžarski meji (prim. npr. Devetak, Joč, 1987).¹⁴ V sprehodu med naslovi opravljenih raziskav opozorimo še, da so premalo znane neobjavljene diplomske in magistrske naloge na družboslovno-humanističnih fakultetah ljubljanske in mariborske univerze; nekatere so se ukvarjale prav s tematiko, ki jo obravnavamo v tem referatu (prim. npr. Benko, 1975; Pavletič, 1982; Nemeč, 1988; Roblek, 1988).

Od konca boja za nove meje sredi petdesetih let 20. stoletja lahko govorimo o klasičnih razmerjih pri povezovanju Slovenije z njenim zamejstvom. Ob nepregledni množici raziskav o posameznih delih zamejstva¹⁵ ter najrazličnejših vidikih pretek-

9 Ne da bi našteval v leksikonih strnjene ali v najrazličnejših drugih publikacijah objavljene biografije, za primer navedem: Rutar, 1999 (v seznamu literature navajam ovojni naslov, saj sta "uradni" naslov in CIP zavajajoča in omejena na čas 1927-1941). Znanega protifašista in povojnega voditelja projugoslovanskega tabora tržaških Slovencev, dr. Jožeta Deklevo, je maja in junija 1945 v svojih ljubljanskih zaporih "kovala" Ozna ...

10 Prirejeno objavlja tudi *Svobodna misel* (25. 1. - 8. 3. 2002).

11 V novejšem času npr.: Jesih, 1994, 228-234; Bohte, Štrk, 1997, 601-630; Devetak, 1999; Jazbec, 2000, 33-67; Kristen, 2000, 95-114; Jesih, 2003.

12 Matjaž Jančar.

13 Posebna vrednost knjige je v njenem pričevanjskem značaju, pomanjkljivost za braleca pa odsotnost znanstveno kritičnega aparata.

14 V tem zborniku sta za našo tematiko zlasti relevantni poglavji: Silvo Devetak, *Sodelovanje z matico – pogoj za napredek narodnosti*, ter: Rudolf Joč, András Bertalan Székely, *Slovenska narodnost na Madžarskem in sodelovanje Madžarske z Jugoslavijo (SR Slovenijo)*.

15 Spet naj bračvevo radovednost zadovoljimo le z napotkom na pregledne članke v Enciklopediji

lega in sodobnega življenja manjšin se je nabralo tudi kar nekaj strokovne literature o različnih oblikah čezmejnega povezovanja in pomoči. Spet naj brez podrobnega naštevanja in označevanja posameznih del omenim le sama po sebi zgovorna imena najbolj opaznih avtorjev, največ med njimi zgodovinarjev: Drago Druškovič (1975, 429-437), Ivo Murko (1975, 336-368), Tone Zorn (1977, 25-46;¹⁶ 1978, 50-98), Dušan Nečak (1977, 22-37),¹⁷ Teodor Domej (1981, 223-226), Silvo Devetak (s sodelavci) (1981, 26-51;¹⁸ 1986, 245-254), Vera Klopčič (1983; 1985a; 1985b, 1986), Bogo Grafenauer (1986, 21-29; 1987, 28-38;¹⁹ 1993, 167-187) Boris Pahor (1987, 134-148; 2002, 13-18), Pavel Stranj (1992, 165-182), Miran Komac (1992, 670-681), Milan Bufon (1995), Janko Malle (1996, 35-44), Irena Šumi (2000), Marija Jurić Pahor (2000), Igor Grdina (2000/01, 273-292²⁰) ter nekateri drugi, ki jih bomo še omenili v nadaljevanju.

Od Avstrijcev sta se posebej z manjšinskim vprašanjem v naših bilateralnih odnosih po drugi svetovni vojni ukvarjala Otmar Höll (1988, 205-251) in Hellwig Valentin (1997, 303-334).²¹ Večkrat je bil osvetljen pomen manjšin v regionalnem povezovanju v okviru delovne skupnosti Alpe-Jadran, pri čemer je RS vseskozi igrala pomembno vlogo (Novak Lukanovič, 1994; Novak Trampusch, Anderwald, 2000). Obravnavan je bil tudi pomen "najnižje" ravni sodelovanja prek meje, "neposredni spontani osebni stiki prebivalstva", ki pa so velikokrat lahko tudi najpomembnejši (prim. Mejak, 2002, 149-180).

Slovenski odnos do zamejstva v jugoslovanskem obdobju od konca "boja za meje" oziroma od konca mirovnih pogajanj po drugi svetovni vojni lahko metodološko proučujemo in prikazujemo na več načinov. Pred leti sem predstavil razdelitev tematike na več plasti: 1) načelna opredelitev odnosa oziroma obveznosti do slovenskega zamejstva (na primer v dokumentih vladajoče partije in "množičnih" ali "družbenopolitičnih" organizacij, v ustavah, v skupščinskih dokumentih); 2) obravnava slovenskih zamejcev v praksi državnih in paradržavnih organov Ljudske oziroma Socialistične republike Slovenije (zlasti "sisi" 1974-1989); 3) praktični odnos zveznih oblasti do položaja zamejskih Slovencev v neposrednih stikih z njimi, v bilateralnih odnosih z Italijo, Avstrijo in Madžarsko ter v mednarodnih organizacijah; 4)

Slovenije, kjer je navedena tudi najbolj relevantna starejša literatura; v ES pa je tudi mnogo podrobnih gesel z zamejsko tematiko: Grafenauer, Stergar, Malle, 1991, 290-304; Olas, Munda-Himók, 1995, 146-149; Jesih, 1997, 259-260; Pirjevec, Kacin-Wohinz, 1997, 260-294.

16 V slovenščini objavil *Slovenski vestnik*, 31. 3. - 1. 9. 1978.

17 Izšlo tudi v angleščini, francoščini in nemščini.

18 Prevod v nemščino: Devetak et al., 1981, 52-82.

19 Objavljeno tudi v *Sodobnost*, 12/1986, 1107-1118.

20 Nemška izdaja leta 2000.

21 Valentin je avtor še več (tudi neobjavljenih) referatov na to temo; mdr. na zborovanju avstrijskih sodobnih zgodovinarjev jeseni 2001 v Celovcu, ko sem sam predstavil koreferat *Slovenia as a Protectress of the Carinthian Slovenes* (v tisku).

kako so skupno podobo odnosov republike in federacije do slovenskega zamejstva dopolnjevali nedržavni subjekti ("civilna družba"); 5) glavne razlike v obravnavanju delov slovenskega zamejstva v posameznih sosednjih deželah in državah; 6) značilne spremembe obravnavanega odnosa v krajših podobdobjih.²² V okviru tega referata lahko navedem nekaj oznak za navedene segmente in nekaj argumentacije za posplošitve.

Ugotovimo lahko, da ob vsem gostobesedju glede idealnega urejanja mednarodnih odnosov znotraj Jugoslavije KPJ/ZKJ in KPS/ZKS po koncu boja za meje v svoje najpomembnejše dokumente nista zapisali prav veliko o odnosu do zamejstva. Podobno to velja za jugoslovanske in slovenske ustave. Transformacija programa Zedinjene Slovenije v opredelitev (in vzdrževanje) "enotnega slovenskega kulturnega prostora" je bila prepuščena predvsem SZDL kot dedinji OF in tribuni republiške skupščine.

Za partijo je bila šola s tržaškim slovenskim proletariatom ter z neslavnim koncem "fratellanze" in "titinske" partije v STO na volitvah junija 1949 grenka strelitev (prim. npr. Pahor, 1984; Grafenauer, 1984, 627-637; Babič, 1982; Blažič, 1992, 28-44²³), za slovensko šolstvo v Italiji pa je kominformski odmev pomenil pravo katastrofo. V Porabju si manjšina po kominformskem "družinskem sporu" nikoli več ni opomogla od represalij madžarskih komunističnih oblastnikov (razselitev večjega števila slovenskih družin v notranjost Madžarske je ostala večinoma trajna). Na Koroškem so slovenski komunisti leta 1948 skoraj brez izjeme potegnili s KPJ/KPS, ob sklenitvi pariškega dogovora o ohranitvi predvojnih avstrijskih meja junija 1949 pa je "vsak dejal, da nas je SZ prodala za 150.000.000 dolarjev."²⁴ KPA po podpisu Avstrijske državne pogodbe (v nadaljevanju ADP) in odhodu sovjetskih zasedbenih čet leta 1955 ni bila več realna politična sila. Do tedaj je iz Ljubljane že prišlo obvezujoče navdilo, naj se vsaj zamejski voditelji v Avstriji in Italiji pridružijo socialističnima strankama kot najbolj "naprednima".

Na 7. kongresu ZKJ v Ljubljani 1958 so v svoj novi program v poglavju "Naloge zunanje politike socialistične Jugoslavije" zapisali načelo "dobrih sosedskih odnosov z vsemi sosednimi deželami ne glede na družbene in politične razlike med Jugoslavijo in temi deželami, kakor tudi ne glede na njihov odnos do obstoječih blokov".

22 Delitev sem uporabil v referatu, ki ga v nadaljevanju deloma povzemam: *Položaj zamejskih Slovencev po določitvi državnih meja 1947 oz. 1955 v dejavnosti republike Slovenije in jugoslovanske federacije*. Besedila mi ni uspelo pripraviti za objavo v Zborniku prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994) (Grafenauer et. al, 1995). Pač pa sta v zborniku dva prispevka neposredno povezana z našo temo: Rudi Čačinovič: *Vloga Slovenije v zunanji politiki jugoslovanske federacije*, ter Boris M. Gombač: *Svobodno tržaško ozemlje kot poskus večnarodne države (1947-1954)*.

23 Še posebej strani 40-41.

24 Tako 21. junija 1949 zapis v dnevniku pokrajinske partijske grupe za Slovensko Koroško (AINV, 1). Omenjeni dnevnik bi si v celoti zaslužil komentirano kritično izdajo.

Glede manjšin pa je – po izkušnjah trinajstletnega vodenja države – od tedaj v programu veljalo: "Jugoslovanske narodne manjšine v sosednih deželah kakor tudi druge manjšine so lahko eden izmed močnih virov medsebojnega prijateljstva in meddržavnega sodelovanja, če vodimo do njih pravilno politiko, če so jim zagotovljene demokratične pravice in omogočeno ustanavljanje institucij, ki jim lahko zagotovijo svoboden nacionalni, kulturni in gospodarski razvoj kot svobodnim in enakopravnim državljanom teh dežel. Zvezi komunistov Jugoslavije je tuja sleherna misel, da bi urejala manjšinska vprašanja z nasilnim spreminjanjem meja. ZKJ se zavzema za enakopravne, demokratične, kulturne in ekonomske pravice manjšin v svoji deželi, kakor tudi jugoslovanskih manjšin v drugih deželah." (Program ZKS, 1975, 72-73; Morača, Stojanović, 1986, 404)

Edvard Kardelj se je v pripravah na 8. kongres ZKJ 1964 zavzel za "normalne komunikacije manjšine z lastnim narodom". Če izpustimo naslednjih nekaj zveznih in republiških kongresov, lahko ugotovimo, da je ta normalizacija do 8. kongresa ZKS leta 1979 privedla že vse do načela o "manjšini – subjektu". Takole je zapisano: "Pomoč Slovincem v zamejstvu je obveznost celotne družbe in vseh njenih dejavnikov; naloga zveze komunistov pa je, da to pomoč spodbuja na kulturnem, prosvetnem, znanstvenem, gospodarskem in drugih področjih. Razvijanje takega sodelovanja se mora vključiti v redno delovanje vseh dejavnikov samoupravne organizirane družbe. Pri tem je potrebno upoštevati načelo, da so slovenske narodnostne skupnosti v Avstriji, Italiji in na Madžarskem subjekti, ki se v prizadevanjih za lastni obstoj in razvoj samostojno opredeljujejo." (VIII. kongres, 1979, 922-923; prim. Devetak et al., 1981, 32-38)

Kot rečeno, je partija precej svojih po vojni privzetih pristojnosti glede zamejstva postopoma prepustila drugim, zlasti SZDL in državni upravi (prim. Jančar, 1996, 246). Sledila pa je še idejnemu razvoju v zamejstvu, vpetosti manjšinskega vprašanja v bilateralne odnose in pripravljala napol zaprte problemske razprave, kot je bila sredi osemdesetih let denimo "Razredno – nacionalno", tudi z referatom Silva Devetaka "Problemi povezovanja s Slovenci v zamejstvu ...". Zadnje desetletje obstoja je ZKS na svoje manifestacije (na primer kongrese, pa tudi pogrebe partijskih oziroma državnih voditeljev) vabila tudi krščanskodemokratske organizacije zamejskih Slovencev, in ne le "napredno" oziroma levičarsko orientiranih.

Določbe o odnosu do zamejstva iz programa ZK 1958 še niso prišle v nove ustave leta 1963. Če se prav spominjam, smo tudi tedanji ljubljanski študentje neposredno prispevali (zlasti poslanec Tone Remc in Mednarodni odbor Skupnosti študentov), da je amandma XXV k Ustavi SRS 27. decembra 1971 vpeljal obvezo, da delovni ljudje in občani SRS "izpolnjujejo dolžno skrb in se zavzemajo za ureditev položaja slovenske narodne skupnosti v zamejstvu in Slovencev v tujini". Amandma XLIX je nadalje določal, da SRS "razvija politične, ekonomske, kulturne in druge odnose z drugimi državami in mednarodnimi organi in organizacijami, ki imajo

pomen za položaj in razvoj slovenskega naroda ter slovenskih narodnosti v zamejstvu" ... Ustava SRS iz 1974 je določilo o "dolžni skrbi" povzela v svojem 2. členu, vsebino amandmaja XLIX pa v 317. členu (Stergar, 1989b). Zvezna ustava iz leta 1974 je glede zamejstva le v temeljnih načelih zapisala, da se SFRJ "zavzema za spoštovanje nacionalnih manjšin, všteti pravice delov jugoslovanskih narodov, ki žive kot nacionalne manjšine v drugih državah" (Ustava SFRJ, 1974, 16).

V času spreminjanja družbene ureditve v Sloveniji, popravljanja zadnje socialistične ustave, pripravljanja osamosvojitvenih dokumentov ter prve ustave samostojne RS se o odnosu do zamejstva ni razvila vsebinska razprava. Tistim, ki smo predlagali samostojen, podrobneje strukturiran ustavni člen, ostaja "tolažba", da smo tako vsaj preprečili še večje kleščanje zadevne formulacije v prvi ustavi RS (Stergar, 1989a; 1989c, 30; 1990, 31). V "osamosvojitvenih dokumentih" je kljub posamičnim protestom ostalo določilo o nadaljnjem izplačevanju slovenskih pokojnin protifašističnim borcev v zamejstvu.

Jugoslovanska zvezna skupščina je občasno obravnavala tudi zamejska vprašanja, na primer ob pripravi ali ratifikaciji mednarodnih pogodb (zlasti ADP 1955, Osimskih sporazumov: podpis 1975, izmenjava ratifikacijskih listin 2. aprila 1977,²⁵ sporazumov o kulturno-prosvetnem in znanstvenem sodelovanju ipd.) ter ob nekaterih poslanskih vprašanjih glede zaostritev s sosedami, ki niso spoštovale manjšinskih pravic.

Podobno, le da v večji meri in v okviru njenih pristojnosti je bilo s slovensko skupščino. Na začetku sedemdesetih let je dobila podkomisija za manjšinska vprašanja (vodil jo je Silvo Devetak, sicer sekretar tedanje "Brajnikove" komisije za mednarodne odnose). Podkomisija je obravnavala obširen predlog konkretnih ukrepov za pomoč zamejstvu (osnutek sem pripravil podpisani kot predstavnik Skupnosti študentov), ki pa v plenumu ni bil sprejet ali na njegovo sejo sploh ni bil uvrščen. V javnosti sta odmevali vroči skupščinski razpravi ob nastopu zveznega sekretarja za zunanje zadeve Mirka Tepavca in na seji ob koroški "vojni za krajevne napise" oktobra 1972. Vse več je bilo poslanskih oziroma delegatskih vprašanj in obravnava mednarodnih sporazumov.

Dne 15. oktobra 1985 je slovenska skupščina obravnavala obširno poročilo o položaju slovenske narodnostne skupnosti v zamejstvu in sprejela ugotovitve, stališča in sklepe, ki bi lahko imeli trajno vrednost (našteti so bili interesi, pravice in dolžnosti SRS kot "matične" države). Sama skupščina se nato ni držala sklepa, da bo "redno, najmanj pa enkrat v posameznem mandatu, celovito obravnavala vprašanje položaja in razvoja slovenske narodnostne skupnosti v zamejstvu" (Stergar, 1989b).

Za obravnavo razvoja odnosov do zamejstva so nedvomno pomembne programske izjave nekdanjih vodilnih jugoslovanskih in slovenskih politikov oziroma držav-

25 Podrobno, z objavo govorov v rimskem, beograjskem in ljubljanskem parlamentu ter z besedili sporazumov, v zborniku: Kolenc, 1977.

nikov. Edvard Kardelj – Sperans, partijski teoretik in zunanji minister v času mirovnih konferenc, se je do svoje smrti vračal k manjšinskim vprašanjem. Leta 1975 sta s predsednikom Josipom Brozom – Titom na Brdu in Strmolu gostila avstrijskega kanclerja Kreiskega in ga nista odvrnila od sprejema sedmojuljske (protimanjšinske) zakonodaje ter ugotavljanja manjšine v Avstriji. Čez leto dni je Kardelj na Brionih uredniku avstrijskega lista Profil v daljšem intervjuju izjavil, da se Kreisky "takrat niti ni dokončno izrekel o nobenem vprašanju niti ni vzel nase kakršnekoli obveznosti. Vendar pa so pogovori potekali v takem duhu, da smo pričakovali večji rezultat ..."²⁶

Ko pozitivnih rezultatov za manjšino ni bilo niti čez nadaljnji dve leti, so na hermetično zaprti skupni seji predsedstva CK ZKJ in predsedstva SFRJ v Karadjordjevu 19. septembra 1978 sklenili, da v interesu ljubega miru oziroma razvoja sosedskih odnosov Avstrijcev in drugih sosedov ne gre preveč dražiti z manjšinskim vprašanjem in da je nekako treba pomiriti domače in zamejske nezadovoljnejše. Kardelj je v razpravi med drugim dejal: "Ja sam, za sebe, več duže vremena uveren da naša manjinska politika predstavlja jednu od najneproduktivnijih i najneuspešnijih tačaka naše spoljne politike." Po Brozovem priporočilu, da se je treba glede koroškega spora z Avstrijci obnašati "fleksibilnije", je Kardelj menil, da italijanskim obiskovalcem niti ne bi bilo treba omenjati slovenske manjšine, saj po srečanju tako ali tako "osećaju određenu moralnu odgovornost prema toj nacionalnoj manjini, a s druge strane, tako ne izazivaš nikoga. Inače, ne znam što mi možemo drugo da uradimo? U rat zbog manjine ne možemo da idemo."²⁷ V vojno res nihče ni šel; da pa od tedaj ni bilo več niti ene diplomatske note Avstriji, so opazili in objavili sami Avstrijci.²⁸

Avtorizirano oziroma redigirano besedilo Brozove in Kardeljeve razprave je nato 6. oktobra 1978 na zaprti seji CK ZKS prebral (!) slovenski partijski predsednik France Popit. V razpravi so slovenski tovariši dodali napotek, "da mora manjšina kot samostojen subjekt v boju za uveljavljanje svojih pravic iskati zaveznike v naprednih silah večinskega naroda, ne pa se zanašati zgolj na podporo matičnega naroda" ...²⁹ Čez mesec dni so odgovornemu uredniku mariborskega Večera Srečku Paniču, ki je dolga leta prizadevno spremljal in prizadeto komentiral položaj zamejskih Slovencev, lokalni partijski aparatčiki sporočili, da bo odstavljen "zaradi nepridržavanja

26 Cit. po objavi v zborniku: Brglez et al., 1984 in 1985², 16.

27 Na navedeno Kardeljevo izjavo sem prvič opozoril na omenjenem posvetu SAZU leta 1994, objavil pa v članku: *Identiteta in manjšina, zavest in odnosi z matiko. Nekaj uvodnih tez na posvetu Sveta slovenskih organizacij v Gorici 24. 4. 1998* (Stergar, 1998, 48). Povzemam tudi v cit. razpravi (Stergar, 2001a).

28 Prim. cit. zbornik v uredništvu Otmarja Hölla (1988).

29 Po pisnem dovoljenju beograjskih oblasti so mi v drugi polovici 80. let kot specializiranemu raziskovalcu omogočili vpogled v zapisnike omenjenih sej v tedanjem Arhivu CK ZKS, dovolili izpisovanje, ne pa tudi kopiranja; gradivo danes brani distocirana enota Arhiva Republike Slovenije v Ljubljani.

linije Karadjordjeva".³⁰ Čeprav ta "linija" široki javnosti ni bila nikoli razodeta, smo jo lahko občutili tudi v praksi Inštituta za narodnostna vprašanja.

Uveljavljanje "novih političnih linij" (doma in nato v zamejstvu) na vsake toliko časa se v podrobnostih izvedbe danes lahko zdi zabavno (prim. Stergar, 2001a, 64-65). Tedaj – zlasti v zgodnjih letih obravnavanega obdobja – je šlo marsikomu za nohte, za goło eksistenco. Celó najbolj izpostavljeni vodilni aktivisti v zamejstvu so prevečkrat postali lutke v rokah visoke jugoslovanske politike, doživeli velika človeška razočaranja in ponižanja od političnih eksperimentatorjev ali njihovih emisarjev.

Odkar so odprte slovenske oziroma jugoslovanske meje sredi šestdesetih let postale dejstvo ter je slovenski partijski "liberalizem" časovno sovpadal s pretresi v zahodni Evropi in "praško pomladjo" leta 1968, je bila v javnosti večkrat kritizirana neuspešnost državne politike do zamejstva. Kritike so postale izrazitejše na začetku sedemdesetih po velikonemških in neonacističnih orgijah na Koroškem jeseni 1970 (ob 50-letnici plebiscita) in jeseni 1972 (ob podíranju novih dvojezičnih krajevnih napisov); decembra 1970 je bila tudi izsiljena odpoved oziroma prestavitev obiska jugoslovanskega predsednika v Italiji. Z ustavnimi spremembami 1973/1974 je prišlo do "podružbljanja" zunanje politike ter prenosa določenih funkcij in pristojnosti na federalne republike.

V tem okviru lahko obravnavamo tih prehod od več kot stoletje veljavnega državnega programa Zedinjene Slovenije v politiko preseganja mej in razvijanja "enotnega (oz. skupnega) slovenskega kulturnega prostora". V osemdesetih letih je bilo znotraj SZDL in ob njej formuliranih več programskih dokumentov o pomoči zamejstvu (na primer 19. novembra 1985 "Nekatere usmeritve predsedstva RK SZDL ob razpravi o položaju ..."). Vsaj na novogoriškem in blejskem zasedanju Plenuma kulturnih delavcev OF (1985 in 1986) pa so se k razpravi o skupnem slovenskem kulturnem prostoru priglasili tudi predstavniki civilne družbe in seveda zamejci sami.

"Novogoriško sporočilo" med drugim razglašá: "Ideja skupnega kulturnega prostora povezuje zainteresirane ne glede na njihovo politično, idejno, versko ali kakšno drugo pripadnost, če te razlike niso ovira za skupno pripadnost slovenski etnični skupnosti, njeni kulturni identiteti in ciljem njenega kulturnega razvoja. Plenum kulturnih delavcev OF tudi pri uveljavljanju načela skupnega kulturnega prostora izhaja iz duha izvirnih določil OF slovenskega naroda in si bo še naprej prizadeval za duhovno združitev vseh Slovencev ... Plenum izrecno poudarja, da ideja skupnega kulturnega prostora ne more vsebovati nikakršnih ozemeljskih zahtev, nobene zahteve po spremembi obstoječih meja ali kakšnih drugih ozemeljskih zahtev ..." Zbovalci so ponovili omejitve: "V okviru skupnega slovenskega kulturnega prostora ni

30 Tako Janez J. Švajncer v pismu bralca v ljubljanskem časniku *Delo* (4. 11. 1989).

mogoče vključevati posameznikov in skupin, ki so v času NOB zakrivali narodno izdajstvo s tem, da so krivi krvavih vojnih zločinov, ter ljudi, ki aktivno delujejo proti politiki SFRJ in SR Slovenije, s čimer se sami odrekajo zvezi z matičnim narodom." Nekdanji izpostavljeni "zoprnik" – Rimskokatoliška cerkev – tu ni bil več "izobčen".

Zgodovinar Vasilij Melik je v Novi Gorici menil, "da ni razloga, da bi se odpovali programu Zedinjene Slovenije, ki nas spremlja že več kot 150 let, geslu, ki nas je vodilo v vseh najpomembnejših časih naše novejšje zgodovine. Težav njegovega uresničevanja smo se vseskozi zavedali, pa ga zato nismo opustili. Prirejali smo ga razmeram. Gotovo nas vežejo državne meje in mirovne pogodbe, ki smo jih podpisali in jih priznavamo. Toda meje niso vse. V programu Zedinjene Slovenije je izražena naša težnja po skupnosti, ki presega državne meje, misel na slovensko celoto, težnja po napredku in dvigu vsega slovenskega naroda in vsakega njegovega dela." (Melik, 1986, 15-20)

Desetletje prej (a še vedno dve desetletji po podpisu zadnje mirovne pogodbe, ki je opredeljevala slovenske državne meje) je na seminarju slovenskega jezika, literature in kulture (1974), ki je bil tudi ena prvih združevalnih aktivnosti v slovenskem prostoru, drug zgodovinar z ljubljanske filozofske fakultete, Metod Mikuž, rekel in objavil zelo "samosvojo" misel, na katero pri kom drugem nisem naletel in jo zato posebej navajam: "Naj bo komurkoli prav ali ne prav, obveza po Združeni Sloveniji za nas ostane. Nikdar ne bomo zaradi te sprožili tretje svetovne vojne, Združeno Slovenijo pa bomo uresničili. Če ne naša generacija, pa tista in tiste, ki prihajajo in bodo prihajale za nami." (Mikuž, 1974, 143-159) Je pokojni prof. Mikuž morda slutil 1. maj 2004?

Uveljavljanje načela o enotnem slovenskem kulturnem prostoru je v praksi pomenilo tudi prve uradne sprejeme (recimo jim) "konservativnih" zamejskih organizacij na pogovore z ljubljansko vlado in spremenjen odnos do njihovega narodnega delovanja; 1971 je na primer slovenske dotacije prvič dobila Krščanska kulturna zveza v Celovcu. Novejše raziskave sicer potrjujejo, da so nekatere katoliške zamejske skupine prejemale pomoč iz matice že od petdesetih let, a je to po medsebojnem dogovoru ostalo prikrito širši javnosti in oblastem sosednjih držav (Jančar, 1996, 236-237; Stergar, 2001a, 63-64). Da pa so "napredne" oziroma levičarsko usmerjene zamejske organizacije vse do leta 1990 v očeh uradne Ljubljane ostale nekako "bolj naše" in s tem deležne več pomoči, ni dvoma (Jančar, 1996, 257-259; Jevnikar, 1998a, 254, 258).

Ljudje, ki so v povojnih desetletjih partiji držali ogledalo in oporekali naivnemu upanju, da bo prevlada socializma v sosednjih deželah rešila tudi manjšinska vprašanja, se upirali nacionalnemu nihilizmu in nasprotovali poskusu ideološkega discipliniranja ali izključevanju manjšincev, so bili do tedaj v Sloveniji že nekako potisnjeni v kot (Albert Rejec, Lojze Ude, Lavo Čermelj, pozneje še skupini okrog revij *Prostor in čas* ter 2000) (prim. npr. Blažič, 1992, 39), v zamejstvu pa deležni

posebne obravnave matičnih obveščevalcev, varnostnikov in carinikov (denimo Boris Pahor, Alojz Rebuľa, Vinko Beličič) (Pahor, 1969, 239-242).³¹

V drugi polovici sedemdesetih in v osemdesetih letih pa je zamisel o enem slovenskem kulturnem občestvu prerasla še v načelo o (splošnem) skupnem slovenskem prostoru, katerega izvedba je vključevala tudi finančne podpore in druge mehanizme za ustanavljanje mešanih gospodarskih podjetij v zamejskem prostoru. Te naj bi poleg gospodarskega razvoja zamejskih krajev samostojno zagotavljale materialno osnovo za delovanje manjšinskih organizacij ter zavodov. Z naložbami v zamejstvo si je Slovenija že pred dolgimi leti odpirala gospodarsko pot v EGS ali v Efto, in je bila torej korist večstranska. Vsaj naj bi bila, če ne bi večina mešanih firm shirala že do slovenske osamosvojitve (Sima, 1990; Jančar, 1996, 270).

Ob evoluciji načel o pomoči zamejstvu smo že kar nekaj rekli tudi o njihovi izvedbi v praksi slovenskih državnih in paradržavnih organov. Zlasti od uvedbe "sivov" z ustavo 1974 je popoln pregled skoraj nemogoč. Finančna sredstva in druge oblike pomoči so poleg vladnih resorjev in SZDL zamejstvu namenjali tako kulturniki, šolniki kot otroško varstvo, športniki in gospodarska zbornica. Ob financiranju prek bolj ali manj posrečeno izbranih predstavniških oziroma osrednjih organizacij v zamejstvu je odhajal del pomoči "projektno", neposredno med dajalci in prejemniki v manjšinski "bazi", "terenu".

Nad vso to paleto čezmejnih odnosov so družno bedele jugoslovanske zvezne in slovenske varnostne službe (da o njihovih kolegih iz sosednjih dežel ne govorimo). Danes ni več tabu tema, koliko slovenskemu režimu neprijetnih ljudi v italijanskem oziroma anglo-ameriškem delu Primorske so v letih 1945-49 oznovski agenti ubili ali pa ugrabili in jih je po zasliševanjih za vedno "vzela megla" (Jevnikar, 1998a, 249-250, 254-256; Troha, 1999, 195-196).³² Oblasti so ves čas preprečevale tudi prost vnos manjšinskega tiska, ker je bil "v jezikih jugoslovanskih narodov in narodnosti". V navezi z bankrotnimi makroekonomisti so z razvpitimi depozitnimi uredbami še v osemdesetih letih za dolge mesece močno priprle pretok ljudi čez "najbolj odprto mejo v Evropi".

S stališča prepletenosti uradne skrbi za manjšine in obveščevalne dejavnosti bi bilo zanimivo primerjati poklicne poti vrste nosilcev javnih funkcij in hkrati delivcev pomoči zamejstvu. Preveč izmed teh uradnih skrbnikov je zlasti neprizadeto "uradovalo" ali predvsem čakalo na izpraznjena ambasadorska mesta v toplih eksotičnih deželah.

Zvezne oblasti v Beogradu so same ali prek veleposlaništev v Rimu, na Dunaju in v Budimpešti ter prek generalnih konzulatov v Trstu in Celovcu izvajale zaščitniško vlogo nad slovenskimi manjšinami. Ob korektno opravljenem delu bi bilo na drugi

31 Ponatis v letu 1993.

32 O delovanju obveščevalne službe med manjšino na več mestih tudi Jančar, 1996.

strani mogoče očitati pogosto nedoslednost, nestrokovnost, kampanjskost, zapostavljanje na račun skupnih dobrih sosedskih odnosov in še kak naglavni greh diplomacije. In vse seveda ilustrirati s primeri. Diplomata Jančar ugotavlja, da se je običajna fraza glasila: "Odnosi s sosedi so dobri in se razvijajo ugodno, vendar so obremenjeni z vprašanjem položaja slovenske (ali katere druge) manjšine." (Jančar, 1996, 247)

Glede na mednarodnopravno oziroma bilateralno zaščitenost bi veljalo vsaj za Tržaško pokrajino pohvaliti uspešno redno sestajanje mešane komisije za izvajanje Posebnega statuta k Memorandumu o soglasju iz leta 1954 (prim. Murko, 1975) (kontaktni komite s Koroško iz poznejšega časa ni primerljiv!). Sem bi morda veljalo uvrstiti tudi "zvezno" podporo mednarodni konferenci o manjšinah v Trstu 10.-14. julija 1974 (Jeri, 1975; Stergar, 1993). Osimski sporazumi celotni slovenski manjšini v Italiji niso prinesli kaj posebno pozitivnega, in še to je na svojo roko izsilil slovenski vodja jugoslovanske pogajalske skupine Boris Šnuderl.³³ Ves jugoslovanski pritisk in mednarodni prestiž pa od "rimskih mlinov" ni mogel izsiliti sprejetja globalnega zaščitnega zakona za Slovence ter približanja njihovega pravnega položaja južnotirolskemu niti ne resničnega priznanja zgodovinske navzočnosti Slovencev v Videmski pokrajini ali na primer izvedbe lastnega italijanskega zakona v slovenskih televizijskih oddajah iz Trsta (1975) ter ustaviti plaza žaljivih sodnih postopkov proti prof. Samu Pahorju.³⁴ In to v obdobju vlad italijanskega levo-sredinskega bloka in delovanja enotne delegacije vseh frakcij Slovencev v Italiji.

Jugoslavija kot najpomembnejša sopodpisnica ADP od svoje severne sosede ni mogla izterjati vestnega izpolnjevanja manjšinskih določb 7. člena. Kljub občasnim kampanjam z diplomatskimi notami in demonstracijami, govorom predsednika države, "ročljanju s sabljo" obrambnega ministra, poskusom posredovanja prek socialistične solidarnosti ter publicistični "internacionalizaciji" nikoli ni izpeljala napovedane internacionalizacije po 30. in 35. členu ADP in problemov nikoli ni uvrstila na dnevni red Generalne skupščine OZN, kjer naj bi (seveda zelo teoretično!) imela za seboj glasovalno večino neuvrščene. Tako na Koroškem kljub 5. odstavku člena 7 v senci še vlada Heimatdienst. Avstrija je do konca jugoslovanskega obdobja obravnavala štajerske Slovence kot "pomoto v 7. členu" in uspešno izvajala erozijo veljavnosti tega člena (ki so jo že pred tremi desetletji ugotavljali prof. Pleterski in še kdo). Jugoslaviji erozije ni uspelo ustaviti ne ob odpravi obveznega dvojezičnega šolstva, ne ob plebiscitnih orgijah, ne ob "Ortstafelkriegu", ne ob ugotavljanju manj-

šine in ne ob reformi šolstva proti volji manjšine v smer apartheida. Ob koncu Jugoslavije so na kakem bilateralnem sestanku Avstrijci že sami načenjali manjšinsko vprašanje, jugoslovanska delegacija pa se ni držala uveljavljene prakse poprejšnjih konzultacij s predstavniki manjšin.

Primer (ne)uspešnosti prepričevanja Madžarske v obdobjih tesnega sodelovanja v duhu proletarskega internacionalizma ali pa ob "lagerskih" bojih in izobčenjih bi spet zaslužil posebno obravnavo. Počasnost sledenja pozitivnemu slovenskemu zgledu pri uvedbi obveznega dvojezičnega šolstva v Prekmurju je dolgo časa bolj spominjala na željo po "evtanaziranju" porabskih Slovencev v zamreženem področju kot pa po njihovi ohranitvi in prostem razvoju.

Retrospektivno se zdi, da so bili kar številni poskusi Jugoslavije za univerzalno in regionalno kodifikacijo manjšinskega prava prej priložnost za bahanje z lastno "vzorno ureditvijo" manjšinskih vprašanj in priložnost za osebno uveljavljanje posameznih "specialnih svetnika saveznog sekretara za zaščito manjina i balkansku suradnju". Slovenski zamejci bodo od vsega tega (seminarji Ljubljana 1965, Ohrid 1974, Brdo, komisije in podkomisije OZN, Helsinška deklaracija 1975 in nato drugi dokumenti KEVS, berlinska konferenca komunističnih partij 1976, že 1990 Pentagonala ...) morda imeli kaj koristi v prihodnosti, do zdaj je skorajda niso.

Tudi pri narodnih manjšinah velja, da je najbolj pristno in najbolj trajno neuradno sodelovanje med samimi ljudmi, med interesnimi in poklicnimi združenji ter organizacijami na osnovni ravni. V zavesti, da izpuščam marsikoga, naj navedem vsaj znane mi dele "civilne družbe", ki so v obdobju po drugi svetovni vojni dejavno dopolnjevali zaščitniško funkcijo slovenske države do njenih manjšin. To so (bili) nekdanji Maistrovi borci, primorski in koroški partizani (slednji tudi s svojim Vestnikom), Kluba koroških Slovencev v Ljubljani in Mariboru s kontinuiranim delovanjem od 1928 (prim. npr. Kovačič, Natek, 1988; Stergar, 2003, 29-83; Vrbnjak, 2003), Slavistično društvo in nekatera druga strokovna združenja, Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani (z leta 1925 ustanovljenim predhodnikom Manjšinskim inštitutom ter partizanskim Znanstvenim inštitutom; zato je prav Ljubljana že junija 1965 gostila prvi seminar OZN o pravicah človeka v večnarodnih skupnostih; inštitutska dejavnost in večkrat mačehovski odnos RS kot ustanoviteljice sama po sebi pričata tudi o odnosu do zamejstva) (Stergar, 1995a)³⁵ in nekateri drugi družboslovno-humanistični inštituti (posebno tudi Znanstveno-raziskovalno središče RS v Kopru), filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani (s svojo komisijo za sodelovanje z zamejstvom, seminarji slovenskega jezika in kulture, svojo raznovrstno pedagoško in znanstveno dejavnostjo ter z vrsto oddelkov) (prim. npr. Nečak, 1996, 119-123), ob njej še več drugih visokošolskih zavodov.

35 Krajša prevedena verzija: Stergar, 1995b.

33 To je nazorno opisal v reviji *Mladina* (3. 11. 1994, 25).

34 Premajhno odzivnost slovenskih oblasti in širše javnosti do odločnejših pobud Društva Edinost in Sama Pahorja je ob desetletnici neizvajanja Osimskega sporazuma na svoj hudomušen način sam komentiral v naši družinski spominski knjigi: "Post festum: po množični (1) manifestaciji za Osimo pred Skupščino S. R. Slovenije (2) bo zdaj Slovencev v Italiji bolje. Ali vsaj tako želim – upati pa si ne upam. Samo Pahor – (1) 97 kg Sama Pahorja, (2) 15. 10. 1985 od 12.20 do 12.58."

Tu je nadalje trajno povezovanje v okviru rimskokatoliške cerkve, sodelovanje (pobratenih in drugače povezanih) občin, Skupnost študentov in klubi zamejskih študentov v Ljubljani, sodelovanje tabornikov ter skavtov s primorskimi in koroškimi vrstniki (s koroškimi taborjenji od 1967 – prim. Stergar, 1973, 68-69), Društvo prijateljev zamejskih Slovencev – v ustanavljanju 1969, krog srečanj v Dragi od 1966 (Jevnikar, 1998a, 257), Gašperjeva bralna značka, od 1991 tudi Svetovni slovenski kongres. Opozorim naj na velik delež gesel o zamejstvu od prvega zvezka Enciklopedije Slovenije, v nekaterih drugih leksikonih in priročnikih, na poudarjeno ukvarjanje z narodnostno in zamejsko tematiko v revijah *Prostor* in *čas*, 2000, Celovski zvon in še in še. Zaradi "prevelike" vneme in zvedavosti je kdo izmed nosilcev tega čezmejnega sodelovanja okusil tudi socialistični zapor (med njimi sodnik Franc Miklavčič, publicist Viktor Blažič in pisatelj Drago Jančar).

V svojih raziskavah matične pomoči manjšinam še nisem prišel tako daleč (ali pa sem prišel že dlje od tega), da bi si upal dajati končno sodbo o tem, ali je bila pomoč – posplošeno rečeno – ustrezna po obliki in obsegu, v skladu z vsakokratnimi možnostmi in z najbolj dolgoročnimi interesi dajalca ter tudi prejemnikov, "pravično" razdeljevana med slednje. Brez zlorab in tudi osebnega okoriščanja v materialnem ali kakem drugem pogledu prav gotovo ni šlo. Iz posameznih (čeprav ne maloštevilnih in ne malo pomembnih) dokazanih ali dokazljivih "udbomafijskih" primerov oziroma razširjenosti "Mačkovega imperija" prek zamejstva v zahodno Evropo že vsaj od 1953 še ne bi mogel sklepati na očitno razprodajo nacionalnih interesov, na eno samo veliko prevaro, zgolj "izkazan ignorantski odnos" (Blažič, 1992, 34) ali na "zamejce kot [predvsem ali izključno?] krinko za beg kapitala".³⁶

Znani so stari "južnjaški" očitki o sejmskih sporazumih in mešanih podjetjih kot "slovenačkome švercu" ter novejša srbske fantazije o preteklem jugoslovanskem plačevanju vsakega zamejskega Slovenca posebej. Koroški Heimatdienst in tržaški fašisti imajo preštete vsakega "poklicnega Slovenca" v zamejstvu. Obseg pojava, ki ga je Delo označilo z naslovom "Režimski kurirji so v nahrbtnikih ilegalno spravljali gotovino čez mejo" (Delo, 29. 7. 1994), je bil v devetdesetih letih 20. stoletja nekaj časa pod drobnogledom avstrijskih in italijanskih finančnih in sodnih oblasti; katastrofe večine primorskih slovenskih bančnih zavodov so tedaj pustile trajne negativne posledice na položaj manjšine (Pahor, 2001, 188-198). Brez posledic v zamejstvu menda ni bilo niti "razkritje" mreže nekdanjih pravih in domnevnih udbašev spomladi in poleti 2003.³⁷

Ob vsem tem je jasno, da brez pomoči matice v preteklih desetletjih in danes ne bi bilo – ali ne v taki obliki in obsegu – na primer Stalnega slovenskega gledališča, Založništva tržaškega tiska, Narodne in študijske knjižnice ter SLORI v Trstu, goriškega Kulturnega doma, slovenske šole v Špetru, Kulturnega doma v Reziji, je-

36 Tako se je glasil naslov nadaljevanke v *Delu*, julija 1994.

37 Gre za znani seznam "udba.net" na svetovnem spletu ter za izbor imen v knjigi: Lajovic, 2003.

zikovnih tečajev v Kanalski dolini, Glasbene šole na Koroškem, Mladinskega doma v Celovcu, dvojezičnih otroških vrtcev na Koroškem, tiska (in nato kulturnega doma) porabskih Slovencev – če naštejemo le nekaj primerov in opozorimo, da do leta 1990 ne moremo navajati pomoči štajerskim Slovincem ne drobcem avtohtonih Slovencev na Hrvaškem.

Večkrat sem že ponovil: profesor Grafenauer je kot zgodovinar in kot pričevalec zavrnil ocene, "da je Slovenija po koncu vojne na mirovnihih pogajanjih o novi ureditvi Evrope zaradi socialistične usmerjenosti in ozke politične povezanosti s Sovjetsko zvezo dosegla manj, kot bi mogla pri drugačni družbeni usmerjenosti in povezavi" (Grafenauer, 1989, 403). Sam bi za štiri desetletja po mirovnihih pogodbah moral dejati podobno: ni dokaza, da bi bilo slovenstvo v zamejstvu usihalo predvsem zaradi neučinkovite pomoči komunističnih oblastnikov iz jugoslovanske republike Slovenije. Usihanje se – žal – v večjem delu zamejstva nadaljuje tudi v obdobju demokratične in samostojne slovenske države.

V tem najnovejšem času je zgodovinski interes slovenskega naroda in njegove samostojne države za ohranjanje zamejskih Slovencev opredeljen v 5. členu Ustave RS (z dne 21. decembra 1991), ki posebej obravnava tudi slovenske začasne zdomce; ti se postopno spreminjajo v trajne izseljence. Republika Slovenija tako "skrbi za avtohtone slovenske narodne manjšine v sosednjih državah, za slovenske izseljence in zdomce, ter pospešuje njihove stike z domovino". Ustava jim v Sloveniji omogoča tudi nekatere "posebne pravice in ugodnosti" (v praksi predvsem pri šolanju).³⁸

Trajni pomen naj bi imela tudi Resolucija o položaju avtohtonih slovenskih manjšin, ki jo je državni zbor sprejel 27. junija 1996. Resolucija izhaja iz načela o skupnem slovenskem kulturnem prostoru, zamejske Slovence obravnava kot "dragocen most sodelovanja in dobrega sosedstva" ter kot avtonomen politični subjekt,³⁹ slovensko manjšino v Republiki Hrvaški pa omenja "na področjih vzdolž hrvaško-slovenske državne meje, zlasti v Istri, Gorskem Kotarju in Medmurju".⁴⁰ Med doslej neuresničeni zahtevami resolucije ostaja tudi (ponovno) imenovanje ministra brez listnice za zamejske Slovence.⁴¹

38 Oris obdobja od leta 1990 povzemam predvsem po svojem članku *Zamejski Slovenci* (Stergar, 2001b, 60-62).

39 V čas pripravljanja resolucije je sodil tudi posvet v državnem zboru; strokovno ga je pripravil Inštitut za narodnostna vprašanja (prim. Jesih, 1996). Razgibana strokovna razprava je potekala že na "etničnih delavnicah" sodelavcev specializiranih "manjšinskih" inštitutov (Ljubljana, Rovinj, Trst, Celovec) v Žabnicah 29.-30. 9. 1989 in v Ljubljani 9.-10. 1. 1990 (prim. Šumi, 1990).

40 Rudi Merljak o Slovincih na Hrvaškem in resoluciji pripoveduje: "Sam sem se leta 1996, ko smo v slovenskem parlamentu oblikovali resolucijo o Slovincih v zamejstvu, zelo zavzemal za njihovo vključitev. Takrat so nekateri poslanci in strokovnjaki dvomili o vključitvi Slovencev na Hrvaškem v to kategorijo. Mojemu mnenju pa se je kmalu pridružil nekaj drugih poslancev ..." (Destovnik, 2003, 164).

41 Resolucija je bila poleg Uradnega lista RS št. 35/1996 objavljena še na več mestih. Tu omenimo predvsem objavo v knjigi *Slovenija in manjšine*, ki je že zaradi svojega uvoda več kot le zbirka pravnih virov iz osemdesetih in devetdesetih let 20. stoletja (Jevnikar, 1998b).

Da položaj zamejskih Slovencev ostaja eno osrednjih zunanjepolitičnih vprašanj Slovencev oziroma njihove države, je namreč v novo nastajajoči samostojni slovenski državi potrdila tudi odločitev, da v prvo demokratično izvoljeno Demosovo vlado pomladi 1990 vključijo ministra za Slovence po svetu oziroma zunaj RS (Janez Dular), kar se je ponovilo pri sestavljanju prve Drnovškove vlade (Janko Prunk). Od 1993 so skrb za zamejske Slovence prevzeli (zgolj) državni sekretarji kot vodje posebnega sektorja in nato direktorji Urada Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu⁴² (v sklopu MZZ, s hitro se menjavajočimi se direktorji). Posamezne dejavnosti zamejcev že desetletja podpirajo zlasti vladni resorji za kulturo, šolstvo in znanost, medtem ko koordinacijski svet vlade RS za zamejske Slovence v prvih nekaj letih obstoja ni prav zaživel.

Kritične ocene prakse RS v odnosu do zamejskih Slovencev (in do sosednjih držav) po 1991 izpostavljajo predvsem škodljivo križanje strankarsko-političnih interesov s trajnimi nacionalnimi oziroma državnimi cilji ter pomanjkanje ali prekinitev že utečenih oblik in načinov posredovanja pomoči zamejstvu; od 1995 je dokaj strmo padal delež te pomoči v državnem proračunu. Tržaški zgodovinar Milan Pahor je o tem zapisal: "Nova samostojna Slovenija na začetku svoje poti ni našla pravega državnikega pristopa do vprašanja slovenskih narodnih manjšin v Italiji, Avstriji in na Madžarskem. Slovenci v Italiji so od osamosvojitve Slovenije dalje želeli in zahtevali, naj Državni zbor Republike Slovenije sprejme trdne zakonske obveze v korist Slovencev izven meja domovine. Hoteli so doseči, da manjšina ne bi bila vedno odvisna od vsakodnevne politike in sosedskih odnosov. Matica naj zakonsko utemelji in finančno podpre lastne manjšine." (Pahor, 2001, 188)

Nekateri indici (na primer obseg in način medijskega poročanja, solidarnostnih manifestacij ipd.) kažejo tudi na upadanje zanimanja slovenske javnosti oziroma "civilne družbe" za zamejsko problematiko. Ob protinatovskih in protiglobalizacijskih demonstracijah zadnjega časa bi se lahko vprašali, kdaj so bile v "matici" zadnje manifestacije za pravice zamejskih Slovencev, kadar jim denimo "nosilci tisočletne kulture" dejansko in nekaznovano pljuvajo v obraz, če spregovorijo po domače, tj. slovensko. Raziskave pa kažejo, da so zamejci s Slovenijo še vedno živo povezani prek osebnih stikov, bodisi sorodstvenih, poslovnih, turističnih ali kulturnih. Res se je tok študentov, ki so nekdanje iz zamejstva prihajali na študij v Slovenijo, zdaj obrnil v nasprotno smer. Nastanek samostojne RS je na zamejske Slovence sicer pozitivno vplival v psihološko-identifikacijskem pogledu. Veliko jih je namreč na različne načine tudi tvorno prispevalo k slovenski osamosvojitvi in prebijanju določene politične in gospodarske izolacije v prvih mesecih obstoja nove države. Manjši del zamejcev pa je obžaloval razpad – domnevno močne zaščitniške – Jugoslavije in njene družbene ureditve.

42 Prim. npr. istoimensko geslo Tomaža Štefeta v Enciklopediji Slovenije (Štefe, 2000, 80).

Na manjšinskem področju za uspeh mlade slovenske diplomacije lahko štejemo predvsem sporazum z Republiko Madžarsko (6. novembra 1992) o zagotavljanju posebnih pravic porabskim Slovincem in pomurskim Madžarom (URL, 1995).⁴³ Ob nerealiziranem Oglejskem sporazumu z Republiko Italijo (Kosin, 1998, 57-97) in nekaterih drugih poskusih bilateralnega urejanja položaja zamejcev je RS spodbujala sprejem Zakona o zaščiti slovenske jezikovne manjšine v Furlaniji - Julijski krajini, po več desetletjih dokončno sprejetega 14. februarja 2001. RS v desetih letih obstoja ni uspelo urediti svojega statusa pridružene sile v Avstrijski državni pogodbi (s 7. členom kot temeljem manjšinskih pravic), s podpisom slovensko-avstrijskega sporazuma o sodelovanju v kulturi, izobraževanju in znanosti pa je maja 2001 – v fazi pristopnih pogajanj RS v Evropsko zvezo – dopustila mednarodnopravno povezovanje urejanja položaja Slovencev v Avstriji s položajem "pripadnikov nemško govoreče etnične skupine" in vsaj posrednim priznanjem nadaljnega obstoja nemške manjšine (Volksgruppe) v Sloveniji. Od leta 1991 se na novo oblikuje tudi odnos do Slovencev, ki živijo na Hrvaškem in v drugih nekdanjih jugoslovanskih republikah. Na Hrvaškem so ustavnopravni status Slovencev sicer večkrat spreminjali, z očitno željo po recipročni obravnavi Hrvatov v RS pa so ves čas priznani kot narodna manjšina (brez določenega ozemlja avtohtone poselitve; ob še ne določeni in zakoličeni državni meji je mogoče razumeti mlačen odnos slovenske vlade v simbolnem in osamljenem "primeru Joško Joras"). Uspešno so se nadaljevala slovenska prizadevanja za boljšo mednarodnopravno zaščito manjšin, predvsem v evropskem okviru.

Prelomne spremembe v Sloveniji in njeni okolici 1990-92 so posredno vplivale tudi na novo organiziranje zamejskih Slovencev v vseh sosednjih državah. Vključevanje RS v evropske povezave (Jazbec, 1998, 29-34) in odpravljanje ovir za prehanje državnih meja že učinkujeta na večjo povezanost z "zamejskim" prostorom, vseeno pa zamejski Slovenci v doglednem času ne bodo izgubili svoje različnosti v odnosu do Slovencev v RS in v odnosu do svojih sodržavljanov drugega jezika.⁴⁴ Z naivnimi pričakovanji bistvenega izboljšanja položaja slovenskih manjšinskih skupnosti v sosednjih državah po vstopu RS v Evropsko zvezo 1. maja 2004 se je treba trezno soočiti.⁴⁵ Kako je v resnici s pravno zaščito Slovencev v Italiji, ki seveda je v EZ, bodo povedali že nekateri naslednji referenti.

43 Objava tudi v: *Razprave in gradivo* (26-27/1992, 330-342).

44 Novejši teoretični razmislek v: Komac, 2002, 88-94.

45 To so kvalificirani referenti storili med drugim na dveh posvetih Odbora SAZU za preučevanje narodnih manjšin v letu 2001, ko so predstavili tako pretekle izkušnje kot nerešena vprašanja uresničevanja skupnega slovenskega kulturnega prostora ob vstopanju RS v Evropsko zvezo. Prim. Purjevec, 2002.

LA REPUBBLICA DI SLOVENIA ED I TERRITORI D'OLTRE CONFINE
ABITATI DA SLOVENI 1945-2002

Janez STERGAR

Istituto per gli studi etnici, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26

e-mail: janez.stergar@guest.arnes.si

RIASSUNTO

Fra i capitoli principali della storia slovena, c'è anche l'esame dell'attività diplomatica per l'unione delle regioni slovene periferiche alla nazione madre, nel periodo che va dalla fine della seconda guerra mondiale alla firma degli accordi di pace; lo studio dello sviluppo delle minoranze autoctone slovene negli stati confinanti ed il loro collegamento oltre i confini statali. Nuove fonti storiche, parzialmente già pubblicate e le memorie delle personalità di spicco protagoniste di questa collaborazione transfrontaliera, rendono oggi possibile una nuova visione di questo tema.

Dopo la definizione dei nuovi confini (ad occidente) e la conferma di quelli preesistenti (a nord e nord est), gli sforzi diplomatici delle autorità slovene e jugoslave si indirizzarono all'attuazione ed al miglioramento delle norme di tutela che regolavano la posizione legale e sociale degli sloveni in Italia, Austria ed Ungheria. La politica dei confini aperti con Italia ed Austria, dalla metà degli anni Sessanta, permise diverse forme di aiuti culturali ed economici, diretti a quelle istituzioni ed organizzazioni che non erano "ostili" alla "nuova realtà sociale" della Slovenia. Dagli anni Settanta la collaborazione con le minoranze slovene fu "socializzata" ed in massima parte trasferita a vari organismi parastatali ed alla società civile. Fu sviluppato il concetto di "spazio culturale (ed economico) unitario sloveno" e la tutela degli sloveni d'oltre confine, di quelli "temporaneamente all'estero per lavoro" e di quelli emigrati; fu elevata a norma costituzionale.

Un nuovo capitolo di questo tema è stato scritto dopo l'indipendenza. All'inizio la responsabilità per gli sloveni nel mondo fu affidata ad un ministero minore. Negli ultimi anni sono visibili segni di un graduale calo dell'interesse per l'Oltreconfine, sia da parte dello stato sia dell'opinione pubblica. Ciò è dovuto, in parte, alle ingenuità attese di un deciso miglioramento della posizione delle minoranze slovene negli stati confinanti, dopo il 1 maggio 2004, data dell'ingresso della Slovenia nell'Unione Europea. Dal 1991 è stato ridefinito anche il rapporto verso gli sloveni che vivono nella vicina Croazia (e nelle altre repubbliche ex jugoslave).

Parole chiave: storia slovena, 1945-2002, minoranze nazionali, rapporti internazionali

VIRI IN LITERATURA

AINV, 1 – Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani, fasc. SO 4.

Babič, B. (1982): Primorska ni klonila: Spomini na vojna leta. Koper – Trst, Založba Lipa – Založništvo tržaškega tiska.

Bajc, G. (1996/97): La politica delle autorità di Lubiana nei confronti dell'opposizione slovena a Trieste: 1945-1948 (disertacija). Trieste, Università degli Studi di Trieste.

Bajc, G. (1999a): Boj projugoslovanskega tabora na področju slovenskega šolstva v Trstu (1945-1948). Zgodovinski časopis, 53, 1999, 4 (117). Ljubljana, 577-594.

Bajc, G. (1999b): Odnos matice do tržaške politične opozicije v prvem povojnem obdobju: Od konca vojne do resolucije Informbiroja. V: Darovec, D., Mikolič, V. G. (eds.): Josip Agneletto, slovenski kulturnik in politik v Istri in Trstu 1884-1960. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, 109-128.

Barker, T. M., Moritsch, A. (1984): The Slovene Minority of Carinthia. East European Monographs, 169. New York, Columbia University Press.

Bebler, A. (1949): Za pravične meje nove Jugoslavije: Govori in izjave o Trstu, Julijski krajini in Slovenski Koroški. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Bebler, A. (1981): Čez drn in strn: Spomini. Koper – Trst, Založba Lipa – Založništvo tržaškega tiska.

Beltram, J. (1983): Tukaj je Jugoslavija: Goriška 1945-1947. Koper – Trst, Lipa – Založništvo tržaškega tiska.

Benko, B. (1975): Jugoslovansko-italijanski odnosi od 1954 do 1975: s posebnim ozirom na manjšinsko vprašanje in problem meja. Diplomaska naloga. Ljubljana, FSPN.

Blažič, V. (1992): Uporaba manjšin. 2000 – Časnik za mišljenje, umetnost, kulturna in religiozna vprašanja, 59-60. Ljubljana, 28-44.

Bohte, B., Škrk, M. (1997): Pomen Avstrijske državne pogodbe za Slovenijo in mednarodnopravni vidiki njenega nasledstva. Pravnik, 52, 1997, 11/12. Ljubljana, 601-630.

Breclj, A. (1994): I gruppi autonomi sloveni a Trieste 1949-1952. Trieste, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.

Brglez, F. et al. (eds.) (1984): Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes. Ljubljana – Celovec, Komunist – Drava (druga izdaja 1985).

Bufon, M. (1995): Prostor, meje, ljudje. Trst, SLORI.

Celar, B. et al. (2002): Slovenija in njene meje. Ljubljana, Visoka policijsko-varnostna šola.

Ciani, B. (1993): Trieste 1954-1956: il Memorandum d'Intesa e i gruppi politici autonomi sloveni. Trieste, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.

- Čačinovič, R. (1985):** Poslanstva in poslaništva: Od Rakičana do Madrida in nazaj: Madžarska, Južna Amerika, Švica, Nemčija, Španija. Maribor – Murska Sobota, Obzorja – Pomurska založba.
- Čačinovič, R. (1994):** Slovensko bivanje sveta: Razvoj in praksa diplomacije. Ljubljana, Enotnost.
- Čačinovič, R. (1995):** Vloga Slovenije v zunanji politiki jugoslovanske federacije. V: Grafenauer, B. et al. (eds.): Slovenci in država: Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Delo.** Ljubljana.
- Destovnik, I. (ed.) (2003):** Koroški koledar 2004. Celovec, Drava, 159-167.
- Devetak, S. (1986):** Povezovanje s Slovenci v zamejstvu in položaj narodnosti v SR Sloveniji. Teorija in praksa, 23, 4-5. Ljubljana, 245-254.
- Devetak, S. (1987):** Sodelovanje z matico – pogoj za napredek narodnosti. V: Devetak, S., Joó, R. (eds.): Madžari in Slovenci: Sodelovanje in sožitje ob jugoslovansko-madžarski meji. Ljubljana, Komunist – Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Devetak, S. (1999):** Pravica do različnosti: Pravno varstvo manjšin v Evropi. Maribor, ECERS.
- Devetak, S. et al. (1981):** Odnosi med matico in manjšino: Pogled na sodelovanje Slovenije s slovensko narodnostno skupnostjo v Avstriji, 13. Koroški kulturni dnevi = 13. Kärntner Kulturtag. Klagenfurt/Celovec, 26-51.
- Devetak, S., Joó, R. (eds.) (1987):** Madžari in Slovenci: Sodelovanje in sožitje ob jugoslovansko-madžarski meji. Ljubljana, Komunist – Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Dokumenti (1984-1989):** Dokumenti o spoljni politiki Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Beograd, Jugoslovanski pregled.
- Dolhar, E. (2002):** Boj za slovenstvo Kanalske doline: Od TIGR-a do volitev 1946. Trst – Ljubljana, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček – Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Domej, T. (1981):** O stikih med manjšino in matico iz zornega kota koroških Slovencev. Razprave in gradivo, 13-14. Ljubljana, 223-226.
- Domej, T. (1996):** Der Konflikt nach dem Krieg: Die Kärntner Slowenen 1945-1949. V: Moritsch, A. (ed.): Austria slovenica. Die Kärntner Slowenen und die Nation Österreich = Koroški Slovenci in avstrijska nacija. Unbegrenzte Geschichte – Zgodovina brez meja, 3. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana – Wien, Hermagoras – Mohorjeva založba, 86-165.
- Druškovič, D. (1975):** Posredniška vloga narodnostnih skupnosti. V: Jeri, J. et al. (eds.): Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni. Ljubljana – Koper – Trst, Cankarjeva založba – Primorski tisk – Založništvo Tržaškega tiska, 429-437.

- Gombač, B. M. (1995):** Svobodno tržaško ozemlje kot poskus večnarodne države (1947-1954). V: Grafenauer, B. et al. (eds.): Slovenci in država: Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Gombač, B. M. (1993):** Trst-Trieste – dve imeni, ena identiteta: Sprehod čez historiografijo o Trstu 1719-1980. Ljubljana – Trst, Narodni muzej – Tržaška založba.
- Gombač, B. M. (1996):** Slovenija, Italija: Od preziranja do priznanja. Ljubljana, Debora.
- Gombač, B. M. (1997):** Slovensko-italijanski odnosi. V: Valentinčič, S. (ed.): Zbornik Primorske – 50 let. Koper, Primorske novice, 46-55.
- Gombač, B. M. (2002):** Trieste – Trst : zwei Namen, eine Identität: Spaziergang durch die Historiographie der Stadt Triest 1719-1980. St. Ingbert, Roehrig.
- Gombač, M. (1997):** Slovensko primorje 1944-1947. V: Valentinčič, S. (ed.): Zbornik Primorske – 50 let. Koper, Primorske novice, 30-34.
- Gorjan, B. (2001):** Mojih petdeset let v politiki. Ljubljana, samozaložba.
- Gradišnik, B., Šušmelj, J. (eds.) (1996):** Slovenija, Italija: Bela knjiga o diplomatskih odnosih = Slovenia, Italy: White Book on Diplomatic Relations. Ljubljana, Debora.
- Grafenauer, B. (1984):** Spremnna beseda. V: Pahor, B.: V labirintu. Ljubljana, Slovenska matica, 627-637.
- Grafenauer, B. (1986):** O slovenskem etničnem prostoru kot kriteriju pri zgodovinskih vedah. V: Plenum kulturnih delavcev Osvobodilne fronte, 13. sklic, Nova Gorica 1985, Skupni slovenski kulturni prostor. Ljubljana, 21-29.
- Grafenauer, B. (1987):** Zgodovinsko gledanje na spreminjanje narodnega značaja nasploh in na vprašanje slovenskega narodnega značaja posebej. V: Plenum kulturnih delavcev Osvobodilne fronte, 14. sklic, Bled 1986. Ljubljana, 28-38.
- Grafenauer, B. (1989):** Edvard Kocbek v tretji krizi svojega življenja [spremnna beseda]. V: Pahor, B.: Ta ocean strašno odprt. Ljubljana.
- Grafenauer, B. (1993):** Slovenski zgodovinski prostor in država. Grafenauer, N. (ed.): Slovenci in prihodnost. Zbirka Paradigme. Ljubljana, Nova revija, 167-187.
- Grafenauer, B. (1994):** Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje. Zbirka Zgodovinskega časopisa, 10. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Grafenauer, B. (2002):** Slovenska identiteta v evropskem prostoru. Glasnik Slovenske matice, 25/26, 1-2. Ljubljana, 13-18.
- Grafenauer, B. et al. (eds.) (1995):** Slovenci in država: Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Grafenauer, B., Stergar, J., Malle, A. (1991):** Koroški Slovenci. Enciklopedija Slovenije, 5. Ljubljana, Mladinska knjiga, 290-304.

- Grdina, I. (2000/01):** Nekaj misli o Koroški kot slovenski boli. V: Moritsch, A. (ed.): Koroški Slovenci 1900-2000: Bilanca 20. stoletja. Unbegrenzte Geschichte – Zgodovina brez meja, 8. Celovec – Ljubljana – Dunaj, Mohorjeva založba – Hermagoras, 273-292.
- Höll, O. (1988):** Das Minderheitenproblem in den österreichisch-jugoslawischen Beziehungen: Ein historischer Exkurs. V: Höll, O. (ed.): Österreich – Jugoslawien: Determinanten und Perspektiven ihrer Beziehungen. Wien, Braumüller, 205-251.
- J. T. (1994):** Avstrija kot sosed danes in v bodoče. 2000 – Časnik za mišljenje, umetnost, kulturna in religiozna vprašanja, 75-77. Ljubljana, 44-125.
- Jančar, M. (1996):** Slovenska zunanjepolitična razpotja. Ljubljana, Društvo 2000.
- Jazbec, B. (1998):** Evropska projekcija slovenstva v gornjem Jadranu. Slovenija proti združenju Evropi. 2000 – Časnik za mišljenje, umetnost, kulturna in religiozna vprašanja, 114. Ljubljana, 29-34.
- Jazbec, B. (2000):** Osimo pred sukcesijo in po njej. Razprave in gradivo, 36/37. Ljubljana, 33-67.
- Jelen, T. (2002):** Hoja za mavrico: Spomini iz temnih dni pričakovanja. Klagenfurt/Celovec, Drava.
- Jeraj, J. (2002):** Preko Karavank: Dnevnik slovenskega generalnega konzula v Celovcu 1992-2000. Ljubljana, samozaložba.
- Jeri, J. (1975):** Mednarodna konferenca o manjšinah v Trstu: Pričevanje. V: Jeri, J. et al. (eds.): Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni. Ljubljana – Koper – Trst, Cankarjeva založba – Primorski tisk – Založništvo Tržaškega tiska, 490-504.
- Jeri, J. et al. (1987):** Boj za meje. Enciklopedija Slovenije, 1. Ljubljana, Mladinska knjiga, 305-314.
- Jesih, B. (1994):** Odnos avstrijskih in jugoslovanskih (slovenskih) oblasti do slovenske manjšine v avstrijski zvezni deželi Štajerski. V: Jesih, B. (ed.): Narodne manjšine, 3. Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski: zbornik referatov. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 228-234.
- Jesih, B. (ed.) (1995):** Manjšina kot subjekt: zbornik referatov in razprav. Ljubljana, 29.-30. 6. 1995. Ljubljana, Državni zbor Republike Slovenije, Delovna skupina za problematiko slovenske manjšine Odbora za mednarodne odnose – Inštitut za narodnostna vprašanja – Urad Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu.
- Jesih, B. (1997):** Slovenci na avstrijskem Štajerskem. Enciklopedija Slovenije, 11. Ljubljana, Mladinska knjiga, 259-260.
- Jesih, B. (2003):** Politična participacija narodnih manjšin: Primer koroških Slovencev (disertacija). Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Jevnikar, I. (1993):** Neznani "Slavko" v zaporih Udbe: Novi podatki o usodi Andreja (Slavka) Uršiča. V: Koledar Goriške MD za leto 1944. Gorica, Goriška Mohorjeva družba, 83-89.

- Jevnikar, I. (1998a):** Razdeljena manjšina. V: Jančar, D. (ed.): Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990. Ljubljana, Nova revija, 248-258, 746-758.
- Jevnikar, I. (1998b):** Slovenija in manjšine. Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Joó, R., Székely, A. B. (1987):** Slovenska narodnost na Madžarskem in sodelovanje Madžarske z Jugoslavijo (SR Slovenijo). V: Devetak, S., Joó, R. (eds.): Madžari in Slovenci: Sodelovanje in sožitje ob jugoslovansko-madžarski meji. Ljubljana, Komunist – Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Jurić Pahor, M. (2000):** Narod, identiteta, spol. Trst, Založništvo Tržaškega tiska.
- Kacin-Wohinz, M., Troha, N. (eds.) (2001):** Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956, poročilo slovensko-italijanske komisije = I rapporti ... = Slovene-Italian Relations .... Ljubljana, Nova revija.
- Kacin-Wohinz, M., Pirjevec, J. (2000):** Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000. Ljubljana, Nova revija.
- Kardelj, E. (1948):** Govori na pariški konferenci. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Kardelj, E. (1980):** Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije: 1944-1957. Ljubljana – Beograd, Državna založba Slovenije – Radniška štampa.
- Kavčič, S. (1988):** Dnevniki in spomini: 1972-1987 (2. izdaja). Časopis za kritiko znanosti. Ljubljana, 109-112.
- Klopčič, V. (1983):** Vključenost manjšinskega vprašanja v uradne meddržavne stike med Italijo in Jugoslavijo v letih 1954-1979. Raziskovalna naloga. Ljubljana.
- Klopčič, V. (1985a):** Vključenost manjšinskega vprašanja v uradne meddržavne stike med SFRJ in Madžarsko v letih 1947-1979. Raziskovalna naloga. Ljubljana.
- Klopčič, V. (1985b):** Vključenost manjšinskega vprašanja v uradne meddržavne stike med Avstrijo in Jugoslavijo v letih 1955-1979. Raziskovalna naloga. Ljubljana.
- Klopčič, V. (1986):** Manjšine – most ali breme v meddržavnih stikih SFRJ z Avstrijo, Italijo in Madžarsko. Magistrsko delo. Beograd.
- Kolenc, Č. (ed.) (1977):** Osimski sporazumi. Koper, Lipa.
- Kolenik, L. (1997):** Mali ljudje na veliki poti: Spomini na predvojni, vojni in po-vojni čas na Koroškem. Celovec, Drava.
- Komac, M. (1992):** Narodne manjšine – most med narodi ali subjekt lastnega razvoja. Teorija in praksa, 29, 7-8. Ljubljana, 670-681.
- Komac, M. (1997):** Kronologija. V: Valentinčič, S. (ed.): Zbornik Primorske – 50 let. Koper, Primorske novice, 47-55.
- Komac, M. (2002):** Politika in narodne manjšine. V: Pirjevec, J. (ed.): Narodne manjšine. 5, Živeti z mejo. Slovenski kulturni prostor danes : zbornik referatov s sestankov: Znanstveni posvet o pomenu preučevanja narodnih manjšin (Ljubljana, 4. 4. 2001), Znanstveni posvet Slovenski kulturni prostor danes (Nova Gorica, 19. 10. 2001). Ljubljana – Koper, Odbor SAZU za preučevanje narodnih manjšin

- Inštitut za narodnostna vprašanja – Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, 88-94.
- Kosin, M. (1998):** Slovenska manjšina v slovensko-italijanskih odnosih. Razprave in gradivo, 33. Ljubljana, 57-97.
- Kosin, M. (2000):** Začetki slovenske diplomacije z Italijo: 1991-1996. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Kovačič, A., Natek, J. (1988):** Kronika Kluba koroških Slovencev v Mariboru 1928-1988. Maribor, Klub koroških Slovencev.
- Kristen, S. (2000):** Nekaj pogledov na vprašanje nadaljnje veljavnosti Avstrijske državne pogodbe in slovenskega nasledstva statusa sopolpisnice pogodbe. Razprave in gradivo, 36/37. Ljubljana, 95-114.
- Kržišnik-Bukić, V. (1992):** O Slovencih na območju Jugoslavije izven Slovenije po popisih prebivalstva 1921-1991. Razprave in gradivo, 26-27. Ljubljana, 172-199.
- Kržišnik-Bukić, V. (ed.) (1995):** Slovenci v Hrvaški. Ljubljana.
- Kržišnik-Bukić, V. (1998):** Slovenci na Hrvaškem in slovensko narodno vprašanje. Razprave in gradivo, 33. Ljubljana, 7-30.
- Lajovic, D. S. (2003):** Med svobodo in rdečo zvezdo. Ljubljana, Nova obzorja.
- Maganja, N. (1994):** Trieste 1945-1949: Nascita del movimento politico autonomo sloveno. Trieste, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Maganja, N. (1999):** Elbrus poroča: Dokumenti o prvih letih Slovenske demokratske zveze v Trstu in njenem predsedniku dr. Josipu Agnelettu iz Arhiva Ministrstva za notranje zadeve v Ljubljani. V: Darovec, D., Mikolič, V. G. (eds.): Josip Agneletto, slovenski kulturnik in politik v Istri in Trstu 1884-1960. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, 81-94.
- Malle, A. (1998):** Die Position der Kärntner Slowenen im Nationalitätenkonflikt. V: Rumppler, H. (ed.): Ulfried Burz (Mitarbeit), Kärnten: Von der deutschen Grenzmark zum österreichischen Bundesland. Geschichte der österreichischen Bundesländer seit 1945. Wien – Köln, Weimar – Böhlau, 494-519.
- Malle, J. (1996):** O etnični identiteti kot relativni kategoriji v odnosih med Slovenijo in manjšinami. V: Koroški koledar 1997. Celovec, Drava, 35-44.
- Mejak, R. (2002):** Čezmejni stiki prebivalcev občine Železne Kaple – Bele s sosednjo Slovenijo. V: Nečak Lük, A., Wakounig, V., Jesih, B. (eds.): Medetnični odnosi in etnična identiteta v slovenskem etničnem prostoru – III : Občina Železna Kapla – Bela/Eisenkappel – Vellach. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja, 149-180.
- Melik, V. (1986):** Nastanek in zgodovinska usoda programa Zedinjene Slovenije. V: Plenum kulturnih delavcev Osvobodilne fronte, 13. sklic, Nova Gorica 1985: Skupni slovenski kulturni prostor. Ljubljana, 15-20.

- Mikuž, M. (1974):** Kratek oris NOB slovenskega naroda 1941-1945. V: X. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 1.-13. julija 1974. Ljubljana, 143-159. Ljubljana.
- Mladina. Ljubljana.**
- Morača, P., Stojanović, S. (eds.) (1986):** Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije. Ljubljana, Komunist – Državna založba Slovenije.
- Murko, I. (1975):** Dvajset zasedanj jugoslovansko-italijanskega mešanega odbora. V: Jeri, J. et al. (eds.): Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni. Ljubljana – Koper – Trst, Cankarjeva založba – Primorski tisk – Založništvo Tržaškega tiska, 336-368.
- Nečak, D. (1977):** Problem manjina u austrijsko-jugoslovenskim odnosima. V: Osolnik, B. (ed.): Problem manjina u jugoslovensko austrijskim odnosima. Beograd, Jugoslovenska stvarnost – Medjunarodna politika, 22-37.
- Nečak, D. (1985):** Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki (1945-1976): Osnutek za politično zgodovino. Ljubljana, Borec.
- Nečak, D. (1996):** Bogo Grafenauer in koroški Slovenci po drugi svetovni vojni. V: Rajšp, V. et al. (eds.): Grafenauerjev zbornik. Ljubljana – Maribor, Slovenska akademija znanosti in umetnosti – Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti – Filozofska fakulteta – Pedagoška akademija, 119-123.
- Nemec, N. (1988):** SIAU na Goriškem. Diplomaska naloga. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Novak Lukanovič, S. (ed.) (1994):** Manjšine v prostoru Alpe Jadran. Ljubljana, Delovna skupnost Alpe-Jadran – Vlada Republike Slovenije.
- Novak Trampusch, M., Anderwald, K. (eds.) (2000):** Minderheiten und Grenzüberschreitende Zusammenarbeit im Alpen-Adria Raum. Klagenfurt, Amt der Kärntner Landesregierung.
- Olas, L., Munda-Hirnök, K. (1995):** Porabski Slovenci. Enciklopedija Slovenije, 9. Ljubljana, Mladinska knjiga, 146-149.
- Osolnik, B. (1992):** Med svetom in domovino: Spomini 1945-1981. Maribor – Novo mesto, Obzorja – Dolenjska založba.
- Pahor, A. (1993):** Il crepuscolo del TLT e i partiti autonomi sloveni (1952-1954). Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Pahor, B. (1969):** Odisej ob jamboru: Glose in polemični zapiski. Trst, Zaliv. (3. razširjena izd. 1993).
- Pahor, B. (1984):** V labirintu. Ljubljana, Slovenska matica.
- Pahor, B. (1987):** Ogroženost skupnosti (manjšin) na prelomu tisočletja. V: Strgar, J. (ed.): Na pragu tretjega tisočletja. Znanstvena knjižnica, nova serija, 19. Celje, Mohorjeva družba, 134-148.
- Pahor, B. (2002):** Slovenska identiteta v evropskem prostoru. Glasnik slovenske matice, 25/26, 1-2. Ljubljana, 13-18.

- Pahor, M. (1997):** Slovenci v Italiji. V: Valentinčič, S. (ed.): Zbornik Primorske – 50 let. Koper, Primorske novice, 70-75.
- Pahor, M. (2001):** Primorski Slovenci pod Italijo 1918-2000. V: Granda, S., Šatej, B. (eds.): Temeljne prelomnice preteklih tisočletij: Zbornik referatov: Rogla, 28.-30. september 2000. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 153-198.
- Pavletič, T. (1982):** Matična domovina in Slovenci v Italiji: Raziskava med slovenskimi šolniki in družbenopolitičnimi delavci na Tržaškem. Diplomaska naloga. Ljubljana, FSPN.
- Perovšek, F. (1995):** Moja resnica: Spominski utrinki iz delovanja po letu 1945 na Primorskem in v Ljubljani. Ljubljana, Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije.
- Petrinja, D. (2001):** Primorska: 1945-1955. Koper, samozaložba.
- Pirjevec, J. (1995):** Jugoslavija 1918-1992: Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije. Koper, Lipa.
- Pirjevec, J. (ed.) (2002):** Narodne manjšine. 5, Živeti z mejo. Slovenski kulturni prostor danes : zbornik referatov s sestankov: Znanstveni posvet o pomenu preučevanja narodnih manjšin (Ljubljana, 4. 4. 2001), Znanstveni posvet Slovenski kulturni prostor danes (Nova Gorica, 19. 10. 2001). Ljubljana – Koper, Odbor SAZU za preučevanje narodnih manjšin – Inštitut za narodnostna vprašanja – Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije.
- Pirjevec, J., Kacin-Wohinz, M. (1997):** Slovenci v Italiji. Enciklopedija Slovenije, 11. Ljubljana, Mladinska knjiga, 260-294.
- Pleterski, J. (2000):** Avstrija in njeni Slovenci: 1945-1976. Ethnicity, 4. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Program ZKS (1975):** Program Zveze komunistov Jugoslavije [7. ponatis iz 1958]. Ljubljana, Komunist.
- Purini, P. (1995):** Trieste 1954-1963: Dal Governo Militare Alleato alla Regione Friuli-Venezia Giulia. Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Razprave in gradivo.** Ljubljana.
- Roblek, J. (1988):** Dvojezično označevanje krajevnih imen v pogodbeni praksi med SFRJ ter Avstrijo in Italijo. Diplomaska naloga. Ljubljana, Pravna fakulteta.
- Rupel, D. (1992):** Skrivnost države. Ljubljana, Delo – Slovenske novice.
- Rufar, B. (1999):** Dr. Jože Dekleva: 1899-1969: Tigrovec, bojevnik za narodnostne pravice Slovencev. Koper, Društvo TIGR Primorske.
- Sima, V. (1990):** Die jugoslawischen Betriebsansiedlungen in Kärnten. Doktorska disertacija. Wien.
- Slovenski vestnik.** Celovec.
- Sodja, L. (2002):** Mojih dvajset glasbenih let na Koroškem (1979-1999). Celovec, Mohorjeva družba.
- Sodobnost.** Ljubljana.
- Spetič, S. (1985):** Rimski mlini. Trst, Založništvo tržaškega tiska.

- Stergar, J. (1973):** Taborjenje med koroškimi Slovenci. Vestnik koroških partizanov, 6, 1973, 4. Ljubljana, 68-69.
- Stergar, J. (1987):** Nastojanja koroških Slovenaca za sjedinjenje sa Jugoslavijom (1942-49). Referat na 9. kongresu zgodovinarjev Jugoslavije, Priština 28.-30. septembra 1987.
- Stergar, J. (1989a):** Predlog za člen Ustave SR Slovenije o obveznostih do zamejstva. Elaborat. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Stergar, J. (1989b):** Pregled ustavnih določil (Ustava iz leta 1974 in sprejeti ustavni amandmaji) o obveznostih SR Slovenije do manjšin v zamejstvu in narodnosti, ki živijo v SR Sloveniji. Elaborat INV. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Stergar, J. (1989c):** V novo slovensko ustavo tudi člen o obveznostih do zamejstva [s predlogom besedila člena]. Delo, 11. 11. 1989. Ljubljana, 30.
- Stergar, J. (1989d):** V novo slovensko ustavo tudi člen o obveznostih do zamejstva. Delo, 1. 12. 1990. Ljubljana, 31.
- Stergar, J. (1993):** Mednarodna konferenca o manjšinah. Enciklopedija Slovenije, 7. Ljubljana, Mladinska knjiga, 40-41.
- Stergar, J. (1994):** Slovenci zunaj državnih meja. V: Prešernov koledar 1995. Ljubljana, Prešernova družba, 75-83.
- Stergar, J. (1995):** Sedem desetletij ljubljanskega inštituta za narodnostna vprašanja. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Stergar, J. (1995):** Seven decades of the Institute for Ethnic Studies = Les sept décennies de l'Institut des études ethniques. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Stergar, J. (1998):** Identiteta in manjšina, zavest in odnosi z matico. Nekaj uvodnih tez na posvetu Sveta slovenskih organizacij v Gorici 24. 4. 1998. Koroški vestnik, 31, 1998, 1. Ljubljana, 43-50.
- Stergar, J. (2001a):** Slovenija in koroški Slovenci (1920-1959). V: Malle, A. et al. (eds.): Janko Ogris: Življenje in delo. Celovec, Drava, 43-86.
- Stergar, J. (2001b):** Zamejski Slovenci. Enciklopedija Slovenije, 15. Ljubljana, Mladinska knjiga, 60-62.
- Stergar, J. (2002):** Slovenija in koroški Slovenci (1920-1959). Svobodna misel, 40, 2002, 2-5. Ljubljana.
- Stergar, J. (2003):** Klub koroških Slovencev v Ljubljani. V: Bahovec, T. (ed.): Eliten und Nationwerdung / Elite in narodovanje: Die Rolle der Eliten bei der Nationalisierung der Kärntner Slovenen = Vloga elit pri narodovanju koroških Slovencev. Unbegrenzte Geschichte – Zgodovina brez meja, 10. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj, 29-83.
- Stranj, P. (1992):** Les relations entre la minorité slovene en Italie et la République de Slovénie. Espaces et sociétés, 70-71, 1992, 3-4. Paris, 165-182.

- Štefe, T. (2000):** Urad Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu. Enciklopedija Slovenije, 14. Ljubljana, Mladinska knjiga, 80.
- Šumi, I. (ed.) (1990):** 1. in 2. Etnična delavnica štirih inštitutov: Zbornik predstavitev in razprav. Razprave in gradivo = Revija na narodnostna vprašanja, 23. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Šumi, I. (2000):** Kultura, etničnost, mejnost: Konstrukcije različnosti v antropološki presoji. Ljubljana, Založba ZRC SAZU.
- Talijanski iredentizam (1975):** Talijanski iredentizam i jadransko pitanje. Časopis za suvremenu povijest 7, 1. Zagreb.
- Troha, N. (1997):** STO – Svobodno tržaško ozemlje (1947-1954). V: Valentinčič, S. (ed.): Zbornik Primorske – 50 let. Koper, Primorske novice, 56-59.
- Troha, N. (1998):** Politika slovensko-italijanskega bratstva: (Slovensko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine v času od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe). Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije.
- Troha, N. (1999):** Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama. Ljubljana, Modrijan.
- URL** – Uradni list RS, št. 6/1995.
- Ustava SFRJ (1974):** Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije. Ljubljana, Uradni list SR Slovenije.
- Valentin, H. (1997):** Eine schwierige Nachbarschaft: die Beziehungen zwischen Kärnten und Slowenien mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1965 bis 1995. V: Kärntner Jahrbuch für Politik. Klagenfurt, Kärntner Druck- und Verlagsgesellschaft, 303-334.
- Valentinčič, S. (ed.) (1997):** Zbornik Primorske – 50 let. Koper, Primorske novice.
- VIII. kongres (1979):** VIII. kongres ZKS, Ljubljana, Komunist, 922-923.
- Volk, S. (1998):** Slovenska politična emigracija v Trstu do leta 1954. Zgodovinski časopis, 52, 1998, 1 (110). Ljubljana, 87-109.
- Vospersnik, R. (2002):** Šole mojega življenja. Celovec, Mohorjeva družba.
- Vošnjak, M. (1984):** Veleposlanikovi zapiski. Maribor, Obzorja.
- Vrbnjak, V. (2003):** Klub koroških Slovencev v Mariboru: 1928-2003. Inventarji / Pokrajinski arhiv Maribor, 9. Maribor, Pokrajinski arhiv Maribor.
- Zorn, T. (1977):** Manjinsko pitanje i jugoslavensko-austrijski odnosi u godinama 1945-1975. Časopis za suvremenu povijest, 9, 1977, 1 (23). Zagreb, 25-46.
- Zorn, T. (1978):** Manjšinsko vprašanje v jugoslovansko-avstrijskih odnosih v letih 1975-1978. Bilten Inštituta za narodnostna vprašanja, 3-5. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja, 50-98.

ZAVEZNIŠKA ZAKONODAJA IN VPRAŠANJE NASELITVE ISTRSKIH BEGUNCEV NA OZEMLJU TRŽAŠKIH SLOVENCEV

Sandi VOLK

Narodna in študijska knjižnica v Trstu, Odsek za zgodovino, IT-34138, Ul. Petronio 4

e-mail: volk.sandi@libero.it

IZVLEČEK

Besedilo obravnava odnos Zavezniške vojaške uprave v Coni A Julijske krajine oziroma Svobodnega tržaškega ozemlja do vprašanja navzočnosti in naseljevanja istrskih ezulov na njenem ozemlju. Prikazane so mednarodne politične okoliščine, ki so pogojevale njen odnos do vprašanja, in zakonodaja, ki je urejala življenje ezulov v Coni A. Mimo formalno nenaklonjenega odnosa do ezulske navzočnosti v Coni A je ZVU dejansko dopuščala dejavnosti italijanske strani za naselitev Istranov v Trstu in je v končni fazi svojega obstoja zadevo popolnoma spregledala ter celo šla na roko proitalijanom pri izvajanju njihovih načrtov.

Ključne besede: Zavezniška vojaška uprava, Trst, zakonodaja, ezuli, naseljevanje, nacionalna melioracija

ALLIED LEGISLATION AND THE QUESTION OF THE SETTLEMENT OF ISTRIAN REFUGEES IN THE TERRITORY OF THE TRIESTE SLOVENES

ABSTRACT

The article discusses the attitude of the Allied Military Government (AMG) in Zone A of Venezia Giulia (the Free Territory of Trieste) toward the question of the presence and settlement of Istrian exiles in its territory, presenting the international political circumstances that influenced its attitude toward the issue and the legislation that affected the lives of exiles in Zone A. Despite the formally unfavourable attitude toward the presence of exiles in Zone A, the AMG actually tolerated the activities of the Italian side aiming at the settlement of Istrians in Trieste. However, in the concluding phases of its existence, the AMG overlooked these issues and even aided the anti-Italians in the implementation of their plans.

Key words: Allied Military Administration, Trieste, legislation, exiles, settlement, national melioration

Med dejavniki, ki so v času anglo-ameriške uprave vplivali na položaj slovenske narodne skupnosti na Tržaškem in pogojevali njene razvojne poti, zaseda nedvomno eno najpomembnejših mest naseljevanje optantov in prebežnikov, ki so ilegalno ali legalno zapustili tiste predele Istre (in Dalmacije), ki so bili po drugi svetovni vojni priključeni ali zaupani v upravo Jugoslaviji. Načrtna naselitev teh ljudi na Tržaškem je imela za italijansko stran temeljni, lahko bi rekli strateški pomen. Za dejansko uresničevanje teh načrtov pa je bil odločilnega pomena odnos Zavezniške vojaške uprave, ki je upravljala Trst in okolico (Cono A Julijske krajine in pozneje Svobodnega tržaškega ozemlja) od junija 1946.

Problem istrskih ezulov in boj za oblast v Julijski krajini ob koncu vojne

V zadnjem obdobju druge svetovne vojne so se z bližanjem neizbežnega dokončnega nemškega zloma v taboru zmagovalcev (a tudi poražencev) začeli manevri, s katerimi si je vsaka stran skušala zagotoviti čim boljše izhodišče za povojno začetovanje novih političnih ravnovesij. To je seveda veljalo tudi za Italijo in še zlasti za Julijsko krajino, kjer so se priprave na povojni čas začele že takoj po razsulu italijanske države 8. septembra 1943.

V tem kontekstu je vprašanje istrskih in dalmatinskih beguncev in pregnancev pravzaprav postalo na italijanski strani predmet političnega izkoriščanja, še preden se je pojavilo v množičnih razsežnostih. Napovedi o genocidnih namenih Titove partizanske vojske do Italijanov v Istri in o odločenosti slednjih, da se ob partizanskem prevzemu oblasti ob nemškem zlomu množično preselijo na območja pod nadzorom Anglo-Američanov, ki so jih v svojih poročilih in spomenicah italijanski vladi prav radi navajali italijanski istrski politiki (tako tisti, ki so prebežali v osvobodjene predele Italije, kot tisti, ki so ostali v domači deželi), so bili med temeljnimi (in najmočnejšimi) argumenti, ki so jih predstavniki vojske in najkonservativnejših političnih in družbenih sil v italijanski vladi (med njimi tudi predsednik vlade Bonomi) uporabljali, da bi od zaveznikov dosegli posredovanje, ki bi preprečilo "slavokomunistični" prevzem oblasti v Julijski krajini. V najugodnejšem primeru naj bi pri tem sodelovale tudi enote italijanske kraljeve vojske, vendar bi se nedvomno ti krogi zadovoljili z uvedbo zavezniške vojaške uprave, kot se je dogajalo drugod po Italiji (Pupo, 1995; 1999, 81-82; de Castro, 1999, 75-84).

V Italiji so zavezniki že med vojno Odborom narodne osvoboditve (Comitati di Liberazione Nazionale, ONO), ki so bili vrhovni politični organi italijanske Resistenze, odklonili priznanje kakršnekoli institucionalne in oblastne vloge in so tako partizanske enote tudi v krajih, ki so jih same osvobodile, ob prihodu zavezniške vojske morale tej prepustiti oblast (in ji v najkrajšem času predati orožje). Tako so Anglo-Američani obvarovali stari institucionalni okvir in red pred korenitimi spremembami, ki jih je prinašal "severni veter" ("il vento del nord", kot so označevali

prenoviteljski naboj partizanstva, ki naj bi prenovil družbeno podobo Italije), in dali tradicionalni eliti čas, da si je opomogla od posledic travmatičnega zatona fašizma, ki mu je bila z navdušenjem in velikimi pričakovanji zaupala varstvo svojih interesov in oblast (Ginsborg, 1989, 47-121).

Čeprav je celotna Julijska krajina do rapalske meje formalno sodila k ozemlju kraljevine Italije, in bi torej morali tudi tu zavezniški uveljavljati določila dogovorov o premirju (in uvesti svojo vojaško upravo), ki jih je podpisala Badoglioova vlada, pa je bil tu položaj povsem drugačen. V deželi sta obstajali dve konkurenčni osvobodilni gibanji, proitalijansko in projugoslovansko. Prvo je bilo organizirano v ONO, ki pa sta dejansko obstajala le v Trstu in Gorici (v Istri so odbori obstajali le na papirju in so bili nedejavni), le v Trstu pa je odbor lahko računal na nekaj oborožene sile. Projugoslovansko osvobodilno gibanje je imelo absolutno premoč, kar zadeva vojaško silo, na Tržaškem pa se je lahko zaneslo tudi na podporo italijanske komunistične stranke, ki je zapustila tržaški ONO in se pridružila OF. Zaradi tega je bilo pričakovati – in pričakovanja so se izpolnila – da bo pri osvoboditvi dežele Anglo-Američane prehitela jugoslovanska partizanska vojska, ki si je za cilj zadala zasedbo celotnega hrvaškega in slovenskega etničnega ozemlja do Soče.¹ Tudi ker je bila jugoslovanska partizanska vojska del protinacističnega zavezništva, ni bilo pričakovati, da bi po koncu vojne oblast kar tako predala Anglo-Američanom.

Zato so prav v Julijski krajini italijanske tradicionalne elite najresneje tvegale, da bodo izgubile oblast. To pa ni bilo nevšečno le za lokalno italijansko družbeno elito, ampak nevarno tudi za razvoj v Italiji. Nastanek in utrditev ljudskih oblasti, pri katerih bi dejavno sodelovali tudi Italijani, bi lahko postal nevaren zgled in opora za nemirne italijanske množice. To nevarnost je lahko kratkoročno preprečila le zavezniška vojska, za njeno posredovanje pa je bilo potrebno, da se ustvarijo ugodne razmere in okolje, pri čemer so prav begunci odigrali vse prej kot zanemarljivo vlogo. Zavezniški so namreč svoj nastop in prevzem oblasti v t. i. Coni A Julijske krajine, poleg vojaških razlogov opravičevali prav z argumenti, ki so jih zastopali pisci poročil in napovedi o dogajanju v Istri in jih je od njih povzemal del italijanske vladajoče elite: spopad, ki se je nakazoval v Julijski krajini, naj bi bil nacionalne narave in je bilo zato treba posredovati med sprtimi narodi, da se prepreči krvav obračun med "Slovani" in Italijani. Oziroma da se zmogoviti "slovanski" partizanski vojski prepreči genocid nad "Italijani" (Pupo, 1999; Sluga, 2001). Ne glede na to, da je tako poenostavljanje izkrivljalo dejansko stanje in "spregledalo" socialne razloge spopada, saj je denimo "pozabljalo" na številne Italijane, ki so se bojevali v Titovih

¹ V italijanski komunistični stranki je obstajalo pri nekaterih celo upanje, da bi Jugoslovani zasedli čimveč italijanskega ozemlja, tudi etnično popolnoma italijanskega, ker bi se tako izognili obvezni predaji oblasti zavezniškim vojaškim silam in razpustu ter razorožitvi partizanskih enot. Na tem ozemlju bi tako lahko ustvarili nove oblastne organe, izraz partizanskega gibanja. O italijanski Resistenzi in njenih značilnostih Pavone, 1994.

partizanskih enotah in so bili pozneje v velikem številu vključeni v organe ljudske oblasti (in tudi izvajali "slovansko" nasilje nad "Italijani"), so bili torej begunci oziroma ezuli (pregnanci), ki so seveda bili sami "Italianissimi", odličen dokaz resničnosti teh interpretacij in nujnosti nastopa "nevtralne" oblasti, Zavezniške vojaške uprave (ZVU).

Če pa so bili ezuli Anglo-Američanom dobrodošli kot opravičilo za prevzem oblasti, je bilo povsem drugače, ko so se morali soočiti s konkretnim problemom njihove navzočnosti na ozemlju, ki so ga upravljali. V tem primeru so begunci postajali potencialna nevarnost za socialni mir in red. Odnos ZVU do problema njihovečasne in stalne navzočnosti v Coni A Julijske krajine in kasneje STO se je zato spreminjal vzporedno s spreminjanjem političnih ravnotežij na njej zaupanem ozemlju, ki so bili v veliki meri odvisni od spreminjanja mednarodnih političnih ravnotežij in odnosov, še zlasti odnosov z Jugoslavijo.

Drugače pa so njihovo navzočnost v Trstu ocenjevale krajevne proitalijanske organizacije in desnosredinska komponenta italijanske vlade. Ezuli so dobili pomembno mesto v prizadevanjih italijanske strani, da bi čimveč Julijske krajine obdržala znotraj svojih meja. Za proitalijanski tabor v Trstu, ki je bil po vojni šele v fazi izgrajevanja, so prebegli Istrani in Dalmatinci nedvomno pomenili pomembno okrepitev, za konservativne sile v italijanski vladi pa politično propagandni argument tudi na vsedrjavni ravni, kjer je bil problem italijanske vzhodne meje ena glavnih tem politične razprave. Sploh pa je bila navzočnost teh ljudi, za katere se je domnevalo, da so naklonjeni Italiji, velikega pomena za utemeljevanje in utrditev italijanskih pravic in zahtev nad Trstom, a tudi nad Istro. Pri tem so vidno vlogo odigrali ezulski odbori in organizacije, ki so jih že med vojno politično angažirani Istrani in Dalmatinci začeli ustanovljati za propagiranje "italijanstva" Istre, Reke in Dalmacije tako na ozemlju, ki so ga zasedali Nemci, kot na teritoriju, ki so ga osvobodili Anglo-Američani. Po koncu vojne so (tudi) s podporo italijanske države podobne organizacije začele množično nastajati po vsej Italiji in tudi v Trstu in Pulju, ki sta sodila pod upravo ZVU. V Pulju je nastal Odbor narodne osvoboditve za Pulj (Comitato di Liberazione Nazionale di Pola), ki je bil vrhovna politična organizacija proitalijanov tega mesta, v Trstu pa Skupina istrskih pregnancev (Gruppo esuli istriani) – iz katere je januarja 1946 nastal Odbor narodne osvoboditve za Istro (ONO za Istro) – v katero so se združili Istrani, ki so morali zapustiti svojo deželo zaradi nasprotovanja jugoslovanskim oblastem. Obe organizaciji sta se ukvarjali predvsem s političnim delovanjem za priključitev Pulja in Istre Italiji, vendar sta skrbeli tudi za pomoč pribežnikom iz Cone B Julijske krajine, ki jo je upravljala jugoslovanska vojska. Medtem ko se je puljski odbor po mirovni pogodbi in izvedenem eksodusu iz Pulja preselil v Gorico, kjer se je spremenil v novo organizacijo, Istrsko revizionistično gibanje (IRG, Movimento Istriano Revisionista), ki je kaj kmalu izgubilo pomen, pa je ONO za Istro vztrajal vse do leta 1966 in v sklopu proitalijanskega tabora v Trstu

odigral pomembno vlogo, predvsem seveda kar zadeva naselitev ezulov (Volk, 1999, 139-198; De Simone, 1959).

ZVU in problem navzočnosti ezulov v Trstu v času pred mirovno pogodbo

Begunci iz Istre in Dalmacije so seveda obstajali in niso bili le "opravičilo". Za obdobje takoj po koncu vojne in do mirovne pogodbe ter nastanka Svobodnega tržaškega ozemlja je njihovo število težko opredeljivo. Po nekaterih podatkih naj bi ob koncu vojne v Trstu živelo okoli 4.000 beguncem iz Dalmacije, predvsem iz Zadra (prav toliko naj bi se jih po krajšem postanku v Trstu preselilo v druge kraje severne Italije) (Cocconi, 2002, 229, 231). Oktobra 1945 je predsednik cone, ki je bil neke vrste od ZVU imenovan pokrajinski predsednik, poročal, da je do tedaj potrošil v podporne namene 3.269.790 lir, od katerih je 1.011.172 lir odpadlo za pomoč 3.012 beguncem iz Istre in razseljencem iz Dalmacije ("profughi Istria e sfollati Dalmazia") (DAT, 5). Jugoslovanske obveščevalne in varnostne službe so na začetku leta 1946 ocenjevale, da je v Trstu živelo nekaj tisoč ezulov z Reke, iz Istre in Dalmacije (od katerih naj bi jih kar precej imelo fašistično preteklost) (Troha, 1999, 267-268; Spaziali, 2000, 65). Leta 1948 pa naj bi bilo med begunci, ki so že bili v Trstu in so tu optirali za Italijo (vsega skupaj jih je bilo 12.800) približno 5.000 takih, ki so v Trst prispeli pred 15. septembrom 1947, ko je začela veljati mirovna pogodba (Colummi et. al., 1980, 427-429).

Po prevzemu oblasti v Coni A Julijske krajine junija 1945 je bil glavni cilj ZVU utrditev svoje oblasti, ki jo je resno ogrožal projugoslovanski tabor, ki je vsaj delno še vedno ohranjal alternativni oblastni aparat in je ZVU tudi s politično označenimi stavkami in močno agitacijo dokazoval svojo moč. Zato so bili v tem času ezuli za ZVU moteč element, ki bi lahko zaostri družbene razmere in tako olajšal delo projugoslovonom. ZVU zato ezulom ni namenjala posebne pozornosti in pomoči in ji je bila njihova navzočnost v Trstu celo nadležna. Zavezniške oblasti so menile, da bi bilo zadrževanje ljudi, ki so jih označevali kot italijanske "stateless" civiliste z domovanji na ozemlju Julijske krajine pod upravo jugoslovanske vojske (poleti leta 1945 so v mesečnih poročilih ZVU ocenjevali, da pomenijo prav ti največji problem med okoli 11.000 "displaced persons", ki so živele v Trstu), v Coni A Julijske krajine do časa, ko bi se lahko vrnili na svoje domove, povsem neprimerno, in so jih zato kaj kmalu začele premeščati v zbirni center v Padovo. Ko pa so poleti 1946 prve predstraže napovedanega organiziranega "eksodus" iz Pulja kazale težnjo, da bi se za stalno naselile na Tržaškem, je ZVU začela pozorno spremljati njihovo prihajanje (AIRSML, 1).

Kljub vsemu pa ZVU do mirovne pogodbe in nastanka STO ni postavljala zakonskih ovir nemotenemu premikanju ljudi med obema conama Julijske krajine niti zadrževanju v Coni A oseb z bivališčem v Coni B. Za prehod razmejitvene črte je bila (vsaj za ZVU) dovolj osebna izkaznica, ki so jo izdale ZVU oziroma jugoslo-

vanske vojaške oblasti v Coni B (Vojaška uprava Jugoslovanske armade, VUJA), ZVU pa je te izkaznice izdajala tudi osebam, ki so imele bivališče v Coni B Julijske krajine pred 1. majem 1945. Poleg tega je ZVU že junija 1945 znova uvedla italijanska zakona o vpisovanju na sezname stalno bivajočih in zaposlovanju. Za vpis na seznam stalno bivajočih je bila dovolj prijava zadevne osebe (če te ni bilo in je pristojni urad ugotovil, da ima oseba glavno bivališče v občini ali da v njej preživi večino leta, jo je vpisal na lastno pobudo). Glede zaposlovanja pa so morali občinski uradi izdati delovno knjižico vsem, ki so živeli (torej stalno bivališče ni bilo pogoj) v njihovi občini. Zato so imeli ne le ezuli, ki so jih vpisali med stalno bivajoče v Coni A, ampak tudi taki, ki so živeli v Coni A, a so imeli stalno bivališče v Coni B, v anglo-ameriški coni enake možnosti za zaposlitev kot njeni prebivalci. Enako je veljalo za stanovanja. Zaradi stanovanjske stiske, ki je bila posledica vojnih razdejanj, je ZVU že poleti 1945 ukazala ustanovitev posebnih conskih stanovanjskih komisij (Cono A Julijske krajine je ZVU razdelila na puljsko, tržaško in goriško cono), ki so izvajale zelo strog nadzor nad stanovanji in odločale o nameščanju ljudi po razpoložljivih bivališčih. Prvotno so za stanovanje lahko prosile le osebe s stalnim bivališčem v coni, vendar so ta pogoj črtali že julija, ko so pristojnosti glede stanovanj v Občini Trst predali občinski stanovanjski komisiji, ki je oktobra 1946 prevzela to pristojnost tudi v drugih občinah tržaške cone (Volk, 2000a).

Od mirovne pogodbe do aprila 1950

Z mirovno pogodbo in predvidenim nastankom STO se je položaj bistveno spremenil, saj je pogodba uvedla možnost optiranja za vse, ki so imeli stalno bivališče na ozemlju, ki je pripadlo Jugoslaviji, pred 10. junijem 1940 in je bila italijansčina njihov "pogovorni jezik". Po drugi strani pa je bila usoda ozemlja, ki naj bi sestavljalo Svobodno tržaško ozemlje, še vedno nejasna.

Kot sem omenil, so prvi Puljčani začeli prihajati v Trst že poleti 1946, vendar se je pravi priseljenski val sprožil šele januarja naslednjega leta. Množično prihajanje Puljčanov se je končalo junija in julija 1947, maja 1948 pa se je začelo množično prihajanje optantov iz drugih Jugoslaviji priključenih predelov Istre. Z občasnimi nihanji je ta tok prihodov ohranil množični značaj vse do junija 1949, vendar se je v zmanjšanjem obsegu prihajanje optantov nadaljevalo do pozne pomladi leta 1950. Kljub omejevalni zakonodaji je po podatkih ZVU že februarja 1949 v Coni A živel od 15.000 do 20.000 optantov in ilegalnih pribežnikov, medtem ko jih je do aprila 1950 prispelo v Trst že več kot 30.000. Čeprav bi morala biti Cona A zanje le prehodna točka na poti v Italijo, je velika večina teh prišlekov izkazovala željo in namen, da bi se v Coni A ustalila (AIRSML, 1; AIRSML, 2).

Italijanska vlada se je že na začetku leta 1947, ko se je začel množični odhod ljudi iz Pulja, ki ga je z njeno pomočjo organiziral tamkajšnji proitalijanski tabor, pri

zaveznikih zavzela, da bi odhajajoče Puljčane namestili na ozemlju Cone A STO. Vendar je zaradi stopnjevanja ameriško-sovjetskega soočanja, ki je ob koncu leta 1947 privedlo do dokončne blokvske razdelitve sveta, Cona A STO postala strateškega pomena za ameriško politiko "of containment" širjenja sovjetskega vpliva kot postojanka na meji z vzhodnim blokom, kamor so do informbirojevskega razkola uvrščali tudi Jugoslavijo. V sklopu te politike je v Coni A STO ZVU imela še vedno ista glavna cilja: omejiti in zmanjšati vpliv komunistov oziroma projugoslovanskega tabora ter preprečiti širjenje nezadovoljstva in družbenih trenj. Če je za doseganje prvega cilja ZVU podprla nastanek in okrepitev proitalijanskega tabora, pa je bilo prihajanje ezulov-optantov v nasprotju z drugim ciljem. Zaradi težkih povojnih gospodarskih in socialnih razmer – v Coni A je bilo aprila 1946 okoli 23.000 brezposelnih na okoli 100.000 dela sposobnih – bi nedvomno prihod nepredvidljivega, a vsekakor velikega števila Puljčanov, ki so zapuščali svoje mesto, prav gotovo močno otežil ohranitev socialnega miru. Zato je admiral Stone, šef zavezniških okupacijskih oblasti v Italiji, zahtevo italijanske vlade odbil in pristavil, da bodo zavezniške oblasti vsakega Puljčana, ki bi prispel v Cono A, takoj napolile proti Italiji (ODA, 1).

Kmalu za tem je ZVU z nekaj zakoni vsaj formalno – ker je bilo dejansko stanje precej drugačno, kot bomo videli – precej otežila življenje beguncem v njeni coni. Najprej je z ukazom št. 64 z dne 19. decembra 1947 odredila prekinitev vpisovanja na sezname stalno bivajočih prebivalcev vseh občin Cone A STO. Ukaz je ostal v veljavi, s krajšo prekinitvijo novembra 1950, vse do konca obstoja ZVU. Pozneje se mu je pridružil še ukaz št. 325 z dne 14. avgusta 1948, ki je prepovedoval vpisovanje ljudi brez stalnega bivališča v Coni A STO na sezname brezposelnih. S tema ukazoma je bilo formalno onemogočeno vpisovanje med stalno bivajoče in redno zaposlovanje vsem ezulom, ki so prispeli po decembru 1947. Kasneje je ZVU še zaostriła pogoje za redno zaposlovanje, obenem pa olajšala vstop v Cono A italijanskim državljanom (kar so bili vsi ezuli, ki so bili izvedli opcijo za Italijo) (Volk, 2000, 274-277).

Stalno bivališče je bilo tudi pogoj za volilno pravico, ki pa jo je ZVU normirala precej v protislovju s prej omenjenimi zakoni in tudi z določili mirovne pogodbe. Ukaz o volitvah in volilni pravici, ki so ga izdali septembra 1948, je namreč volilno pravico priznaval vsem polnoletnim osebam s stalnim bivališčem v eni od občin Cone A, ki so 15. septembra 1947 (torej na dan uveljavitve mirovne pogodbe in formalnega nastanka STO) imeli italijansko državljanstvo. To je pomenilo, da so lahko glasovali tudi vsi ezuli, ki so prispeli v Trst do decembra 1947 (ULZVU, 1).²

Kljub strogi in neugodni zakonodaji ZVU je bil dejanski položaj za begunce iz dveh razlogov precej drugačen. Ker so pač zakoni (oziroma ukazi) določali, da v Trstu ni prostora za ezule, se je ZVU odpovedala tudi skrbi zanje. Tako je optante

2 ONO za Istro je proti koncu leta 1948 od ZVU zahteval celo, da vključiti na volilne sezname tudi tiste ezule, ki niso imeli stalnega bivališča v Trstu (Volk, 1999, 153).

takoj po njihovem prihodu v Cono A praviloma izročala "krajevnim oblastem", ki so jih morale napotiti v Italijo. S tem so si zavezniki nekako "umili roke" pri tej nevspešni zadevi in niso sprejeli nikakršnih pobud v pomoč tem ljudem, razen kar zadeva njihovo preskrbo ob morebitnem (in praviloma zelo redkem) kratkotrajnem obstanku v taboriščih, ki jih je upravljala ZVU (AIRSML, 1; AIRSML, 2). Ker bi morali ezuli po prihodu v Cono A čimprej nadaljevati proti Italiji, je skrb zanje med zadrževanjem v Coni A pripadala italijanski državi. ZVU je tako skrb za ezule v Trstu in okolici prepustila italijanskim državnim in zasebnim ustanovam.

Italijanski vladni vrh se je že pred uveljavitvijo mirovne pogodbe pripravil na nove razmere in je tudi ezule, ki so postali kar pomembna množica, vključil v prizadevanja, da bi ohranil vsaj ozemlje STO Italiji. V tem smislu so bili jeseni 1946 pomembni nastanek Urada za obmejna območja pri predsedstvu vlade in Medministrskega odbora za Julijsko krajino, februarja 1947 pa ukinitve Ministrstva za povojno pomoč, ki se je do tedaj ukvarjalo tudi s pomočjo ezulom in katerega pristojnosti so porazdelili med različna ministrstva. Za italijansko vlado so istrski in dalmatinski begunci dobili tak politični pomen in uporabnost, da se je z njimi nameraval ukvarjati sam vrh vlade.

V Trstu sta za pomoč ezulom skrbela Odbor za povojno pomoč (Comitato per l'assistenza postbellica), ki je bil zadolžen za pomoč vsem potrebnim pomoči in je denarna sredstva italijanske vlade razdeljeval tudi drugim podpornim ustanovam, ter Odbor za pomoč pregnancem iz Julijske krajine in Dalmacije, ki je skrbel specifično za ezule.³ Odbor za povojno pomoč, ki je do tedaj pomoč razdeljeval na podlagi italijanskega državljanstva, in ne narodnosti oziroma politične opredelitve, je januarja 1947 sklenil, da bo od tedaj o pomoči sklepal na podlagi političnih in nacionalnih diskriminant: ezulom "slovanske" narodnosti bi pomagali le, če so zapustili Cono A in se preselili v Italijo (DAT, 4). Februarja 1949 se je delegacija pristojnih uprav ZVU v Rimu srečala s predstavniki italijanskega notranjega ministrstva in se načelno dogovorila o preureditvi skrbništva za "optante". Pomoč so morali namenjati vsem posebej potrebnim optantom, vendar v manjši meri in za krajši čas v primerjavi s tem, kar je določal italijanski zakon št. 556 z dne 19. aprila 1948, izključili pa so uveljavljanje italijanskih norm glede zaposlovanja beguncev v Coni A. Potrebna sredstva je morala italijanska vlada nakazovati neposredno predsedniku cone, ki jih je lahko začel razdeljevati po 1. juliju 1949, administrativni nadzor nad njihovo uporabo pa bi izvajala ZVU (AIRSML, 2). Od avgusta 1948 je italijanska vlada finančna sredstva za skrbstveno dejavnost nakazovala neposredno v proračun Cone A. Julija 1949 so končno podporno dejavnost racionalizirali in centralizirali ter po razpustu Odbora za pomoč pregnancem iz Julijske krajine in Dalmacije in Odbora za povojno

3 Poleg tega so v Trstu ezulom na razne načine pomagale tudi številne zasebne ustanove: Papeška podporna ustanova, Rdeči križ Italije, Catholic Relief Services, United Nations Relief and Rehabilitation Administration, National Catholic Welfare Conference itd.

pomoč vso podporno dejavnost za ezule predali v skrb novonastalemu Conskemu uradu povojne pomoči, ki ga je vodil predsednik cone (Volk, 1999, 42). Pomembno je bilo tudi dejstvo, da je italijanska država prevzela stroške in upravljanje Silosa, skladišča poleg glavne tržaške železniške postaje, v katerem so do tedaj nameščali vse vrste brezdomcev. Proti koncu leta 1947 so pa Silos preuredili in ga namenili izključno ezulom (DAT, 4; DAT, 3).

Če ZVU ni bila neposredno vpletena v nameščanje ezulov v Trstu, je treba reči, da je imela nedvomno pregled tako nad denarjem, ki ga je proitalijanska stran investirala za pomoč ezulom, oziroma da bi ti ostali v Trstu, ter tudi nad tokom prihodov in nad delovanjem italijanske strani. Čeprav so zavezniški funkcionarji opazili, da se veliko ezulov zadržuje v Trstu in da so krajevne oblasti, ki bi jih morale premestiti v Italijo, nalogo izpolnjevale zelo površno, ZVU ni nikoli odločneje posegla, da bi odpravila to stanje. Nasprotno, novembra 1949 so njeni funkcionarji predlagali, da bi spremenili uradno politiko do problema obstanka ezulov in drugih beguncev v Coni A. Namesto da bi jim skušali preprečiti, da se naselijo v Coni A, je bilo treba upoštevati, da je veliko število optantov in drugih beguncev že živelo v Trstu in da se je tu nameravalo naseliti za stalno, in temu ustrezno preoblikovati zakonodajo (AIRSML, 2).

Drugi razlog, zaradi katerega je bilo realno stanje za ezule drugačno od tistega, ki ga je nakazovala zakonodaja, pa je izviral iz dejstva, da je bilo osebje administrativnega aparata ZVU še tisto iz časa fašizma. Izvajanje zakonodaje ZVU je bilo torej prepuščeno funkcionarjem in uradnikom, ki so službo dobili od italijanske države. Pomena tega dejstva se je seveda dobro zavedala italijanska vlada, ki je poskrbela, da čimveč "njenih" uslužbencev ostane na svojih mestih v upravnem aparatu STO oziroma ZVU. Marca 1947 je zato sam ministrski predsednik De Gasperi s strogo zaupnim pismom sporočil vsem ministrstvom, da je že pripravljen zakonski odlok (ki so ga nato izdali kot zakonski odlok št. 1064 z dne 25. septembra 1947), s katerim so nameravali vse uslužbence državne uprave, javnih ustanov in krajevne uprave območja, ki je moralo priti v sestav STO, obdržati v službi in jim izplačevati plačo do njihove zaposlitve pri novih upravah STO. Ob morebitnem razpustu STO so vsem zagotavljali ponoven sprejem v italijansko državljanstvo in v prejšnjo službo. De Gasperi je prosil, da vse zainteresirane uradnike zelo diskretno seznanijo z vsebino odloka, da bi tako preprečili njihov beg z ozemlja STO. Poleg tega je prepovedal premeščanje teh uslužbencev v Italijo tudi na njihovo prošnjo. Zadevi so očitno pripisovali velik pomen, saj se je samemu De Gasperiju zdelo potrebno, da je po izidu napovedanega odloka vnovič pisal vsem ministrstvom in poudaril, da bi premeščanje teh uradnikov v Italijo slabilo italijanske pozicije v STO. Če bi bila premeščitev neizbežna, je bilo treba izbrati uradnike, ki niso imeli pogojev za sprejem v državljanstvo STO. Predsedstvo vlade se je k zadevi vrnilo januarja 1951, ko je vsem ministrstvom in podrejenim uradom pisal podtajnik pri predsedstvu vlade Andreotti,

ki je opozoril, da premeščanje uradnikov ni imelo negativne posledice le za italijanske pozicije v Coni A STO, ampak je povzročalo tudi težave z ZVU, s katero je bil očitno v tem smislu sklenjen kak dogovor (ODA, 2).

K vsemu temu je treba še dodati, da je bila vloga in moč uradništva pri izvajanju zakonov, vsaj kar zadeva ezule, še toliko večja zaradi njihove nedorečenosti, ki je dopuščala veliko mero diskrecije. Tako je na primer za vpis na seznam stalnih prebivalcev cone kot dokazilo veljala tudi podpisana izjava župnika, višjega policijskega inšpektorja ali kake druge poverjene osebe, da je zadevna oseba imela že dalj časa stalno bivališče v Coni A (Volk, 2000). Italijanska stran pa je lahko računala tudi na to, da je bila na njeni strani velika večina članov in načelnikov krajevnih upravnih organov, na primer predsedstva cone, ki jih je imenovala ZVU, kot tudi vodstva vseh občinskih in pokrajinskih posebnih ustanov – od Občinske skrbstvene ustanove (Ente comunale di assistenza) do Avtonomnega zavoda za ljudske hiše (Istituto autonomo case popolari).

Na ta način je ob dobrohotnem mižanju in občasni pomoči ZVU (avgusta 1948 je zavezniška uprava razglasila nujnost in javno koristnost gradnje ribogojnice pri izlivu Timave, s čimer je omogočila razlastitev prvih zemljišč na območju, na katerem je v naslednjih letih zraslo optantsko oziroma "ezulsko" Ribiško naselje) proitalijanskemu taboru uspelo v Trstu zadržati nekaj deset tisoč ezulov. Z njimi je precej okrepil svoje vrste, kar se je pokazalo na proitalijanskih pouličnih manifestacijah, predvsem pa na volitvah junija 1949. Od 197.245 volivcev, vpisanih v volilne imenike, jih je bilo 14.076 rojenih v Coni B STO in 33.538 v občinah Julijske krajine, ki so bile priključene Jugoslaviji z mirovno pogodbo (Jeri, 1961, 220).⁴ Vsekakor so na volitvah, ki jim je proitalijanski tabor dal značaj plebiscita za ali proti Italiji, zmagale proitalijanske stranke, v prvi vrsti Krščanska demokracija, ki je dobila tudi župana, Rovinjčana Giannia Bartolija (ki se je sicer v Trst priselil že pred vojno, in ga torej ne moremo imeti za ezula), ki je bil tudi vodilna osebnost stranke v Trstu do leta 1957. Vse proitalijanske stranke skupaj, z neofašisti vred, so dosegle okoli 65 odstotkov glasov (Jeri, 1961, 243).⁵

Zmaga proitalijanskih strank sicer ni bila pretirano navdušujoča, k njej pa so precej prispevali ezuli. Med volivci je bilo skoraj 48.000 oseb, ki so bile rojene v

4 Od preostalih je bil 95.001 volivec rojen v tržaški občini, 3.482 se jih je rodilo v drugih občinah Cone A, 42.220 v drugih občinah Italije, 8.923 pa v tujini.

5 Volitve, ki se jih je udeležilo 168.108 (85%) od 197.245 volilnih upravičencev, so dale naslednje izide: Krščanska demokracija 65.627 glasov (39,04%), Komunistična stranka STO ("kominformisti") 35.548 (21,14%), Italijanska republikanska stranka 9.081 (5,41%), Socialistična stranka Julijske krajine 10.747 (6,39%), Italijanska liberalna stranka 3.094 (1,84%), Slovansko-italijanska ljudska fronta ("titovci") 3.957 (2,35%), Italijanski blok 8.252 (4,91%), Fronta za neodvisnost 11.476 (6,83%), Slovenska demokratska zveza (slovenski antikomunisti) 3.004 (1,79%), Italijansko republikansko gibanje 2.291 (1,36%), Tržaški blok (independentisti) 4.860 (2,89%), Italijansko socialno gibanje (neofašisti) 10.171 (6,05%).

Coni B ali na Jugoslaviji priključenih ozemljih, kar seveda ne pomeni, da so bili vsi ezuli, saj je bil Trst od nekaj cilj priseljevanja Istranov. Vendar naj bi po nekaterih podatkih na teh volitvah svoj glas oddalo približno 30.000 ezulov (Kacin Wohinz, Pirjevec, 1998, 135), kar je bilo 15 odstotkov vseh upravičencev in 17 odstotkov vseh volivcev. Če bi teh ne bilo, bi proitalijanske stranke dobile manj kot 50 odstotkov glasov.

Po aprilu leta 1950

Čeprav je bilo leta 1950 v Coni A še 21.000 brezposelnih (in 86.000 zaposlenih), je po sovjetsko-jugoslovanskem razkolu za ZVU vprašanje ohranjanja socialnega miru postalo mnogo manj pereče. Kot posledica spremenjenega odnosa do Jugoslavije se je spremenil tudi odnos zahodnih velesil do tržaškega vprašanja, saj je Cona A izgubila strateški pomen.

Korenita sprememba v odnosu ZVU do vprašanja prebežnikov in optantov pa se je zgodila v pozni spomladi leta 1950. Povezana je s spremembami na mednarodnem političnem prizorišču, tudi kar zadeva t. i. tržaško vprašanje, ki je bilo posledica izključitve Jugoslavije iz informbiroja. Razkol v mednarodnem komunističnem gibanju je spremenil marsikaj v igri za dokončno rešitev tržaškega vprašanja. Jugoslavija ni bila več predstraža Sovjetske zveze in je bila deležna vse večje pozornosti in upoštevanja zahodnih velesil. Nova politika zahodnih sil do Jugoslavije se je izogibala ukrepom, ki bi slabili položaj Titove vlade. Tripartitna izjava, s katero so se ZDA, Velika Britanija in Francija marca leta 1948 zavzele, da bi celotno STO pripadlo Italiji, je bila zato implicitno presežena. Informbirojevski razkol je sprožil proces, ki je v razmeroma kratkem času privedel do tega, da je Trst izgubil vlogo zadnje postojanke Zahoda na meji s sovjetskim blokom. S tem je izgubil tudi glavni razlog za anglo-ameriško upravljanje Cone A, ki je za ZDA in Veliko Britanijo postalo nepotrebno breme in je terjalo poleg vsega za britanski proračun vse bolj nevzdržen strošek. Poleg tega je bila nerešenost vprašanja razmejitve med Italijo in Jugoslavijo moteč element pri vključevanju Jugoslavije, čeprav s posebnim položajem, v politični in vojaški sistem, ki je moral preprečiti širitev sovjetskega vplivnega območja. V diplomatskih krogih ZDA in Velike Britanije se je uveljavljala ocena, da je bila v danem položaju razdelitev STO med Italijo in Jugoslavijo edina možna rešitev. Kljub taktičnim diverzijam je tudi Jugoslavija, zaradi odtegnitve sovjetske podpore (ki je bila sicer že pred razcepom relativna in podrejena splošnim sovjetskim zunanjepolitičnim interesom), sprejemala razkosanje STO kot zanjo najboljšo dosegljivo rešitev. Italija se je sicer vztrajno sklicevala na tripartitno izjavo in gojila iluzije, vendar se je v italijanski politični eliti uveljavljalo prepričanje, da je čas deloval proti italijanskim interesom, ker da grozi Coni A "poslovanjenje", in se je zato nagibala k temu, da bi jo čimprej dobila pod svoj nadzor (Kacin Wohinz, Pirjevec, 1998, 128;

Taviani, 1998). Vse to je povzročilo pospešeno vključevanje Cone B v jugoslovanski državni sklop in vse večji vpliv Italije v upravljanju Cone A.

Vendar je bil novi odnos ZVU tudi posledica prelomnega pomena, ki ga je volitvam v Coni B aprila 1950 namenila italijanska stran – po volitvah naj bi proitalijani lahko izbirali le med popolno podreditvijo jugoslovanskim načrtom in odhodom. Volitve so bile sicer odgovor jugoslovanske strani na okrepitev vezi med Cono A in Italijo ter na značaj plebiscita za ali proti Italiji, ki so ga proitalijanske stranke dale administrativnim volitvam v Coni A junija 1949. Jugoslovanske oblasti so očitno želele odgovoriti z novim plebiscitom, ki naj bi dokončno legitimiral in utrdil jugoslovansko in ljudsko oblast v Coni B. Italijanska stran je v tem videla kršenje načel tripartitne izjave, na njeno oceno položaja pa je vplivala predvsem ostrina represije nad proitalijani v Coni B tudi ob zgolj pasivni obliki nasprotovanja jugoslovanskim načrtom. Tako ravnanje so na italijanski strani tolmačili kot jasno sporočilo, da nove oblasti ne nameravajo prenašati nobenih ovir vključevanju Cone B v jugoslovanski državni sklop. ONO za Istro je iz tega izvajal ugotovitev, da so jugoslovanske oblasti ustvarile take razmere, da je proitalijanom ostala le izbira med popolno podreditvijo novi oblasti in zavestnim izpostavljanjem velikim osebnim tveganjem. Na udar jugoslovanskih oblasti so prišli predvsem pripadniki slojev, ki so bili nosilci italijanske opcije (od šolnikov do malomeščanstva in duhovščine) in so jih nekaj tudi izgnali iz Cone B. Za ONO za Istro v takem položaju ni imelo več nobenega smisla zavirati odhajanje ljudi iz Cone B in je napovedoval, da bo končni rezultat množični odhod Italijanov. Take ocene so pomenile nov odnos ne le do problema odhajanja ljudi iz Cone B, ampak tudi do problema beguncev v Trstu (Colummi et. al., 1980, 361-413).

Na pritisk italijanske strani je junija 1950 ZVU sprejela dogovor, ki so ga sklenili na sestanku med zastopniki uprav za notranje zadeve in skrbstvo ZVU, italijanskega notranjega in zakladnega ministrstva, predsedstva cone ter Občinske skrbstvene ustanove, s katerim je privolila v stalno naselitev optantov in prebežnikov v Coni A. Do tedaj je italijanska stran lahko uradno priskrbovala tem ljudem le "začasna" bivališča in je stalna naselitev optantov in prebežnikov potekala neuradno in brez pravega načrta. Z dogovorom pa je ZVU italijanski strani dovolila, da vsem ezulom z namenskimi sredstvi italijanske vlade gradi v vseh občinah Cone A tudi dokončna stanovanja na podlagi točno določenega načrta, ki ga je italijanska stran izdelala in začela uresničevati v zelo kratkem času (DAT, 2). Predsednik cone Palutan, ki je razporejal sredstva, ki jih je gradnji zasilnih in dokončnih stanovanj za ezule nakazala italijanska vlada, in je bil do leta 1952 glavna osebnost pri izvajanju naselitvenega načrta, se je takoj lotil dela: v Križu je dal na najetem zemljišču zgraditi 33 zasilnih stanovanj v barakah, v Trstu, med Škednjem in Pončano, 40 začasnih in dokončnih stanovanj ter 20 stanovanj v ribogojnici ob izlivu Timave, ki so bila prvi zametek (ezulskega) Ribiškega naselja. Naseljjevanje ezulov je zdaj potekalo po načrtu, ki je imel za cilj, kot je izpovedal Palutan, "namestitev istrskih ezulov v predmestnih predelih za

obrambo italijanstva" (DAT, 3). Vendar je končni cilj naselitve zdaj presegal zgolj številčno in kakovostno okrepitev proitalijanskega tabora v Trstu oziroma "obrambo italijanstva" ter je bil namenjen preobratu političnih in nacionalnih razmerij v vsej Coni A. Hitrost in obseg uresničevanja tega "nacionalno melioracijskega" načrta sta bili v sorazmerju z rastočo vlogo Italije pri upravljanju Cone A.

Kar zadeva ezule, se je marca 1950 prihajanje optantov skoraj popolnoma ustavilo, medtem ko so kljub glasnim trditvam ONO za Istro, da se je zaradi jugoslovanskega nasilja ob volitvah tudi iz Cone B STO začelo množično odhajanje (DAT, 3), iz Cone B do oktobra 1953 prihajali le redki posamezniki. Vsekakor je ob koncu leta 1950 v Coni A živele okoli 25.000 ezulov (AIRSML, 3; AIRSML, 4; Jelinčič, 1960, 71). Leta 1951 se jim je pridružila tudi večina 5.587 optantov, kolikor jih je prispelo v Cono A med letom. Nameščali so se pri sorodnikih ali pa v bivališčih, ki jih je izrecno zanje pripravila italijanska vlada. Z letom 1951 se je tok optantov iz Jugoslaviji priključenih predelov Julijske krajine dejansko ustavil, saj jih je v naslednjem letu dospelo samo še 78 (AIRSML, 4). Glede na tako stanje prihodov je jasno, da je bil načrt naselitve iz junija 1950 namenjen predvsem namestitvi v Coni A že navzočih ezulov, in ne, kot je pisalo v dogovoru, pripravi vsega potrebnega za sprejemanje in nameščanje prihodnjih ezulov.

Na zakonski ravni se je nov odnos ZVU do vprašanja kazal v ukazu iz novembra 1950 (ULZVU, 3), ki je omogočil pridobitev stalnega bivališča vsem osebam, ki so v Coni A živele že vsaj eno leto. Poleg tega je ZVU najprej septembra 1950 (ULZVU, 2) omogočila razlastitev zemljišč za gradnjo električnega daljnovoda do ribogojnice ob Timavi in nato junija 1951 (ULZVU, 4) še tistih, potrebnih za razširitev iste ribogojnice.

Ustanova za pomoč beguncem v Coni A in londonski dogovor iz maja 1952

Leta 1952 je bil opazen nov pomemben korak naprej za Italijo, kar zadeva njeno vlogo pri upravi Cone A in seveda tudi glede možnosti uresničevanja načrtnega naseljjevanja ezulov.

Za Italijo se je prvi pozitiven premik zgodil prav na področju naselitve ezulov. Marca 1952 je namreč zavezniška uprava dovolila delovanje v Coni A Ustanovi za pomoč beguncem iz Julijske krajine in Dalmacije (Opera per l'assistenza ai profughi giuliani e dalmati). To je bila formalno zasebna, a dejansko poldržavna ustanova, ki je uživala podporo vseh pomembnejših italijanskih gospodarskih, političnih in cerkvenih krogov. Italijanska država ji je od njenega nastanka leta 1947 prepuščala – tudi prek zakonskih določil – vse večjo vlogo pri skrbi za istrske in dalmatinske ezule ter ji namenjala vse večje denarne prispevke. Sčasoma je ustanova postala glavna ezulska skrbnica, ki je delovala na stanovanjskem, zaposlovalnem, mladinsko skrbniškem in drugih področjih (skrb za ostarele, poklicno usposabljanje in izobraževa-

nje ...). Po letu 1952 je ustanova veliko večino svojih sredstev in naporov namenila posegom v Coni A (Volk, 1999, 61-92) in že istega leta začela graditi prve hiše begunskega naselja v tržaškem rajonu Čarbola (L'Arena di Pola, 21. 5. 1952⁶), v mestu ustanovila študentski dom za ezulske študente ter financirala obnovo oziroma ustanovitev 13 ezulskih podjetij (DAT, 1; DAT, 3).

Še pomembnejši pa je bil dogovor, ki so ga 9. maja 1952 v Londonu sklenile ZDA, Velika Britanija in Italija. Dogovorile so se, da bo Italija imela svojega političnega svetovalca pri ZVU (ki se je pridružil britanskemu in ameriškemu) ter predvsem pravico, da izbere funkcionarje (ki jih je formalno imenoval komandant cone, najvišja oblast v Coni A), ki so vodili notranje in finančno-gospodarske zadeve Cone A. Med uradi, ki so jih prevzeli italijanski funkcionarji, je bil tudi urad za socialno varstvo in skrbništvo, ki je bil pristojen tudi za begunsko problematiko. Delo resorjev, ki so jih vodili italijanski funkcionarji, je vodila Višja direkcija uprave (VDU, Direzione Superiore dell'Amministrazione), ki ji je načeloval višji direktor uprave (Direttore Generale dell'Amministrazione). Na to mesto je italijanska vlada imenovala prefekta Gian Augusta Vitellija, medtem ko je bil za političnega svetovalca pri ZVU imenovan ustanovitelj ezulskega Julijskega odbora (Comitato Giuliano) iz Rima, nekdanji sodelavec tajne službe vojne mornarice in svetovalec ONO za Istro Diego de Castro (Novak, 1973, 369-378; Kacin Wohinz, Pirjevec, 1998, 137; Valdevit, 1986, 247-249). Višja direkcija je imela pod svojim vodstvom dve direkciji: Direkcijo notranjih zadev (DNZ, Direzione degli Affari Interni) ter Direkcijo za finance in gospodarstvo (DFG, Direzione delle Finanze e dell'Economia). DNZ je načeloval Adolfo Memmo (direktor notranjih zadev, Direttore degli Affari Interni), Ernesto de Petris je vodil Oddelek za delo (Dipartimento del Lavoro), Carlo Schiffrer Oddelek za socialno skrbništvo (Dipartimento dell'Assistenza Sociale), Albino Boccali Urad javnega zdravstva (Ufficio della Sanità Pubblica), Giuseppe Fadda Urad za šolstvo (Ufficio Educazione), Mario Franzil Urad za popis in statistične raziskave (Ufficio Censimento e Rilevazioni), Claudio Catalano pa Gasilsko službo (Servizio Vigili del Fuoco). DFG je načeloval Lino Sartori (direktor za finance in gospodarstvo, Direttore delle Finanze e dell'Economia), posamezne oddelke in urade pa so vodili Francesco Lelmi (Oddelek za trgovino, Dipartimento del Commercio), Mario Schiapparoli (Oddelek za proizvodnjo, Dipartimento della Produzione), Edoardo D'Avanzo (Oddelek za finance, Dipartimento di Finanza), Filippo Bette (Oddelek za prevoze, Dipartimento dei Trasporti), Vincenzo Caffarelli (Oddelek za javna dela in storitve, Dipartimento dei Lavori e Servizi Pubblici), Gualfredo Piccoli (Urad za kmetijstvo in ribištvo, Ufficio Agricoltura e Pesca) ter Alceste Silvi Antonini (Odsek za posojila, Sezione Prestiti). Z upravnim ukazom št. 60 z dne 9. decembra 1952 je komandant cone za namestnika načelnika Oddelka za socialno skrbništvo imenoval Micheleja Mianija (ULZVU, 5). Poleg poklicnih funkcionarjev je bilo

6 La prima pietra a Trieste per un villaggio dell'esule.

med temi kar nekaj vidnih tržaških proitalijanskih politikov, od predstavnika KD Franzila (ki je nasledil Bartolija kot tržaški župan) do socialista Schiffrerja (znanega tržaškega zgodovinarja, ki je pa bil doma v politiki že od časa medvojnega tržaškega ONO) in republikanca Mianija, vodilnega člana tržaškega medvojnega ONO, ki ga je ta imenoval za župana Trsta v dneh vstaje. Dejstvo, da so vodstvo Oddelka za socialno skrbništvo, ki je bil eden od najbolj vpletenih uradov v naseljevanje beguncev, zaupali prav Carlu Schiffrerju in Micheleju Mianiju, ki sta bila med najpomembnejšimi predstavniki novega italijanskega vodilnega sloja, podčrtava velik pomen, ki ga je vprašanje naselitve beguncev v Trstu imelo za proitalijanski tabor.

Londonski dogovor iz maja 1952 ni bil le formalna zadovoljitev italijanskih zahtev, ki ni dajala Italiji nobene realne oblasti v Coni A, ker so bili funkcionarji vsekar odgovorni in podrejeni komandantu cone, kot ocenjuje na primer Valdevit (Valdevit, 1986, 247-249),⁷ ampak je dogovor pomenil dejansko prerazporeditev oblasti v Coni A, s katero je Italija prevzela pomemben del uprave cone. Kljub formalni podrejenosti komandantu cone – ki jo je italijanska vlada želela obvarovati in sta zato Urad za obmejna območja in sam predsednik vlade De Gasperi vsem upravam poslala strogo zaupna navodila, kako naj vzdržujejo odnose z Višjo direkcijo uprave, da ne bi prišlo do preveč vidnega kršenja določil dogovora – je višji direktor deloval po navodilih italijanskega predsedstva vlade in posameznih italijanskih centralnih uprav, katerim je redno poročal o svojem delu in se z njimi posvetoval (ODA, 4; ODA, 2).⁸ Z londonskim dogovorom je torej Italija dobila možnost, da je za naselitev ezulov (seveda ne samo za to) uporabila tudi del upravnega aparata ZVU. Še več, z njihovim naseljevanjem in z vprašanjem ezulske navzočnosti v Trstu na splošno so se po dogovoru ukvarjali izključno italijanski uradi in funkcionarji.

Kar zadeva ZVU, ne le da se tisti del upravnega aparata ZVU, ki je še ostal pod nadzorom Anglo-Američanov, dejansko ni več vmešaval v zadevo ezulov, ampak so zavezniške oblasti z nekaj ukazi šle celo na roko italijanskim načrtom. Tako je ZVU decembra 1952 podaljšala veljavnost ukaza o javni koristnosti in nujnosti razširitve ribogojnega podjetja ob Timavi (ULZVU, 6), marca 1953 vključila v občinsko komisijo, ki je upravljala stanovanja, zgrajena z javnimi sredstvi, tudi dva predstavnika Ustanove za pomoč beguncem (sodelovala sta le na sejah, na katerih so odločali o

7 Podobno tezo zagovarja tudi Raoul Pupo, ki piše, da je ZVU odklanjala vsakršno soupravljanje oblasti v Coni A do konca njenega obstoja (Pupo, 1999a, 168).

8 Kot je razvidno iz telegrama državnega podtajnika Andreottija z dne 16. novembra 1953 (DAT, 2), so sporočila Vitelliju pošiljali s posredništvom krajevnih predstavnikov vlade, da bi se tako vlada obvarovala pred očitki, da vodi urade ZVU. Telegram je bil namreč naslovljen prefektu v Gorici, vendar s pripisom, da je namenjen prefektu Vitelliju. Tako se je ustvaril videz normalnega dopisovanja med dvema krajevnima funkcionarjema italijanske vlade. Naj poudarim, da je tudi Palutana vlada priznala naslov prefekta, čeprav v Trstu ni moglo biti prefektore, ker je italijanska suverenost v Trstu z mirovno pogodbo prenehala. Vendar je bil tako Palutana legitimiran, da vzdržuje redne stike z nadrejenimi v Italiji, čeprav ga je za predsednika cone postavila ZVU in je bil odgovoren njej.

oddaji stanovanj, ki jih je zgradila njuna ustanova) (ULZVU, 7) in končno marca 1954 tudi mimo določila o obveznosti vpisa med stalne prebivalce cone priznala prednostne olajšave za obnovo gospodarskih dejavnosti ezulskim lastnikom licenc za prodajo blaga državnega monopola (ULZVU, 8). Vendar je treba poudariti, da zavezniki niso uvedli nobene večje spremembe v tistih zakonih, ki so bili temeljnega pomena za življenje optantov in prebežnikov v Coni A. Predvsem ni ZVU nikoli preklicala prepovedi novih vpisov na sezname stalnih prebivalcev. Kot ni ugodila zahtevi, da bi iz Trsta preselila "balkanske" begunce (v resnici so to bili begunci iz vzhodnoevropskih držav, ne le z Balkana) in njihova taborišča namenila istrskim ezulom.

Da so o usodi ezulov v Trstu zdaj odločali izključno italijanska vlada, njeni funkcionarji v Trstu ter ezulske organizacije, se je najbolje pokazalo, ko se je sprožil zadnji val množičnega odhajanja ljudi iz Istre (in prihajanja teh ljudi v Trst), ki se je začel takoj po objavi ameriško-britanske note 8. oktobra 1953, s katero sta velesili napovedovali, da bosta Cono A prepustili v upravo Italiji, a je bila obenem tudi napoved razdelitve STO med Italijo in Jugoslavijo na podlagi obstoječega stanja. Ob tej priložnosti se je tudi pokazala odločilna vloga Odbora narodne osvoboditve za Istro. Novi val je pripeljal v Trst na tisoče novih beguncem (do 23. novembra 1953 jih je dospelo že 1.812), za katere pa v mestu ni bilo pripravljenih bivališč, tako da so jih italijanski uradi in ustanove začeli nameščati po vseh mogočih zasilnih prostorih (od šol do telovadnic in hotelov). Zaradi možnih posledic glede javnega reda in miru so višji direktor uprave Vitelli, novi predsednik cone Miceli in drugi italijanski funkcionarji v Trstu zahtevali, da se vsaj del ezulov iz Cone A premesti v Italijo (s to zahtevo se je strinjal tudi vsaj del osrednjih vladnih uradov v Rimu, mogoče z izjemo Urada za obmejna področja). Odbor narodne osvoboditve za Istro je sicer na sestanku na najvišji ravni, ki so ga za poglobitev analize problema sklicali decembra 1953 v Rimu, tako rešitev, čeprav z zadržki, sprejel, vendar je že nekaj tednov za tem odpovedal sodelovanje pri premeščanju ezulov in dosegel celo ustavitvev premestitev (DAT, 1; DAT, 2).

Ezuli so torej ostali v Trstu, kjer so jih nameravali uporabiti za njihovo načrtno naselitev s ciljem "okrepiti italijanstvo" in izpeljati "nacionalno melioracijo" na ozemlju Cone A. Načrt, s katerim so soglašali vsi dejavniki proitalijanskega tabora v Trstu, je bil izdelan do podrobnosti (Ustanova za pomoč beguncem je imela izdelano celo zelo podrobno etnično karto ozemlja Cone A). Kot je pisala Ustanova za pomoč beguncem, je Urad za obmejna področja pri predsedstvu vlade "menil, da je treba izvedbo gradbenega programa za julijske in dalmatinske begunce v Trstu zaupati Ustanovi za pomoč beguncem iz Julijske krajine in Dalmacije. To z dvojnimi namenom, da se zagotovi prodor italijanskih sil na slovanska območja in da se Ustanovi za pomoč beguncem, ki upravlja skupino pomembnih kulturnih ustanov na ozemelskem pasu ob vzhodni meji, zagotovi nepremičninsko premoženje ..." Potem ko je Ustanova v mestu "na jezikovno mešanem ozemlju" že začela graditi ezulsko naselje pri Čarbolu in potem ko je oddala v zakup dela za gradnjo naselij na Opčinah

in v Križu ("prvi kraj je jezikovno mešan, drugi pa obljuden pretežno s Slovenci ..." so poudarjali), se je posvetila tistemu delu tržaškega ozemlja, ki je imel prednost pri "nacionalni melioraciji". To je bil "obalni pas, ki povezuje teritorij Trsta s Tržičem", in to zaradi tega, ker je bil "obljuden pretežno s slovanskimi elementi" in za katerega je Ustanova že "preučila ustrezen namestitev vzdolž omenjenega obalnega pasu naselij, ki so namenjena italijanskim beguncem". Posebno pozornost so namenili ozemlju občine Devin – Nabrežina, kar so tako razlagali: "Devin - Nabrežina ne spada v Občino Trst in župan tega kraja pripada jugoslovanski stranki, ki je naklonjena Titu. Dovolj je spomniti na nedavno vprašanje dvojezičnih tabel, ki jih je občina Devin - Nabrežina postavila na avtocesti. Prav tu so nas Jugoslovani prehiteli, saj so od leta 1945 zgradili že ... (številke ni, op. S. V.) novih hiš, ki so jih v večini primerov namenili Slovincem, ki so prišli z jugoslovanskega ozemlja. Ustanova za pomoč beguncem je kupila teren v primerni poziciji od princa di Torre e Tasso, italijanskega predstavnika iz Devina, in pripravlja načrte stanovanj, trgovinskih in obrtniških prostorov ter zavoda za ostarele s petdesetimi posteljami. Vse to je postavljeno v okvir celostnega gospodarskega načrta, ki naj zagotovi gospodarsko neodvisnost novega naselja. Predel doživlja velik turistični razvoj in to bo olajšalo naše delo. Ostali na karti načrtani krogi, če jih primerjamo z narodnostno karto, dokazujejo intenzivnost našega načrta zagotavljanja nepretrganosti italijanske večine v obalnem pasu od Tržiča do Trsta." (ODA, 3)

Nameni niso ostali le na papirju. Italijanska stran je imela v Trstu zadostno število ezulov, ki so bili v taki situaciji, da so bili prisiljeni sprejeti vse, kar so jim ponudili. Tudi namestitev na Krasu v bližini slovenskih vasi, kar je bilo med begunci iz več razlogov zelo neprijetno, kot je priznavala sama Ustanova za pomoč beguncem, ko je pisala, da je bilo treba ezule šele privaditi "na idejo, da ne morejo vsi dobiti stanovanja v mestu" (ODA, 3).

Pospešitev izvajanja naseljitvenega načrta je bila verjetno tudi posledica za italijansko stran ne preveč spodbudnih izidov volitev leta 1952, ko so vse proitalijanske stranke skupaj, kljub večjemu številu ezulskih volivcev (po volitvah leta 1949 so v volilne sezname vpisali 13.887 oseb, ki so se bile v Trst priselile od leta 1949 do konca leta 1950) nazadovale in padle na nekaj več kot 62 odstotkov glasov (Jeri, 1961, 240 in 250).⁹ Bila pa je verjetno tudi posledica prepričanja, da grozi Coni A

9 Leta 1952 so bili volilni izidi naslednji: KD 59.133 glasov (33,04%), KPSTO 30.978 (17,31%), Fronta za neodvisnost 22.415 (12,52%), Italijansko socialno gibanje 20.570 (11,49%), Socialistična stranka Julijske krajine 10.445 (5,83%), Italijanska republikanska stranka 8.407 (4,70%), Italijanska liberalna stranka 5.768 (3,22%), Italijansko-slovaška ljudska fronta (titovci) 4.924 (2,75%), Tržaški blok 4.492 (2,51%), Slovenska demokratska zveza 3.559 (1,99%), Nacionalna monarhistična stranka 2.915 (1,63%), Italijanska socialistična stranka 2.609 (1,46%), Monarhistično kvalifikativna fronta 1.560 (0,88%), Avtonomistično gibanje Julijske krajine 1.209 (0,67%). Volilnih upravičencev je bilo 200.486, volitev pa se jih je udeležilo 189.527.

poslovanjenje, ki se je, tudi zaradi negativnih izidov volitev, v teh letih udomačilo med italijansko politično elito, zaradi česar je večina italijanskih vladnih mož menila, da je treba Cono A čimprej privedi nazaj pod italijansko upravo, pa čeprav za ceno odpovedi Coni B (Kacin-Wohinz, Pirjevec, 1998, 128; Taviani, 1998).

Ob ukinitvi ZVU je v Trstu tako živelo med 35.000 in 47.000 ezulov, torej od 11 do 16 odstotkov leta 1951 popisanih prebivalcev Cone (bilo jih je nekaj več kot 297.000, med temi uradno okoli 24.000 istrskih ezulov). Zanje je Ustanova za pomoč beguncem do oktobra 1954 v Trstu dogradila 208 stanovanj ter 16 gospodarskih prostorov (OAPGD, 1964), mnogi ezuli pa so bili nameščeni po raznih zasilnih prostorih, ki so jih dale na voljo javne in zasebne ustanove.

Sklep

Čeprav se je načrt nacionalne melioracije in okrepitve italijanstva v Coni A z naselitvijo istrskih optantov in prebežnikov lahko popolnoma razmahnil šele po vrnitvi Italije, se je njegovo uresničevanje začelo že v času ZVU. Zavezniki so najprej prenašali, nato pa zamižali pred tem, kar se je dogajalo, in s tem dovolili, da so pod vodstvom kabineta predsednika italijanske vlade, z denarjem italijanske države ter pod nadzorom in z navdihom Odbora narodne osvoboditve za Istro, predsednik cone, tržaška občina, Višja direkcija uprave in Ustanova za pomoč beguncem nameščali v Trstu in okolici vse več ezulov. Ovire, ki jih je ZVU s svojimi zakoni postavljala življenju ezulov v Trstu, so imele le relativni učinek, ker je bilo izvrševanje zakonov prepuščeno proitalijanskim funkcionarjem in ker so zakoni vsebovali celo vrsto vrzeli, ki so omogočale njihovo izigravanje. Ko se je po informbirojevskem sporu spremenil odnos zahodnih zaveznikov do Jugoslavije in potem ko je postalo jasno, da je edina realna možna rešitev glede problema STO njegova razdelitev med Italijo in Jugoslavijo, se je ZVU dejansko odpovedala obravnavanju problema ezulske navzočnosti v Trstu. Po londonskem dogovoru, ki je del upravnega aparata ZVU prepustil iz Rima imenovanim funkcionarjem, je tudi vprašanje ezulov postalo izključna domena teh italijanskih funkcionarjev. Zdaj je Italija lahko uporabljala aparat ZVU za izvajanje svojega načrta za naselitev ezulov.

Njihovo naseljevanje je potekalo na podlagi točno izdelanega načrta, ki je imel za cilj spremembo nacionalnih ravnovesij. Prednost je pri tem, kar so italijanski funkcionarji imenovali "nacionalna melioracija", imel obalni ozemeljski pas, ki je mesto Trst povezoval z Italijo. To območje, na katerem so bili še ob koncu vojne Slovenci v veliki večini, je jugoslovanska stran že nekajkrat med razpletanjem tržaškega vprašanja zahtevala zase kot slovenski izhod na morje. Trst (in vsa istrska obalna mesta, ki bi jih eventualno dodelili Italiji) bi ob uresničenju te zahteve ostal odrezan od italijanskega državnega ozemlja kot italijanska enklava na jugoslovanskem ozemlju. Zaradi tega in zaradi objektivnega strateškega pomena tega obalnega pasu (po kate-

rem tečejo vse cestne in železniške povezave z Italijo) je italijanska stran prav tu načrt izvajala najbolj odločno in brezkompromisno.

Kljub protestom vseh političnih komponent, v katerih se je prepoznaval slovenski živelj, je načrt napredoval, čeprav z omejitvami, ki mu jih je postavljala ZVU v nekaterih posebno občutljivih trenutkih in pogledih. Po drugi strani pa je ZVU izvajanje načrta ne le prenašala, ampak tudi olajšala. Italijanska stran se je poleg tega lahko zanašala na dejstvo, da je imela v svojih rokah tržaško občinsko upravo, na ozemlju katere je zrasla velika večina ezulskih naselij. Tržaška občina je v več primerih Ustanovi za pomoč beguncem za gradnjo ezulskih stanovanjskih blokov zraven slovenskih vasi Prosek, Križ in Opčine brezplačno ali po izredno nizki ceni odstopila t. i. jursarska zemljišča, ki so bila last slovenskih srenj.

Postavljeni so bili temelji za to, da bi Slovenci postali na prizadetem ozemlju manjšina tudi tam, kjer so bili še takoj po koncu vojne ogromna večina, z vsemi posledicami, ki jih je to dejstvo imelo. Vendar so bile posledice naselitve ezulov bolj daljnosežne in niso zadevale le slovenske komponente prebivalstva Cone A. Poleg nacionalne melioracije so načrti italijanske strani predvidevali tudi okrepitev italijanstva, torej proitalijanskega razpoloženja in aktivizma italijansko govorečega dela prebivalstva, ki ni kazal prevelikega navdušenja za vrnitev Italije. Ezuli, ki so bili že decembra 1947 jedro proitalijanskega tabora in demonstracij, so krepko prispevali k zmagi proitalijanskih strank na volitvah leta 1949 in 1952. Njihova navzočnost je vplivala na trg delovne sile in spreminjala sestavo in značaj tržaškega delavstva, v katerem je predvsem zaradi političnega izrabljanja ezulov s strani proitalijanskega tabora podžigala nacionalna trenja in nasprotja z njegovim "avtohtonim" delom. Vse to je bilo v glavnem izpeljano po letu 1954 in je – v nasprotju z določili Londonskega memoranduma in priloženega posebnega dogovora za zaščito narodnih manjšin – popolnoma spremenilo demografsko, socialno, nacionalno in politično podobo Trsta in okolice.

LA LEGISLAZIONE ALLEATA E L'INSEDIAMENTO DEI PROFUGHI ISTRIANI NELLE ZONE ABITATE DA SLOVENI NELLA PROVINCIA DI TRIESTE

Sandi VOLK

Biblioteca nazionale slovena e degli studi, Sezione storia, IT-34138, Via Petronio 4
e-mail: volk.sandi@libero.it

RIASSUNTO

Nonostante la legislazione, formalmente molto restrittiva per gli esuli, il Governo Militare Alleato (GMA) tollerò, e per certi aspetti appoggiò, l'insediamento degli esuli nella Zona A della Venezia Giulia ed, in seguito, del territorio Libero di Tri-

este. Nel periodo fra il giugno 1945, quando il GMA assunse il potere nella Zona A e il settembre 1947, quando entrò in vigore il trattato di pace che prevedeva la creazione del TLT e la possibilità di opzione per gli abitanti delle zone della Venezia Giulia annesse all'Italia o alla Jugoslavia, gli Alleati non dedicarono alcun'attenzione alla questione degli esuli – che formalmente non esistevano ancora. Ciò sino a quando non cominciarono ad arrivare nei territori che sarebbero entrati a fare parte della Zona A i primi polesi, avanguardia dell'esodo organizzato da Pola, e sino a quando il governo italiano non tentò di fare sì che la maggior parte di loro fosse sistemata proprio nella Zona A. A quel tempo per gli alleati era di primaria importanza rafforzare l'autorità del GMA nella Zona A, un'autorità che la componente filojugoslava metteva in forse con successo. Gli Alleati bocciarono così la richiesta italiana, perché l'arrivo di alcune migliaia di esuli avrebbe esasperato la già difficile situazione sociale, cosa che sarebbe stata sfruttata dai filo-jugoslavi. Per questi motivi il GMA emanò delle disposizioni che, di fatto, impedivano agli esuli una vita normale nella Zona A. L'efficacia di queste norme fu però annacquata dal fatto che ad applicarle furono i funzionari italiani che il governo di Roma aveva provveduto a fare restare nell'apparato amministrativo degli alleati. L'inefficacia di queste norme fu dettata anche dalla loro ambiguità e dalle manchevolezze legali, sfruttate dai funzionari italiani e dagli esuli per poterle aggirare.

Nei primi anni del TLT, il GMA non cambiò la propria posizione ambigua nei confronti della presenza degli esuli; formalmente ne impediva la permanenza ma, in realtà, non intraprese nulla contro le organizzazioni e le istituzioni filo-italiane che se ne prendevano cura e che cercavano di farne restare a Trieste il maggior numero possibile. Maggiori cambiamenti ci furono nel giugno 1950, anche in seguito ai mutati scenari politici internazionali seguiti allo scontro del Cominform, quando il GMA accettò per la prima volta l'insediamento pianificato degli esuli a Trieste ed il prefetto Palutan fece costruire per loro i primi alloggi con mezzi provenienti dall'Italia. Nel maggio 1952 a Londra fu deciso che gli USA e la Gran Bretagna lasciassero all'Italia il controllo della maggior parte dell'apparato amministrativo del GMA, così i filoitaliani poterono contare, per l'insediamento degli esuli, anche sulla loro "parte" del sistema amministrativo del TLT. Il GMA in pratica, nonostante non avesse revocato alcuna legge ostile agli esuli, rinunciò a qualsiasi ingerenza ed anzi, in alcuni casi, favorì i piani italiani. Questi avevano il fine evidente di cambiare la struttura nazionale nella zona A, cosa che fu raggiunta, in seguito, dopo il suo ritorno all'Italia, anche se le basi della "bonifica nazionale" nella zona di Trieste erano state già gettate al tempo del GMA.

Parole chiave: Governo Militare Alleato, Trieste, legislazione, esuli, popolamento, bonifica nazionale

VIRI IN LITERATURA

- AIRSML, 1** – AIRSML – Arhiv Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli – Venezia Giulia di Trieste, ZVU – fond Zavezniška vojaška uprava (Governo Militare Alleato), 201a
- AIRSML, 2** – AIRSML, ZVU, 201b
- AIRSML, 3** – AIRSML, ZVU, 201d
- AIRSML, 4** – AIRSML, ZVU, 202a
- DAT, 1** – DAT – Državni arhiv v Trstu (Archivio di Stato di Trieste), GVK – fond Generalni vladni komisariat (Commissariato Generale di Governo), 65
- DAT, 2** – DAT, GVK, 134
- DAT, 3** – DAT, GVK, 135
- DAT, 4** – DAT, PT – fond Prefektore v Trstu, SZ – Splošne zadeve (Prefettura di Trieste – Affari Generali), 12
- DAT, 5** – DAT, PT, SZ, 198/12
- ODA, 1** – ODA – Osrednji državni arhiv v Rimu (Archivio Centrale dello Stato), PMSK – fond Predsedstvo ministrskega sveta – Kabinet (Presidenza del Consiglio dei Ministri – Gabinetto), I.6.1/25049/40
- ODA, 2** – ODA, PMSK, 2.3/59993
- ODA, 3** – ODA, PMSK, 3.2.8/6
- ODA, 4** – ODA, PMSK, 19.17/13659/28.43
- ULZVU, 1** – ULZVU – Uradni list Zavezniške vojaške uprave, št. 38, 1. oktobra 1948, Ukaz št. 345, 24. septembra 1948
- ULZVU, 2** – ULZVU, št. 25, 11. septembra 1950, Ukaz št. 168, 8. septembra 1950
- ULZVU, 3** – ULZVU, št. 33, 1. decembra 1950, Ukaz št. 219, 29. novembra 1950
- ULZVU, 4** – ULZVU, št. 17, 21. junija 1951, Ukaz št. 106, 14. junija 1951
- ULZVU, 5** – ULZVU, št. 35, 21. decembra 1952
- ULZVU, 6** – ULZVU, št. 36, 31. decembra 1952, Ukaz št. 198, 27. decembra 1952
- ULZVU, 7** – ULZVU, št. 14, 21. maja 1953, Ukaz št. 76, 14. maja 1953
- ULZVU, 8** – ULZVU, št. 21, 21. marca 1954, Ukaz št. 21, 16. marca 1954

L'Arena di Pola. Gorica.

- Coceani, B. (2002):** Mussolini, Hitler, Tito alle porte orientali d'Italia. Trieste, Istituto Giuliano di storia, cultura e documentazione.
- Colummi, C. et. al. (1980):** Storia di un esodo – Istria 1945-1956. Trieste, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli – Venezia Giulia.
- de Castro, D. (1999):** Memorie di un novantenne. Trieste e l'Istria. Trst, MGS Press.
- De Simone, P. (ed.) (1959):** La ripresa italiana dopo il maggio 1945. Atti e memorie del CLN di Pola. Gorizia, L'Arena di Pola.
- Ginsborg, P. (1989):** Storia d'Italia dal dopoguerra a oggi. Società e politica 1943-1988. Torino, Einaudi.

- Jelinčič, Z. (1960):** Elementi kolonizacije in demografskega gibanja na Tržaškem ozemlju od maja 1945 do 31. decembra 1960. leta. Tipkopolis.
- Jeri, J. (1961):** Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Kacin Wohinz, M., Pirjevec J. (1998):** Storia degli sloveni in Italia: 1866-1998. Padova, Marsilio.
- Novak, B. (1973):** Trieste 1941-1954. La lotta politica, etnica e ideologica. Milano.
- OAPGD (1964):** Realizzazioni edilizie dal 1947 al 1964. Tipkopolis, 31. 12. 1964.
- Pavone, C. (1994):** Una guerra civile. Saggio storico sulla moralità nella Resistenza. Torino, Bollati Boringhieri.
- Pupo, R. (1995):** L'Italia e la presa del potere jugoslava nella Venezia Giulia. V: Valdevit, G. (ed.): La crisi di Trieste. Maggio - giugno 1945. Una revisione storiografica. Trieste, Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli - Venezia Giulia.
- Pupo, R. (1999):** Guerra e dopoguerra al Confine orientale d'Italia (1938-1956). Udine, Del Bianco.
- Sluga, G. (2001):** The Problem of Trieste and the Italo-Yugoslav Border. Difference, Identity and Sovereignty in Twentieth-Century Europe. Albany, State University of New York.
- Spazzali, R. (2000):** Epurazione di frontiera, 1945-1948. Le ambigue sanzioni Contro il fascismo nella Venezia Giulia. Gorizia, Libreria Editrice Goriziana.
- Taviani, P. E. (1998):** I giorni di Trieste. Diario 1953-1954. Bologna, Il Mulino.
- Troha, N. (1999):** Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama. Ljubljana, Modrijan.
- Valdevit, G. (1986):** La questione di Trieste 1941-1954. Politica internazionale e contesto locale. Milano.
- Volk, S. (1999):** Ezulski skrbniki. Vloga in pomen begunskih organizacij ter urejanje vprašanja istrskih beguncev v Italiji v luči begunskega časopisja 1945-1963. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, Koper.
- Volk, S. (2000):** Zakonodaja Zavezniške vojaške uprave o istrskih beguncih (1945-1947-1954). Prispevki za novejšo zgodovino - Zbornik Milice Kacin-Wohinz, XL, 1, 269-283.

SLOVENSKA MANJŠINA V ITALIJI IN ITALIJANSKA
V JUGOSLAVIJI MED LETOMA 1945 IN 1990 –
PRIMERJAVA POLOŽAJA

Nevenka TROHA

Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

e-mail: nevenka.troha@inz.si

IZVLEČEK

Članek obravnava položaj slovenske manjšine v Italiji in italijanske manjšine v Sloveniji po letu 1945. Slovenska manjšina je vse do sprejetja globalnega zaščitnega zakona leta 2001 uživala tri različne stopnje zaščite, ki so bile odvisne od časa in načina njene vključitve v italijansko državo. Italijansko manjšino v Sloveniji pa je zlasti prizadelo množično izseljevanje, ki je bilo najmočnejše med letoma 1953 in 1957. Položaj pa se je postopoma izboljševal, deloma že z ustavo 1963, zlasti pa z ustavo leta 1974, s katero so pripadniki italijanske (in madžarske) narodnosti postali integralni del republiške skupnosti.

Ključne besede: italijanska manjšina, slovenska manjšina, manjšinska zaščita, Svoobodno tržaško ozemlje, Slovenci v Italiji, Italijani v Sloveniji

THE SLOVENE MINORITY IN ITALY AND THE ITALIAN MINORITY
IN YUGOSLAVIA FROM 1945 TO 1990 – A COMPARISON BETWEEN
THEIR STATUSES

ABSTRACT

The article deals with the status of the Slovene minority in Italy and of the Italian minority in Slovenia after 1945. Until the global protective law was adopted in 2001, the Slovene minority had the benefit of three different protection levels, which depended on the time and manner of its inclusion in the Italian state. The Italian minority in Slovenia was, on the other hand, badly affected by its mass migrations, which reached their peak between 1953 and 1957. The situation, however, improved gradually, partially with the 1963 constitution, but particularly with the constitution adopted in 1974, on the basis of which the Italian (and Hungarian) population in our country became an integral part of the Slovene community.

Key words: Italian minority, Slovene minority, minority protection, Free Territory of Trieste, Slovenes in Italy, Italians in Slovenia

I. Pred letom 1945

S senžermensko pogodbo leta 1919, rapalsko pogodbo leta 1920 in rimsko pogodbo leta 1924 je zmagovalka prve svetovne vojne Italija priključila območja na jugozahodu razpadle habsburške monarhije. Del Julijske krajine, ki je obsegala italijanske pokrajine Trst, Gorico, Reko in Pulj, je bil poseljen le s Slovenci ali Hrvati, del pa je bil narodnostno mešan. Popis prebivalstva leta 1910 je tam naštel 480.000 oseb s slovenskim in hrvaškim pogovornim jezikom in 421.000 z italijanskim. Italija je po prvi svetovni vojni priključila med 290.000 in 327.000 Slovencev, ki so skupaj s 35.000 Slovenci v Videmski pokrajini (med njimi so bili beneški Slovenci, priključeni Italiji že leta 1866, tisti v Kanalski dolini pa leta 1919) tvorili dobro četrtino slovenskega naroda (Kacin-Wohinz, Pirjevec, 2000, 27). Goriški in tržaški Slovenci, ki so v času pred prvo vojno doživljali velik gospodarski in kulturni razmah, so, tako kot pred tem rojaki v Videmski pokrajini, ostali brez zaščite in izpostavljeni asimilaciji, ki se je v času fašizma stopnjevala v kulturni genocid.

Po podpisu rapalske in rimske pogodbe je italijanska manjšina v Kraljevini SHS (Jugoslaviji) živela le v Dalmaciji in na nekaterih otokih. Ocenjujejo, da jih je bilo okrog 10.000. Ti "neodrešeni" Italijani so predstavljali zlasti vrhnji sloj družbe in so imeli po takratnih standardih vso manjšinsko zaščito. Kljub temu so se nekateri v naslednjih letih odselili. Italijanski diplomatski viri navajajo, da jih je leta 1938 še 6.226 (Kacin-Wohinz, Pirjevec, 2000, 35).

V Julijsko krajino se je po njeni priključitvi k Italiji naselilo veliko Italijanov iz drugih pokrajin (t.i. regnicoli), zlasti učitelji, uradniki, policisti, vojaki, fašistični funkcionarji itd. Le-ti so iz povsem slovenskih območij, ki so bili Jugoslaviji priključeni leta 1947, v veliki večini odšli takoj po kapitulaciji Italije (Troha, 1997, 359-370). Carlo Schiffrer je leta 1946 ocenjeval, da je bilo na območju, ki je bilo z mirovno pogodbo leta 1947 priključeno Hrvaški, 122.052 Hrvatov, 137.647 Italijanov in 24.000 neopredeljenih (ibridi), na območju, ki ga je to leto priključila Slovenija, pa 166.887 Slovencev in le 3.863 Italijanov (Schiffrer, 1946, 106-109).¹

II. V času delovanja zavezniških vojaških uprav (1945-1954)

Vse do mirovne pogodbe med zavezniškimi in pridruženimi silami ter Italijo, podpisane 10. februarja 1947, so bili Slovenci zahodno od rapalske meje še vedno italijanski državljani, obenem pa so bili pripadniki italijanske manjšine v Jugoslaviji le tisti Italijani, ki so živeli vzhodno od nje, večinoma v Dalmaciji. Dejanski položaj pa je bil drugačen, saj je bila v Julijski krajini 12. junija 1945 uvedena zasedbena vojaška uprava, vzhodno od demarkacijske (Morganove) črte, v coni B, Vojna upra-

¹ Popis prebivalstva leta 1910 je na območju, ki ga je leta 1947 priključila Slovenija, naštel le 222 Italijanov.

va Jugoslovanske armade (VUJA), zahodno od nje, v coni A, pa britansko-ameriška Zavezniška vojaška uprava (ZVU).

A) Slovenci

V coni A Julijske krajine je po ocenah Carla Schiffrerja iz leta 1946 živelo okrog 65.000 Slovencev (Schiffrer, 1946, 106-109). ZVU jih je obravnavala kot manjšino in jim, za razliko od dotedanjih italijanskih oblasti, tudi zagotavljala nekatere manjšinske pravice. Obenem pa je bila varovanka pred samovoljo sicer z njene strani imenovane lokalne uprave, v kateri so bili večinoma Italijani. Na povsem slovenskih območjih pa se je ohranjala med vojno ali pa v času jugoslovanske zasedbe celotne Julijske krajine maja 1945 postavljena slovenska (ljudska) oblast (krajevni in okrajni narodnoosvobodilni odbori). Tam je bilo delovanje ZVU omejeno predvsem na vzdrževanje javnega reda.

Za Slovence v coni A Julijske krajine je bila najpomembnejša pridobitev ponovno odprtje slovenskih šol oktobra 1945 v vseh občinah, kjer so že bile 1. junija 1914, in v občinah, v katerih je bilo najmanj petindvajset učencev v polmeru štirih kilometrov. Učni program je bil za slovenske šole enak kot za italijanske, isti kot pred 8. septembrom 1943, odvzeli pa so tiste dele, ki jih je "navdihoval" fašizem. Natisnili so tudi slovenske učbenike. Julija 1947 je bilo v Trstu na slovenskih osnovnih šolah 1.740 učencev, na eni srednji šoli 634 učencev, na znanstvenem liceju 138 in na dveh nižjih srednjih šolah (avviamentih) 185 učencev (ASDMAE, 1).² Slovcem je ZVU zagotavljala tudi svobodo tiska, zborovanja in ustanavljanja lastnih organizacij.

Podoben je bil položaj Slovencev v coni A Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) med septembrom 1947 in oktobrom 1954, ko so bili v skladu s Stalnim statutom STO (Pariška mirovna pogodba, 1997, 65) formalno sicer eden od dveh (oziroma treh) enakopravnih narodov. Tako je ZVU z ukazom št. 183, izdanim 2. septembra 1949, potrdila zakon o italijanščini kot edinem uradnem jeziku v coni A STO. Zlasti iz zunanjepolitičnih razlogov se je bolj kot v času pred mirovno pogodbo uklanjala zahtevam proitalijanskega tabora, ki je v marsičem v vsaki pravici, ki so jo dobili Slovenci, videl grožnjo italijanstvu na tem območju. Položaj se je za Slovence v Trstu še poslabšal in sicer potem, ko so po prvih občinskih volitvah junija 1949 tam zmagale italijanske stranke in so do tedaj imenovane organe občinske uprave nadomestili izvoljeni. V boljšem položaju so bili v okoliških občinah, ki so bile v njihovih rokah ali pa v rokah Komunistične partije STO (Troha, 2003).

Tudi sicer je Italija po londonski konferenci (3. april – 9. maj 1952) dobivala vedno večje pristojnosti v upravi cone A STO, ki se je tako postopoma vključevala v italijansko državo. Proitalijanska uprava je načrtno uvajala italijansko zakonodajo, v kateri ni bila predvidena zaščita jezika in posebna zaščita interesov Slovencev. Slo-

² O vprašanju slovenskih šol in kulture glej: Gabrič, 1998, 347-368; Bajc, 1997, 89-155. Tam je naveden tudi pregled literature.

venski jezik je bil zapostavljen, slovenske šole so bile pod nadzorom italijanskega nadzornika, sodbe posebnega sodišča in vojaških sodišč niso bile razveljavljene, slovenske kulturne ustanove so se morale same financirati, v času fašizma zaplenjeno premoženje ni bilo vrnjeno, vršila se je nasilna ekspropriacija slovenske zemlje, na katero so naseljevali istrske Italijane (Volk, 2002).

Vse od umika jugoslovanskih enot 20. maja 1945 so pod tudi dejansko italijansko oblastjo (ki jo je tamkajšnja ZVU bistveno manj omejevala, saj zanjo državna pripadnost tega območja kljub jugoslovanskim zahtevam ni bila sporna) živeli Slovenci v Videmski pokrajini. Po uveljavitvi določil mirovne pogodbe 15. septembra 1947 so se jim pridružili Slovenci na delu Goriške, ki je ostal v Italiji. Takrat je tam prenehala delovati tudi ZVU.

Člen ustave Republike Italije, sprejete leta 1947, je določal, da je Italija dolžna zaščititi svoje "jezikovne" manjšine, medtem ko je člen 116 predvideval ustanovitev pete dežele s posebnim statutom, Furlanije-Juljske krajine, ki pa je bila odložena za nedoločen čas. Kljub tem ustavnim varovalkam je bila slovenska manjšina v Videmski pokrajini brez vsake zaščite, saj so oblasti celo zanikale, da tam živijo Slovenci, čeprav so jih kot take navajale v raznih poročilih, pa tudi popisu leta 1921. Slovensčina je bila tudi po vojni izrinjena iz javnega življenja z argumentom, da tamkajšnji ljudje gojijo popolnoma italijanska čustva, razen redkih "provokatorjev", ki naj bi bili v službi Jugoslavije. Oblasti so tudi po letu 1945 nadaljevale z asimilacijo. Organizirale so otroške vrtce, v katerih pa je bilo otrokom prepovedano govoriti v materinem jeziku, šole, prosvetne tečaje, večerne šole, knjižnice, a zlasti v funkciji širjenja italijanske kulture. Uporaba slovenskega jezika ni bila dovoljena niti v cerkvi, zato so bili lokalni duhovniki, ki so ga uporabljali, s strani videmske škofije in posvetnih oblasti ožigosani kot prokomunisti.

Temu se je pridružilo nasilje trikoloristov, ki so bili tesno povezani z italijanskimi vojaškimi in policijskimi oblastmi in so v teh letih izvršili na stotine ustrahovalnih protipravnih dejanj in aretacij, zlasti proti ljudem, ki so sodelovali v osvobodilnem gibanju. Prišlo je tudi do dveh ubojev. Vsa ta dejanja so ostala nekaznovana. To nasilje in pa dejstvo, da je bilo območje gospodarsko nerazvito, je povzročilo množično odseljevanje, tako da se je v posameznih vaseh število ljudi zmanjšalo za več kot 20 odstotkov (Zuanello, 1998; Nazionalismo, 1977; Komac, 1993, 124-135; Komac, 1998, 285-298; Gombač, 1992, 509-517; Troha, 1999, 203-217).

Za razliko od beneških in kanalskih Slovencev je demokratična Italija Slovincem na delu Goriške, ki je po letu 1947 ostal v Italiji, sicer priznavala njihovo narodnostno identiteto, a jih obenem ni nikoli obravnavala kot enakopravne državljane. Ko se je sredi septembra 1947 ZVU umaknila iz Gorice, je mesto zajel val nasilja, ropanja in uničevanja premoženja tamkajšnjih Slovencev, kar je italijanska oblast prikazala kot maščevanje za aretacije in deportacije maja 1945. Tudi kasneje so bile slovenske prireditve tarča posameznih napadov in zastraševanj.

Republika Italija se je v členu 15 mirovne pogodbe zavezala, da bo ne glede na raso, spol, jezik ali veroizpoved zagotovila uživanje človekovih pravic in temeljnih svoboščin, vključno s svobodo izražanja, tiska in objavljanja, verskih obredov, političnega prepričanja in javnega zbiranja (Pariška mirovna pogodba, 1997, 11). Za razliko od Avstrijcev na južnem Tirolskem in Francozov v dolini Aoste pa goriškim Slovincem tega ni zagotovila s posebnim statutom, ker, tako so dejale oblasti, tam ni bilo strnjene večinske slovenske naselitve. Ohranili so le nekatere pridobitve iz časa ZVU. Niso imeli zagotovljenega predstavnika manjšine v pokrajinskem svetu, razen v posameznih povsem slovenskih občinah uradna raba slovenskega jezika ni bila dovoljena, posamezni dvojezični napisi so bili le v goriškem predmestju in v vaseh. Imetje, odvzeto za časa fašizma, ni bilo vrnjeno, niti ni bila plačana odškodnina tistim, ki jih je prejšnji režim gospodarsko uničil. Ohranili so se protislovenski zakoni iz časa fašizma. Oblasti so oteževale delovanje slovenskih političnih organizacij, težave so bile pri izdajanju tiska, ki so ga obtoževali žalitve italijanske države, Slovence so postavljali pred sodišča zaradi protifašističnih akcij med vojno, in sicer kljub določbam 16. člena mirovne pogodbe, ki prepoveduje preganjanje italijanskih državljanov, ki so "v času od 10. junija 1940 do začetka veljavnosti te Pogodbe izražali naklonjenost za stvar zavezniških in pridruženih sil ali delovali v njen prid" (Pariška mirovna pogodba, 1997, 11). Oblasti so tudi s sistemom volilnih okrožij vodile politiko podrejanja slovenskih vasi mestom. Iz Goriške se je v teh letih, zlasti iz gospodarskih vzrokov, izselilo veliko ljudi, obenem pa so oblasti tam načrtno naseljevale istrske Italijane.

Zlasti v letu 1947 se je naselilo tudi precej Slovencev, ki so se iz različnih razlogov pred uveljavitvijo mirovne pogodbe tja preselili z območja, ki je bilo nato priključeno Jugoslaviji. Da ne bi okrepili slovenskega življa ob meji, jim italijanske oblasti niso priznavale pravice do opcije za italijansko državljanstvo. Svojih otrok tudi niso smeli pošiljati v slovenske šole. Veliko se jih je v naslednjih letih odselilo, največ v Avstralijo (Troha, 1999, 133-138).

B) Italijani

Cona B Juljske krajine, ki je bila pod jugoslovansko vojaško zasedbeno upravo, je bila razdeljena na del, ki je bil dejansko, čeprav ne formalno, vezan na slovenske oblasti (cona B Slovenskega primorja, Vzhodnoprimorsko okrožje), in na del, ki je bil vezan na hrvaške oblasti (Istrsko okrožje). V coni B Slovenskega primorja so Italijani živeli le v koprskem okraju, kjer jih je bilo po ocenah Carla Schiffreerja iz leta 1946 okrog 29.000 ob 28.300 Slovincih. Veliko več jih je bilo v Istrskem okrožju, po ocenah istega avtorja okrog 160.000 (Schiffreer, 1946, 122).³ Tamkajšnji Italijani

3 Leta 1910 je na območju okraja Koper živelo 24.669 Slovencev in 31.706 Italijanov (v Kopru 7.909 Italijanov in 599 Slovencev in Hrvatov, v Piranu 7.074 Italijanov in 7 Slovencev in Hrvatov, v Izoli 5.914 Italijanov in 40 Slovencev in Hrvatov); po podatkih popisa, ki so ga oktobra 1945 izvedle

so bili do mirovne pogodbe pravno še vedno v italijanski državi, dejansko pa so jih oblasti že obravnavale kot manjšino. Med septembrom 1947 in oktobrom 1954, je bil v coni B STO podoben položaj. Tamkajšnji Italijani so bili v skladu s Stalnim statutom eden od dveh (oz. treh) enakopravnih narodov.

V coni B je bil že leta 1945 dejansko vzpostavljen jugoslovanski sistem, ki pa je bil prilagojen izjemnosti stanja. Jugoslovanska zakonodaja se ni izvajala neposredno, ampak preko VUJE in civilnih oblastnih organov, na katere je VUJA prenesla del svojih pristojnosti, ki jih je v skladu z mednarodnim pravom imela kot zasedbena uprava. Ukrepi nove ljudske oblasti so bili usmerjeni zlasti proti t.i. razrednim sovražnikom, a ker je bil tamkajšnji srednji in višji sloj skoraj povsem italijanski, so bili marsikdaj razumljeni tudi kot ukrepi proti italijanskemu narodu (Troha, 1996, 70).

Odnos jugoslovanskih oblasti je bil do Italijanov drugačen kot do Nemcev. Italijani so bili okupatorji, a po septembru 1943 tudi okupiranci, ki so imeli močno osvobodilno gibanje, katero je, zlasti njegov levo usmerjeni del, sodelovalo s slovenskim in jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem. Že med vojno, pa tudi v času mirovnih pogajanj, je v okviru politike slovansko-italijanskega bratstva veliko tamkajšnjih Italijanov, zlasti v Trstu in Tržiču (Monfalcone), podprlo priključitev k Jugoslaviji. Obenem je bil odnos zaveznikov do Italije, ki si je pridobila položaj sobojevnice, bistveno drugačen kot do Nemčije.

Vse to je vplivalo že na načrte o politiki do manjšin, ki jih je med vojno pripravljala Znanstveni inštitut pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (P SNOS). Njegov vodja Fran Zwitter je po septembru 1944 izdelal študijo o manjšinskem vprašanju po osvoboditvi, ki ga je ocenil za vprašanje narodno-političnega značaja. V Sloveniji je predvidel tri ločena območja, in sicer: ozemlje bivše Jugoslavije (štajerski Nemci in Kočevarji), Koroško (Nemci) in Primorska (Italijani), medtem ko vprašanja madžarske manjšine v Prekmurju ni obravnaval. Za italijansko manjšino je ugotovil, da je že priključitveni odlok iz septembra 1943⁴ zanjo predvidel avtonomijo. Po Zwittrovem načrtu ta ne bi bila le kulturna, ampak bi imeli Italijani zagotovljeno tudi sodelovanje v lokalni upravi in predstavnike v slovenskih osrednjih zakonodajnih in izvršilnih organih. Italijanska manjšina bi tako imela zagotovljeno popolno enakopravnost, njen položaj naj bi bil tudi vzorec, kako si je nova oblast zamislila rešitev manjšinskega vprašanja (ARS, 2).

P SNOS je drugačen odnos kot do avtohtonih Italijanov predvidelo za t.i. regnicole. Te naj bi se izgnalo, prav tako tudi vse, "ki so se udejstvovali pri poita-

jugoslovanske oblasti pa 32.160 Slovencev in 22.769 Italijanov (Cadastre National, 1946).

Po statističnem pregledu prebivalstva Istrskega okrožja STO iz februarja 1948 pa je bilo v koprskem okraju le 45.305 prebivalcev, med njimi 23.993 Italijanov (ARS, 1).

4 Vrhovni plenum OF je 16. septembra 1943 sprejel sklep, s katerim je Primorsko priključil k svobodni in združeni Sloveniji v svobodni in demokratični Jugoslaviji. Odlok o priključitvi je nato novembra 1943 potrdil Avnoj na svojem drugem zasedanju (Ferenc, 1985, 34, 37, 286).

lijančenju Slovencev. Njihova imovina, v kolikor jo narodna oblast označi za imovino splošnega državnega pomena, se zapleni. /... / Precedens za tako ravnanje so dali Italijani sami s selitvijo Nemcev in z njimi tudi Slovencev iz Kanalske doline. Ponovno so se bavile fašistične oblasti s problemom preselitve Slovencev s Primorja in le kraškemu značaju naše zemlje se moramo zahvaliti, da ni prišlo že pred izbruhom vojne do preselitve ali izselitve primorskih Slovencev" (ARS, 3).

Slovenske oblasti so bile med letoma 1945 in 1947 prepričane, da so v koprskem okraju italijanskemu prebivalstvu zagotovile narodnostne pravice, saj so imeli vse tisto, česar ni imela slovenska manjšina v času fašizma: šole, tisk, dvojezičnost, vsaj formalno tudi ustrezno zastopanost v oblastnih organih. Postavljena je bila le ena, a odločilna omejitev – da so bile vsebine v skladu z novo ideologijo, ki bi jo morali, tako so pričakovali, podpreti vsaj delavski in kmečki sloji. Ker se to ni zgodilo, so posegli po represiji, ki pa je bila enako ostra tudi do Slovencev, ki so jim nasprotovali. Italijansko prebivalstvo jo je razumelo kot narodnostno preganjanje, deloma tudi zato, ker so nekatere lokalne oblasti tudi dejansko postavile enačaj med italijanstvom in fašizmom.

V treh obalnih mestih je bila dvojezičnost sicer zahtevana, a do leta 1947 ni bila dejansko uvedena in je italijanščina v mestih ostajala skoraj edini jezik. Oblasti so na mesta skušali vplivati s pritiski slovenske okolice, ki je npr. med manifestacijami ob prihodu medzavezniške razmejitvene komisije tam "ustvarila primerno razpoloženje". Obenem so z ostrimi ukrepi onemogočili proitalijansko manifestacijo. Izvajale so konfiskacijo imetja osebam, ki so bile obremenjene s fašističnimi zločini, in sekvester imetja pobeglih ali odseljenih oseb. Zaradi strukture veleposestnikov je odprava kolonata in razdelitev zemlje kolonom prizadela predvsem Italijane. V koprskem okraju, ki je bil nato vključen v STO, so v začetku leta 1947 izvedli agrarno reformo. Odvzetih je bilo 2.293 ha, od tega osebam italijanske narodnosti 1.664 ha. Obenem pa so bili Italijani tudi med prejemniki zemlje.⁵

Območje, ki je bilo leta 1947 priključeno LR Hrvaški, je že v času mirovnih pogajanj zajelo množično odseljevanje, ki se je po sprejemu mirovne pogodbe še okrepilo. Po podatkih jugoslovanskih oblasti se je do leta 1952 od tam odselilo 114.000 Italijanov, tam pa naj bi jih bilo še okrog 40.000. V coni B STO, ki je poleg "slovenskega" koprškega obsegala tudi "hrvaški" bujski okraj in ki je množično izseljevanje takrat še ni zajelo, naj bi po istih podatkih živelo 29.000 Italijanov (ARS, 4).⁶

V coni B STO je VUJA del pristojnosti prenesla na civilni Istrski okrožni ljudski odbor (IOLO) z okrajnima odboroma Koper in Buje, ki sta bila razmejena s kasnejšo mejo med Slovenijo in Hrvaško. Vsaka od republik je ves čas izvajala nadzor nad

5 Več v: Troha, 1996, 67-94.

6 Po nekaterih ocenah se je z območij, ki so bila priključena Jugoslaviji, v celoti izselilo med 200.000 in 250.000 Italijanov.

"svojim" okrajem (Drnovšek, 2000, 170).⁷ Potem ko je postalo jasno, da do ustanovitve STO ne bo prišlo, je ta nadzor postal neposreden. Leta 1952 je bil ukinjen tudi IOLO. V obeh okrajih so se sicer marsikdaj identični ukrepi tudi različno izvajali.

Politični aktivisti so pred uveljavitvijo mirovne pogodbe leta 1947 ocenjevali, da je razporejenost med tamkajšnjim italijanskim prebivalstvom slabo, komaj naj bi čakali spremembe in v jugoslovanskih oblasteh še vedno videli okupatorja. Ohranjali so se predsodki proti "manjvrednim Slovanom", ki so bili sedaj "gospodarji". Italijani so se počutili ogrožene tudi zato, ker se je vedno več Slovencev priseljevalo v dotlej skoraj izključno italijanska mesta in tako spreminjalo njihovo podobo in zlasti narodnostno strukturo. Spremenila se je tudi politika jugoslovanskih oblasti, ki so do mirovne pogodbe iz različnih vzrokov skušale zadržati italijansko prebivalstvo. Sedaj je bilo odseljevanje vseh, ki so jim nasprotovali, to pa so bili zlasti Italijani, dobrodošlo, saj je, potem ko so uvideli, da do uveljavitve STO ne bo prišlo, olajševalo proces priključitve. Zato so sprejemali ukrepe, ki so oteževali položaj zlasti tistih, ki so se čutili povezane z Italijo ali s cono A. Veliko je bilo ukrepov (npr. uvajanje dvojezičnosti), ki so prizadeli Italijane zaradi njihovega neznanja slovenščine. Oblasti so sicer še naprej pazile na pariteto v organih, ki pa so jo le težka zagotavljale z Italijani, ki so se priselili iz cone A in Italije, ker so jih tam preganjali zaradi sodelovanja v osvobodilni borbi ali v projugoslovanskih organizacijah po njej. Posebno težko je postalo zagotavljanje narodnostne zastopanosti v času po Informbiroju, ko se je od Jugoslavije odvrnilo tudi veliko dotlej naklonjenega italijanskega delavstva. V skladu s svojo politiko so oblasti ovirale tudi delovanje cerkve, tudi zato, ker so bili italijanski duhovniki protijugoslovansko usmerjeni (Troha, 1997b, 58).

III. Med Spomenico o soglasju in Osimom (1954-1975)

S Spomenico o soglasju, ki so jo 5. oktobra 1954 v Londonu podpisale vlade Italije, Jugoslavije, Velike Britanije in ZDA (Bela knjiga, 1996, 34-38),⁸ sta sosednji državi prevzeli civilno upravo nad conama A in B STO. Kljub temu, da je bila Spomenica zasnovana kot začasen akt, sta se obe državi, tako Italija kot Jugoslavija, zavedali, da bo ta razmejitev ostala. Je pa uradna Italija, katere parlament Spomenice ni nikoli ratificiral, občasno zatrdjevala, da njena suverenost v coni B ni ugasnila.

Med 5. oktobrom 1953 in letom 1958, ko so se prebivalci odseljevali po določbah 8. člena Spomenice o soglasju, ki je za čas enega leta dovoljeval preseljevanje prebivalstva (in njihove premične lastnine), je iz koprškega okraja odšlo 16.062 oseb.

⁷ Zapisnik sej PB CK KPS, 20. 9. 1949 in 26. 1. 1950.

⁸ Spomenica je pomenila spremembo mirovne pogodbe z Italijo, zato bi jo morali skleniti isti pogodbeniki. Ker je to bilo zaradi mednarodnih razmerij leta 1954 nemogoče, je bila sprejeta kot začasni akt, o katerem so bili obveščeni SZ, Francija in VS OZN, ki so jo vzeli na znanje. Zvezna skupščina FLRJ je Spomenico ratificirala 25. 10. 1954.

V povojnem obdobju se je tako iz Okraja Koper odselilo 25.062 oseb. Koliko je bilo med njimi Slovencev, ni znano (Troha, 2000, 260-261). Za Okraj Buje nimamo podatkov.

Do velikih sprememb v narodnostni strukturi, a vendar v bistveno manjšem obsegu kot v koprskem okraju, je v prvem desetletju pa njeni ponovni vključitvi v Italijo prišlo tudi v Tržaški pokrajini. Tam so se tudi na razlaščenih slovenski zemlji množično naseljevali istrski Italijani – esuli.⁹ Obenem je od srede petdesetih do začetka šestdesetih let Tržaško (pa tudi Goriško) pokrajino, v času po vrnitvi italijanske uprave in ob globoki gospodarski krizi, ki je sledila prenehanju delovanja ZVU, zajelo množično izseljevanje, največ v Avstralijo. Iz Tržaške pokrajine naj bi odšlo okrog 2.500 Slovencev v Avstralijo, okrog 500 pa v druge države (Stranj, 1991, 8; Purini, 1995, 83). Množično izseljevanje, zlasti v Zahodno Evropo, je zajelo tudi Benečijo, kjer se je v povojnih desetletjih slovensko prebivalstvo skrčilo na tretjino. Ob priseljevanju Italijanov in izseljevanju Slovencev je slovensko narodnostno skupnost ogrožala tudi asimilacija. Po podatkih raziskave, narejene leta 1986, naj bi se v eni generaciji asimiliralo 22,2% Slovencev. Med letoma 1945 in 1986 se je število otrok na slovenskih osnovnih šolah zmanjšalo na polovico. Ob tem je za 47% padla tudi rodnost celotnega prebivalstva. (ARS, 6).

V skladu s 7. točko Spomenice je bil 20. avgusta 1955 podpisan Videmski sporazum o maloobmejnem prometu,¹⁰ ki je povsem spremenil dotlej zaprto mejo. Nanašal se je sicer samo na območje STO, a sta bili na dan podpisa izmenjani tudi pismi o soglasju obeh vlad, da se njegove določbe izvajajo v 10-kilometrnem pasu ob vsej jugoslovansko-italijanski meji. Ta in sporazumi, ki so ga nadgradili, so povsem spremenili dotedanjo zaprto mejo, ki je sčasoma postala najbolj odprta meja (med dvema sistemoma) v Evropi in kjer so že leta 1957 zabeležili 5.882.428 prehodov. Pomembno so vplivali tudi na razvoj odnosov med obema manjšinama, saj so jima omogočili neoviran in neposreden stik z matičnima narodoma (Vidmar, 1995, 111-118).

Priloga II Spomenice o soglasju, Posebni statut, določa zaščito manjšin, a le tistih, ki živijo na območju bivšega STO. Njegova določila so veljala torej le za Slovence na Tržaškem in Italijane na Koprskem in v Bujščini, ne pa tudi za druge pripadnike obeh manjšin. Slovenska narodna skupnost v Italiji, kljub temu, da strnjeno živi v deželi Furlaniji-Juljski krajini v 21 občinah Videmske, 8 občinah Goriške in 6 občinah Tržaške pokrajine, tako vse do sprejetja globalnega zaščitnega zakona leta 2001 ni imela enotne zaščite. Tudi italijanska manjšina v Jugoslaviji je uživala tri različne sisteme zaščite – prvega v Sloveniji (obalne občine Koper, Izola in Piran), drugega v Bujščini (v obeh jo je ščitil Posebni statut) in tretjega v občinah

⁹ Po jugoslovanskih podatkih je bilo v Tržaški pokrajini 50.589, v Videmski 6960 in v Goriški 8393 priseljencev iz Istre (ARS, 5).

¹⁰ Sporazum med FLRJ in Republiko Italijo o ureditvi osebnega prometa, kakor tudi suhozemskega in pomorskega prevoza in prometa med tržaškim območjem in območji, ki mejijo nanj (UL FLRJ, 1).

na Hrvaškem, ki so bile proglašene kot dvojezične; medtem ko izven teh občin zaščite sploh ni imela. Predstavniki manjšine so problem neenotne zaščite prvič izpostavili na sprejemu pri predsedniku Titu 12. januarja 1965 (ARS, 7).

Posebni statut je v skladu s Splošno deklaracijo o človekovih pravicah tistim pripadnikom slovenske narodnostne skupnosti v Italiji in italijanske v Jugoslaviji, ki so živeli na območju STO, zagotavljal enakopravnost, pravico do lastnega tiska, prosvetnih, kulturnih in drugih organizacij in do javnih sredstev zanje, pravico do pouka v materinem jeziku, do njegove uporabe na sodiščih in v upravi in do gospodarskega razvoja. Obenem je prepovedoval obujanje narodnostnega in rasnega sovraštva. Dodan je bil spisek manjšinskih šol, ukinitve katerih je bila dovoljena le po predhodnem posvetovanju v mešanem jugoslovansko-italijanskem odboru. Določal je tudi uvedbo dvojezičnih topografskih in drugih javnih oznak tam, kjer je bila najmanj ena četrtina prebivalstva pripadnikov manjšine (Bela knjiga, 1996, 36-39).¹¹

A) Slovenci

Slovenska manjšina v Italiji¹² je v skladu z večstrankarsko ureditvijo države ustanovila svoje politične organizacije ali pa so se njeni predstavniki vključevali zlasti v levo usmerjene vseitalijanske stranke. Manjšino je zaznamovala ne le ideološka delitev na pogojno rečeno levi in desni del, ta se je leta 1965 združil v stranko Slovenska skupnost, ampak tudi delitev znotraj levice, do katere je prišlo ob objavi resolucije Informbiroja junija 1948. Ob tem so jugoslovanske oblasti kot predstavnika manjšine sprva upoštevale le projugoslovansko usmerjeno levico in nato levo usmerjeno krovno organizacijo Slovensko kulturno-gospodarsko zvezo (SKGZ), ki so jo tudi finančno podpirale. S stranko Slovenska skupnost in drugo krovno organizacijo, Svetom slovenskih organizacij, so prve stike vzpostavile šele leta 1968, ves čas pa jih niso sprejele kot enakopravnega zastopnika manjšine.

Prva leta po vrnitvi Italije v Trst so bila obenem čas, ko je imela v državi vse večji vpliv desnica z neofašisti. Takrat so se tudi vodili procesi proti partizanom, med njimi tudi proces proti 54 pripadnikom Beneške čete, ki so bili obtoženi, da so delovali za odcepitev vzhodne Furlanije od Italije. Obtožnica je bila vložena že leta 1955, proces pa je potekal v Firencah od 22. decembra 1958 do 14. julija 1959, ko je sodišče odredilo ukinitve sodnega postopka.¹³ Pojavljali so se tudi prvi znaki diskriminacije predvsem glede rabe jezika v javnosti. V začetku šestdesetih let je Italijo zajel val nasilja neofašističnih skupin. Tako so 3. februarja 1961 v Trstu izbruhnile

¹¹ V skladu z 8. členom Posebnega statuta je bil za vprašanja manjšin ustanovljen mešani jugoslovansko-italijanski odbor. O njegovem delovanju glej Murko, 1975, 336-368.

¹² Leta 1954 so v Tržaški pokrajini našli 39.145 Slovencev s stalnim bivališčem, v popisu oktobra 1961 na osnovi ugotavljanja "običajno govorjenega jezika" le 25.592, v popisu leta 1971 pa 24.707 oseb, ki "pripadajo slovenski jezikovni skupini". Leta 1953 so v Goriški pokrajini našli 10.984 oseb slovenskega rodu (8,08% prebivalstva), v Benečiji pa 22.936 (Jeri, 1975a, 283-284, 300-303).

¹³ O procesu proti Beneški četi je ohranjeno obsežno gradivo, med drugim v ARS, 8.

nacionalistične in neofašistične demonstracije proti Slovincem in dvojezičnosti, ki so trajale nekaj dni. Skupine demonstrantov so napadle Kulturni dom, slovensko Tržaško knjigarno, poskušale napasti slovensko gimnazijo in licej ter položile bombe na dvorišče Primorskega dnevnika (Pahor, 2001, 176).

Tudi pod vplivom vala nasilja, a zlasti politike novega papeža Janeza XXIII., je najmočnejša italijanska vladna stranka Krščanska demokracija (KD) spremenila svojo dotedanjo politiko. Prišlo je do "obrata na levo". Leta 1962 je bila osnovana vlada levega centra, ki jo je od zunaj podprla Socialistična stranka Italije (SSI). Sprememba politike je pripeljala tudi do ustanovitve avtonomne dežele Furlanije-Julijske krajine 31. januarja 1963, ki je bila sicer predvidena že z ustavo. Njen Posebni statut pa dejstva, da tam živi slovenska manjšina, ni navedel, čeprav so to zahtevale vse slovenske organizacije pa tudi Socialistična stranka Italije (SSI) in Komunistična partija Italije (KPI), ki je pod vplivom svojih slovenskih članov 24. maja 1961 sprejela resolucijo o pravicah manjšin. Statut v svojem 3. členu navaja le, da se v deželi "priznava enakost vsem državljanom, naj pripadajo katerikoli jezikovni skupini, skupaj z varstvom etničnih in kulturnih značilnosti." (Jeri, 1975b, 202-214) Maja 1964 so bile prve volitve v deželni svet, v katerega so Slovenci v naslednjih letih vedno izvolili predstavnike.

Obenem pa so se z nastopom vlade levega centra začeli izboljševati odnosi med Italijo in Jugoslavijo pa tudi gospodarski razvoj in blagostanje prebivalstva. Nova vladna politika je vplivala tudi na deželne, pokrajinske in občinske uprave. Konec petdesetih let so tudi v Trstu vodstva KD prevzeli novi ljudje, ki so si prizadevali za sožitje med Italijani in Slovenci in vzpostavili stike s slovenskimi političnimi organizacijami. Obenem so se Slovenci vključevali v provladno SSI in tako vplivali na njeno politiko do slovenske narodnostne skupnosti.¹⁴

Ko so socialisti vstopili v tržaški občinski odbor, je bil med njihovimi odborniki v noči med 22. in 23. julijem 1965 izvoljen tudi Slovenec, Dušan Hreščak. Proti njegovi kandidaturi, ki naj bi pomenila vdor v "trdnjavo italijanstva", so desničarske sile množično protestirale. Jože Pirjevec poudarja, da je bil Hreščak kot nekdanji obsojenec Posebnega sodišča za zaščito države, nekdanji partizan in v letih 1945-47 glavni urednik Primorskega dnevnika, za tržaško desnico simbol vsega tistega, kar so najbolj sovražili: slovenstvo in levičarstvo (Kacin Wohinz, Pirjevec, 2000, 152). V odbor tržaške občine je bil leta 1966 izvoljen tudi predstavnik stranke Slovenska skupnost Rafko Dolhar, v pokrajinskem odboru pa je med letoma 1967 in 1969 deloval Aleksander Rudolf.

Novi čas je zaznamovala tudi otvoritev novega slovenskega Kulturnega doma v Trstu 5. decembra 1964, ki ga je kot povračilo za škodo v času fašizma deloma financirala Italija. Aprila 1965 je bilo taborišče Rižarna pri Sveti Soboti v Trstu proglašeno

¹⁴ O levosredinskih upravnih zaveznih na Tržaškem glej Dolhar, 1995; 1997.

za spomenik, 12. septembra isto leto je bil na Bazovici odkrit spomenik na smrt obsojenim na prvem tržaškem procesu leta 1930. Spremenil se je tudi položaj kulturnih in športnih ustanov, združenih v SKGZ, ki so bile dotlej financirane le iz Jugoslavije. Leta 1964 je Slovensko gledališče dobilo status "primarnega ansambla", leta 1972 je postalo javna ustanova, leta 1977 pa je bilo vključeno v izbrano število italijanskih stalnih gledališč. Deželni svet je izdal tudi nekaj zakonov za razvoj kulturne dejavnosti, za gospodarska vprašanja in za razvoj gorskih območij ter v njih upošteval tudi slovensko manjšino kot nosilko posebnih interesov. 21. junija 1974 je bil tik pred mednarodno konferenco o manjšinah (10.-14. julij 1974 v Trstu) (Jeri, 1975c, 491-504) ustanovljen Slovenski raziskovalni inštitut v Trstu (SLORI). Leta 1973 je bil sprejet zakon o kulturni izmenjavi med Italijo in Jugoslavijo, leta 1976 je Narodna in študijska knjižnica postala ustanova deželnega pomena (dežela jo financira od leta 1991), leta 1981 je bil sprejet zakon, ki je pokrajinskim upravam dodelil finančna sredstva, s katerimi so si v naslednjih letih pomagala številna slovenske društva in organizacije.

Obenem je konec šestdesetih let gradnja naftovoda med Trstom in Ingolstadtom in velike tovarne ladijskih motorjev (Grandi motori) posegla na območje slovenske poselitve v okolici Trsta, zlasti v občini Dolina. Uničena je bila značilna kraška krajina in razlašena slovenska posest.

Ob Posebnem statutu, ki je bil mednarodni akt, vendar ga Italija ni vedno upoštevala, je bilo normativno urejeno le vprašanje slovenskega manjšinskega šolstva. Italijanski parlament je 19. julija 1961 sprejel zakon št. 1012 o šolah s slovenskim učnim jezikom, ki je uzakonil dejansko stanje. Čeprav je bilo sprejeto besedilo, da se slovenske šole odprejo povsod tam, kjer so Slovenci, kljub protestom slovenske narodne skupnosti ni veljal za Slovence v Videmski pokrajini, saj jih uradna Italija ni priznavala. Še vedno pa je ostajalo odprto vprašanje statusa slovenskih učiteljev in profesorjev (prvi natečaj za stalna mesta na slovenskih osnovnih šolah je bil objavljen šele leta 1967, na srednjih šolah pa leta 1971), didaktičnih ravnateljev, nadzornika za ljudske šole in odgovornega funkcionarja za slovenske šole, ki bi imel pravico odločanja, ter priznanje univerzitetnih diplom, doseženih v Sloveniji (Jager, 1975, 216-243; Jeri, 1975b, 202-214).

Sredi šestdesetih let so bili na področju šolstva narejeni nekateri premiki. Tako so 21. julija 1964 predstavniki italijansko-jugoslovanskega mešanega odbora podpisali sporazum o medsebojnem sodelovanju na področju manjšinskega šolstva. Leta 1965 se je po več letih upadanja povečal vpis v slovenske šole, pa tudi število učiteljev s stalnim statusom. V Vidmu so odprli oddelek za slovanske jezike in književnost, Slovenci so se vključili v znanstveno delo na tržaški univerzi.

Konec šestdesetih let pa je tudi slovenske šole, tako kot šole po vsej Italiji, zajelo stavkovno gibanje, med katerim so slovenski dijaki in učitelji poleg splošnih zahtev po reformi izobraževanja terjali tudi uresničitev zakona iz leta 1961. Po poskusu atentata na slovensko šolo oktobra 1969 je aprila 1974 eksplodirala bomba v veži

slovenske šole pri Sv. Ivanu v Trstu. Krivci niso bili nikoli odkriti. Temu dogodku so sledile množične dijaške protestne manifestacije po mestnih ulicah.

V zaostrenem ozračju stavk in protestov je v parlamentu dozoreval dopolnilni zakon za ureditev slovenskega šolstva, ki je bil nato sprejet 12. decembra 1973 (t.i. zakon Belci-Škerk). Zakon, ki je sicer pomenil korak naprej v urejanju slovenskega šolstva v Italiji, še vedno ni vključeval Slovencev v Videmski pokrajini, ni izpopolnil mreže slovenskih šol s strokovnimi in tehničnimi, ni rešil vprašanja enotnega vodstva za slovenske šole v deželi Furlaniji-Juljski krajini in pravnega ter ekonomskega položaja osebja (ARS, 9).¹⁵

S Spomenico o soglasju se je italijanska vlada zavezala, da bo izdala dovoljenje za ustanovitev slovenske banke v Trstu, kar naj bi bilo delno nadomestilo za v času fašizma nasilno odvzete slovenske denarne zavode. Tržaška kreditna banka (TKB) je bila kot delniška družba osnovana leta 1957 in je pričela s poslovanjem 12. oktobra 1959. Skupaj s Kmečko banko v Gorici, štirimi hranilnicami in vrsto gospodarskih ustanov se je vključila v Slovensko gospodarsko združenje (ARS, 10).

Položaj Slovencev v Italiji se je v šestdesetih letih tako nedvomno izboljšal, še več, obenem jim je uspelo doseči akcijsko enotnost, ki se je odrazila v skupni spomenici italijanskemu predsedniku vlade Emiliju Colombu decembra 1970.

B) Italijani

Osnove za položaj narodnih manjšin v povojni Sloveniji so bile dane na 1. zasedanju SNOS februarja 1944 z deklaracijo, ki je odobrila odloke 2. zasedanja Avnoja, torej tudi točka 4, ki je opredeljevala načelo o enakopravnosti narodnih manjšin in jim zagotavljala vse narodnostne pravice, in z deklaracijo o pravicah in dolžnostih slovenskega ljudstva, v kateri se le-to med drugim zavezuje, da se bo zavzemalo za enakopravnost ljudi ne glede na narodnost.

Ustava FLRJ iz januarja 1946 je v 13. členu opredelila, da narodnostne manjšine uživajo pravice do varstva pri kulturnem razvoju in svobodno rabo lastnega jezika. Te pravice je v 12. členu zagotovila tudi ustava LRS, sprejeta 16. januarja 1947, ki je v 20. členu tudi določala, da so državljani LRS ne glede na narodnost, raso ali veroizpoved enakopravni pred zakonom, in prepovedovala širjenje narodnega, rasnega in verskega sovraštva (UL FLRJ, 2; UL LRS, 1). Ti člani so postali osnova za izvajanje politike do madžarske manjšine, od leta 1954 pa tudi ustavni okvir, v katerega se je vključil Posebni statut, ki je določal pravice italijanski manjšini in ki je v veljavo stopil istočasno kot je bila z nekaterimi omejitvami v dotedanji coni B STO uveljavljena jugoslovanska zakonodaja (UL FLRJ, 3).¹⁶ LRS je na koprskem območju

¹⁵ Leta 1982 je bilo v slovenskih vrtcih in šolah 5.043 otrok.

¹⁶ Zakon o veljavi ustave, zakonov in drugih zveznih pravnih predpisov na ozemlju, na katero se je z mednarodnim sporazumom razširila civilna uprava FLRJ. ZIS je 29. 12. 1954 izdal odredbo o izvajanju zakonov in drugih pravnih predpisov FLRJ, med njimi tudi zakona o nacionalizaciji zasebnih

svojo zakonodajo uveljavila z zakonom, sprejetim 30. oktobra 1954, na osnovi katerega so v veljavi ostali tudi vsi predpisi ljudskih odborov, ki niso bili v nasprotju z zvezno ali republiško zakonodajo (UL LRS, 2).

Za položaj narodnih manjšin v FLRJ so prelomnico pomenili sklepi Izvršnega komiteja CK ZKJ o problematiki narodnih manjšin, sprejeti 2. marca 1959, saj so se na njihovi osnovi do tedaj načelne opredelitve začele konkretizirati tudi v manjšinski zakonodaji. V sklepih so poudarjali enak odnos do vseh narodnih manjšin, enakopravnost z večinskimi narodom ter njihovo posebno mesto v zблиževanju in povezovanju med sosedi. Izpostavili so spodbujanje gospodarskega razvoja nerazvitih območij, razvoj kadrov, potrebnih za izvajanje dvojezičnosti in podporo kulturno-prosvetnim organizacijam. Obenem pa so od manjšin zahtevali vsestransko lojalnost in popolno podporo jugoslovanski zunanji politiki (Zelnik, 1993, 51-53).

Ustava SFRJ iz leta 1963 je v 43. členu narodnostim (izraz je nadomestil dotedanji pojem manjšina) zagotavljala posebne pravice. Položaj narodnosti je obravnavalo tudi več členov nove ustave SRS. Tako je 74. člen zagotavljal pravico, da vsakdo svobodno izraža pripadnost svojemu narodu ali narodnosti, da goji svojo kulturo in da uporablja svoj jezik; 76. člen je vsaki narodnosti zagotavljal svobodno uporabo svojega jezika in druge pravice; 77. člen pa je italijanski in madžarski narodnosti na območjih, kjer živita, med drugim zagotavljal v javnem in družbenem življenju enakopravnost njunega jezika s slovenskim in zahteval, da se z zakoni in statuti občin določa način uresničevanja njunih pravic. SRS se je obvezala, da bo skrbel za razvoj njunega šolstva, tiska, radia in kulturno-prosvetnega dela in za to zagotavljala potrebno pomoč (ARS, 11; UL SRS, I). Osnovne pravice so statuti občin Koper, Izola, Piran še izčrpnje opredelili in razširili. Pravice so bile določene tudi z zakoni za področje šolstva in sodstva.

Osnove za šolstvo italijanske manjšine v Sloveniji je določil Posebni statut. Leta 1962 je skupščina LRS sprejela Zakon o dvojezičnih šolah in šolah z učnim jezikom narodnostnih manjšin (UL LRS, 3). Ta zakon je leta 1965 dopolnil Zakon o vzgojno-izobraževalnih organizacijah z italijanskim oziroma madžarskim jezikom in o dvojezičnih izobraževalnih organizacijah v SRS, ki je pomenil usklajevanje prejšnjega zakona z novo ustavo (UL SRS, 2). Leta 1972 ga je zamenjal nov zakon, ki je bil sicer sprejet pred ustavo 1974, a je bil že zasnovan "v njenem duhu". Poleg splošnih vzgojno-izobraževalnih smotrov je navajal še dodatne, prek katerih so zagotavljali uresničevanje posebnih pravic narodnosti do spoznavanja svoje kulture ter kulture matičnega naroda, do svobodne uporabe in enakopravnosti jezika. Obenem je določal, da vzgojno-izobraževalne organizacije, ki jih je določil, lahko prenehajo delovati le z zakonom (UL SRS, 3; ARS, 33).

V popisu, ki so ga izvedli 28. februarja 1957, je na območju (razširjenega) Ko-

gospodarskih podjetij, iz katerega pa je bila izvzeta nacionalizacija nepremičnin tujih državljanov (UL SFRJ, I).

prskega okraja le še 3.311 oseb (3,26% prebivalstva) navedlo italijansko narodnost.¹⁷ V Jugoslaviji so v popisu leta 1961 našeli 25.615 Italijanov, leta 1971 21.791 (0,1% prebivalstva), leta 1981 16.110. Leta 1961 je bilo v treh obalnih občinah 2.537 Italijanov. Po podatkih upravnih organov je bilo konec leta 1967 v treh obalnih občinah 2.216 občanov italijanske narodnosti ali 13% manj kot leta 1961. Med njimi je bilo kar 42,9% starejših od 50 let. Po popisu leta 1971 je bilo v SRS 2.547 Italijanov ali 13,8% Italijanov v SFRJ, leta 1981 pa 2.187 (oseb z italijanskim maternim jezikom je bilo 2.288) ali 14,5% Italijanov v SFRJ.¹⁸

Položaj Italijanov na Koprskem in v Bujsčini, pa tudi drugje na Hrvaškem, se je povsem spremenil. Iz številnega, gospodarsko in socialno močnejšega ter vladajočega naroda so od leta 1945, v času jugoslovanske vojaške uprave, postajali, po množičnih izselitvah pa postali, maloštevilna narodnostna manjšina, zaznamovana z izredno neugodno demografsko, socialno in gospodarsko strukturo, ki je bila obenem razdeljena med dve republiki. Ker so ostali skoraj brez učiteljev, so mladino vzgajali slovenski in hrvaški učitelji z znanjem italijanščine. Kot politični aktivisti so med manjšino delovali priseljeni partizani iz hrvaške Istre in nekateri politični pregnanci iz notranjosti Italije, ki jih domačini niso imeli za svoje prave predstavnike. Jugoslovanske oblasti so od njih zahtevale popolno lojalnost komunističnemu sistemu, ker se niso izselili, pa so v očeh italijanskih oblasti postali "rdeči" izdajalci domovine, za katere se dolga leta niso zanimale. Prve stike z matico je italijanska narodnostna skupnost vzpostavila sredi šestdesetih let. Pretežni del manjšine je bil sicer vključen v politični mehanizem, a je obenem pasivno spremljal družbeno in politično dogajanje v državi (Juri, 1989, 823-827). O strukturi manjšine veliko pove tudi podatek, da je k verouku v italijanskih šolah hodilo 21% učencev, v slovenskih šolah pa 49%.¹⁹

Slovenske oblasti so prva leta po uveljavitvi Posebnega statuta kršile nekatera njegova določila, največ glede uporabe jezika, pisne dvojezičnosti in javnih oznak. Septembra 1955 je bila v vsej FLRJ uvedena nova upravna razdelitev občin. Ukinjeni sta bili tudi občini Sečovlje in Portorož, ki sta imeli razmeroma visok odstotek italijanskega prebivalstva (Portorož 18,6%, Sečovlje 14,2%). Prihajalo je tudi do pojavov nestrpnosti, po letu 1956 zlasti s strani priseljencev, pa tudi do nasprotij znotraj manjšine med domačini in priseljenci (Murko et al., s. a., 76).

V italijanskih vrtecih je bilo v šolskem letu 1954/55 še 113 otrok, leta 1955/56 le

¹⁷ V Kopru 1.171, v Izoli 585 in v Piranu 1.148 (7,7% prebivalstva). Največ, 18,6% prebivalstva, jih je bilo v Portorožu (Murko et al., s. a., 2).

¹⁸ Leta 1981 je občina Izola imela 12.153 prebivalcev, med katerimi je bilo 8.987 Slovencev, 358 Italijanov, 1.788 Hrvatov, 564 Srbov, 164 Muslimanov. Občina Koper je imela 41.843 prebivalcev, med njimi 31.949 Slovencev, 727 Italijanov, 4.450 Hrvatov, 1.788 Srbov, 554 Muslimanov. Občina Piran je imela 15.235 prebivalcev, med njimi 10.417 Slovencev, 876 Italijanov, 2.024 Hrvatov, 509 Srbov, 122 Muslimanov (ARS, 12; ARS, 11).

¹⁹ Sicer je leta 1957 nedeljske maše z italijansko pridigo v Kopru obiskovalo le 30 ljudi, v Izoli 300 in v Piranu 150, pretežno starejših (Murko et al., s. a., 42).

še dvajset, nato so prenehali delovati, ker ni bilo vpisov. Na italijanskih šolah je bilo v šolskem letu 1954/55 še 868 učencev, leta 1956/57 le še 272, zato so oblasti nekatere šole oz. razrede opustile. Upadanje vpisa v italijanske šole je bilo nedvomno posledica izseljevanja, deloma pa tudi dejstva, da so ponekod oblasti prva leta po podpisu Spomenice skušale vplivati na starše, da bi otroke vpisali na slovensko šolo. Učni načrti so bili prilagojeni načrtom slovenskih šol, za italijanski jezik, zgodovino in zgodovino umetnosti pa učnemu načrtu šol za italijansko manjšino na Hrvaškem. Primanjkovalo je ustreznih učbenikov. Dvojezične so bile le nekatere tiskovine (spričevala itd.), večina šolskih zgradb je imela le slovenske napise. Položaj učiteljev pa se je sčasoma izboljševal in so Italijani vsaj v osnovnih šolah že sredi šestdesetih let skoraj povsem nadomestili Slovence. V slovenskih šolah se je v šolskem letu 1956/57 italijanščina poučevala samo na Pomorski srednji šoli v Piranu in v nekaterih paralelkah Ekonomske srednje šole v Kopru (Murko et al., s. a., 18-45).

V začetku šestdesetih let se je vpis na italijanske šole sicer nekoliko povečal, nato pa je v sedemdesetih letih ponovno začel padati.²⁰ Leta 1968 so na Koprskem sicer delovale vse šole, ki jih je določal Posebni statut, in nekaj italijanskih otroških vrtcev, a v okviru slovenskih ustanov. Pedagoški svetovalec je to leto ugotavljal, da je znanje italijanskega jezika pri učencih pomanjkljivo, saj so živeli v jezikovno mešanem okolju, kjer je prevladovala slovenščina, ali pa so v pogovoru uporabljali beneški dialekt.

Politična organiziranost italijanske manjšine je bila usklajena s politično organiziranostjo države. Osrednja organizacija italijanske manjšine, leta 1944 ustanovljena Unija Italijanov za Istro in Reko (Unione degli italiani dell'Istria e di Fiume), je bila tako kolektivni član SZDL. Statut jo je opredeljeval kot organizacijo politično-kulturnega značaja, ki naj bi utrdila "bratstvo med Italijani, Slovenci in Hrvati ter drugimi narodi v Jugoslaviji" ter med pripadniki italijanske manjšine "razvila ljubezen do socialistične Jugoslavije". Njeni člani so bili kulturno-prosvetni krožki, ustanovljeni v posameznih občinah. Imela je založbo EDIT (Editrice italiana), ki je delovala na Reki in je izdajala italijansko časopisje, knjige in učbenike (Murko et al., s. a., 30-44). V vodstvih so bili večinoma člani partije, priseljeni po osvoboditvi. Italijanske literature sicer ni primanjkovalo, saj so imele mestne knjižnice knjižni fond iz časa Italije, iz katerega pa so izločili knjige "škodljive vsebine". Prejemali so tudi "napredno" italijansko časopisje. Radio Koper je imel v začetku šestdesetih let tedensko 40 ur italijanskega programa. Leta 1970 je v italijanščini predvajal dve tretjini celodnevne programa, RTV Ljubljana pa je imela 14-dnevni polurni program z naslovom La costiera. Unijo in krožke so financirale občine, nato tudi obe republiki, od srede šestdesetih let pa tudi Italija.

20 V italijanskih osnovnih šolah je bilo v šolskem letu 1959/60 v 32 oddelkih 306 učencev, v letu 1969/70 459, v letu 1972/73 400, v letu 1973/74 380, v letu 1974/75 335, v letu 1975/76 278. To leto je srednje šole obiskovalo 174 dijakov, leta 1976/77 pa 159 (ARS, 13).

Vsaj na normativni ravni, večinoma pa tudi v praksi, je bila italijanska manjšina boljše zaščitena v Sloveniji. V 77. členu ustave SRS iz leta 1963 je bilo za območje, kjer sta živeli italijanska in madžarska manjšina, jasno določeno, da je njun jezik enakopraven s slovenščino, medtem ko ustava SRH tega določila ni imela. Ustava SRS je tudi točno določila skrb republike za razvoj šolstva, tiska, radia in kulturno-prosvetne dejavnosti ter vire sredstev zanje. V Sloveniji so bile vse tri obalne občine pravno proglašene za dvojezične, čemur je bilo prilagojeno celotno upravno in politično življenje, medtem ko so bile v hrvaškem delu Istre za dvojezične proglašene le redke občine. Razlika je bila tudi v šolski zakonodaji, saj je bila na Koprskem italijanščina kot obvezni učni predmet uvedena v vseh slovenskih osnovnih šolah, na Hrvaškem pa le v nekaterih krajih. V SRH so Unijo Italijanov obravnavali le kot kulturno-prosvetno organizacijo, medtem ko je v SRS postajala kvalificirani predstavnik manjšine (ARS, 7; ARS, 14).

IV) Po Osimu (1975-1990)

Po Titovem obisku v Italiji marca 1971 so se odnosi med Italijo in Jugoslavijo izboljšali, kar je med drugim omogočilo tudi dokončno rešitev mejnega vprašanja. 10. novembra 1975 so bili podpisani Osimski sporazumi (jugoslovanska zvezna skupščina jih je ratificirala 1. marca 1977, italijanski parlament pa 14. marca isto leto), ki so urejali vsa dotlej nerešena vprašanja med državama. Sprejeta je bila notranjepolitična ustavna zaščita manjšine, ki je navedena v splošnih načelih v preambuli Pogodbe med SFRJ in Republiko Italijo (o meji in z njo povezanih vprašanjih), kjer so se sklicevali na ustavo in na notranje pravo, in v 8. členu, ki obvezuje italijansko in jugoslovansko vlado, da morajo ostati v veljavi notranji ukrepi, ki sta jih že sprejeli pri izvajanju Posebnega statuta (ki je prenehal veljati), in da bosta v okviru notranjega prava zagotovili pripadnikom manjšin enako raven varstva kot jo je le-ta določal.

A) Slovenci

Jugoslovanska vlada je menila, da bi na osnovi Osimskih sporazumov lahko celotna slovenska manjšina v Italiji gradila svojo zaščito, obenem pa je bila Italija vezana tudi na novo sprejete mednarodne dokumente (ARS, 15). Vendar pa je vse do razpada Jugoslavije leta 1991 med neuresničenimi obveznostmi ostala obveznost Italije, da sprejme zakon o globalni zaščiti slovenske manjšine.²¹ SFRJ je to ocenjevala najprej kot nekorektno izpolnjevanje mednarodnih obveznosti, nato pa kot kršitev

21 Zakon št. 38 – Zakonska določila za zaščito slovenske jezikovne manjšine v deželi Furlaniji-Juljski krajini, je bil razglašen šele 23. 2. 2001. Objavljen v Gazzetta Ufficiale (8. 3. 2001); v slovenščini v Abram, 2001, 8-37. Dobro leto pred zaščitnim zakonom, 15. 12. 1999, pa je italijanski parlament sprejel zakon št. 482 – Zakonska določila v zvezi z zaščito zgodovinskih jezikovnih manjšin (Abram, 2001, 38-51).

sporazumov, ustanovne listine OZN in določil mednarodnih instrumentov, ki govorijo o spoštovanju človekovih pravic in o preprečevanju diskriminacije (ARS, 16; ARS, 21).

Po ratifikaciji Osimskih sporazumov je bila 24. decembra 1977 pri predsedstvu italijanske vlade imenovana 25-članska Posebna komisija za slovenska vprašanja v Furlaniji-Juljski krajini (v njej je bilo 5 Slovencev), ki naj bi preučila uporabo jezika, imena in priimke, šole, poklicno izobraževanje, vprašanja v zvezi z razvojem manjšine, državljanstvo, obseg območij, kjer bi izvajali zaščito. Italijanski člani so vztrajali, da so Beneški Slovenci le etnična skupnost, za katero je treba poiskati drugačne zaščitne določbe, slovenski člani pa so na seji 31. marca 1979 odklonili nadaljevanje razprave o preštevanju manjšine kot predpogoju za ureditev zaščite. Komisija, na delo katere je vplivalo tudi dejstvo, da je bil 15. julija 1978 objavljen osnutek odloka predsednika republike, s katerim naj bi bile izpolnjene obveznosti glede manjšine, ki so izhajale iz Osimskih sporazumov, po vsebini skromen in je veljal le za Tržaško pokrajino, je brez skupnih zaključkov delo končala konec leta 1980 (ARS, 17).

Sploh se je položaj slovenske narodnostne skupnosti v Italiji po Osimu poslabšal, zlasti v Trstu, kjer je občinsko upravo ob podpori neofašistov prevzela Lista za Trst, ki je nastala ravno iz odpora nekaterih italijanskih krogov do sporazuma (ARS, 18). Trst je ostajal eno od središč desnice, ki je še vedno zahtevala Istro in "uničenje slovanskega bacila", kot je leta 1979 tam dejal vodja italijanskega socialnega gibanja (neofašistov) Giorgio Almirante. Prihajalo je do mazaških akcij, oskrunjenja spomenikov padlih borcev.

Na državni ravni pa so tudi vlade levega centra še vedno popuščale pod pritiski desnih sil. To se je najbolj odrazilo pri sprejemanju globalnega zaščitnega zakona za Slovence, ki je bil po prvi vložitvi osnutka v začetku sedemdesetih let in po 52 vloženi osnutkih razglašen šele 23. februarja 2001. Slovenci so ves čas zahtevali zakon, ki bi zajel vsa področja zaščite in celotno območje, torej vseh 35 občin, kjer živijo. Do sprejetja takega zakona pa so terjali spoštovanje določb Posebnega statuta na Tržaškem, čim širše uresničevanje določenih pravic na Goriškem in nekatere pravice za Slovence v Videmski pokrajini (ARS, 19; ARS, 20).

Beneški Slovenci so od začetka sedemdesetih let doživljali prepoved. Ta je še večji zagon dobil po potresu, ki je te kraje prizadel 6. maja 1976. Ta dogodek, ki bi lahko izbrisal slovensko prisotnost, je v nadiških in rezijskih dolinah, ne pa tudi v terskih, imel ravno nasprotni učinek. Narodnostna zavest tamkajšnjih ljudi, ki so začutili solidarnost in pomoč ostalih Slovencev, se je okrepila. Med najmočnejšimi narodno-budiljskimi organizacijami je bilo Kulturno društvo Ivan Trinko pa tudi druga prosvetno-kulturna društva, po letu 1980 pa Zavod za slovensko izobraževanje v Čedadu in dvojezična osnovna šola v Špetru. Leta 1997 je šola priznala država, zaščitni zakon pa jo je dokončno priznal s podržavljenjem. Pomembno vlogo je odigrala

Zveza društev izseljencev iz Beneške Slovenije. Sčasoma se je spremenil tudi odnos vladajočih struktur, ki so vsaj delno priznale obstoj Slovencev v Videmski pokrajini.

Slovenci v Italiji so od začetka sedemdesetih let v ospredje postavili vprašanje lastnega gospodarskega življenja. Te načrte je podprla tudi matica, za katero je bila gospodarska problematika del globalne manjšinske zaščite. S tem, ko bi se manjšina gospodarsko uveljavila, bi si zagotovila socialno varnost in se na bolj enakopravni osnovi vključila v družbeno dogajanje, kar bi med drugim zavrlo tudi asimilacijski proces.

Slovenske oblasti so leta 1982 ocenjevale, da so pravno zadovoljivo rešena vprašanja slovenskih osnovnih in srednjih šol v Goriški in v Tržaški pokrajini, ki pa jih je treba prilagoditi novim zahtevam in potrebam manjšine, status Radia Trst (ni pa še bilo slovenskih oddaj na televiziji, kar je sicer bilo zakonsko urejeno že leta 1975) ter status Stalnega slovenskega gledališča v Trstu, ne pa tudi vprašanje njegovega financiranja, zato je bilo njegovo delovanje zelo oteženo. Slovenci v Trstu so dobili vzporednico na šoli za gradbene tehnike, na nižji in srednji ekonomski šoli pa dodatne razrede. Zelo pomanjkljivo je bila urejena uporaba slovenskega jezika v odnosih z oblastmi in v izvoljenih organih, saj je še vedno veljal ukrep ZVU z 2. septembra 1949. Z deželnim zakonom št. 45 je bil 24. julija 1982 delno urejen izredno pereč problem soodločanja slovenske skupnosti pri razlaščenju zemlje. Njegov 2. člen namreč določa, da je treba pri načrtovanju prostorskih posegov, ki so javnega pomena, upoštevati "etnično-jezikovne pravice slovensko govoreče manjšine". Edino do leta 1982 uresničeno obliko institucionalnega soodločanja manjšine je predstavljala Konzulta za vprašanja slovenske narodnostne manjšine pri upravi občine Gorica, ki pa zaradi odpora goriških političnih in upravnih krogov občasno ni delovala. Slovincem še vedno ni bil vrnjen dom pri Sv. Ivanu v Trstu, Glasbena matica še vedno ni bila izenačena s statusom podobnih ustanov, odprto je bilo vprašanje priznanja diplom. Poseben problem je bilo tudi upadanje števila slovensko govorečih v občini Devin-Nabrežina, kjer je bilo leta 1980 le še 30% prebivalstva slovenskega (ARS, 21).

Precejšnji premiki so se zgodili v Cerkvi v vseh treh škofijah, kjer so živeli Slovenci. Ti premiki so bili posledica spremenjenih pogledov Vatikana, pa tudi novo imenovanih škofov, tržaškega Lorenza Bellomija, goriškega Pietra Cocolina, v času katerega je slovenščina postala uradni jezik v goriški nadškofiji, in videmskega Alfreda Battistija, ki je za razliko od svojih predhodnikov spodbujal k uporabi slovenščine kot pastoralnega jezika. V Trstu in Gorici sta bila imenovana tudi vikarja za Slovence. Leta 1978 je bila obnovljena koprška škofija, ki je pomenila dokončno priznanje meje s strani Vatikana (ARS, 16; ARS, 21).

V osemdesetih letih je Slovenija pričela voditi politiko enotnega kulturnega prostora. Načelo obsega duhovno in kulturno združenost in sožitje vseh delov in vseh pripadnikov naroda, ne glede na to, kje živijo, ter naklonjeno odprtost do kultur, s katerimi so se srečevali in prepletali. Pomembno vlogo je imelo obmejno sodelo-

vanje, ki naj bi ublažilo negativne posledice umetno določene meje. Enoten kulturni prostor je nujno pomenil tudi soočanje različnih idejnih, nazorskih in političnih opredelitev, zato ga je bilo mogoče razvijati le ob političnem dialogu in priznavanju pluralizma. Tu pa so slovenske oblasti postavile dve omejitvi – izvzete so bile skupine, ki so bile "preostanek sil, ki so med drugo vojno sodelovale z okupatorjem, zagrešile narodno izdajstvo in številne zločine ter se s tem same izločile iz slovenskega naroda", in tiste, "ki delujejo zoper ustavno ureditev SFRJ in v ta namen uporabljajo celo parolo 'zedinjene Slovenije'" (ARS, 22; ARS, 23).

V Italiji se je v začetku osemdesetih let krepila težnja, da je manjšinsko vprašanje njeno notranje vprašanje, ki naj bi ga reševali z delnimi zakoni, ki bi obenem izvzeli Slovence v Videmski pokrajini. V tej smeri so šle tudi nekatere izjave vidnih italijanskih političnih predstavnikov, med drugimi zunanjega ministra Giulia Andreottija med obiskom v Beogradu leta 1984. Uradna SFRJ za razliko od preteklosti sredi osemdesetih let takšnim izjavam ni več oporekala. Pri ocenjevanju takratnega položaja Slovencev pa je potrebno upoštevati, da tudi na območju veljavnosti Posebnega statuta niso bile uresničene vse manjšinske pravice, ki jih je le-ta določal. Upadalo je tudi število vpisov v prve razrede slovenskih osnovnih šol. Obenem so se stopnjevali razni nacionalistični pritiski (ARS, 24).

Slovenska narodnostna skupnost si je konec osemdesetih let prizadevala za strpni dialog in se skušala izogibati radikalizaciji zahtev (ARS, 25). Pestilo jo je že kar standardno pomanjkanje finančnih sredstev za njene ustanove, še posebno za zasebno šolo v Videmski pokrajini, kjer pa je število učencev naraščalo. Obenem sta bila ravno v Videmski pokrajini, kjer se je obujalo furlanstvo, politično vzdušje in odnos do manjšine, ki ji formalno niso bile priznane nobene pravice, najboljše. Najslabše je bilo v Tržaški pokrajini, kjer je delovala Lista za Trst in kjer so v pripravah na volitve leta 1987 stranke desne usmeritve kar tekmovali med seboj, katera bo pokazala bolj negativen odnos do manjšine.

Italijanska vlada je skušala januarja 1990 urediti še nerešeno vprašanje slovenske manjšine tako, da je v senatu predstavila t. i. Maccanico zakon o globalni zaščiti. Zakon, ki se je ravnal po geslu "nič več od tistega, kar že imajo", so Slovenci soglasno zavrnil. Pri njem ni vztrajala niti vlada, ki se je obenem z zakonom o obmejnih območjih iz leta 1991 obvezala za javno financiranje slovenskih kulturnih dejavnosti in Primorskega dnevnika (Kacin Wohinz, Pirjevec, 2000, 165).

Levi del slovenske narodnostne skupnosti je v času prelomnih dogodkov v Jugoslaviji dolgo časa ostajal naklonjen Jugoslaviji, v kateri je prepoznaval zaščitnika. Obenem je po slovenskih volitvah aprila 1990 izgubil privilegirani položaj v odnosih z matico in s tem velik del moči. Stranka Slovenska skupnost pa se je povezala z novimi političnimi skupinami v Sloveniji in dejavno sodelovala pri ustvarjanju stikov med mlado slovensko državo in Italijo ter si prizadevala za njeno mednarodno priznanje (Enciklopedija Slovenije, 1998, 11).

B) Italijani

Ustava SFRJ, sprejeta leta 1974, je v 1. členu opredeljevala SFRJ kot "demokratsko, socialistično samoupravno skupnost delavcev in občanov, enakopravnih narodov in narodnosti". 248. člen je določal, da narodnosti uresničujejo suverene pravice tudi v občinah kot družbenopolitičnih samoupravnih in temeljnih skupnostih. Varstvo narodnosti so obravnavali tudi člani 170, 171, 214, 243, 245, 246, 247, 269 in 271 (UL SFRJ, 1).

Tudi nova ustava SRS je že v 1. členu opredelila SRS kot socialistično samoupravno demokratično skupnost delovnih ljudi in občanov slovenskega naroda ter italijanske in madžarske narodnosti. Pripadniki narodnosti so tako postali integralni del republiške skupnosti. Pravice obeh narodnosti so določali še 2., 157., 190., 212., 213., 214., 317. in 370. člen ter zlasti člena 250 in 251. Poleg splošnih pravic sta bila jezika narodnosti na območjih, kjer sta živeli, enakopravna s slovenščino. Z zakonom se je lahko uvedla dvojezična vzgoja oziroma obvezen pouk slovenskega jezika v šolah narodnosti hkrati z obveznim poukom jezika narodnosti v slovenskih šolah (UL SRS, 4). Po uvedbi usmerjenega izobraževanja je bil leta 1982 sprejet nov Zakon o uresničevanju posebnih pravic pripadnikov italijanske in madžarske narodnosti na področju vzgoje in izobraževanja (UL SRS, 5). Sicer pa so pravice manjšine določale določbe več kot 60-tih zakonov in drugih predpisov, sprejetih v Sloveniji, ki so nasploh urejali različna vprašanja, statuti in poslovniki o delu skupščin občin ter njihovih odloki, samoupravni akti pa tudi stališča, ki so jih po posebnih postopkih sprejele občinske in republiške skupščine.

Januarja 1977 so bila ustanovljena že vsa telesa, ki jih je predvidevala ustava in ki so skrbela za uresničevanje pravic narodnosti.²² Isto leto je Skupščina SRS sprejela stališča, ki so postala osnova za nadaljnje obravnavanje varstva italijanske in madžarske narodnosti. Leta 1980 so bili v Sloveniji sprejeti novi sistemski zakoni s področja vzgoje in izobraževanja, ki so kot del enotnega procesa enakovredno obravnavali tudi vzgojo in izobraževanje za pripadnike italijanske in madžarske narodnosti, posebnosti pa so prepuščali posebnemu zakonu, ki je bil sprejet leta 1982 (UL SRS, 6; UL SRS, 5).

Na osnovi 370. člena ustave iz leta 1974 je bila ustanovljena Komisija za narodnosti S SRS, v kateri so bili enakovredno zastopani tudi predstavniki narodnosti. Pri Izvršnem svetu S SRS je deloval Urad za narodnosti. V skladu z 250. in 251. členom ustave so v občinah, kjer sta živeli narodnosti, kot 4. zbor občinskih skupščin delovale Samoupravne interesne skupnosti za prosveto in kulturo italijanske narodnosti, ki so se uveljavile kot kvalificiran predstavnik pripadnikov narodnosti.

²² Komisija S SRS za narodnosti, komisije za narodnosti pri občinskih skupščinah, samoupravne interesne skupnosti za prosveto in kulturo italijanske narodnosti v treh občinah in na medobčinskem nivoju. Pri IS S SRS je deloval urad za narodnosti (ARS, 26).

Unija Italijanov je na skupščini 23. maja 1971 spremenila organizacijsko strukturo. Odtlej je bila opredeljena kot samoupravno združenje italijanske narodnostne skupnosti, ki je imela nalogo skrbeti za njene posebne potrebe na vseh področjih družbenega življenja. Po občinah so dotedanje krožke nadomestile italijanske skupnosti, ki so razširile dejavnost. Obenem je Unija, ki je še sredi osemdesetih let, kot so poudarili njeni predstavniki, delo opravljala v popolnem skladu z jugoslovansko notranjo in zunanjo politiko, postopoma vzpostavila stike z italijanskimi levimi stranikami pa tudi s SKGZ (ARS, 27; ARS, 36).

V začetku sedemdesetih let osnovana Obalna skupnost je v 4. poglavju svojega statuta opredeljevala položaj pripadnikov italijanske narodnosti, med drugim tudi njihovo ustrezno zastopnost v obalnem skupščinskem sistemu in v obalnem svetu (ARS, 28). Na osnovi 251. člena ustave SRS iz leta 1974 pa so Samoupravne interesne skupnosti za prosveto in kulturo italijanske narodnosti postale četrti zbor v občinskih skupščinah Koper, Izola in Piran.

Določba, ki je zagotavljala ustrezno zastopnost pripadnikov narodnosti v republiški in občinskih skupščinah, je bila leta 1989 sprejeta v 6. točki 36. amandmaja (UL SRS, 7). Ustava Republike Slovenije iz leta 1992 v 64. členu avtohtonima italijanski in madžarski narodni skupnosti v Sloveniji in njunim pripadnikom ne glede na število zagotavlja vse pravice, ki jih določajo mednarodne konvencije o varstvu manjšin, tudi obvezno dvojezično šolstvo oziroma vzgojo in izobraževanje v svojem jeziku, ustanavljanje samoupravnih narodnostnih skupnosti ter predstavnitvo v organih lokalne samouprave in v državnem zboru (UL RS, 1).

Po sprejemu obeh ustav leta 1974 in ustanovitvi teles, ki so skrbela za zaščito narodnosti, je bila na normativni ravni italijanska manjšina v Sloveniji nedvomno med najbolj zaščitenimi v Evropi. Kljub temu ji je grozila asimilacija in se je utapljala v večinskem narodu. Franco Juri je leta 1989 zapisal, da stojimo pred zgodovinskim paradoksom izginjanja in asimilacije ene izmed formalno-pravno najbolj varovanih narodnostnih (Juri, 1989, 823).

Med letoma 1971 in 1981 je število Italijanov v Sloveniji padlo za 27,1% (s 3.001 na 2.187, na Obali z 2.568 na 1.901), na Hrvaškem pa celo za 33,1%. Vzroke za tako številčen osip je najti v ozemeljski razpršenosti, procesih urbanizacije, poenotenju sredstev javnega obveščanja, gospodarskem razvoju, ki je presegal slovensko povprečje, zaradi katerega se je manjšinsko prebivalstvo preseljevalo izven okvirov avtohtone poselitve, na njihova mesta pa so se zlasti po letu 1971 naseljevali delavci iz drugih jugoslovanskih republik, ki so si večinoma poiskali poceni stanovanja v starih mestnih četrtih. Italijansko narodno skupnost je vse bolj ogrožala večnacionalnost obalnega območja, še posebej, ker so bili pripadniki drugih narodov brez privzgojene kulture sožitja in je prihajalo do pogostih izbruhov nestrpnosti. Maloštevilna italijanska narodnost je še bolj kot ostali občutila gospodarsko in družbeno krizo, ki je v osemdesetih letih zajela Jugoslavijo. Objektivno se je njen položaj slabšal, kar je še

povečevalo občutek ogroženosti, saj je okolje, tudi zaradi lastnih težav, kazalo vse manj razumevanja za varstvo ustavno opredeljenih posebnih pravic.

K padcu števila tistih, ki so se opredeljevali kot pripadniki italijanske narodnostne skupnosti, je svoje prispevala tudi metodologija, uporabljena v popisih prebivalstva, saj je bilo na Obali število oseb z italijanskim maternim jezikom (2.013) višje od onih, ki so se opredelili kot pripadniki italijanske narodnosti. Veliko je bilo mešanih zakonov, "mešanec" pa se praviloma odloča za prevladujočo večino (ARS, 29). Svoje so prispevale tudi normativne razlike med republikama, ki so se z ustavo leta 1974 še povečale. Obenem je hrvaška politika že od leta 1972 predlagala ustrezen "številčni ključ" za reševanje narodnostnih vprašanj v Istri. Tam je Unija Italijanov, podrejena hrvaški partiji, ostala edini uradni predstavnik manjšine.²³

Zaščita, zasnovana v skladu z jugoslovansko in slovensko zakonodajo, je imela tudi negativne učinke, saj je narodnostno skupnost obravnavala kot enklavo, obdano z varnostnim pasom. Takšna skupnost pa se je sposobna obnavljati le v primeru, če so zagotovljeni nekateri pogoji, zlasti nataliteta, zadostno število pripadnikov in njihova koncentracija na območju, kjer živi. Teh pogojev italijanska narodnostna skupnost ni dosegala. Za razvoj narodnosti je bila pomembna tudi lastna gospodarska dejavnost, ki bi dvignila tudi samozavest manjšine, bila vir sofinanciranja in obenem pomemben stabilizator nacionalnih čustev (ARS, 30; ARS, 31).

V začetku osemdesetih let, po sprejemu novega sistema vzgoje in izobraževanja, je bila ena najtežjih nalog povrniti zaupanje v šolo italijanskim staršem in ustaviti padec vpisov. Pot so videli v uvedbi take vrste izobraževanja, ki bi mladim zagotavljalo obvladanje dvojezičnosti ne glede na vrsto šole, ki jo obiskujejo. (ARS, 32) Da bi to dosegli, so v programe vrtcev vnesli elemente drugega jezika in vzgojo za sožitje, v osnovnih šolah pa so organizirali skupne dejavnosti. Ko so septembra 1983 pričeli pouk v skladu z novim zakonom za področje šolstva narodnosti, ki je bil sprejet leto prej, so ugotavljali, da se je vpis v italijanske šole ustalil (ARS, 34).

V šolskem letu 1983/84 je bilo v italijanskih vrtcih 211 otrok (leta 1977 le 107), v osnovnih šolah 270; v letu 1984/85 v vrtcih 218 otrok, v osnovnih šolah pa 303. Porast vpisov so pripisovali večji skrbi za organizirano vzgojno-varstveno dejavnost, boljši organiziranosti mreže šol z italijanskim učnim jezikom in večji učinkovitosti vzgojno-izobraževalnega dela. Srednje šole je na petih različnih usmeritvah obiskovalo 145 dijakov. Na pedagoški fakulteti v Pulju so potekala predavanja in izpiti v italijanščini. Po posebnem programu, ki je obsegal italijanski jezik in metodiko pouka jezika, pa so lahko študirali na koprski enoti pedagoške akademije iz Ljubljane.

Leta 1983 je bil podpisan tudi sporazum o priznavanju diplom med SFRJ in Republiko Italijo za ključne pedagoške smeri. Obenem se je v šolskem letu 1984/85 z osnovami italijanščine kot jezika okolja seznanjalo v pripravi na šolo 1.093 slo-

23 Edini resnejši poskus relativno avtonomnega delovanja na začetku sedemdesetih let je spodletel in se končal s prisilno odstranitvijo takratnega predsednika Unije Antonia Bormeja (Juri, 1989).

venskih otrok, italijanščine kot jezika okolja pa se je učilo 7.160 učencev osnovnih in 3.454 učencev srednjih šol s slovenskim učnim jezikom.

Potem ko je bila italijanska narodnost prva leta po Spomenici o soglasju skoraj brez izobražencev, se je položaj z leti pričel spreminjati. Nova generacija je leta 1987 naslovila na javnost in institucije apel, s katerim je opozarjala na agonijo italijanske narodnosti, zahtevala priznanje pravic odrezani manjšini na Cresu, Lošnju in v nekaterih delih hrvaške Istre ter se odločno postavila po robu poskusu sprejemanja zveznega zakona o jezikih narodnosti (kjer bi se pravno uveljavilo načelo številčnosti in strnjivosti). Hkrati je apel vseboval zahtevo po politični demokratizaciji in omogočanju pluralističnega delovanja tudi v okviru manjšine.

Slovenska in manjšinska demokratizacija sta potekali vzporedno in v prepletanju prizadevanj po spoštovanju avtonomije in suverenosti nacionalnih subjektov, pravne države in človekovih pravic. Vprašanja političnega pluralizma, svobode tiska, jezikovnih pravic, odprtosti meje in svobodnih stikov z matico, približevanje Evropi in vprašanje gospodarskih temeljev v luči prodiranja tržne ekonomije so tako postala jedro vse pogostejših in živahnejših razprav v okviru narodnostne skupnosti (Juri, 1989, 827; ARS, 35).

LA MINORANZA SLOVENA IN ITALIA E QUELLA ITALIANA IN JUGOSLAVIA FRA IL 1945 E IL 1990 – POSIZIONI A CONFRONTO

Nevenka TROHA

Istituto per la Storia Contemporanea, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1
e-mail: nevenka.troha@inz.si

RIASSUNTO

La minoranza slovena è presente in Italia già dal 1866 (Slavia Veneta), quella italiana in Slovenia (prima Repubblica popolare, poi socialista ed oggi, infine, Stato indipendente), appena dall'ottobre 1954, dalla firma cioè del Memorandum d'Intesa. Gli italiani che vivevano sul territorio dell'odierna Slovenia, furono sottoposti, dopo il maggio 1945, al governo militare jugoslavo (VUJA), gli sloveni delle province di Gorizia (fino al settembre 1947) e di Trieste (fino all'ottobre 1954) al governo militare alleato (GMA).

Il GMA, a differenza delle precedenti autorità italiane, garantì alcuni diritti agli sloveni, fra essi il più importante fu, senza dubbio, la riapertura delle scuole. Dopo il settembre 1947, il GMA fu sempre più incline ad accettare le richieste dei filo-italiani, soprattutto per ragioni di politica estera, tanto che la zona A del TLT cominciò ad inserirsi sempre di più nell'ordinamento italiano.

Gli italiani del Capodistriano, fino alla firma del trattato di pace, continuarono, formalmente, a vivere in Italia, anche se le autorità militari di occupazione li

trattavano già come una minoranza. Simile fu la loro posizione anche nella zona B del TLT, dal settembre 1947 all'ottobre 1954. Le misure delle nuove autorità popolari, sino al trattato di pace del 1947, furono dirette, soprattutto, contro il cosiddetto nemico di classe, e poiché le classi alta e media erano composte quasi esclusivamente da italiani, furono recepite come misure contro gli italiani. Dopo il trattato di pace cambiò anche la politica delle autorità jugoslave e furono accolte misure che aggravarono la posizione di chi si sentiva legato all'Italia ed alla zona A. Dopo l'ottobre 1953, quando fu chiaro che la zona B del TLT sarebbe stata annessa alla Jugoslavia, cominciò il massiccio esodo degli italiani.

Dopo il ritiro delle unità jugoslave, il 20 maggio 1945, gli sloveni che vivevano sotto l'effettiva amministrazione italiana (che il locale GMA limitava molto meno) abitavano nella provincia di Udine e, dal settembre 1947, in quella di Gorizia. Nonostante la costituzione italiana del dicembre 1947 tutelasse tutte le minoranze linguistiche, gli sloveni della provincia di Udine rimasero senza alcuna tutela e fu loro negata persino l'identità nazionale. Quelli della provincia di Gorizia mantennero invece quanto ottenuto dal GMA.

Lo statuto speciale, allegato al Memorandum di intesa, garantiva la tutela della minoranza slovena e di quella italiana, ma solo per i residenti nelle ex zone A e B del TLT. L'Italia non realizzò mai interamente tutte le norme contenute nello statuto. La situazione per gli sloveni migliorò, parzialmente, durante i governi di centro sinistra negli anni Sessanta. Nel 1963 la regione Friuli Venezia-Giulia divenne autonoma. Contemporaneamente cominciarono a migliorare i rapporti fra Italia e Jugoslavia e ci fu lo sviluppo economico. La nuova politica nazionale influì anche su quella delle amministrazioni regionali, provinciali e comunali. La posizione della minoranza slovena peggiorò nuovamente nella seconda metà degli anni Settanta quando, come reazione alla firma dei Trattati di Osimo dell'ottobre 1975, la forza politica di maggioranza a Trieste divenne la Lista per Trieste, di orientamento antisloveno. La legge di tutela globale è stata accolta dall'Italia appena nel 2001.

Nel 1954, terminato l'esodo, nel Capodistriano non rimanevano che poco più di tremila italiani. La loro situazione era radicalmente mutata. Da popolo di maggioranza, economicamente e socialmente forte e dominante, sotto l'amministrazione militare jugoslava, a partire dal 1945, e dopo l'esodo di massa, si trasformarono un'esigua minoranza, con una struttura demografica, sociale ed economica estremamente sfavorevole. Nei primi anni successivi allo statuto speciale, le autorità slovene violarono alcune sue norme, soprattutto quelle riguardanti l'uso della lingua, il bilinguismo scritto ed i documenti pubblici. Con gli anni la posizione è andata migliorando, in parte già con la costituzione del 1963 ma, soprattutto con quella del 1974, quando la minoranza italiana (e quella ungherese) diventò parte integrante della struttura del tessuto statale. A livello normativo la minoranza italiana in Slovenia è indubbiamente fra le più tutelate d'Europa. Tuttavia, a causa dell'esiguità

numerica dei suoi appartenenti, che non vivono in un territorio ristretto, essa corre il rischio di essere assimilata.

Parole chiave: minoranza italiana, minoranza slovena, tutela delle minoranze, Territorio Libero di Trieste, sloveni in Italia, italiani in Slovenia

VIRI IN LITERATURA

- ARS, 1** – ARS – Arhiv Republike Slovenije, f. 1529. Boris Kraigher, šk. 9.
- ARS, 2** – ARS, f. 1643, P SNOS, fasc. 457/2. Fran Zwitter: Manjšinska vprašanja v času popolnega osvobojenja.
- ARS, 3** – ARS, f. 1643, P SNOS, fasc. 457/1. Predlogi za postopanje s tujerodci. Študijska komisija pri P SNOS. Osnutek zakonske stilizacije.
- ARS, 4** – ARS, f. 1277. Edvard Kardelj, šk. 32/8. Memorandum 1952.
- ARS, 5** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1959. Danilo Türk, Janko Jeri: Nekatera vprašanja celostne (globalne) zaščite slovenske narodnostne skupnosti v Italiji. Osnutek.
- ARS, 6** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1060. Informacija o trenutni situaciji Slovencev v Italiji, 20. 3. 1986.
- ARS, 7** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1142. Nekateri aspekti tretiranja italijanske narodne manjšine v Jugoslaviji, 23. 11. 1967.
- ARS, 8** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1150, 1152-1154, 1156, 1301, 1302, 1306, 1309, 1311, 1312, 1318, 2833.
- ARS, 9** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1095. Republiški komite za vzgojo in izobraževanje. Teze za razpravo o problemih vzgoje in izobraževanja pripadnikov slovenske narodnosti v Italiji, Avstriji in na Madžarskem, 15. 11. 1977.
- ARS, 10** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1112. Dopis Ljubljanske banke RK SZDL: Tržaška kreditna banka, 25. 7. 1979.
- ARS, 11** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1142. Kulturna dejavnost italijanske in madžarske narodnosti v SRS, 1969.
- ARS, 12** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1182. Narodnostna sestava prebivalstva SFRJ leta 1948, 1953, 1961, 1971 in 1981.
- ARS, 13** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1073. Nekaj podatkov o narodnostnih skupnostih v Sloveniji.
- ARS, 14** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1117. Italijanska etnična skupina v Sloveniji, nedatirano.
- ARS, 15** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1118. Uvodno izvajanje Mitje Ribičiča na seminarju s sekretarji OK ZKS, 26. 9. 1975. Informacija o razgovorih z delegacijo SKGZ o sporazumu z Italijo, 23. 9. 1975.

- ARS, 16** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1113. Komisija za manjšinska in izseljenska vprašanja. Elementi za oceno aktualnega položaja slovenske narodnostne skupnosti v Italiji, 2. 11. 1981.
- ARS, 17** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1112. Poročila Karla Šiškoviča o sejah Posebne komisije za slovenska vprašanja, 8. in 9., 23. 1., 13. 2., 31. 3. 1979.
- ARS, 18** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1112. IS S SRS. Informacija o razgovoru Milana Kučana, predsednika S SRS, in Antona Vratuše, predsednika IS, z delegacijo slovenske narodnostne skupnosti v Italiji, 13. 3. 1979.
- ARS, 19** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1077. Karel Šiškovič: Narodnostne manjšine v Avstriji, Italiji, Porabski Slovenci, 1972.
- ARS, 20** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1096. Opomnik za razgovore z delegacijo vodstva SSI dežele FJK, 17. 3. 1983.
- ARS, 21** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1972. INV. Elementi za oceno aktualnega položaja slovenske narodne skupnosti v Avstriji, Italiji in na Madžarskem in predlogi za bodočo usmeritev, 10. 1982.
- ARS, 22** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1059. Republiški svet za mednarodne odnose. Ocene in stališča o aktualnih vprašanih mednarodnih vidikov politike "enotnega slovenskega kulturnega prostora", 25. 2. 1985.
- ARS, 23** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1099. RK SZDL. Aktualna vprašanja uresničevanja in nadaljnega koncepta enotnega slovenskega kulturnega prostora, posebej glede na kulturno življenje Slovencev v zamejstvu, osnutek, 12. 9. 1983.
- ARS, 24** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1059. Komisija za manjšinska in izseljenska vprašanja. Odnosi s sosednimi državami in položaj slovenskih narodnostnih skupnosti v zamejstvu, 14. 5. 1984.
- ARS, 25** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1060. Predsedstvo SRS. Zabeležka razgovora predsednika P SRS Janeza Stanovnika z delegacijo SKGZ, 14. 6. 1988.
- ARS, 26** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1070. Analiza o trenutnem položaju madžarske in italijanske narodnosti v SRS, nedatirano, 1977.
- ARS, 27** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1105. Skupnost Italijanov Kopra, Izole, Pirana, 22. 5. 1972.
- ARS, 28** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1117. Osnutek statuta Obalne skupnosti.
- ARS, 29** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1182. Informacija z razgovora o popisu prebivalstva 1981, ki je bil 4. 10. 1982 pri obalni konferenci SZDL v Kopru.
- ARS, 30** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1064. Redno zasedanje Unije Italijanov za Istro in Reko, 9. 5. 1988.
- ARS, 31** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1083. Poročilo o stanju vzgoje in izobraževanja za pripadnike italijanske in madžarske narodnosti v SRS, 19. 11. 1980.
- ARS, 32** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1115. Sklepna stališča problemske konference SZDL Koper o vprašanih italijanske narodnosti, 3. 7. 1980.

- ARS, 33** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1083. Poročilo o stanju vzgoje in izobraževanja za pripadnike italijanske in madžarske narodnosti v SRS, 19. 11. 1980.
- ARS, 34** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1115. Zavod za šolstvo; Informacija o vzgoji in izobraževanju za pripadnike italijanske narodnosti in o vzgoji za sožitje, 2. 7. 1982.
- ARS, 35** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1064. Ugotovitve, stališča in predlogi OK SZDL Koper o uresničevanju pravic pripadnikov italijanske narodnosti v občini Koper, 27. 10. 1988.
- ARS, 36** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1094. Informacija o nekaterih aktualnih vprašanjih Unije Italijanov v SRS in SRH, 11. in 12. 5. 1984.
- ASDMAE, 1** – ASDMAE – Archivio storico-diplomatico del Ministero degli affari esteri, AP – Affari politici 1946–1950, Italia, b. 133. Poročilo o Trstu, 12. 7. 1947.
- UL FLRJ, 1** – UL FLRJ – Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije, Dodatek, 3/42, 18. 2. 1957.
- UL FLRJ, 2** – UL FLRJ, št. 10, 1. 2. 1946.
- UL FLRJ, 3** – UL FLRJ, 45/551, 27. 10. 1954. Zakon o veljavi ustave, zakonov in drugih zveznih pravnih predpisov na ozemlju, na katero se je z mednarodnim sporazumom razširila civilna uprava FLRJ.
- UL FLRJ, 4** – UL SFRJ, 56/667, 30. 12. 1954.
- UL LRS, 1** – UL LRS – Uradni list Ljudske republike Slovenije, št. 4a, 24. 1. 1947.
- UL LRS, 2** – UL LRS, 43/156, 4. 11. 1954.
- UL LRS, 3** – UL LRS, 13/156, 19. 4. 1962.
- UL RS, 1** – UL RS – Uradni list Republike Slovenije, 33/1409, 28. 12. 1991.
- UL SFRJ, 1** – UL SFRJ – Uradni list Socialistične federativne republike Jugoslavije, 9/153, 21. 2. 1974.
- UL SRS, 1** – UL SRS – Uradni list Socialistične republike Slovenije, 10/90, 9. 4. 1963.
- UL SRS, 2** – UL SRS, 7/44, 25. 2. 1965.
- UL SRS, 3** – UL SRS, 31/274, 24. 7. 1972.
- UL SRS, 4** – UL SRS, 6/44, 28. 2. 1974.
- UL SRS, 5** – UL SRS, 12/668, 9. 4. 1982.
- UL SRS, 6** – UL SRS, 11/548, 19. 5. 1977; UL SRS, 12/668, 9. 4. 1982.
- UL SRS, 7** – UL SRS, 32/1704, 2. 10. 1989.
- Abram, L. (ed.) (2001):** Zaščita: Slovenci v Italiji. Trst, Zadruga Primorski dnevnik.
- Bajc, G. (1997):** La politica delle autorità di Lubiana nei confronti dell'opposizione slovena a Trieste 1945-1948. Tesi di laurea. Trieste, Università degli studi di Trieste, Facoltà di lettere e filosofia.
- Bela knjiga (1996):** Slovenija, Italija. Bela knjiga o diplomatskih odnosih. MZZ RS, Ljubljana.

- Cadastre National (1946):** Cadastre National de l'Istrie d'après le Recensimont du 1-er Octobre 1945. Edition de l'Institut Adriatique. Sušak.
- Dolhar, R. (1995):** Leva sredina in tržaški Slovenci, I. Del. Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Dolhar, R. (1997):** Leva sredina in tržaški Slovenci, II. Del. Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Drnovšek, D. (2000):** Zapisniki Politbiroja CK KPS/ZKS 1945-1954. Viri 15. Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije.
- Enciklopedija Slovenije (1998):** Slovenska skupnost. Enciklopedija Slovenije, knj. 12, Slovenska n. – Sz. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Ferenc, T. (1985):** Ljudska oblast na Slovenskem: 1941-1945. Knj. 2, Narod si bo pisal sodbo sam. Ljubljana, Borec – Partizanska knjiga.
- Gabrič, A. (1998):** Slovenske kulturne ustanove na Primorskem med kulturnim in političnim poslanstvom. Acta Histrie VI. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Znanstveno-raziskovalno središče RS Koper, 347-368.
- Gazzetta Ufficiale** – Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana.
- Gombač, M. (1992):** Beneška Slovenija 1945-1946. Zgodovinski časopis, 46, 4. Ljubljana, 509-517.
- Jager, A. (1975):** Slovensko šolstvo v Italiji. V: Jeri, J. (ed.): Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni. Ljubljana – Koper – Trst, Cankarjeva založba – Primorski tisk – Založništvo tržaškega tiska.
- Jeri, J. (1975a):** Dejstva, vzburjenja, procesi. Nekateri podatki o strukturi slovenske narodne manjšine v Italiji. V: Jeri, J. (ed.): Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni. Ljubljana – Koper – Trst, Cankarjeva založba – Primorski tisk – Založništvo tržaškega tiska.
- Jeri, J. (1975b):** Ob ustanovitvi samoupravne dežele Furlanije-Juljske krajine. V: Jeri, J. (ed.): Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni. Ljubljana – Koper – Trst, Cankarjeva založba – Primorski tisk – Založništvo tržaškega tiska.
- Jeri, J. (1975c):** Mednarodna konferenca o manjšinah v Trstu. V: Jeri, J. (ed.): Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni. Ljubljana – Koper – Trst, Cankarjeva založba – Primorski tisk – Založništvo tržaškega tiska.
- Juri, F. (1989):** Italijani v Jugoslaviji. Teorija in praksa, 26, 6-7. Ljubljana, 823-827.
- Kacin Wohinz, M., Pirjevec, J. (2000):** Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000. Ljubljana, Nova revija.
- Komac, M. (1993):** Questi sloveni bisogna sterminarli. Usoda Beneške Slovenije? Razprave in gradivo, 28. Ljubljana, 124-135.
- Komac, M. (1998):** Povojno nasilje v Beneški Sloveniji. Acta Histrie VI. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Znanstveno-raziskovalno središče RS Koper, 285-298.
- Murko, I. (1975):** Dvajset zasedanj jugoslovansko-italijanskega mešanega odbora.

- V: Jeri, J. (ed.): Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni. Ljubljana – Koper – Trst, Cankarjeva založba – Primorski tisk – Založništvo tržaškega tiska.
- Murko, I. et al. (s. a.):** Italijanska manjšina v okraju Koper. Elaborat. IS LS LRS, nedatiran.
- Nazionalismo (1977):** Nazionalismo e neofascismo nella lotta politica al confine orientale 1945-1975. Trieste, Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli-Venezia Giulia.
- Pahor, M. (2001):** Primorski Slovenci pod Italijo 1918-2000. V: Granda, S., Šatej, B. (eds.): Temeljne prelomnice preteklih tisočletij / 30. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Rogla, 28. – 30. september 2000. Ljubljana.
- Pariška mirovna pogodba (1997):** Pariška mirovna pogodba. Integralno prevodno besedilo Mirovne pogodbe z Italijo. Ljubljana, Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije.
- Purini, P. (1995):** Trieste 1954-1963. Dal Governo Militare Alleato alla Regione Friuli-Venezia Giulia. Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Schiffner, C. (1946):** La Venezia Giulia. Saggio di una carta dei limiti nazionali italo-jugoslavi. Roma, Stabilimenti tipografici Carlo Colombo.
- Stranj, P. (1991):** Ladjina sirena je piskala nam vsem : koliko Slovencev se je izselilo v Avstralijo skupaj z ostalimi Tržačani med leti 1955 in 1960? Primorski dnevnik, 21. 4. 1991. Trst, 8.
- Troha, N. (1996):** Oris položaja v Koprskem okraju cone B Julijske krajine v letih 1945-1947. Prispevki za novejšo zgodovino, 36, 1/2. Ljubljana, 67-93.
- Troha, N. (1997a):** Optanti za italijansko državo z območja, priključenega Sloveniji leta 1947. Prispevki za novejšo zgodovino, 37, 2, 359-370. Ljubljana.
- Troha, N. (1997b):** Svobodno tržaško ozemlje (1947-1954). V: Valentinčič, S. (ed.): Zbornik Primorske – 50 let. Koper, Primorske novice, 56-59.
- Troha, N. (1999):** Komu Trst : Slovenci in Italijani med dvema državama. Ljubljana, Modrijan.
- Troha, N. (2000):** Preselitve v Julijski krajini po drugi svetovni vojni. Prispevki za novejšo zgodovino, 40, 1. Ljubljana, 255-268.
- Troha, N. (2003):** Volitve v cono A Svobodnega tržaškega ozemlja. V: Luthar, O., Perovšek, J. (eds): Zbornik Janka Pleterškega. Ljubljana ZRC-SAZU, 475-490.
- Vidmar, C. (1995):** Odprta meja danes, jutri brez meja. 40 let Videmskega sporazuma. Jadranski koledar. Trst, Gregorčičeva založba, 111-118.
- Vošk, S. (2002):** Naselitev istrskih beguncev (esulov) v Tržaški pokrajini, 1945-1966. Doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani.
- Zelnik, D. (1993):** Slovenska politična načela do italijanske in madžarske narodne manjšine po letu 1945. Diplomaska naloga. Ljubljana.
- Zuanella, B. (1998):** Mračna leta Benečije. Dejavnost tajnih organizacij v vzhodni Furlaniji. Ljubljana, Cankarjeva založba.

PREGLED RAZVOJA DRŽAVNE ZAKONODAJE IN SODNE PRAKSE
PRI UPORABI SLOVENSKEGA JEZIKA V ODNOSU Z JAVNO
UPRAVO 1954-2002

Mitja OZBIČ

Občina Dolina, IT-34018 Dolina, Dolina 270

e-mail: mitjaozbic@interfree.it

IZVLEČEK

Prispevek sintetično prikazuje, kakšen je bil v Italiji po drugi svetovni vojni razvoj uporabe slovenskega jezika v javnih upravah. Prične s Posebnim statutom Londonskega memoranduma iz leta 1954, ki je predvideval jasno določilo glede uporabe slovenščine (ko se posamezniki, ki so pripadniki slovenske manjšine v Italiji, obračajo do javne uprave, imajo pravico do odgovora v slovenščini, v ustnem sporočilu praviloma neposredno ali s tolmačem, v dopisovanju pa s prevodom, ki je priložen italijanskemu dopisu), ki pa je bilo postavljeno pod vprašaj, ker ni bil Londonski memorandum ratificiran kot mednarodnopravni akt. S podpisom Osimskega sporazuma leta 1975 so upravni organi ravno tako omejevali uporabo slovenščine v javnih upravah. Šele Ustavno sodišče je z razsodbama iz leta 1992 in 1996 jasno povedalo, da je omenjena raven zaščite, z ratifikacijo Osimskega sporazuma, postala učinkoviti del notranje italijanske zakonodaje. Zaščitni zakon 38/2001 je kronal zakonski in pravosodni razvoj in uvedel kompleksen sistem ozemeljskega ločevanja ravni individualne in kolektivne zaščite, s ponovnim odpiranjem v zadnjem desetletju že rešenih vprašanj.

Ključne besede: slovenska manjšina, italijanska zakonodaja, narodne manjšine, Londonski memorandum, Osimski sporazum, Zakon 38/01

AN OVERVIEW OF THE DEVELOPMENT OF STATE LEGISLATION AND
LEGAL PRACTICE REGARDING THE USE OF THE SLOVENE LANGUAGE
IN RELATION TO PUBLIC ADMINISTRATION, 1954-2002

ABSTRACT

The article discusses the development of the use of the Slovene language in public administration in Italy after World War II. It began with the Special Statute annexed

to the London Memorandum from 1954, which included a very clear stipulation as to the use of the Slovene language (when the individuals who are members of the Slovene minority in Italy are dealing with public administration, they have the right to be answered in Slovene, personally either directly or via interpreter, in correspondence with a suitable translation attached to the letter written in Italian) which, however, became questionable, as the London Memorandum was not ratified as an internationally valid deed. With the signing of the Osimo Agreement in 1975, the administrative bodies yet again decided to limit the use of Slovene in public administration. It was only the Constitutional Court that clearly stipulated, in its arbitrations in 1992 and 1996, that with ratification of the Osimo Agreement the mentioned level of protection became an effective part of the inner Italian legislation. The Protective Law 38/2001 crowned the legal and jurisdictional development and introduced a complex system of territorial division of individual and collective protection, with a renewed opening of the questions already solved in the previous decade.

Key words: Slovene minority, Italian legislation, national minorities, London Memorandum, Osim Agreement, Law 38/01

Pregled celostnega razvoja zakonodaje in sodne prakse v nakazanem obdobju bi zahteval zelo obširno študijsko poročilo, zato se bom v svojem posegu osredotočil predvsem na zaščitni zakon št. 38 iz leta 2001 o zaščiti slovenske manjšine v deželi Furlaniji – Julijski krajini in ob analizi členov tega zakona v glavnih obrisih orisal razvoj zakonodaje in razsodb italijanskih sodišč na tem področju.

Zaščitni zakon namreč krona razvoj, ki se začne najprej že z Zavezniško vojaško upravo, v resnici pa z mednarodnopravnega vidika šele leta 1954 z določili posebnega statuta, priloženega Londonskemu memorandumu. Zgrešeno pa bi bilo postavljati zaščitni zakon za cilj nekega razvoja, kot je to počela slovenska manjšina v več desetletjih čakanja na njegovo odobritev. Zaščitni zakon, kot vsi zakoni, pomeni šele začetek nadaljnjega izvajanja in predvsem tolmačenja njegovih določil. Ne smemo namreč pozabiti tega, kar se je dogajalo že leta 1975 z Osimskim sporazumom. Ob njegovem sprejetju z zakonom št. 73 z dne 14. marca 1977 je bila vsa dotedanja zaščitna praksa postavljena pod vprašaj, čeprav je bilo v njem izrecno napisano (kot zdaj v zaščitnem zakonu določa 2. odstavek 28. člena), da ostajajo v veljavi vsi dotedanji zaščitni posegi in raven zaščite, ki jo je določal Posebni statut iz leta 1954. Na vsakem koraku in ob vsaki zahtevi je bilo treba namreč dokazovati, kaj je bilo že storjenega do leta 1975 in kaj ne (npr. z davčnimi obrazci, ki so bili do

tedaj že prevedeni v slovenščino, ob odobritvi zakona pa je bila prejšnja praksa postavljena pod vprašaj).

Začetne točke razvoja, ki se zrcali v zaščitnem zakonu, so najprej in ne nazadnje italijanska ustava iz leta 1948 s svojim 6. členom, ki pravi, da "Republika s posebnimi določili štiti jezikovne manjšine", že omenjeni Posebni statut iz leta 1954 ter šolska in radiotelevizijska zakonodaja v obdobju 1960-1970. Mejniki je leta 1975 podpisani Osimski sporazum, ki mu – kot izraz vnovičnega postavljanja pod vprašaj vse dotedanje ravni zaščite – sledijo razsodbe ustavnega sodišča iz let 1982 (št. 28), 1992 (št. 62) in 1996 (št. 15), osnova vse sedanje zaščitne zakonodaje varovanja manjšin. Vrh teh razsodb pomeni 109. člen novega kazenskega postopnika iz leta 1988, ki dobesedno sledi omenjenim pravdorekom. Zakonik civilnega postopnika, ki določa uporabo italijanščine v procesu, pa je s svojim 122. členom ostal nespremenjen. O njem se je tako leta 1992 izreklo ustavno sodišče in določilo meje njegove protiuustavnosti, to je v trenutku, ko onemogoča pripadniku slovenske manjšine v Italiji, da pred sodnikom, ki je pristojen na ozemlju, kjer je manjšina nastanjena, uporablja materni jezik s prevodom v italijanščino ter da prejema v svojem jeziku akte sodne oblasti in odgovore nasprotne stranke. Zadnji etapi nakazane poti razvoja sta zakon št. 482 iz leta 1999 in zakon št. 38 iz leta 2001. Prvi je okvirni zakon o zaščiti manjšin na italijanskem polotoku, ki prvič v petdesetih letih italijanske republike na vseh področjih celostno štiti vse v Italiji živeče manjšine. Drugi zakon, ki nadaljuje pot prejšnjega iz leta 1999, zadeva samo slovensko manjšino v Furlaniji – Julijski krajini. V pripravi predsedstva ministrskega sveta pa je še enotno besedilo vse zakonodaje in pravnih aktov o zaščiti slovenske manjšine na osnovi zakona 137/2002 in ob izvajanju 6. člena zakona 38/2001.

Osnova nakazanega razvoja so – kot že omenjeno – členi ustave, in ravno slednje najdemo v prvem členu zakona 38/2001. Tretji člen ustave pravi, da ni enakost samo formalna, ampak tudi dejanska, drugi člen jamči individualne pravice posameznikov znotraj skupnosti, vsebino 6. člena, osnove vseh razsodb na področju manjšinske zaščite, pa smo že navedli. Ustavno sodišče je v zadnjem obdobju večkrat ponovilo, da ni pristojnost zaščite manjšin omejena le na državo, ampak je razširjena tudi na dežele in, od leta 1990, na občine ter pokrajine, predvsem pa po zadnji celostni spremembi V. dela Ustave z ustavnim zakonom št. 3/2001.

V vseh razsodbah ustavnega sodišča najdemo izraz "Minoranza linguistica riconosciuta", to je priznana jezikovna manjšina. Prvič ga uporabi ustavno sodišče leta 1982, potem pa zakonodajalec leta 1988 izraz dobesedno prepíše v kazenski postopnik. Ob tem pojmu se torej pojavi problem ozemeljske omejitve varstva manjšin. V nasprotju s prejšnjimi zakoni – če omenjamo le Posebni statut, ki je zadeval samo Svobodno tržaško ozemlje – zaščitni zakon v svojem uvodnem delu prvič točno določa, da gre za slovensko manjšino, ki živi v deželi Furlaniji – Julijski krajini, in to v treh pokrajinah: tržaški, o kateri ni bilo dvoma; goriški, o kateri je na pravnem

področju še ostajal kak dvom do rabsodbe goriškega pretorja (17. maja 1991), ki je zanikal, da gre tukaj za priznana jezиковno manjšino (prizivno sodišče v Trstu je 10. oktobra 1992 odredbo razveljavilo). Videmska pokrajina pa je novost, in prav zato so bili nad zaščitnim zakonom nadvse navdušeni prav rojaki iz te pokrajine.

Da pa lahko razumemo ozemeljsko razdrobljenost in diferenciranost, raven in sredstva zaščite slovenske manjšine v Italiji, moramo biti pozorni na to, da so manjšine v Italiji različno zaščitene. Najvišje varstvo uživajo Nemci in Ladinci na Južnem Tirolskem, nato Francozi oziroma Provansalci v Dolini Aoste, Slovenci v Furlaniji - Julijski krajini in potem preostale manjšine Apeninskega polotoka (Hrvatje, Albanci, Grki itd.), ki jih na državni ravni ščiti le zakon 482/99. Zaščita v Dolini Aoste je alternativnega tipa: ko se občan obrne na javne urade, lahko uporablja en ali drug jezik, prav tako prejme odgovor v enem ali drugem jeziku, oba pa sta uradna. Na Južnem Tirolskem so jeziki strogo ločeni, nemški jezik oziroma ladinski in italijanski, manjšinska jezika pa sta obenem prav tako uradna jezika, celo procesi potekajo samo v nemščini, ko gre za nemško govorečega obtoženca. V deželi Furlaniji - Julijski krajini pa je uradni jezik italijanščina, slovenščina nima teže uradnosti, zato tudi poslovanje uradov ni popolnoma dvojezično. Ko se posamezniki, ki so pripadniki slovenske manjšine v Italiji, obračajo na javno upravo, imajo pravico do odgovora v slovenščini, v ustnem sporočilu praviloma neposredno ali s tolmačem, v dopisovanju pa s prevodom, ki je priložen italijanskemu dopisu. To nam pravi že Posebni statut iz leta 1954 in ob vsaki rabsodbi ponavlja ustavno sodišče. Iste besede beremo tudi v zaščitnem zakonu 38/2001. V Furlaniji - Julijski krajini je torej italijanščina na uradni ravni, slovenščina pa le na pogovorni ali prevajalski, čeprav zaščiteni.

Osnova ozemeljske zaščite slovenščine je 4. člen zakona, ki določa ozemlje, na katerem se večina določil izvaja. Paritetni odbor mora namreč predlagati seznam občin ali njihovih predelov - zaselkov (29. člen), ki ga potem z dekretom odobri predsednik republike.

Pomembno je, da se pri tem povrnemo k Posebnemu statutu iz leta 1954. Takrat je bila ozemeljska omejitev določena le za krajevne napise, toponomastiko, table itd. Ni bilo pa ozemeljske omejitve, kar zadeva pravico posameznikov, da občujejo z javno upravo v svojem maternem jeziku, razen če govorimo o splošni ozemeljski omejitvi na Tržaško pokrajino. Zdaj torej zakon omejuje to področje. Sporno pa je besedilo, ki pravi, da omenjeno območje zadeva ozemlje, kjer je manjšina zgodovinsko ali tradicionalno navzoča. Vsem je znano, da je manjšina zgodovinsko navzoča tudi v središču Trsta, zato obstaja nasprotje med zgodovinsko navzočnostjo in z zakonom vsiljeno ozemeljsko omejitvijo.

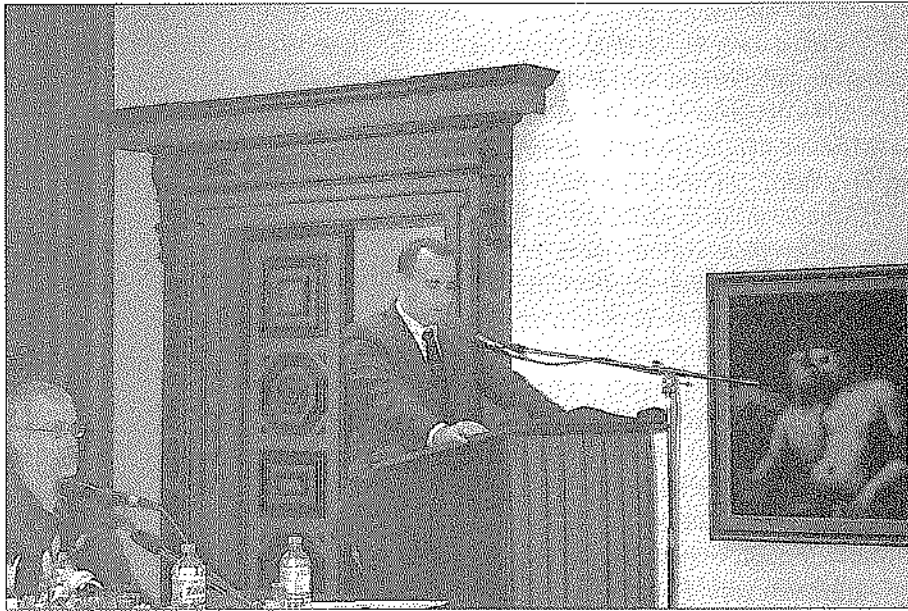
Vsekakor zakon vsebuje dve fazi ozemeljske omejitve. V prvi fazi paritetni odbor predlaga seznam občin oziroma delov občin, kjer bo v veljavi večina določil zaščitnega zakona. V drugi fazi, ki zadeva vidno dvojezičnost (napise na javnih

ustanovah, smerokaze, itd. - 10. člen), pa predsednik deželnega odbora na osnovi prvega seznama določi še drugi, lahko tudi ožji seznam, ki nam pove, v katerih krajih zaščitene območja so tudi javni napisi dvojezični. Gre torej za razlikovanje med individualno dvojezičnostjo in vizualno dvojezičnostjo kolektivne zaščite. Glede prve, individualne dvojezičnosti, ko se lahko posameznik obrne v svojem jeziku na urade, 25. člen dovoljuje, da se zaščita razširi tudi iz območja, če gre za spodbujanje kulturne, zgodovinske in jezikovne istovetnosti. Glede krajevnega imenoslovja, napisov na javnih stavbah, cestnih oznak in ob vstopu v mesta, vasi in zaselke z dodatnim območjem vidne dvojezičnosti zaščitni zakon znižuje raven tega, kar je pisalo v Londonskem memorandumu, kjer je bilo avtomatično določeno, da so v občinah oziroma predelih občin z vsaj 25-odstotno navzočnostjo slovenske manjšine vsi napisi, obvestila itd. v obeh jezikih.

Kar zadeva individualno dvojezičnost v središčnih območjih Trsta, Gorice in Čedad, ni potrebno, da uprava vse svoje urade prilagodi poslovanju z italijanskimi državljani slovenske narodnosti. Zakon namreč govori o t. i. enotnem okencu, to je uradu, na katerega se lahko italijanski državljan slovenskega rodu, ki živi v središču omenjenih mest, obrne v materinščini. Ob tem določilo pa se porodi problem: če imajo namreč prebivalci okoliških vasi na dosegu urad, ki posluje dvojezično, pa mora tisti, ki živi v mestu, šele poiskati ne samo enotni, ampak tudi edini urad. V zvezi s tem je ustavno sodišče večkrat ponovilo, da ima vsak pravico do odgovora v slovenščini, ko se ustno obrne na upravno oblast, neposredno ali s tolmačem, v dopisovanju pa s priloženim prevodom. Zadeva o enotnem okencu pa je v resnici napačen problem, glede na tehnološka sredstva, ki so danes na voljo (internet, prenosni telefoni ipd.). Mestni redar, ki ne obvlada slovenskega jezika, danes brez težav pokliče na občino, kjer je nastanjen prevajalec, in se občan pogovarja neposredno s prevajalcem ali s kolegom redarjem, ki slovenščino obvlada. Za državno policijo ima prefektura ravno tako nastanjenega tolmača in prevajalca, obrambno ministrstvo za orožnike tudi (čeprav v Rimu), prav tako sodišče za sodno policijo. Zato je zagotovo izmišljen problem, da mora slovensko govoreči občan namenoma in fizično do enotnega okenca, ki ga določa zakon.

Glede uporabe slovenščine v javni upravi so bistvenega pomena tudi členi od 8. do 10. Zanimivo je, da se 8. člen začneja s preambulo, ki določa, da je uradni jezik italijanščina; na ozemlju dežele Furlanije - Julijske krajine, torej v vseh treh pokrajinah, pa je manjšini priznana pravica do uporabe slovenskega jezika. Člen je torej zelo pomemben prav zato, ker ne govori o tistih ožjih območjih oziroma občinah, ki jih mora določiti paritetni odbor (4. člen), ampak o celotni deželi Furlaniji - Julijski krajini in o pokrajinah, ki so omenjene v prvem členu. Poleg tega ne govori samo o javni upravi, ampak tudi o koncesijah javnih služb, torej o poštnih uradih, izterjevalnih, telefonskih, plinskih, vodovodnih in električnih podjetjih, ki bi morala upoštevati pravico do rabe slovenščine, čeprav z določenimi omejitvami zadnjega odstavka.

Mitja Ozbič na znanstvenem sestanku "Pravni položaj Slovencev v Italiji, 1866-2002" v Pokrajinskem muzeju v Kopru

Mitja Ozbič al convegno "Situazione giuridica degli sloveni in Italia dal 1866 al 2002" al Museo regionale di Capodistria

Ob tem se pojavlja vsem znan problem osebnih izkaznic. Prav omenjeni 8. člen nam govori o tem, da so vsa obvestila, vsi obrazci in tudi osebni dokumenti izdani bodisi v slovenščini in italijanščini ali pa samo v italijanščini. To pa na območju, ki ga predlaga paritetni odbor (npr. v vsej goriški občini po občinskem predlogu). S tega vidika je t. i. dekret Scajola (podpisan po odobritvi zakona 38/2001) v nasprotju z zakonom, saj je za okoliške občine Tržaške pokrajine (Devin - Nabrežina, Zgonik, Repentabor, Dolina) odobril tudi samo italijanske obrazce osebnih izkaznic, in ne le izključno dvojezičnih kot doslej. Omenjene občine namreč še niso bile dokončno vključene na s predsedniškim dekretom odobren seznam paritetnega odbora. Poleg tega, kot je omenjeno tudi v prizivu proti omenjenemu dekretu, je s tem znižana dosedanja raven zaščite. Ko postanejo izkaznice enojezične, se v trenutku, ko državljani zaprosi za dvojezično izkaznico, etnično evidentira za Slovence ne samo ob predstavitvi prošnje, ampak v vseh odnosih z javno upravo. Kar postavlja pod vprašaj varovanje osebnih podatkov v skladu z zakonom 675/96.

Deželno upravno sodišče je na splošno začudenje priziv zavrnilo, ne zaradi meritorne vsebine, to je, ali je z dekretom Scajola znižana dosedanja raven zaščite

manjšine, ampak je že prejudicialno fazo sklenilo s trditvijo, da lahko priziv predstavijo le predstavniški organi manjšine, ki pa jih ni, ali posamezne občine, ki naj ščitijo svoje slovensko govoreče občane. Proti razsodbi je bil predstavljen priziv na Državni svet. Če bo ta sledil svoji dosedanji usmeritvi, ga bo moral sprejeti, ker se posamezniki lahko obrnejo do sodišča za zaščito svojih individualnih interesov. Posamezniki, ki so predstavili priziv, so občani omenjenih občin, v katerih so začeli izdajati obrazce tudi v enojezični italijanski obliki. Zato so imeli vso pravico in interes, da priziv predstavijo.

Ob koncu tega prispevka naj še povemo, kaj ostaja nedorečenega ob odobritvi zakona 38/2001 o zaščiti slovenske manjšine v Italiji. Če ni v odnosu s sodno oblastjo nobenega problema v trenutku, ko se na sodišče obrnemo v slovenščini, pa ostaja problem, ko nas toži druga stranka in nam akt vroči samo v italijanskem izvirniku. V vseh drugih primerih ima namreč prizivno sodišče v Trstu svoj prevajalski urad, ki akt prevede, in se s tem postopek lahko začne. Če se želimo med obravnavo izražati v slovenščini, imamo na voljo tolmača.

Kar pa zadeva občine, celo tržaška ne dela več težav, če priziv ali dopis predstavimo le v slovenščini. Morda zbuja večjo skrb dejstvo, da so slovenski dopisi in prizivi redki. Drugače pa se tržaška uprava obnaša v vsakodnevnem ustnem občevaranju, kot dokazuje pred kratkim izvedena aretacija občana slovenske narodnosti, ki se je hotel z mestnimi redarji pogovarjati v slovenščini in jim je v istem jeziku navedel zahtevane osebne podatke.

Nerešen ostaja problem javnih napisov. Lahko bi torej rekli, da je – glede odnosa z javno upravo in ob pogledu nazaj – v sedanjem trenutku slovenska manjšina v Italiji na delno zeleni veji ustavnih rabsodb, ki pa bo morda ovenela v trenutku, ko bodo določena ozemlja za izvajanje zaščitnih določil. V tistem trenutku bodo uradi začeli preverjati omenjeno območje, medtem ko ima danes javna uprava v rokah le rabsodbe ustavnega sodišča, ki so na tem področju zelo jasne in ozemeljsko neomejene. Obenem ustavni sodniki trdijo, da mora javna oblast zagotoviti prevod v slovenščino in obenem možnost, da državljani z javno upravo občuje v slovenščini vsakič, ko ima slednja na voljo potrebna sredstva (to je prevajalce). Sredstva so, kot že omenjeno, na voljo. Pojavlja pa se vprašanje, kam bo privedlo določevanje zaščitnih območij dežele Furlanije - Julijske krajine.

L'USO DELLA LINGUA SLOVENA NEI RAPPORTI CON LA PUBBLICA
AMMINISTRAZIONE NEL PERIODO 1954-2002: LO SVILUPPO DELLA
LEGISLAZIONE STATALE E DELLA GIURISPRUDENZA

Mitja OZBIČ

Comune di San Dorligo della Valle - Dolina, IT-34018 Dolina, Dolina 270

e-mail: mitjaozbic@interfree.it

RIASSUNTO

La tutela della minoranza slovena in Italia deriva dallo Statuto Speciale annesso al Memorandum di Londra del 1954. A partire da questo atto internazionale, nella legislazione e nelle sentenze dei tribunali italiani viene ripetutamente fissato lo stesso livello minimo di tutela della minoranza linguistica riconosciuta. I singoli appartenenti alla minoranza slovena in Italia hanno diritto, nelle comunicazioni orali, di ricevere da parte della pubblica amministrazione diretta risposta in lingua slovena o per il tramite di un interprete. Nelle comunicazioni scritte essi hanno diritto di ricevere una traduzione scritta allegata alla nota redatta in italiano. Tale molto chiara disposizione è stata messa in discussione sin dal 1954 e fino al 1975, non essendo stato il Memorandum di Londra ratificato come atto internazionale. Con la firma del Trattato di Osimo nel 1975 gli organi amministrativi hanno ridotto allo stesso modo l'applicazione della suddetta disposizione essendo stata posta in dubbio l'interpretazione di quella parte del Trattato che aveva stabilito il divieto di abbassare il livello di tutela riservato alla minoranza slovena con l'applicazione del Memorandum di Londra. Ma la Corte Costituzionale con le sentenze del 1992 e del 1996 ha stabilito che il summenzionato livello di tutela è divenuto con la ratifica del Trattato di Osimo parte effettiva dell'ordinamento interno italiano. La legge di tutela n. 38/2001 completa detto sviluppo legislativo e giurisprudenziale richiamandosi alle disposizioni contenute nei precedenti accordi, ma introduce un complesso sistema di diversificazione del livello di tutela individuale e collettivo su base territoriale risolvendo le questioni già risolte nell'ultimo decennio.

Parole chiave: minoranza slovena, legislazione italiana, minoranze nazionali, Memorandum di Londra, Trattato di Osimo, Legge 38/01

STATUT DEVINSKO - NABREŽINSKE OBČINE IN 28. ČLEN ZAKONA
38/2001. JEZIKOVNA ENAKOPRAVNOST ZA SLOVENSKO
MANJŠINO V ITALIJI

Jože ŠKERK

IT-34013 Devin - Nabrežina (Trst), Trnovca 15

IZVLEČEK

V prispevku je na kratko prikazano, kako statut občine Devin - Nabrežina iz leta 1991 zagotavlja visoko raven zaščite. To med drugim omogoča premagovati težave in omejitve, ki jih je uvedel nov državni zakon št. 38/2001, tako imenovani zaščitni zakon slovenske manjšine v Furlaniji - Julijski Benečiji. Ko namreč na občinski ravni niso spoštovali statutarnih določil pri sestavljanju in objavljanju aktov, sklepov, odred ipd. tudi v slovenskem jeziku in ne samo v italijanščini, so bile na Deželno upravno sodišče (DUS), ki je julija 2001 (sklep št. 63/2001 R. O.) odredilo sestavljanje aktov ipd. tako v italijanskem kot v slovenskem jeziku, vložene štiri tožbe. Pod velikim vprašajem vsekakor ostaja možnost ostalih občin, kjer prebivajo Slovenci, da bi dosegle isto raven zaščite in uvedbo popolne dvojezičnosti.

Ključne besede: Slovenci, Italija, jezikovna enakopravnost, zakonodaja, Devin - Nabrežina / Duino - Aurisina, Zakon 38/01

STATUTE OF THE DUINO - AURISINA / DEVIN - NABREŽINA COUNCIL
AND ARTICLE 28 OF THE LAW 38/2001. LINGUISTIC EQUALITY
FOR THE SLOVENE MINORITY IN ITALY

ABSTRACT

The article briefly presents how the Duino - Aurisina (Devin - Nabrežina) statute from 1991 provides for a high level of protection in this area. This enables, among other things, to surmount the difficulties and limitations brought by the new state law No. 38/2001, the so-called Law on the protection of the Slovene minority in the Friuli Venezia - Giulia region. When statutory provisions were not respected during the preparation of various acts, conclusions, decrees, etc., that were to be published not only in Italian but also in the Slovene language, four actions were brought before the Regional Administrative Court, which in July, 2001 (decree No. 63/2001 R.O.) decreed various acts to be prepared in the Italian as well as the Slovene language.

The possibility that other councils populated by Slovenes will succeed in achieving the same level of protection, along with the introduction of true bilingualism, still remains highly questionable.

Key words: Slovenes, Italy, linguistic equality, legislation, Duino - Aurisina / Devin - Nabrežina, Law 38/01

Toplo se zahvaljujem organizatorjem za povabilo, s čimer so izkazali posebno občutljivost za problematiko občine Devin - Nabrežina, ki leži med Krasom in morjem in ločuje Trst od ostale Italije, zaradi česar je, na žalost, že od daljnega leta 1918 podvržena posebnim oblikam raznarodovanja avtohtonega in skoraj izključno slovenskega prebivalstva, ki je zato danes postalo manjšina.

Po zahtevnem in napornem političnem in tehničnem delu, pri katerem sem tudi osebno sodeloval, smo z našim občinskim statutom iz leta 1991 kljub vsemu dosegli visoko raven zaščite. Le-ta je nedvomno višja od tiste, ki so jo sprejele ostale občine, v katerih je v Italiji prisotna slovenska manjšina in ki jih upravlja levica, saj so se te v glavnem omejile na deklaracijo principov, ne da bi v svojih statutih uveljavile in uzakonile točne predpise, s čimer so prepustile zaščito dobri ali slabi politični volji italijanske večine in italijanskih oblasti.

Vsak zaščitni zakon mora zagotoviti enakopravnost življenjskih pravic manjšine in večine, tako da pripadnost manjšinski skupnosti ne povzroča nobene škode in zagotavlja polno uživanje osnovnih človekovih pravic, ki so potrebne za potrjevanje zgodovinske in življenjske prisotnosti, ter opaznost manjšine na ozemlju, kjer prebiva.

Identiteta skupnosti, ki jo je treba zaščititi, obstaja predvsem v jeziku, v katerem izraža njeno življenje, kultura in prisotnost. Zaščita manjšine ima dalje dva neločljiva pogoja: na eni strani zakonska določila, na drugi politično voljo, da se ta izvajajo. Uspešna zaščita je torej tista, ki omejuje politično samovoljo z jasnimi, popolnimi in obveznimi zakoni in predpisi.

Pot, ki smo jo ubrali v občini Devin - Nabrežina, nam sedaj dovoljuje, da premostimo težke ovire in omejitve, ki jih postavlja tudi nov italijanski zakon št. 38 z dne 23. februarja 2001, t. i. "*Zakon o zaščiti slovenske jezikovne manjšine v deželi Furlaniji-Juljski Krajini*".

Poleg tega, da zakon priznava slovenski manjšini izredno nizko raven zaščite in jo izrecno pogojuje politični volji italijanske večine (v tem smislu se ga ne da primerjati z nobenim podobnim zakonom v Evropi!), v členu 28, št. 2 tudi zagotavlja, da "*nobenega določila tega zakona ni možno tolmačiti na način, ki bi slovenski manjšini zagotavljal nižjo raven zaščite od tiste, ki jo že uživa na podlagi prejšnjih*

določil", v katere spadata tudi statut in pravilnik občine Devin - Nabrežina, ki zagotavljata popolno enakopravnost italijanskega in slovenskega jezika.

Toda tudi ob tako ugodnem stanju smo bili prisiljeni braniti svoje pravice pred restriktivno in včasih celo nasprotno politično voljo ne samo desnice, temveč tudi levičarskih ali levosredinskih sil, ki so vodile občino v zadnjih desetih letih na čelu z županoma Depangherjem in Voccijem. Ti namreč pri sestavljanju in objavljanju aktov, sklepov, odredb, itd. tudi v slovenskem jeziku in ne samo v italijanščini niso spoštovali statutarnih določil, kar je imelo za posledico, da so bile na Deželno upravno sodišče (DUS) vložene štiri tožbe.

Občinski statut in pravilnik o poslovanju občinskega sveta občine Devin - Nabrežina predvidevata dve različni osnovni ravni jezikovne zaščite in upravnih odnosov.

Najprej so pravice in dolžnosti, ki se izrecno nanašajo na manjšino kot socialno kolektivno telo, kar obvezuje upravo, da po uradni dolžnosti izdaja predpise, sklepe itd., ki so namenjeni *erga omnes*, to se pravi na splošno prebivalcem, ne glede na njihovo narodnost, tako v italijanskem kot v slovenskem jeziku.

V tem smislu člen 4, št. 2 občinskega statuta izrecno predpisuje, da so "*vse odredbe, določila, javna obvestila in drugi akti javnega interesa, ki so izpostavljeni javnosti, kot tudi cestni znaki v staronaseljenih vaseh, [...] sestavljeni tudi v slovenskem jeziku*". Predpis je zelo jase in se nanaša na kakršnokoli delovanje občinske uprave, ki ima splošen značaj.

Sledijo odnosi posameznih članov manjšine, ki se nanašajo na dolžnosti in pravice zasebnega značaja, zaradi česar je dvojezičnost prvi pogoj "na zahtevo posameznika", ki jo vsak po svoji volji uveljavlja ali pa ne.

Člen 4, št. 3, odreja: "*Občina zagotavlja vsem občanom v stiku z občinskimi institucijami in uradi pravico do proste rabe slovenskega jezika, v pisni ali ustni obliki ter do odgovora v istem jeziku, v neposredni obliki ali s pomočjo tolmača*".

Člen 15 odreja: "*1. V občinskem svetu je priznana pravica do rabe slovenskega jezika. 2. Sklicanje, dnevni redi, zapisniki in drugi dokumenti, ki so razdeljeni občinskim svetovalcem, morajo biti napisani tudi v slovenskem jeziku. 3. Občinski odbor poskrbi za prevajalsko službo v skladu z določili, ki vsebuje pravilnik*".

Pravilnik o delovanju občinskega sveta iz leta 1995 določa v raznih členih strogo spoštovanje navedenih pravic, da se izogne ničnosti aktov.

Ker je občinska uprava vztrajala, tudi potem ko je vstopil v veljavo zakon 38/2001, ki priznava dvojezičnost le na zahtevo posameznikov, in ni želela spoštovati splošnih predpisov iz člena 4, št. 2, tako da je uporabljala le italijanski jezik, in ker organizacije in politični predstavniki naše manjšine niso izkazovali interesa, da se to negativno stanje odpravi, sem bil prisiljen osebno vložiti omenjene štiri tožbe na DUS z zahtevo, da se občini ukaže spoštovanje njenega statuta in pravilnika o delovanju občinskega sveta in uresničitev dosledne dvojezičnosti.

Levičarska občinska uprava župana Voccija – s sklepoma št. 132 z dne 7. 6. 2001 in št. 158 z dne 5. 7. 2001 ob začetnem strošku 12.640.000 lir – je imenovala odvetnika z nalogo, da se upre rekurzu z zahtevo po njegovi zavrnitvi, češ da je uradni jezik le italijanščina in da je slovensko besedilo le privesek, nekakšen "optional", ki je lahko prisoten ali ne, vsekakor brez vpliva in povsem nepotreben za pravno veljavnost sklepov in ukrepov.

S sklepom št. 63/2001 R. O. z dne 20. julija 2001 je DUS priznal upravičenost rekurza in odredil sestavljanje aktov itd., ki jih navaja čl. 4, št. 2, tako v italijanskem kot v slovenskem jeziku, z utemeljitvijo, da bi uporaba le italijanščine pripadnikom manjšine povzročila "težko in nepopravljivo škodo".

Ob izidu omenjenega zgodovinskega sklepa so občinska uprava in stranke, ki so jo podpirale, demagoško zagnale vik in krik, češ da ni denarja za prevajalce in da bodo morali črpati iz sredstev, namenjenih za kulturne in socialne dejavnosti. Kar je najhujše pa, da Slovenci ne izkazujejo nikakršnega interesa za rabo slovenskega jezika in dvojezičnih aktov.

Po ostrí medijski polemiki pa se je morala občinska uprava prilagoditi spoštovanju svojega statuta in pravilnika ter je začela sestavljati vse akte, namenjene za javnost, v celoti in istočasno v italijanskem in slovenskem jeziku.

Izredno visok in ugoden dosežek na sodišču, ki je imel velik in dolgotrajen odmev tako v zamejstvu kot v Rimu in Ljubljani, je dokazal Slovincem v Italiji, da se morajo za svoje najbolj osnovne človekove pravice pogumno boriti, če hočejo doseči pomembne uspehe.

Pod velikem vprašajem vsekakor ostaja možnost ostalih občin, kjer prebivajo Slovenci, da bi uspeli doseči isto raven zaščite in uvedbo popolne dvojezičnosti, kot smo uspeli v občini Devin - Nabrežina, kajti čl. 28, št. 3 zakona 38/2001 postavlja težke ovire in pogoje, bodisi vsebinske kot proceduralne.

Za zaključek bi želel opozoriti še na dejstvo, da bosta o tolmačenju in izvajanju zakona št. 38/2001 pravzaprav dokončno odločali upravni sodišči v Trstu in Rimu, bodisi na osnovi pritožb Slovencev kot tudi Italijanov, kar je in bo povezano z izredno visokimi izdatki, večletnimi zapletenimi postopki v raznih instancah in vsekakor v rokah izključno italijanskih sodnikov.

LO STATUTO DEL COMUNE DI DUINO - AURISINA / DEVIN - NABREŽINA
E L'ART. 28 DELLA LEGGE N. 38/2001. PARITÀ LINGUISTICA
PER LA MINORANZA SLOVENA IN ITALIA

Jože ŠKERK

IT-34013 Duino - Aurisina / Devin - Nabrežina (Trieste / Trst), Ternova Piccola / Trnovca 15

RIASSUNTO

Con lo Statuto comunale di Duino - Aurisina / Devin - Nabrežina del 1991 è stato raggiunto un alto livello di tutela della minoranza slovena in Italia, di maggiore quello adottato dagli altri comuni nei quali essa è presente. Ciò permette, tra l'altro, di superare le difficoltà e le restrizioni poste dalla nuova legge nazionale n. 38/2001, la cosiddetta legge di tutela della minoranza linguistica slovena nella Regione Friuli - Venezia Giulia. Non essendo state rispettate nel Comune predetto le disposizioni statutarie riguardanti la stesura e la pubblicazione di atti, delibere, ordinanze e simili anche in lingua slovena, sono stati conseguentemente presentati quattro ricorsi al Tribunale Amministrativo Regionale (TAR) di Trieste. Con l'ordinanza del 20 luglio 2001, n. 63/2001 il TAR ha disposto la stesura degli atti contestualmente in ambedue le lingue, italiano e sloveno. Rimane tuttavia irrisolto il problema dei rimanenti comuni nei quali vivono gli Sloveni, cioè se riusciranno ad ottenere lo stesso livello di tutela e l'introduzione di un bilinguismo completo.

Parole chiave: sloveni, Italia, uguaglianza linguistica, legislazione, Duino - Aurisina / Devin - Nabrežina, legge 38/01

COMANDO SUPREMO MILITARE**Sloveni!**

Oggi regnano le nuove leggi di giustizia e di libertà. Non esiste più il governo austriaco, che per lungo tempo vi ha ingannato ed ha aizzato i popoli l'un contro l'altro per il dominio tirannico.

L'Italia vittoriosa ha posto oggi fine a questa lotta ed odio, perciò tra i popoli devono regnarvi la pace e la concordia. Questo vi porta l'Italia.

I due popoli italiano e sloveno non sono più nemici, non vengono aizzati più dai Tedeschi, che sfruttavano questa lotta ai loro fini. Oggi i due popoli possono suddividersi il lavoro ed i profitti. L'Italia viene annoverata attualmente tra le grandi potenze europee, perchè possiede una ricca grande industria, costruita da essa negli ultimi anni con le sole proprie forze, perchè possiede un commercio estero ed un'agricoltura sviluppata ed un'alta cultura.

Soltanto una grande potenza industriale e commerciale come l'Italia, può assicurarvi il benessere di cui avete bisogno. Soltanto in tal modo, se il vostro patrimonio zootecnico e la vostra agricoltura, i cui frutti sono fonte di benessere, troveranno lo sbocco sui mercati delle grandi città italiane, essi potranno svilupparsi in futuro.

Per l'avvenire ad ognuno saranno aperte le vie marittime per svolgervi il proprio commercio.

Sloveni!

L'Italia, questa grande nazione della libertà vi dà oggi gli stessi diritti nazionali degli altri suoi cittadini, vi dà oggi le scuole nella vostra lingua, più di quante ve ne abbia dato l'Austria. La vostra religione sarà rispettata, perchè la religione cattolica è la religione di tutta l'Italia.

Il regno d'Italia, la grande Nazione italiana, che da se sola ha disfatto il dominio dell'Austria, vi difenderà con tutte le sue forze. L'Italia non ha combattuto soltanto per la libertà del suo popolo, ma anche per la libertà di tutti i popoli oppressi dall'Austria.

È trascorso quasi un secolo, da quando l'Italia combatte per questa libertà. La storia lo dimostra. Sloveni, siate certi, che la grande e vittoriosa Italia ha cura dei suoi cittadini entro i suoi naturali confini senza riguardo alla loro nazionalità.

Gouverneur général Petitti di Roreto: Proglas, november 1918

(Vir: Narodna in študijska knjižnica Trst, Odsek za zgodovino)

Il Governatore generale Petitti di Roreto: Annuncio, novembre 1918

(Fonte: Biblioteca nazionale slovena e degli studi, Sezione storia)

USTAVNO SODIŠČE ITALIJANSKE REPUBLIKE IN ZAŠČITA SLOVENSKE MANJŠINE

Samo PAHOR

IT-34128 Trst, Salita di Vuardel 21

IZVLEČEK

Avtor najprej na kratko opiše, kakšen je bil v zgodovini odnos italijanske države do varstva manjšin, in sicer od savojske dinastije iz leta 1561 dalje. Omenja na primer odnos do jezika pri popisih, dalje, kako je bilo po drugi svetovni vojni zamišljeno varstvo manjšin v ustavodajni skupščini. Bralcu nato nudi osnovne podatke o obstoju in delovanje Ustavnega sodišča Italijanske republike, v osrednjem delu pa, kako je Ustavno sodišče obravnavalo vprašanje varstva jezikovnih manjšin. Posebej omenja razsodbe, ki obravnavajo varstvo slovenske manjšine (v letih 1982, 1992, 1996, 1999) in njihov pomen ter še dva primera (leta 1987 in 1995), ko je se Ustavno sodišče izreklo v dveh primerih, ki zadevajo slovensko manjšino.

Ključne besede: Italija, jezikovne manjšine, pravice manjšin, materinščina, ustava, ustavno sodišče, Slovenci

CONSTITUTIONAL COURT OF THE ITALIAN REPUBLIC AND PROTECTION OF THE SLOVENE MINORITY**ABSTRACT**

The article initially delineates the attitude of the Italian state towards protection of minorities from the domination of the Savoy dynasty in 1561 onwards. It refers, for example, to the attitude towards the language during censuses, and how minority protection was conceived after World War II in the Italian Constituent Assembly. In its further text it presents some basic data on the existence and functioning of the Court of the Italian Republic and, in its middle part, how the Constituent Court used to deal with the issues regarding linguistic minority issues. Special emphasis is given to the verdicts concerning the protection of Slovene minorities (in the years 1982, 1992, 1996 and 1999) as well as to their meaning, and to another two cases (in the

years 1987 and 1995), when the Constitutional Court passed the sentences concerning the Slovene minority.

Key words: Italy, linguistic minorities, minority rights, mother tongue, constitution, Constitutional Court, Slovenes

1. Italijanska država in ustavno varstvo manjšin

Ker je savojska dinastija že leta 1561 določila za del svojih ozemelj kot uradni jezik francoščino, za drugi del pa italijanščino, je bila Kraljevina Italija vse od ustanovitve leta 1861 pravno dvojezična država. Dejansko je bila to večjezična država, v kateri je knjižno italijanščino obvladalo le 2,5 odstotka prebivalstva. Sardinsčina sodi med zahodnoromanske jezike, sicilijanščina naj bi bila tudi jezik zase, južnoitalijanska in severnotalijanska narečja so precej daleč od toskanščine in knjižnega jezika. S pridobitvijo Veneta Italija ni pridobila samo slovenskega prebivalstva, temveč tudi furlansko, ki govori zahodnoromanski jezik, in beneško, med katerim ne manjka ljudi, ki so prepričani, da govorijo samostojen jezik, različen od italijanščine.

Če jezikovnemu vidiku dodamo še politični vidik, moramo upoštevati, da se Benečani leta 1848 niso uprli zato, da bi se priključili Sardinskemu kraljestvu, temveč zato, da bi obnovili Beneško republiko. Enako moramo upoštevati, da se Sicilijanci leta 1860 niso pridružili Garibaldiju, da bi se priključili Sardinskemu kraljestvu, temveč zato, da se rešijo nadvlade Neaplja.

Pri popisu prebivalstva leta 1861 so popisali tudi jezikovne manjšine, vendar so ob objavi rezultatov zapisali, da nimajo nobene pravne veljave, ker so bili zbrani le zato, da zadostijo radovednosti znanstvenikov.

Francoščino kot pravno priznan jezik so postopoma ukinili, pri popisih prebivalstva v letih 1901, 1911 in 1921 pa so vendar še popisali jezikovne manjšine. Tako imamo podatke za albansko, francosko, grško, hrvaško, katalonsko, nemško in slovensko manjšino, delno in posredno pa tudi za frankoprovensalsko in okcitsansko manjšino.

Priključitev novih ozemelj po prvi svetovni vojni je dala Kraljevini Italiji še nove manjšine oziroma je okrepila prejšnje: povsem nova je bila ladinska, okrepljene pa so bile hrvaška, nemška in slovenska.

Ravnanje proti novopriključenim manjšinam in proti francoski manjšini po prvi svetovni vojni je vzbudilo pri teh manjšinah odpor, ki se je leta 1945 kazal kot osnova za odcepitev.

Italijanska država je tedaj hitela ukrepati in med septembrom in decembrom leta 1945 je izdala predpise, ki so delno reševali vprašanja jezikovnih manjšin v dolini Aoste in na Južnem Tirolskem. Nato se je vprašanje varstva manjšin pojavilo v

ustavodajni skupščini, kjer je bilo postavljeno vprašanje varstva francoske manjšine kot vprašanje krajevne avtonomije. Tako so trije nasprotniki krajevne avtonomije 22. julija 1947 predlagali popravek, ki je pozneje postal 6. člen ustave (*La Repubblica tutela con apposite norme le minoranze linguistiche*). V razpravi, ki se je razvila ob tem popravku, je bilo izraženo italijansko videnje vprašanja varstva jezikovnih manjšin.

O Albancih, Grkih, Hrvatih, Kataloncih in Okciticah je prevladalo mnenje, da so že dovolj integrirani in da bi bilo zato neprimerno zagotavljati kakršnokoli varstvo. Isti argument so uporabili za Beneške Slovence, ki so na plebiscitu leta 1866 skoraj vsi glasovali za priključitev k Italiji, poleg tega je bil v prvi svetovni vojni alpski bataljon iz Nadiške doline edina enota italijanske vojske, ki ni imela nobenega dezerterja. Slovenci v Kanalski dolini so jim bili povsem neznani, priznali pa so pravico do varstva 9.000 Slovincem v goriški pokrajini.

Deseta prehodna določba ustave, ki odreja takojšnjo zagotovitev varstva jezikovnih manjšin na ozemlju dežele Furlanije - Julijske Benečije, kaže, da je pojem varstva jezikovnih manjšin ostal v bistvu vezan na pojem deželne avtonomije.

Koliko je bilo iskreno zamišljeno varstvo manjšin v ustavodajni skupščini, odlično dokazuje stališče italijanske vlade v formulaciji, ki jo je sporočil senator Giulio Pastore 3. novembra 1962 Gustavu Burattiju. "*La concessione di una seconda lingua, oltre a quella materna, e stata finora accordata esclusivamente a quelle regioni a statuto speciale che potevano rappresentare, nell'immediato dopoguerra, una grave minaccia per l'integrità dello Stato*" (Koncesija drugega jezika, poleg maternega, je bila doslej dana izključno onim deželam s posebnim statutom, ki bi lahko takoj po vojni pomenile hudo grožnjo za celovitost države).

2. Ustavno sodišče Italijanske republike

Obstoj in delovanje ustavnega sodišča obravnava ustava v členih od 134 do 137. Njen 127. člen predvideva, da lahko vlada sproži vprašanje ustavne zakonitosti, če deželni zakon poseže na zakonodajno področje, ki je v pristojnosti države, in deželni svet ne upošteva vladnega nasprotovanja. Komaj dober mesec po začetku veljavnosti ustave je 9. februarja 1948 ustavni zakon št. 1 določil, da lahko vprašanje ustavne zakonitosti sproži samo sodna oblast v sodnem postopku oziroma deželni odbor, kadar gre za vprašanje zakonodajne pristojnosti. Državljan lahko postavi vprašanje ustavne zakonitosti, samo če je stranka v sodnem postopku, sodna oblast pa presodi, ali vprašanje ni očitno neutemeljeno, in v takem primeru ne sproži postopka pred ustavnim sodiščem.

Potem je minilo še pet let do ustavnega zakona št. 1 z dne 11. marca 1953 in do navadnega zakona št. 87 z istega dne in nato še tri leta do prve obravnave 23. aprila 1956.

3. Ustavno sodišče in varstvo jezikovnih manjšin

Vprašanje varstva jezikovnih manjšin je pred ustavnim sodiščem sprožil priziv avtonomne dežele Tridentinska - Zgornje Poadižje zoper odlok predsednika republike št. 688 z dne 8. avgusta 1959 o rabi nemškega jezika v bocenski pokrajini. Spor se je sklenil z razsodbo št. 32 z dne 12. maja 1960 (deponirano 18. maja 1960). Sklep, ki nas zanima, je ta, da je izdajanje predpisov glede varstva manjšin v izključni pristojnosti državnega parlamenta. Sintetično so to stanje imenovali "riserva di legge". Enak sklep je nosila razsodba ustavnega sodišča št. 46 z dne 3. julija 1961 (deponirana 11. julija), ki se je nanašala na pokrajinski zakon bocenske pokrajine o enakopravnosti deželnih jezikov pri radijskih oddajah. Pri tem stališču je ustavno sodišče vztrajalo dobrih dvajset let.

4. Ustavno sodišče in varstvo slovenske manjšine

A.

Nad slovensko manjšino je bil storjen strahovit ustavnopravni zločin. Najprej je bila prekršena 10. prehodna določba ustave, ki je odložila ustanovitev avtonomne dežele Furlanije - Julijske Benečije, obenem pa zapovedala takojšnjo uvedbo varstva jezikovnih manjšin v deželi v smislu 6. člena ustave (*Alla Regione del Friuli-Venezia Giulia, di cui all'articolo 116, si applicano provvisoriamente le norme generali del Titolo V della parte seconda, ferma restando la tutela delle minoranze linguistiche in conformità con l'articolo*).

Ko je bila po skoraj petnajstih letih z ustavnim zakonom št. 1 z dne 31. januarja 1963 ustanovljena avtonomna dežela Furlanija - Julijska Benečija, deželni statut ni vseboval niti zaščitnih določil, kakršna je vseboval deželni statut za dolino Aosto, še manj pa zaščitna določila, kakršna je vseboval deželni statut za Tridentinsko - Zgornje Poadižje, temveč je bila s 3. členom statuta sprejeta le določba, ki je omogočala skrajno izigravanje ustavne obveznosti (*Nella Regione è riconosciuta parità di diritti e di trattamenti a tutti i cittadini, qualunque sia il gruppo linguistico al quale appartengono, con la salvaguardia delle rispettive caratteristiche etniche e culturali*).

Med tem časom je Italijanska republika sprejela s podpisom Posebnega statuta z dne 5. oktobra 1954 dokaj podrobno razčlenjene obveznosti za varstvo slovenske manjšine na Tržaškem ozemlju. Od teh obveznosti je delno izpolnila le obveznost o ureditvi obstoječega šolstva in ob tej priložnosti je uzakonila tudi slovensko šolstvo v goriški pokrajini (zakon št. 1012 z dne 19. julija 1961).

Rebus sic stantibus je predsednik vlade 26. oktobra 1964 sprožil vprašanje ustavne zakonitosti določil poslovnika deželnega sveta, ki ga je ta odobril 30. julija 1964. Med spornimi določili je bil drugi odstavek 23. člena poslovnika, ki je določal,

da lahko svetovalec, ki je bil izvoljen na listi slovenske narodne manjšine, tvori sam svetovalno skupino in je lahko član več svetovalnih komisij.

Ustavno sodišče je v tej zadevi zavzelo stališče o izključni pristojnosti državnega parlamenta in s tem ponudilo deželnim politikom izgovor, da v deželno zakonodajo niso sprejemali določil o varstvu slovenske manjšine.

Na začetku šestdesetih let je bil storjen vsaj en poskus (ing. Stanislav Renko), da bi vprašanje varstva slovenske manjšine spravili pred ustavno sodišče. Poskus je izničil šovinistični tržaški sodnik, kateremu je bilo očitno neutemeljeno vprašanje ustavne zakonitosti 137. člena kazenskega postopnika, ki je obvezoval vsakogar, ki zna italijanski jezik, da uporablja samo ta jezik.

B.

Tudi potem ko je bil zaradi dolgoletnega izigravanja določil Posebnega statuta vnesen v Osimsko pogodbo, ratificirano z zakonom št. 73 z dne 14. marca 1977, dvodelni 8. člen, se položaj slovenske manjšine ni bistveno izboljšal.

Vendar se je prav nekaj dni pred ratifikacijo te pogodbe našel sodnik, ki je sprejel zahtevo po preverjanju ustavne zakonitosti 137. člena kazenskega postopnika (dr. Sergio Serbo).

Po dolgem čakanju je zadeva končno prišla na vrsto. Na obravnavi 20. januarja 1982 se je ustavno sodišče izreklo: ne za ustavno nezakonitost 137. člena kazenskega postopnika, temveč o najnižji stopnji varstva pripadnikov priznanih jezikovnih manjšin (*tutela minima*), ki izhaja neposredno iz 6. člena ustave, tudi če ni izvršilnih predpisov. To najnižjo stopnjo varstva je sodišče opredelilo s parafraziranjem prvega odstavka 5. člena Posebnega statuta z dne 5. oktobra 1954: "*Questa tutela 'minima', anche nei rapporti con le locali autorità giurisdizionali, consente già ora agli appartenenti alla minoranza slovena di usare la lingua materna e di ricevere risposte dalle autorità in tale lingua: nelle comunicazioni verbali, direttamente o per il tramite di un interprete; nella corrispondenza, con il testo italiano accompagnato da traduzione in lingua slovena*" (Members of the Yugoslav ethnic group in the area administered by Italy and members of the Italian ethnic group in the area administered by Yugoslavia shall be free to use their language in their personal and official relations with the administrative and judicial authorities of the two areas. They shall have the right to receive from the authorities a reply in the same language; in the verbal replies, either directly or through an interpreter; in correspondence, a translation of the replies at least is to be provided by the authorities.). Razsodba je bila deponirana 11. februarja 1982.

Taka razsodba kaže, da je ustavno sodišče prepoznalo v predloženem primeru izredno hudo kršitev ustave, vendar ni hotelo priznati ustavne nezakonitosti spornega člena kazenskega postopnika, temveč je priznalo pravico do rabe slovenskega jezika

tako rekoč mimo ustave, ki izrecno zahteva ustrezne (izvršilne) predpise (*apposite norme*). V duhu razprave v ustavodajni skupščini pa je priznalo to pravico samo priznanim manjšinam (*minoranza riconosciuta*), ki jih besedilo ustave ne pozna.

Izredna inovativnost te razzodbe pa se ne konča s priznanjem pravice, ki temelji neposredno na ustavnem določilu. Po mnenju strokovnjakov za ustavno pravo pomeni ta razzodba preobrat v samem pojmovanju varstva manjšin, ki je bilo polno izraženo v razzodbi št. 312 iz leta 1983. V tem primeru se je namreč ustavno sodišče odpovedalo svoji tezi o izključni pristojnosti državnega parlamenta glede varstva manjšin in priznalo, da to ni predmet, ki bi bil v pristojnosti nekega telesa, temveč je načelo, ki ga morajo upoštevati vsa telesa, ki so pristojna za izdajanje predpisov. Tako je bocenski pokrajini priznalo pravico, da s pokrajinskim zakonom o lekarnah uredi tudi vprašanje znanja in rabe manjšinskega jezika na tem področju.

O rabi manjšinskega jezika se je ustavno sodišče izreklo še z razzodbama št. 289 iz leta 1987 in št. 768 iz leta 1988.

Naslednja razzodba ustavnega sodišča o rabi slovenskega jezika je št. 62 z dne 5. februarja 1992 (deponirana 24. februarja 1992). Ta razzodba že omejuje pravico do rabe slovenščine na primere, ko je na voljo prevajalska služba, po drugi strani pa trdi, da je pravica do rabe manjšinskega jezika povezana s temeljnimi ustavnimi načeli, ki so zapisana v 2. in 3. členu ustave. Zato ugotavlja, da je za polno realizacijo varstva manjšine treba zagotoviti vsakemu pripadniku manjšine na naseljenem ozemlju, da v odnosih z oblastmi ne bo prisiljen uporabljati drugega jezika razen svojega maternege jezika.

Naslednja razzodba ustavnega sodišča o rabi manjšinskega jezika je bila št. 271 iz leta 1994.

Tretja razzodba ustavnega sodišča o rabi slovenskega jezika je razzodba št. 15, ki je bila izrečena 22. januarja 1996 (deponirana 29. januarja 1996). Ta razzodba gre po eni strani v smeri omejevanja rabe jezika, ker določa, da morajo odvetniki uporabljati izključno italijanski jezik, po drugi pa navaja 2. in 5. člen Posebnega statuta z dne 5. oktobra 1954 in ugotavlja, da je raven varstva, ki jo zagotavlja Posebni statut, danes gotovo sestavni del italijanskega pravnega reda, ker je bila Osimska pogodba, ki se nanj sklicuje, da bi ga uveljavila, ratificirana.

Spričo večdesetletnega vztrajanja pri trditvi, da Posebni statut nima nobene veljave v italijanskem notranjem pravu, je to velik dosežek. Parafraziranje in citiranje Posebnega statuta pa bi kazalo, da je mogoče šteti ta dokument kot avtentično tolmačenje skopega 6. člena italijanske ustave.

Pomen teh razzodb je še bolj očiten, če upoštevamo, da je na osnovi razzodb št. 62 in št. 15 vrhovno kasacijsko sodišče z razzodbo št. 6301 iz leta 1996 oprostilo Južnega Tirolca, ki ni plačal globe, ker mu je bil vročen zapisnik brez prevoda v nemški jezik, čeprav bi pristojna oblast morala že na osnovi imena razumeti, da gre za pripadnika priznane manjšine.

Te razzodbe so močno vplivale tudi na nekatere razzodbe deželnege upravnega sodišča za Furlanijo - Julijsko Benečijo in vrhovnega kasacijskega sodišča.

Zadnja razzodba ustavnega sodišča v zvezi z rabo slovenskega jezika je razzodba št. 406 z dne 29. septembra 1999 (deponirana 29. oktobra 1999). Je neugodna, ker pa obravnava pravico do rabe slovenskega jezika v primeru, ko je proces prenesen na sedež drugege prizivnega sodišča, ker je v postopek vpleten sodnik domačega sodnega okrožja, bi škoda ne smela biti opazna.

C.

Ustavno sodišče se je izreklo še v dveh primerih, ki zadevajo slovensko manjšino.

Razzodba št. 189 iz leta 1987 je odločila, da je ustavno nezakonit predpis, ki je predvideval kazen za razobešenje tuje zastave brez privoljenja pristojne oblasti.

Razzodba št. 375 iz leta 1995 pa je odločila, da je ustavno nezakonit odlok generalnega vladnega komisarja za Tržaško ozemlje št. 81 z dne 24. marca 1956, s katerim je bil zakon o volitvah pokrajinskih svetov (št. 122 iz leta 1951) razširjen na Tržaško ozemlje, ker je preprečil, da bi manjše občine v tržaški pokrajini imele vsaj polovico mandatov v pokrajinskem svetu, kot to določa izvorni zakon.

LA CORTE COSTITUZIONALE DELLA REPUBBLICA ITALIANA E LA TUTELA DELLA MINORANZA SLOVENA

Samo PAHOR

IT-34128 Trieste, Salita di Vuardel 21

RIASSUNTO

La Corte Costituzionale della Repubblica Italiana ha cominciato ad occuparsi del problema di tutela delle minoranze linguistiche nel 1959. L'atteggiamento nei confronti della minoranza slovena era completamente negativo essendo state violate molte disposizioni legislative. Dopo una lunga attesa, la Corte si era pronunciata il 20 gennaio 1982, e precisamente in merito al livello minimo di tutela a favore degli appartenenti alle minoranze linguistiche riconosciute che deriva direttamente dall'art. 6 della Costituzione nonostante l'assenza delle disposizioni di attuazione. Tale livello minimo di tutela era stato definito dalla Corte parafrasando il primo comma dell'art. 5 dello Statuto Speciale del 1954. Secondo il parere dei costituzionalisti tale sentenza significa una svolta nella concezione stessa della tutela delle minoranze pienamente enunciata con la sentenza n. 312 del 1983. Sull'uso della lingua minoritaria la Corte Costituzionale si era inoltre espressa con le sentenze n.

289 del 1987 e n. 768 del 1988. Un'ulteriore sentenza della Corte sull'uso della lingua slovena è la sentenza n. 62 del 1992. Essa stabilisce che per la piena realizzazione della tutela delle minoranze è necessario garantire ad ogni appartenente alla minoranza sul territorio d'insediamento la facoltà di usare nei rapporti con le autorità la propria madrelingua per non essere costretto ad adoperare una lingua diversa da quella materna. Successivamente, nel 1994, era stata emanata dalla Corte la sentenza n. 271. Era seguita poi la sentenza n. 15 del 1996. Essa stabilisce che il livello di tutela garantito dallo Statuto Speciale è sicuramente parte integrante dell'ordinamento giuridico italiano poiché il Trattato di Osimo, che per la propria realizzazione fa rinvio a detto Statuto, era stato ratificato. Di fronte all'asserzione ultradecennale che lo Statuto Speciale non ha alcuna validità nel diritto interno italiano, ciò è sicuramente un grande successo. L'ultima sentenza della Corte Costituzionale relativa all'uso della lingua slovena è la sentenza n. 406 del 1999 che è sfavorevole. Essa concerne il diritto all'uso della lingua slovena nel caso in cui il processo venga trasferito in altra sede della Corte d'Appello a causa del coinvolgimento nel procedimento del magistrato della circoscrizione giurisdizionale. Pertanto il danno non dovrebbe manifestarsi. La Corte Costituzionale si era inoltre pronunciata in merito a due casi riguardanti la minoranza slovena. Con la sentenza n. 189 del 1987 era stata riconosciuta illegittima la norma che prevedeva la sanzione per l'esposizione della bandiera di uno stato straniero senza il consenso delle autorità competenti. La sentenza n. 375 del 1995 aveva invece stabilito che il decreto 24 marzo 1956 n. 81 del Commissario generale del Governo per il Territorio di Trieste è illegittimo. Il decreto aveva esteso sul Territorio di Trieste la legge n. 122 del 1951 sulle elezioni dei consigli provinciali impedendo in tal modo ai comuni minori in provincia di Trieste di disporre almeno della metà dei mandati nel Consiglio provinciale come stabiliva la legge originale.

Parole chiave: Italia, minoranze linguistiche, diritti delle minoranze, lingua materna, costituzione, corte costituzionale, sloveni

VLOGA IN POMEN PARITETNEGA ODBORA PRI IZVAJANJU ZAŠČITNEGA ZAKONA ZA SLOVENSKO MANJŠINO V ITALIJI

Ivo JEVNIKAR

RAI – Radio Trst A, Slovenski program, IT-34133 Trst, Ul. Fabio Severo 7

e-mail: ivojev@tin.it

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja značaj, sestavo in vlogo 20-članskega paritetnega odbora, o katerem govori 3. člen zaščitnega zakona za Slovence v Italiji. Zakon namreč glede marsikatere pomembne manjšinske pravice določa le načela in postopke za njihovo uresničevanje. Paritetni odbor tako izdaja mnenja, soglasja in predloge. V bistvu odloča zelo malo, brez njega pa postopki stojijo. Najpomembnejšo vlogo odigrava pri sestavi seznama občin (ali njihovih delov), v katerih naj se uveljavljajo nekateri bistveni deli zakona. V Pripisu avtor popisuje pot, ki je 26. septembra 2003 privedla odbor do odobritve seznama 32 občin. Avtor vendar opozarja, da vrsta pravic, ki jih zagotavlja zaščitni zakon, ni odvisna od seznama in paritetnega odbora. Če se ne uresničujejo, je kriva slaba politična volja.

Ključne besede: Italija, Slovenci, zakonodaja, narodne manjšine, slovenska manjšina, zaščitni zakon, Zakon 38/01, paritetni odbor

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE PROPORTIONAL REPRESENTATION COMMITTEE IN IMPLEMENTATION OF THE LAW ON THE PROTECTION OF THE SLOVENE MINORITY IN ITALY

ABSTRACT

The present contribution discusses the character, structure and role of the 20-member Proportional Representation Committee referred to by Article 3 of the Law on the Protection of the Slovene Minority in Italy. Significantly, regarding the many important minority rights, the Law stipulates only principles and procedures for their implementation. The Proportional Representation Committee thus issues only opinions, agreements and suggestions. In fact, it decides upon very few things, but without it the procedures simply remain at a standstill. The Committee play the most important role in the preparation of the list of councils (or their parts), in which

some essential parts of the Law are to be implemented. In the Supplement the author describes the way, which on September 26th, 2003, brought the Committee to approve the list of 32 councils. Still, the author calls our attention to the fact that a series of rights guaranteed by the protective Law do not depend on the list and on the Proportional Representation Committee. If they are not implemented, bad political will, simply, is to be blamed.

Key words: Italy, Slovenes, legislation, national minorities, Slovene minority, protective law, Law 38/01, Proportional Committee

"Institucionalni paritetni odbor za vprašanja slovenske manjšine", o katerem govori 3. člen zaščitnega zakona za Slovence (št. 38/2001), ima pomembno vlogo pri izvajanju številnih zaščitnih določil. V bistvu odloča zelo malo, brez njega pa postopki stojijo, saj zaščitni zakon v mnogih primerih le določa postopke za doseganje pravic.

Do 23. septembra 2001 bi ga bili morali na predlog vlade in po dokaj razčlenjenem postopku za izbiro članov ustanoviti z odlokom predsednika republike. Prišlo pa je do hude zamude, saj je bila umestitvena seja šele 19. junija 2002 v Trstu.

Pravilnik za delovanje paritetnega odbora

Vlada Silvia Berlusconija je v Rimu 14. februarja sprejela, predsednik republike Carlo Azeglio Ciampi pa 27. februarja 2002 izdal odlok, ki ustanavlja paritetni odbor in določa pravila za njegovo delovanje. V Uradnem listu je bil objavljen 18. aprila 2002.

Gre za skopo besedilo v šestih členih, ki določa, da je sedež odbora pri deželni vladi v Trstu. Ta mora tudi poskrbeti za tajniške posle, ki jih sicer finančno krije država, pri čemer že zakon pojasnjuje, da se članstvo v odboru ne honorira. Pravilnik še določa, da umestitveno sejo skliče minister za deželna vprašanja (v našem primeru prof. Enrico La Loggia), na njej pa odbor z absolutno večino izvoli svojega predsednika in podpredsednika, ki morata biti različne narodnosti. Odbor nato vodi predsednik, v njegovi odsotnosti podpredsednik. Ne pravilnik ne zakon ne govorita o trajanju mandata paritetnega odbora in njegovih članov ter o postopku za morebitne zamenjave.

Raba slovenščine

Glede uporabe slovenščine pri delu odbora je pravilnik zelo omejevalen, saj govori le o možnosti, da se odboru dostavijo dokumenti tudi v slovenščini, vendar jih

mora spremljati italijanski prevod, in to brez stroškov v breme samega odbora. Po protestih slovenskih predstavnikov pa se je že od začetka pokazala večja dovzetnost pristojnih oblasti, saj je na sejah vedno navzoč tolmač, tajništvo pa sprejema tudi slovenske dopise in jih samo prevaja.

Sestava

Sestavo odbora določa že omenjeni 3. člen zaščitnega zakona. Paritetnost je v tem, da je med skupno dvajsetimi člani deset "italijanskih državljanov slovenskega jezika".

Po zakonu mora štiri člane (med njimi enega slovenskega jezika) imenovati ministrski svet. Šest jih imenuje deželni odbor, med njimi štiri na predlog "najbolj reprezentativnih organizacij manjšine". Tri člane imenuje zbor svetovalcev (v Sloveniji bi rekli "svetnikov") slovenskega jezika, ki so bili izvoljeni v krajevne uprave tržaške, goriške in videmske pokrajine. Sedem članov (med njimi dva, ki pripadata "manjšini slovenskega jezika") imenuje deželni svet Furlanije - Julijske krajine na podlagi glasovanja, ki naj zajamči upoštevanje politične manjšine.

Pozorno branje teh določil že vnaprej pove, da je paritetnost le navidezna, saj lahko slovenska manjšina avtonomno določi le sedem slovenskih članov: štiri, ki jih predlaga civilna družba (krovni organizaciji), in tri, ki jih določijo slovenski izvoljeni politični predstavniki. Preostala imenovanja so odvisna od politične in narodnostne večine, pogajanj, računov in trenutnega razmerja moči, s čimer seveda nikakor nečem vrednotiti narodnostnih značilnosti konkretnih posameznikov.

Dejansko pa smo bili priča dvema protislovnima pojavoma.

Deželni odbor Furlanije - Julijske krajine ni upošteval vseh štirih imen, ki sta jih predlagali splošno priznani krovni organizaciji (Svet slovenskih organizacij in Slovenska kulturno-gospodarska zveza), temveč le tri. Četrto mesto je zaupal kandidatu, ki ga je predlagala Slovenska gospodarsko-prosvetna skupnost, ki se razglašala za "tretjo krovno organizacijo" in se navezuje na vladno desnosredinsko usmeritev. O zapletu bo vsekakor odločal prizivni postopek, ker se je izključena kandidatka SKGZ pritožila.

Drugi zanimivi pojav pri imenovanjih, ki so se močno zavlekla, pa je v tem, da je v paritetnem odboru v resnici dvanajst slovenskih članov, ker je desna sredina sklenila nekaj svojih mest prepustiti Slovencem, ki jim zaupa. Formalno pa so "slovenski člani" paritetnega odbora le tisti, ki so bili imenovani ali izvoljeni kot taki.

Paritetna pa je dejansko, vsaj široko vzeto, pripadnost polovice članov (obeh narodnosti) desni oziroma levi sredini.

Paritetnost na Južnem Tirolskem

Da bo treba imeti poseben odbor ali vsekakor telo, ki naj uveljavlja zaščitni zakon oziroma spremlja njegovo uresničevanje, je bilo jasno že nekaterim sestavljavcem "prve generacije" predlogov zaščitnega zakona. Govorimo o letih 1970-71.

Na takratne zahteve je močno vplivalo reševanje južnotirolskega vprašanja. "Južnotirolski paket" je med drugim določil, da je treba ustanoviti paritetni odbor, ki naj se izreka o izvršilnih normah za uresničevanje tamkajšnjega korenito preoblikovanega posebnega deželnega statuta. Tako v 107. členu sedanjega deželnega statuta Tridentinske - Južne Tirolske beremo, da paritetni odbor sestavlja dvanajst članov: šest jih imenuje vlada, dva dežela, po dva pa obe pokrajini, ki jo sestavljata. Trije člani morajo pripadati nemški jezikovni skupini.

Za samo bocensko pokrajino, kar je najpomembnejše, pa se oblikuje še šestčlanski odbor. Tri člane imenuje dežela (od tega enega Nemca), tri pa pokrajina (od tega enega Italijana). Tam je torej paritetnost zagotovljena.

S posameznimi različicami se je zamisel o paritetnem odboru pojavljala tudi v naslednjih zakonskih predlogih za globalno zaščito Slovencev. Edini skupni slovenski predlog, ki je tudi že določal seznam zaščitenih območij, je v 3. členu predvideval Posebni odbor za vprašanja slovenske manjšine. Imel bi spremenljivo število članov, vsekakor pa slovensko večino.

Tega takrat nedomišljenega ogrožja se drži zdaj veljavni zakon, ki pa je točno določil število članov in pomen paritetnosti, predvsem pa je spremenil vlogo odbora, ko mu je zaupal zlasti nalogo, da sestavi seznam občin ali njihovih delov, kjer naj se uveljavljajo pomembni deli zaščitnega zakona. Določanje zaščitenega območja (ali načelno v samem zakonu ali v poznejšem postopku, ki je pač odvisen od političnih in številčnih razmerij) je bilo v času sprejemanja zaščitnega zakona najbolj sporna točka.

Vrsta pravic ni odvisna od paritetnega odbora

Poudariti pa je treba, da vrsta pravic, ki jih zakon priznava Slovincem v Italiji, ni odvisna od paritetnega odbora. Če se ne uresničujejo, je krivda drugje, v pomanjkljivi politični volji.

Najprej so tu že pridobljene pravice, ki so po 28. členu zaščitnega zakona nedotakljive. Izmed preostalih je treba predvsem omeniti pravico do rabe materinščine v stikih z upravnimi in sodnimi oblastmi, ki jo zakon priznava vsem pripadnikom manjšine v tržaški, goriški in videmski pokrajini. Od seznama pa je na primer odvisna primerna prilagoditev uradov, da bodo temu kos. Za dvojezično toponomastiko pa je predviden spet nov postopek, saj je odvisna od deželnega odbora (vlade) Furlanije - Julijske krajine.

Dalje so tu določila, ki bi jih morali takoj uveljaviti, brez vsake zveze s seznamami

in paritetnim odborom. Do 23. junija 2001 bi bili morali slovensko zasebno glasbeno šolstvo preoblikovati v samostojno sekcijo tržaškega državnega konservatorija. Financiranje kulturnih ustanov in drugih manjšinskih dejavnosti je bilo leta 2001 omogočeno šele tik pred iztekom leta, finančni zakon za leto 2003 pa se je rodil z znanim zapletom zaradi prepolovitve predvidenih sredstev za Slovence, kar so nato delno popravili.

Manjšina je s težavo in v zamudi ubranila že uveljavljeno pravico do slovenskih obrazcev pri splošnem popisu prebivalstva.

Zaselku Jeremitišče pri Gorici so namenili razlastitev in rušenje zaradi širjenja tovarnega postajališča, kar je ustavila šele zmaga nove uprave na občinskih volitvah.

V Trstu so neupravičeno ustavili vračanje poitalijančenih priimkov v slovensko obliko, češ da je najprej potreben seznam zaščitenih krajev, kar se je rešilo šele po posegu stranke Slovenske skupnosti in drugih pri ministru Giovanardiju.

Deželni svet Furlanije - Julijske krajine je kljub številnim zagotovilom marca 2002 odobril nov volilni zakon, ki bi v ničemer ne olajšal zastopanosti Slovencev, kaj šele da bi jo zagotovil. Zakon je padel na ljudskem glasovanju 29. septembra 2002, kljub nekaterim napovedim pa pred volitvami spomladi 2003 niso pripravili novega, pravičnejšega volilnega zakona.

Glede šolstva paritetni odbor nima mnogo pristojnosti, saj zadevni člani predvidevajo poseben šolski urad in novo deželno komisijo za pouk v slovenskem jeziku (rok za njeno ustanovitev je brez posledic minil 23. septembra 2002, pač pa je bil 30. oktobra 2002 vsaj ustanovljen omenjeni urad).

Omeni se lahko še vprašanje vračanja ali vsaj souporabe kulturnih domov, ki jih je Slovincem odtujil fašistični režim, za kar je spet predviden poseben postopek.

Velikega odmeva je deležna zadeva z dvojezičnimi osebnimi izkaznicami v štirih okoliških občinah na Tržaškem. Še vedno ni znana dokončna upravna razsodba glede priziva stranke Slovenske skupnosti proti odpravi splošne in obvezne dvojezičnosti teh dokumentov v omenjenih občinah. Za odpravo se je bil odločil italijanski notranji minister Scajola.

Seznam iz 4. člena

Naloga paritetnega odbora določa zakon. Ustvarilo se je veliko pričakovanje, v resnici pa, kot rečeno, odbor nima odločilne besede v bistvenih zadevah. Pri najpomembnejši in najbolj kočljivi, pri sestavi seznama krajev, v katerih naj se uveljavljajo pomembni deli zaščitnega zakona, o čemer govori 4. člen zaščitnega zakona, ima po črki zakona le nekakšno notarsko vlogo. Od najmanj tretjine svetovalcev oziroma 15 odstotkov volilnih upravičencev posameznih občin mora prejeti zahtevo po vpisu v seznam. Tega mora sestaviti v 18 mesecih od svoje umestitve (torej do 19. decembra 2003) in ga poslati vladi v Rim, ki mora poskrbeti za njegovo uzakonitev z

odlokom predsednika republike. Če postopek ni izpeljan v predvidenem roku, prevzame to pristojnost odbora sama vlada.

To kaže na možnost, da se delo v odboru ohromi. (Po pravilniku se za sklepčnost zahteva navzočnost večine članov odbora, torej navzočnost vsaj enajstih članov, vendar mora biti navzočih vsaj po pet pripadnikov slovenskega oziroma italijanskega dela, kar lajša možnost bojkota.)

Postavlja se seveda vprašanje, ali lahko odbor sam preseže omenjeno notarsko vlogo in kako območje vpiše v seznam na podlagi že doseženih pravic, okvirnega zakona o zgodovinskih manjšinah št. 482/99 oziroma mednarodnih obveznosti Italije (Londonski memorandum, Osimska pogodba).

Preostale pristojnosti paritetnega odbora

V večini zadev mora dati odbor svoje mnenje, redko soglasje ali predlog. Skratka, odbor je potreben, ker brez njega mnogo postopkov ni mogoče končati, večinoma pa njegovo mnenje ni obvezujoče.

Tako le posreduje svoje **mnenje** glede sestave poenotnega besedila norm, ki zadevajo slovensko manjšino (6. čl.), pri oblikovanju ukrepov v pomoč dvojezičnemu poslovanju uprav (8. čl.), pri ustanavljanju novih dvojezičnih šol na Videmskem (12. čl.), pri oblikovanju deželne šolske komisije (13. čl.), pri vračanju oziroma souporabi odtujenih nepremičnin (19. čl.), pri priznanju slovenskih sindikatov (22. čl.), pri uveljavljanju ugodnejših določil iz drugih zakonov (28. čl.).

Odbor izdaja **soglasje** glede upoštevanja dvojezičnosti pri podjetjih, ki imajo v koncesiji javne storitve (8. čl.).

Odbor **predlaga**, kje naj dežela uvaja dvojezično toponomastiko (10. čl.), kako bi se v prihodnje lahko spremenila seznama zaščitenih krajev in krajev z dvojezičnimi napismi (25. čl.) ter kje bi zunaj zaščitenega območja lahko uveljavljali nekatere zaščitne ukrepe (25. čl.).

Druga stvar je seveda politična in moralna teža, ki se vsaj za zdaj priznava paritetnemu odboru in ki bi lahko preseгла ozke pristojnosti.

Seznam zaščitenih območij

Trenutno je seveda najbolj žgoče vprašanje izrekanje občinskih svetovalcev o vključitvi posameznih občin na seznam iz 4. člena zaščitnega zakona. Gre za zelo pomembno in občutljivo zadevo.

Na drugi seji odbora, 5. julija 2002, je bilo sklenjeno, da odbor pisno in v obeh jezikih opozori župane ter občinske svetovalce 39 občin obmejnega pasu, da je začel teči rok za sestavo seznama zaščitenih občin ali njihovih delov, kot to določa 4. člen zaščitnega zakona, ter jih povabi, naj prigrasitev opravijo do 15. oktobra.

Pripis

Ob koncu referata na sestanku v Kopru 8. novembra 2002 sem povedal, da naj bi paritetni odbor naslednji petek, 15. novembra, na svoji četrti seji začel pregledovati prispele zahtevke glede vključitve občin ali njihovih delov na seznam. Neuradno sem tudi naštel občine, ki so se do takrat odzvale.

Dejansko pa je 15. novembra desna sredina poskrbela, da je postala seja nesklepčna zaradi odhoda nekaterih italijanskih članov odbora.

Na naslednji, peti seji paritetnega odbora, 6. decembra 2002, pa ponovni poskus bojkota ni uspel. Po predstavitvi do takrat dospeloga gradiva, ki sta jo opravila predsednik odbora Rado Race in podpredsednik Maurizio Lenarduzzi, je paritetni odbor soglasno zapisal na začasni seznam vse občine (oziroma njihove dele), iz katerih je zadostno število svetovalcev zahtevalo, da se uvrstijo na seznam zaščitenih območij. Pri tem je tudi pregledal in vzel na znanje spremna pojasnila iz nekaterih občin.

Na seznam je tako začasno prišlo 27 občin. Na naslednji seji, 26. septembra 2003, se je seznamu pridružilo še 5 občin, paritetni odbor pa je odobril končni seznam, ki tako obsega 32 občin ali njihovih delov, ter ga poslal v potrditev v Rim.

Na seznamu paritetnega odbora so tako naslednje občine:

- **vseh 6 iz tržaške pokrajine** – Trst, Devin - Nabrežina, Dolina, Milje, Rentabor in Zgonik;

- **8 iz goriške pokrajine** – Gorica, Doberdob, Krmin, Ronke, Sovodnje, Števerjan, Tržič in Zagraj;

- **18 iz videmske pokrajine** – Ahten, Bardo, Čedad, Dreka, Fojda (le osem zasevkov, med katerimi so bolj znani Čanebola, Pod cerkvo, Podrata, Vila, Garmovščica in Podvila), Grmek, Naborjet - Ovčja ves, Neme (le zaselek Černjeja), Podbonesec, Praprotno, Rezija, Sovodnja, Srednje, Sveti Lenart, Špeter, Tavorjana, Tipana in Trbiž.

Izmed največ 36 občin oz. njihovih delov, ki so jih v preteklih letih naštevati različni zaščitni predlogi, manjkajo občine Dolenje iz goriške pokrajine ter Čenta, Gorjani in Tablja iz videmske pokrajine. Upravi zadnjih dveh občin sta pisali paritetnemu odboru, da tam Slovencev ni.

Vpisi v seznam pa so po zakonu možni tudi kasneje in 25. člen zaščitnega zakona pravi, da se nekatere pravice pod določenimi pogoji lahko raztegnejo tudi na kraje zunaj seznama.

IL RUOLO E L'IMPORTANZA DEL COMITATO PARITETICO
NELL'ATTUAZIONE DELLA LEGGE DI TUTELA DELLA MINORANZA
SLOVENA IN ITALIA

Ivo JEVIKAR

RAI – Radio Trst A, Slovenski program, IT-34133 Trieste, Via Fabio Severo 7

e-mail: ivojev@tin.it

RIASSUNTO

La Legge di tutela degli sloveni n. 38/01, approvata in via definitiva dal parlamento italiano il 14 febbraio 2001 ed entrata in vigore il 23 marzo 2001, per quanto attiene a diversi importanti diritti della minoranza stabilisce soltanto dei principi e l'iter per la loro attuazione.

Per quel che riguarda le procedure, un ruolo importante è svolto dal comitato paritetico, composta da 20 membri, chiamato ad esprimere giudizi, consensi e proposte. Il comitato da solo decide ben poco, ma in sua assenza l'iter non può procedere. Il suo ruolo più importante sta in quella che è la questione cruciale, cioè stabilire il territorio in cui sarà applicata la legge. Per la maggior parte delle norme, infatti, la legge stabilisce che siano attuate nei comuni, o in determinate parti di essi, iscritti in un elenco particolare. Esso deve essere approntato dal comitato paritetico entro 18 mesi, su proposta di un terzo dei consiglieri comunali o del 15% degli elettori dei comuni interessati, e confermato con decreto del presidente della repubblica.

La seduta d'insediamento del comitato paritetico si è svolta il 19 giugno 2002 a Trieste, mentre il termine previsto per la compilazione dell'elenco scade nel dicembre 2003.

L'articolo presenta in modo succinto il contenuto della legge di tutela, il ruolo e la composizione del comitato, nonché le sue principali competenze, come pure i diritti previsti dalla legge, l'attuazione dei quali invece non dipende dal comitato stesso.

Vengono affrontate anche alcune questioni, come per esempio, in che misura il comitato paritetico sia davvero paritetico ed autentica espressione della popolazione slovena e italiana delle aree miste del Friuli-Venezia Giulia; e in che misura debba svolgere un semplice "ruolo notarile" nella compilazione degli elenchi delle aree sotto tutela.

Nell'Appendice l'autore descrive l'iter che ha portato il Comitato ad approvare, in data 26 settembre 2003, un elenco di 32 comuni

Parole chiave: Italia, sloveni, legislazione, minoranze nazionali, minoranza slovena, legge di tutela, legge 38/01, comitato paritetico

VLOGA OBČIN PRI ZAŠČITI SLOVENSKEGA JEZIKA:
ANALIZA STATUTARNIH PRAVIL ZAMEJSKIH KRAJEVNIH UPRAV

Walter COREN

IT-34018 Trst, Boljunc 260

e-mail: wkoren@libero.it

IZVLEČEK

Italijanski pravni sistem omogoča danes Občinam, da v Statutu izpostavijo tudi zgodovinske in etnične posebnosti upravljanega ozemlja. Iz primerjalne analize dvajsetih Statutov Občin v obmejnem pasu, kjer je večinoma naseljeno slovensko prebivalstvo, izhaja velika heterogenost pravil v zvezi z rabo slovenskega jezika in posledična različna raven zaščite občanov. A tačas ostajajo še povsem neokrnjene pristojnosti Občin za dopolnitev in izboljšavo tozadevnih Statutarnih pravil ter za njihovo potrebno medsebojno uskladitev. Krajevne uprave bi se lahko na tak način poslužile (doslej neizkoriščene) možnosti uvajanja neke "zaščite od spodaj", ki ni odvisna od posredovanja državnih in deželnih oblasti.

Ključne besede: Slovenci, Italija, materinščina, narodne manjšine, temeljne pravice, občinski statuti, dvojezičnost, krajevna uprava

THE ROLE OF MUNICIPAL COUNCILS IN THE PROTECTION
OF THE SLOVENE LANGUAGE: AN ANALYSIS OF THE STATUTORY
REGULATIONS IN THE LIGHT OF LEGAL DEVELOPMENT IN THE AREA

ABSTRACT

At present, the Italian legal system enables the Municipal Councils to set out, in their Statutes, historical and ethnic characteristics of the administered territory. From a comparative analysis of the twenty statutes adopted by municipal councils in the border area which is populated predominantly by the Slovenes, a great diversity of the rules regarding the use of the Slovene language and consequently the different level of protection of their citizens is evident. At the moment, however, there remain totally intact competencies of the councils for a thorough completion and improvement of the relative statutory regulations as well as for their necessary mutual approximation. Local administrations could in this way resort to (until now

unexploited) possibilities of introducing a "protection from below", independent of any interventions by provincial and state authorities.

Key words: Slovenes, Italy, mother tongue, national minorities, basic rights, municipal statutes, bilingualism, local administration

Uvod

Z referatom, ki Vam ga predstavljam, nameravam evidentirati vlogo občin pri zaščiti slovenskega jezika na osnovi analize statuten nekaterih krajevnih uprav v tržaški, goriški in videmski pokrajini, ki ležijo na območju zgodovinske naselitve slovenske manjšine v Italiji. Zaradi obširnosti pregledanih pravnih virov bom podal sintetični pregled problematike.

Vprašanje zaščite slovenske manjšine je bilo vsa povojna leta v glavnem obravnavano v luči odnosov z državnimi in deželnimi oblastmi, ki so – v dobrem in v slabem – s svojimi zakoni in upravnimi akti posegale na to področje. Pri tem mislim, da je bil pomen krajevnih uprav pri zaščiti slovenskega jezika izčrpno dojet iz zgodovinskega in političnega vidika, medtem ko niso bile v pravi meri upošteevane njihove pravotvorne pristojnosti.

Pravni razvoj na področju krajevnih uprav

Stvar ne preseneča, če pomislimo da je tradicionalno centralistično urejena italijanska država šele z odobritvijo Zakona št. 142/1990 priznala posameznim občinam avtonomne pristojnosti na organizacijskem, davčnem, finančnem in – nenazadnje – pravnem področju. Od tedaj se je v Italiji začel postopek "decentralizacije", v duhu načela Evropske skupnosti, po katerem so največje upravne pristojnosti dodeljene ustanovam, ki so najbližje državljanom oziroma upravljanemu ozemlju; ustanove, ki delujejo na višjih ravneh (dežela, država), izvajajo le tiste funkcije, ki jih ni mogoče primerno opravljati na krajevni ravni.

Zakon št. 142/1990 je občinam priznal pravico/dolžnost po odobritvi lastnega statuta. Gre za listino, na kateri sloni pravna avtonomija občine. Mnogi ga primerjajo z nekakšno ustavo v malem, saj vsebuje osnovna pravila in načela občinske ureditve, ki so obvezujoča bodisi za notranje organe kot za prebivalce zadevnega ozemlja. Na osnovi Zakonskega odloka št. 267/2000, katerega pravila so nadomestila in dopolnila Zakon št. 142/90, lahko danes statutarne določila celo uvrščamo med prvovrstne vire italijanskega pravnega sistema. V okviru lastnih pristojnosti krajevne uprave danes niso več v podrejenem položaju v odnosu z deželo in državo, saj morajo obvezno spoštovati le osnovna načela, ki izhajajo iz deželnih in državnih zakonov.

Občine lahko torej izdelajo in vključijo v lastne statute specifična pravila, tudi

glede na zgodovinske in etnične posebnosti upravljanega ozemlja. Tako v statutih zamejskih občin zasledimo tudi določila, ki se nanašajo na zaščito slovenske manjšine. V tem smislu se je začela odpirati možnost neke "zaščite od spodaj", ki ni odvisna od posredovanja državnih in/ali deželnih oblasti.

Posegi "nadrejenih" oblasti

Vsekakor ne moremo mimo dejstva, da so odobritev statutarne pravil za zaščito slovenske manjšine večkrat konkretno ovirale prav državne in zlasti deželne oblasti. Posebni deželni nadzorni organ ("Comitato Regionale di Controllo") je do nedavna izvajal obvezni nadzor nad delovanjem krajevnih uprav. Med njegove pristojnosti je sodil tudi pregled sklepov, ki so jih sprejemale občine, z možnostjo zavrnitve v primeru neskladnosti z obstoječo zakonodajo. Sklepi krajevnih uprav so na tak način, kljub odobritvi pristojnih izvoljenih občinskih organov, postali pravnomočni in torej izvršljivi šele po uspešno opravljenem pregledu. Tovrstni postopek je negativno vplival na avtonomijo krajevnih uprav in na možnost dejanskega samoodločanja ter – navsezadnje – na učinkovitost njihovega poslovanja. Pri izvajanju nadzora je večkrat prišlo do zelo spornih tolmačenj tudi glede možnosti uvajanja statutarne pravil v zvezi z dvojezičnim poslovanjem. Sedanji razvoj v duhu "decentralizacije" je privedel do odprave obveznega zunanjega nadzora nad sklepi krajevnih uprav.

Negativen odnos deželnega nadzornega organa do odobritve sklepov, ki so uvajali statutarne pravila za zaščito slovenskega jezika, je močno otežil postopek za njihovo izvršljivost. Deželni nadzorni organ je na primer z odlokom z dne 13. februarja 1992 razveljavil sklepa občinskega sveta št. 58/1991 in 9/1992, ki sta v statut občine Doberdob uvajala določila v zvezi z dvojezičnim poslovanjem uprave. Razveljavitev je slonela na utemeljitvi, po kateri so predpisi o možnosti rabe slovenskega jezika protizakoniti, če slednjega državna zakonodaja ne priznava kot "uradni jezik" in niti kot "manjšinski jezik na pravno določenem dvojezičnem ozemlju". V utemeljitvi je nadalje poudarjeno, da sodi izdajanje zadevnih določil, na osnovi 6. člena ustave, v izključno pristojnost države, ki do tedaj ni odobrila ustreznega normativa. Deželni nadzorni organ je na osnovi podobnega tolmačenja razveljavil tudi sklepe o uvajanju zadevnih statutarne določil, ki sta jih v istem časovnem obdobju sprejeli občini Sovodnje ob Soči in Števerjan.

Vsekakor se je izkazalo, da takim "posegom od zgoraj" ni uspelo okrniti pravne legitimacije krajevnih uprav za odobritev statutarne pravil v korist slovenske manjšine. Zainteresirane občinske uprave so se morale za uveljavitev pravice do rabe slovenskega jezika, ki je zajamčena v 6. členu italijanske ustave, zateči k sodnim oblastem.

V tem smislu je zgovoren primer *razsodba deželnega upravnega sodišča št. 382 z dne 10. julija 1992*, ki je sprejela priziv doberdobske občine proti zgoraj omenjenemu odloku deželnega nadzornega organa. Utemeljitev, na kateri je slonela razve-

ljavitev sklepov občinskega sveta, je bila v celoti zavrnjena. V zelo razčlenjeni pravni obrazložitvi so upravni sodniki med drugim podčrtali, da 6. člen italijanske ustave ne nalaga pristojnosti za izdajanje predpisov za zaščito narodnostnih manjšin izključno državi, ampak tudi deželam in krajevnim upravam, se pravi: pokrajinam in občinam. Omenjeni člen namreč dobesedno razglša: "Republika ščiti jezikovne manjšine s posebnimi določbami." Ustavodajna skupščina je namenoma uporabila izraz "republika", in ne "država"; občine pa so, poleg pokrajin, dežel in države oziroma njenih posameznih organov, sestavni del "republike". Razsodba se nadalje neposredno sklicuje na razsodbi ustavnega sodišča št. 28/1982 in št. 62/1992 in poudarja: da "... jamstvo rabe materinščine v odnosu z oblastmi predstavlja minimalno temeljno jedro zaščite, zagotovljeno neki priznani manjšini" in da "... lahko pravica do rabe jezika v odnosih z oblastmi dovoljuje utemeljitev dejanskih zahtev, ki se lahko tudi sodno zaščitijo samo, če obstajajo specifična izvršilna določila ali takšne organizacijske strukture, ki omogočajo, da se ta pravica dejansko lahko uživa". Po navedbi upravnih sodnikov je občinski statut "vsekakor del italijanskega pravnega sistema ... ter je v hierarhiji pravnih virov na nižji stopnji kot zakon, a kljub temu predstavlja del tistih določil, prek katerih se po ustavi lahko uresniči zaščita manjšine".

Na osnovi podobne utemeljitve je *deželno upravno sodišče z razsodbo št. 502 z dne 10. julija 1992* sprejelo priziv občine Sovodnje in razveljavilo odlok, s katerim je deželni nadzorni organ preprečil veljavnost statutarnih pravil v zvezi z rabo slovenskega jezika.

Analiza statutarnih pravil za zaščito slovenske manjšine

Referat temelji na analizi statutarnih določil, ki se nanašajo na zaščito slovenske manjšine. Pri analizi sem pregledal statute dvajsetih občin, ki ležijo na naseljenem območju slovenske manjšine vzdolž italijansko-slovenske državne meje. Zaradi obširnosti gradiva so bili iz raziskave izvzeti statuti nekaterih občin, zlasti na Videmskem, in pokrajinski statuti Trsta, Gorice in Vidma. Obravnavano snov sem, zaradi boljše preglednosti, razčlenil na naslednja poglavja: 1) statuti večjih občin, 2) pravila za zaščito slovenske manjšine v nekaterih občinah na Tržaškem in Goriškem in 3) statuti nekaterih občin v videmski pokrajini.

1) Statuti večjih občin

Pregledal sem statute naslednjih večjih občin (nad 10.000 prebivalcev): Trieste / Trst in Muggia / Milje v tržaški pokrajini ter Monfalcone / Tržič in Gorica / Gorizia v goriški pokrajini. V nobenega od njih niso bila vključena neposredno obvezujoča pravila za zaščito slovenskega jezika.

Statuta občin Trst in Milje sploh ne predvidevata posebnih določil v korist slo-

venske manjšine. V prvem členu tržaškega statuta je med drugim zapisano, da je "Trst občina Italijanske republike in glavno mesto avtonomne dežele Furlanije – Julijske krajine, s posebnimi značilnostmi glede na pomorske pristaniške dejavnosti, zemljepisno lego, preteklo zgodovino in sožitje med italijansko skupnostjo in drugimi etničnimi skupnostmi, predvsem slovensko, ki so zgodovinsko navzoče na ozemlju ...". Statut občine Trst se tako omejuje na omembo zgodovinske navzočnosti slovenske manjšine in nič več! Isto velja za občino Milje.

Ozemlje tržaške občine je razdeljeno na okraje, v katerih delujejo rajonski sveti. Gre za organe, katerim so dodeljene le pristojnosti posvetovalnega značaja in katere neposredno izvolijo občani posameznega okraja. Svetovalcem rajonskih svetov je v praksi dovoljena uporaba slovenskega jezika na osnovi pravilnika, ki ga omenja občinski statut. Posplošeno in v marsičem nedorečeno besedilo 104. člena namreč predvideva, da: "Pravilnik za decentralizacijo ureja in omejuje možnost rajonskih svetov za sprejemanje pravilnikov v zvezi z notranjo organizacijo in stiki z občani, upoštevajoč stopnjo zaščite slovenske manjšine v okviru veljavne zakonodaje."

Na nekoliko izrazitejše upoštevanje navzočnosti slovenske manjšine naletimo v statutu občine Gorica, saj je že iz zgodovinskega uvodnika razvidno, da zaznamuje mestno skupnost predvsem "sobivanje italijanske, furlanske in slovenske skupnosti". V sklopu 12. člena, ki obravnava "etnične, jezikovne in verske skupnosti", je med drugim zapisano, da: "Občina ščiti etnične manjšine, v smislu načel 6. člena ustave in 3. člena statuta avtonomne dežele Furlanije – Julijske krajine, s posebnim poudarkom na slovensko" in da je svetovalcem omogočeno, da na prvi seji občinskega sveta in rajonskih svetov pozdravijo v svojem maternem jeziku. Nadalje je predvidena ustanovitev "konzulte za slovensko etnično manjšino" (člen 73) in možnost dodelitve prevajalca za slovenski jezik v primeru potrebe urada za državljanskega pravobranilca (člen 90/3. odstavek).

Slovenska manjšina je omenjena v 6. členu statuta občine Tržič, v katerem je med drugim zapisano, da občina spodbuja kulturni razvoj "... tudi v zvezi s posebnostjo slovenske manjšine, ki je navzoča zlasti v okoliških občinah".

2) Pravila za zaščito slovenske manjšine v nekaterih občinah na tržaškem in goriškem

Nekatere zamejske krajevne uprave v tržaški in goriški pokrajini so sprejele statutarna določila, ki predvidevajo – kljub pomanjkljivostim v nekaterih točkah – zadovoljivo stopnjo zaščite slovenskega jezika. Gre za občine Dolina / San Dorligo della Valle, Zgonik / Sgonico, Repentabor / Monrupino in Devin - Nabrežina / Duino - Aurisina v tržaški pokrajini in občine Doberdob / Doberdò del lago, Sovodnje ob Soči / Savogna d'Isonzo in Števerjan / San Floriano del Collio v goriški pokrajini. Navedene občinske uprave so poskrbele za odobritev in za objavo statutov v italijanskem in

slovenskem jeziku. V vseh statutih zasledimo seznam z dvojezično navedbo imena posameznih vasi in zaselkov; poleg tega so dvojezični uradni nazivi občin.

Zaradi številčnosti obravnavanih določil sem se omejil na nekatere ključne primere, ki sem jih iz preglednosti uvrstil v naslednje tematske sklope: A) pravica do rabe slovenščine v odnosih z javno upravo; B) (posledično:) poznavanje jezika pri uslužbencih; C) raba jezika pri sestavi upravnih aktov in pri sestavi uradnega zapisnika sej; D) "vidna dvojezičnost" oziroma raba jezika na cestnih oznakah in na javnih napisih.

Rezultati primerjalne analize so presenetljivi, saj obstaja med določili pregledanih statutov, tudi v okviru istega tematskega sklopa, velika raznolikost. In to kljub podobnosti ozemlja in etničnega sestava prebivalstva navedenih krajevnih uprav. Iz heterogenosti statutarnih določil izhaja potemtakem različna raven zaščite slovenske manjšine celo med posameznimi občinami in tržaški in goriški pokrajini.

A) **Pravica do rabe slovenščine v odnosih z občinsko upravo** je zajamčena, čeprav z različnimi poudarki, v vseh pregledanih statutih. V statutu občine Števerjan (člen 7/2) je predvidena enakopravna uporaba slovenskega in italijanskega jezika v ustni in pisni obliki, bodisi v notranjih kot v zunanjih odnosih. Statut občine Dolina priznava občanom pravico do rabe slovenskega jezika v ustni in pisni obliki ter pravico do posledičnega odgovora v istem jeziku (člen 16/1). V tem smislu pomeni izjemo občina Devin - Nabrežina, ki zagotavlja prejetje odgovora v istem jeziku, vendar "... v neposredni obliki ali s pomočjo tolmača" (člen 4/3). Ta navidezno majhni odtonek razkriva velike razlike pri naslednji točki.

B) Za popolno in neposredno zagotovitev pravice do rabe slovenščine v odnosih z javno upravo je namreč **za občinske uslužbence potrebno poznavanje jezika**. Edinole statut občine Dolina vsebuje zelo jasno določilo (člen 16/3), po katerem morajo "občinski funkcionarji, uradniki in delavci obvladati slovenski jezik" glede na razne funkcionalne kvalifikacije". Iz tega izhaja obvezno poznavanje slovenščine za vse občinske uslužbence. Raven znanja slovenščine pa je prilagojena funkcionalni kvalifikaciji oziroma službenim nalogam posameznika. Vsi preostali pregledani statuti vsebujejo manj obvezujoče formulacije. V statutu doberdobske občine je na primer zapisano (člen 8/2), da "Občina skrbi, da so njeni uradi in poslovanje tajnika tako urejeni, da zagotavljajo uresničevanje pravice občanov, ki pripadajo slovenski narodnostni skupnosti, da uporabljajo svoj jezik ... v odnosih z občinsko upravo in da prejmejo odgovore od same uprave tudi v slovenskem jeziku poleg italijanskega". Podobno določilo vsebuje statut občine Števerjan (člen 26/3). Popolnoma pomanjkljiv pa je statut občine Devin - Nabrežina, saj za uslužbence sploh ne predvideva znanja slovenskega jezika!

Zelo različen pristop imajo posamezne občine tudi do dvojezičnega poslovanja najvišjega birokratskega organa, to je občinskega tajnika. Gre za ključno osebnost, ki usklajuje delovanje občinskih uradov in služb oziroma mu načeluje. Nekateri statuti predvidevajo za občinskega tajnika obvezno poznavanje slovenskega jezika (Dolina,

Zgonik in Repentabor), drugi ne (Doberdob, Sovodnje). Nekakšno vmesno pot je uvedel statut občine Devin - Nabrežina (člen 35), po katerem: "Občinskega tajnika imenujejo pristojne oblasti med osebami, ki ... po možnosti obvladajo slovenski jezik. Če občinski tajnik ne pozna slovenskega jezika, poskrbi občinski odbor za imenovanje občinskega funkcionarja, ki obvlada slovenski jezik, kot podtajnika."

Občina Doberdob je v statutu predvidela možnost ustanovitve urada državljanovega pravobranilca; iz besedila člena 48/3 izhaja, da: "Pravobranilca izvoli občinski odbor med občani z višješolsko diplomom, ki obvladajo slovenski jezik."

Naj še poudarimo, da je za uslužbence zamejskih občin ostalo nerešeno vprašanje "doklade za dvojezičnost", dodatnega denarnega prejemka, ki ga kolektivna delovna pogodba predvideva v korist uslužbencev, ki zagotavljajo dvojezično poslovanje krajevnih uprav. Zadevno doklado pa redno prejema uslužbenci javnih uprav v Deželi Aosta in Tridentinska - Gornje Poadižje za poslovanje v italijanščini in francoščini oziroma nemščini.

C) Na vsebinsko različna statutarna določila naletimo tudi v zvezi z **rabo jezika pri sestavi upravnih aktov in pri sestavi uradnih zapisnikov sej**. Iz tega vidika je pomanjkljiv zlasti statut občine Dolina (ki je – nasprotno – najbolj obvezujoč glede dvojezičnega poslovanja). Omenjeni statut sicer v prvem odstavku 14. člena jamči "... enako družbeno dostojanstvo slovenskemu jeziku", a v drugem odstavku istega člena predpisuje dvojezičnost le za žige in napise na grbu in praporu ter (v 16. členu) za javna obvestila in formularje. Nobene omembe slovenskega jezika pa ni zaslediti pri sestavi uradnega zapisnika sej. Na zadovoljivi ravni so statuti drugih občin, vključno z devinsko-nabrežinsko. Statut slednje – med drugim – dobesedno predvideva, da so "Vse odredbe ... (in) akti javnega interesa sestavljeni tudi v slovenskem jeziku" (člen 4/2) in da mora biti zapisnik "napisan tudi v slovenskem jeziku". Statut občine Zgonik vsebuje zelo obširno formulacijo (člen 1/3), po kateri "se uporablja slovenski jezik poleg italijanskega bodisi v ustni bodisi v pisni obliki" tako v notranjih kot v zunanjih odnosih. Poleg tega je dobesedno predvideno (člen 9/3), da se "Katerakoli faza dejavnosti Občinskega sveta, njegovih razčlenitev in emanacij, kolektivnih organov ter organizmov Občine odvija tudi z uporabo slovenskega jezika. Ta dejavnost gre zapisana v slovenskem jeziku dodatno k italijanskemu." Statut zgoniške občine postavlja torej slovenski in italijanski jezik na isto raven. Iz tega vidika je vprašljiva formulacija, ki jo zasledimo v statutu občine Doberdob, ki predvideva, da je "v primeru oporekanj ... veljavno besedilo, napisano v italijanskem jeziku". Ali to pomeni, da je uradni jezik le italijanščina?

D) Pri urejanju "**vidne dvojezičnosti**" oziroma **rabe jezika na javnih napisih** naletimo na homogena in popolna statutarna določila glede poimenovanja krajev in cestnih oznak: pri tem je – skoraj povsod – zajamčena dvojezičnost. Zgovoren je primer 3. člena statuta občine Števerjan, v katerem je zapisano, da so na občinskem ozemlju "krajevna imena v slovenskem in italijanskem jeziku izenačena; Občina zagotavlja njihovo hkratno rabo na napisih in v dopisovanju" in da "Občina spoštuje

izvirna ledinska imena kot zgodovinsko bogastvo skupnosti, ne glede na jezik, v katerem so izražena".

V zvezi s postavitvijo dvojezičnih napisov iz vrst zasebnikov pa so občinske listine predvidele davčno olajšavo, v smislu, da so ti obdavčeni, kot če bi bili samo enojezični. Obvezujoče pravilo vsebujeta v tem pogledu samo statuta zgoniške in repentabske občine (v členih 4/3), po katerih: "V napisih, za katere je potrebno dovoljenje in jih postavljajo javne ustanove ali zasebniki, mora biti uporabljen z istim poudarkom slovenski jezik poleg italijanskega."

3) Statuti nekaterih občin v Videmski pokrajini

Pregledani statuti nekaterih občin v Videmski pokrajini (Bardo / Lusevera, Špeter / San Pietro al Nativone, Tipana / Taipana, Grimacco / Grmek, San Leonardo / Sv. Lenard, Podbonesec / Pulfero, Rezija / Resia, Naborjet - Ovčja ves / Malborghetto-Valbruna in Tarvisio / Trbiž) so bili odobreni izključno v italijanskem jeziku; poleg tega v uradnem nazivu posameznih krajevnih uprav ne zasledimo slovenske enačice.

Določila v korist slovenske manjšine so v splošnem precej omejena, s posledično neprimerno nižjo ravnijo zaščite v primerjavi s položajem v zamejskih upravah na Tržaškem in Goriškem. Zelo pomanjkljiva ali celo neobstoječa so na primer pravila v zvezi z uporabo slovenskega jezika v odnosih z občani, poznavanje jezika za uslužbenca ni predvideno, zapisniki sej so sestavljeni samo v italijanskem jeziku in še bi lahko naštevali. Razloge kaže iskati v različnem zgodovinskem razvoju, ki ga je od nekdaj zaznamovalo izvajanje močnega raznarodovalnega pritiska tudi iz vrst državnih organov. Poudariti moramo, da tudi med navedenimi statuti obstajajo velike vsebinske razlike in da so nekatere občine v zadnjih letih vendarle poskrbele za odobritev pomembnejših zaščitnih določil.

Statut občine Podbonesec (tekst odobren leta 1995) obravnavano tematiko omenja le v 10. členu, v okviru pobud za razvoj kulturnih in športnih dobrin ter prostega časa. V drugem odstavku je zapisano: "Občina priznava in vrednoti krajevno slovensko narečje kot zgodovinsko posebnost skupnosti. Morebitno uporabo slednjega v občinskem svetu in načine za izvajanje te možnosti bo urejal posebni pravilnik, če bo odobren državni zakon, ki bo to dopuščal." Gre za zelo previden pristop, ki je bil do nedavna razširjen med zamejskimi krajevnimi upravami v videmski pokrajini in ki odseva negativno stališče državnih in deželnih organov do pristojnosti krajevnih uprav pri sprejemanju določil za zaščito slovenske manjšine. Omeniti velja tudi dejstvo, da navedeni člen ne omenja slovenskega jezika, temveč le "krajevno slovensko narečje".

Statut občine Sv. Lenard se v 4. členu sklicuje edino na pobude za vrednotenje "krajevne govornice slovanskega izvora" in nič več! Zelo skopa so tudi statutarna določila občine Bardo, ki v 3. členu postavlja med pglavitne cilje uprave ohranjanje in vrednotenje "jezika slovenskega izvora", imenovanega "po nasim".

Besedilo nazadnje omenjenih statotov je bilo sicer sprejeto leta 1994. V okviru zaščite kulturne dediščine predvideva 7. člen statuta občine Grmek postavitve cestnih oznak v italijansčini in v "slovenskem krajevnem narečju". V istem členu se omenjena uprava med drugim obvezuje za posredovanje pri pristojnih oblasteh "... za uvedbo poučevanja slovenskega jezika, poleg italijanskega, v javni šoli in zlasti krajevnega narečja v otroškem vrtcu".

Do spodbude za sprejemanje popolnejših in pravno obvezujočih statutarnih določil za zaščito slovenske manjšine bi moralo vsekakor priti ob vključitvi zainteresiranih občin v območje izvajanja "zaščitnega zakona" za slovensko manjšino št. 38/2001 (o katerem bomo govorili v nadaljevanju tega referata). Kljub temu so nekatere krajevne uprave poskrbele za vključitev tovrstnih pravil v lastne statute na osnovi državnega Zakona št. 482 z dne 15. decembra 1999 (o zaščiti jezikovnih manjšin, ki so zgodovinsko navzoče na italijanskem ozemlju) in izvršilnega pravilnika, ki je bil sprejet z O.P.R. št. 345 z dne 2. maja 2001.

Občini Tipana in Špeter sta v statutu (dopolnjena leta 2002) med pglavitnimi nalogami uprave uvrstili ohranjanje in vrednotenje "slovenskega jezika". Oba statuta predvidevata možnost izražanja v slovenščini ali v krajevnem narečju med sejami občinskega sveta in pristojnih komisij. Občina Špeter je v 4. členu statuta vključila seznam imen krajev v italijanskem in slovenskem jeziku in predvidela uporabo slednjih v toponomastiki. V uradnem nazivu občine, ki je zapisan na občinskem grbu, je našla prostor tudi slovenska enačica "Spietar". Statut predvideva tudi ustanovitev posvetovalne komisije za obravnavo družbeno-ekonomske in kulturne problematike slovenske skupnosti (32. člen).

Navzočnost slovenske in nemške oziroma furlanske manjšine ter skrb za zaščito njihovega jezika sta poudarjeni v statutih občin Trbiž in Naborjet - Ovčja ves v Kanaški dolini.

Statut občine Rezija se od preostalih razlikuje s strukturalnega in vsebinskega vidika. Vsa zadevna določila so namreč vključena v posebno poglavje, ki vsebuje pravila za vrednotenje rezijanskih kulturnih in etničnih značilnosti. Predmet zaščite ni slovenščina, ampak "rezijanski jezik", uporaba katerega je predvidena na cestnih oznakah (člen 62) in omogočena, na osnovi zadevnega pravilnika, med sejami občinskega sveta in pristojnih komisij (člen 63). Posebna določila se nadalje nanašajo na ustanovitev in delovanje "Ustanove za rezijansko kulturo".

Dodatne možnosti

V okviru še neizkoriščenih možnosti na področju zaščite negativno preseneča dejstvo, da nobena od zamejskih krajevnih uprav statuta ni opremila z zgodovinskim uvodnikom. Krajevne zgodovinske, kulturne in jezikovne tradicije in posebnosti so namreč temelji, na katerih sloni avtonomija posameznih občin. Možnost evidenti-

ranja lastne preteklosti sta denimo uporabili občini Gorica / Gorizia in Muggia / Milje, katere statut – v sicer strnjeni obliki – nakazuje krajevni zgodovinski razvoj od prazgodovinskih gradišč do priključitve Italiji in današnjih dni.

Omeniti velja še določilo, ki izhaja iz 4. odstavka 15. člena Zakonskega odloka št. 267/2000, ki dodeljuje občinam neposredno pristojnost za imenovanje vasi in zaselkov. Te možnosti se je doslej poslužila edinole občina Dolina, ki je s sklepom občinskega sveta z dne 3. julija 2002 (in na podlagi zelo obširne zgodovinske motivacije) spremenila uradni naziv največje vasi v izključno slovensko obliko "Dolina". S tem je bila črtana italijanska enačica "San Dorligo della Valle", ki so jo državne oblasti vsilile leta 1927. Kljub polemikam, ki so spremljale pobudo, je postal sklep pravnomočen. Izključiti gre možnost eventualnih negativnih "posegov od zgoraj", zlasti ob upoštevanju odprave vsakršnega nadzora oziroma pregleda občinskih sklepov iz vrst deželnih organov.

Statutarna določila in zaščitni zakon

Obravnavana zaščitna določila posameznih statutov ostajajo v veljavi tudi po odobritvi državnega zakona št. 38 z dne 23. februarja 2001 z naslovom "Zakon o zaščiti slovenske jezikovne manjšine v deželi Furlaniji - Julijski krajini", ki vsebuje pravila za celovito ureditev manjšinske problematike. Izvajanje pravil, ki se nanašajo na delovanje krajevnih javnih uprav in na pravico občanov do uporabe slovenščine v odnosu s temi, je za zdaj zamrznjeno, saj poteka postopek za sestavo seznama občin oziroma njihovih delov, v katerih se bo zaščitni zakon izvajal. Za to je zadolžen posebni organ, tako imenovani paritetni odbor. Pri tem je treba poudariti, da neposredno uvajanje zakonskih določil v posamezne krajevne uprave ni mogoče zaradi nujnega spoštovanja njihove avtonomije, ki je zajamčena v italijanski ustavi (v tem smislu: 8. člen / 6. odstavek Zakona št. 38/2001). In to zlasti po najnovejših spremembah ustavnih določil v smislu uvajanja federalizma oziroma popolne decentralizacije.

Občine bodo vsekakor imele ključno vlogo pri konkretnem izvajanju zaščitnega zakona. Uvajanje zadevnih pravil bo po vsej verjetnosti privedlo do – doslej pomanjkljivega – priznanja pravic v korist slovensko govorečega prebivalstva v občinah videmske pokrajine, začevši s priznanjem pravice do uporabe slovenskega jezika v odnosu z javnimi upravami. Občinske uprave na Tržaškem in Goriškem, katerih statuti že vsebujejo vrsto pravno obvezujočih določil za zaščito slovenske manjšine, pa bodo morale izpeljati zapleten postopek uskladitve slednjih s pravili zaščitnega zakona. Pri tem bo vsekakor primerno, da bodo upoštevale pravilo 28. člena / 2. odstavka zaščitnega zakona, po katerem: "Nobenega določila ... ni možno tolmačiti na način, ki bi slovenski manjšini zagotavljal nižjo raven zaščite od tiste, ki jo že uživa na podlagi prejšnjih določil." Potemtakem se občinam ponuja možnost, da obdržijo v veljavi določena statutarna določila, ki zagotavljajo višjo raven zaščite od tiste, ki jo predvideva Zakon št. 38/2001.

Občinam se ponuja priložnost, da prek prepotrebnega medsebojnega sodelovanja (ne samo na političnem, ampak tudi na tehnično-pravnem področju) premostijo obstoječe statutarne pomanjkljivosti in zagotovijo homogeno zaščitno raven za občane slovenske narodnosti. V tem smislu se nam zdi pomenljivo določilo, ki ga vsebuje – edinole – statut občine Števerjan (člen 33 / 2. odstavek), po katerem: "Občina spodbuja razne oblike, tudi stalnega, sodelovanja s krajevnimi upravami, kjer je naseljena slovenska manjšina, za izpeljavo skupnih pobud, ki so namenjene podpori in ovrednotenju jezika, kulture in identitete slovenske manjšine."

Delovanju in organizacijskemu ustroju krajevnih uprav bi morale večjo pozornost namenjati tudi organizacije slovenske manjšine, zlasti po korenitih zakonskih spremembah, ki omogočajo uvajanje nekakšne "zaščite od spodaj", ki v marsičem ni več odvisna od posegov deželnih in državnih oblasti. Po našem mnenju bo vsekakor homogeno uvajanje določil v korist slovenske manjšine na krajevni ravni mogoče le ob rešitvi težav, ki nastajajo: 1. zaradi pomanjkanja ustrezne koordinacije med posameznimi občinami na upravno-pravnem področju; 2. zaradi pomanjkanja vodilnih birokratskih kadrov z znanjem slovenskega jezika in 3. – ne nazadnje – zaradi pomanjkanja prodornejših informacij občanov slovenske narodnosti, ki se največkrat – tudi zaradi nepoznavanja obstoječih določil – v zelo majhni meri zatekajo k osnovni pravici do rabe maternega jezika v odnosu z oblastmi. Prav stopnja razširjenosti konkretnega izvajanja zaščitnih določil med zainteresiranimi občani bo odločilnega pomena za utrditev življenjskega utripa slovenske manjšine.

IL RUOLO DEI COMUNI NELLA TUTELA DELLA LINGUA SLOVENA: ANALISI DELLE DISPOSIZIONI STATUTARIE ALLA LUCE DELL'EVOLUZIONE GIURIDICA NEL SETTORE

Walter COREN

IT-34018 Trst, Boljunec 260

e-mail: wkoren@libero.it

RIASSUNTO

A differenza dell'importanza storica e politica che è stata riconosciuta all'attività dei comuni della fascia confinaria del Friuli-Venezia Giulia, volta per decenni alla conservazione e allo sviluppo della lingua slovena, non ne è stato appieno colto il significato. Soltanto a partire dal 1990 è stata infatti riconosciuta ai Comuni una specifica competenza nell'adozione di norme giuridiche anche nel settore in esame. Il parlamento italiano, con l'approvazione della Legge n. 142/90, ha concesso per la prima volta agli enti locali – in un sistema statale tradizionalmente centralizzato – un'autonomia normativa che poggia sul riconoscimento della potestà statutaria. I comuni hanno oggi la possibilità di esplicitare nello Statuto anche le peculiarità storiche

ed etniche del territorio amministrato e quindi di stabilire i criteri di adeguamento del proprio ordinamento giuridico-organizzativo alle necessità che ne derivano.

In seguito all'analisi degli statuti di 20 comuni delle provincie di Trieste, Gorizia e Udine, nei quali è insediata la maggiorparte della popolazione slovena, è stata redatta la seguente classificazione delle norme di tutela: A) diritto dei cittadini di usare la lingua slovena nei rapporti con l'amministrazione pubblica, B) e di conseguenza: conoscenza della lingua da parte dei dipendenti; C) uso della lingua slovena nella redazione degli atti amministrativi e del verbale delle riunioni degli organi collegiali; D) "bilinguismo visibile" ovvero uso della lingua nella toponomastica e nelle scritte pubbliche.

Tra le disposizioni degli statuti presi in esame sono state riscontrate, anche nell'ambito degli stessi argomenti, grandi diversità, nonostante la similarità del territorio e della composizione etnica della popolazione. Dall'eterogeneità delle norme statutarie deriva pertanto un differente grado di tutela della minoranza slovena nei vari comuni. I risultati dell'analisi comparativa sono in questo senso sorprendenti: in un comune è prevista – per esempio – la conoscenza obbligatoria della lingua slovena da parte di tutti gli impiegati, in un altro, invece, tale norma non esiste, non risultando né nello Statuto né nei regolamenti comunali; in merito alle modalità di redazione del verbale ufficiale delle sedute ci sono statuti che nemmeno menzionano la lingua slovena e disposizioni statutarie secondo le quali il verbale deve essere redatto obbligatoriamente pure in lingua slovena; grandi differenze si registrano anche nelle disposizioni sull'uso della lingua slovena nelle scritte pubbliche e in altri settori ancora.

Quest'ordinamento eterogeneo a livello comunale dovrà tra poco confrontarsi con l'applicazione delle norme previste dalla Legge 38/2001, cioè la Legge di tutela della minoranza slovena, che contiene la disciplina di tutte le sopra "classificate" forme dell'uso della lingua slovena. In quest'ambito appare di essenziale importanza quanto stabilito dall'articolo 28, comma 2 della Legge 38/2001, secondo cui nessuna disposizione potrà essere interpretata in modo tale da assicurare un livello di protezione dei diritti della minoranza slovena inferiore a quello già in godimento in base a precedenti disposizioni.

I comuni potrebbero cogliere l'occasione dell'adeguamento (oggi obbligatorio) degli Statuti alle norme della Legge 267/2000, dalla quale discende un consolidamento delle competenze autonome degli enti locali, per provvedere al miglioramento ed alla uniformazione delle norme statutarie sull'uso della lingua slovena. L'evoluzione normativa degli ultimi anni offer, a nostro parere, alle amministrazioni comunali un'opportunità – finora non sfruttata – per introdurre una sorta di "tutela dal basso" svincolata dalla tradizionale "mediazione" delle autorità statali e regionali.

Parole chiave: sloveni, Italia, lingua materna, minoranze nazionali, diritti fondamentali, statuti comunali, bilinguismo, enti locali

DVOJEZIČNO POSLOVANJE KRAJEVNIH UPRAV IN DOKLADA ZA DVOJEZIČNOST

Walter COREN

IT-34018 Trst, Boljunec 260

e-mail: wkoren@libero.it

IZVLEČEK

Iz prispevka je razvidno, da predstavlja predpogoj za zagotovitev dvojezičnega poslovanja uprav znanje slovenščine s strani uslužbencev. Tu je pomembna t.i. "doklada za dvojezičnost", se pravi dodatni denarni prejemek, ki je na državni ravni predviden v korist uslužbencev, ki zagotavljajo dvojezično poslovanje krajevnih uprav do povsem dvojezičnega poslovanja pa ne prihaja v nobeni zamejski krajevni upravi. Od leta 1987 doklado za dvojezičnost redno prejemajo uslužbenci javnih uprav v Deželi Aosta in Tridentinska - Gornje Poadižje, uslužbenci, ki delujejo v zamejskih krajevnih upravah in omogočajo, z znanjem slovenščine, vsaj delno dvojezično poslovanje le-teh pa so doslej ostali brez vsakršnega priznanja. Problematika sega v leto 1988, ko je prišlo do prizivov na Deželno Upravno Sodišče iz Trsta, ki je leta 1994 sprejelo priziv doberdobskih in leta 1997 števnerskih uslužbencev, Dežela pa je dalje vložila priziv na Državni Svet, ki je aprila 2003 razveljavil prejšnji razsodbi. Vprašanje dodelitve doklade za dvojezičnost ostaja vsekakor odprto.

Ključne besede: Slovenci, Italija, narodne manjšine, materinščina, temeljne pravice, javna uprava, občinski statuti

BILINGUAL ADMINISTRATION BY LOCAL AUTHORITIES AND SUPPLEMENTARY ALLOWANCES TO THEIR CIVIL SERVANTS FOR BILINGUALISM

ABSTRACT

The article explains why there is no absolute bilingual administration in any cross-border local authority. The problem is that a precondition for the acquisition of a bilingual administration is the civil servants' knowledge of Slovene. In such a case, the so-called "supplementary allowance for bilingualism" plays an important

part, providing for additional income, as proposed on the national level, for civil servants, so that bilingual administrations can function at the level of local councils. From 1987, such allowances have been regularly received by the civil servants working in the provinces of Aosta and Tridentino - Gornje Poadižje; while the civil servants employed by the cross-border local administration, where they are able with their knowledge of Slovene to at least partially handle bilingual local affairs, have still not received these allowances. This pressing issue dates back to the year 1988, when appeals were made to the Provincial Administration Court in Trieste, and was revisited in 1994 by the Doberdob civil servants, and again in 1997 by the civil servants of Števerjan (S. Floriano). An appeal was finally lodged in The Senate, which in 2003 annulled the previous two arbitrations. The issue of granting supplementary allowances for bilingualism certainly remains open.

Key words: Slovenes, national minorities, mother tongue, basic rights, public administration, municipal statutes

Iz analize Statutarnih določil posameznih krajevnih uprav izhaja, da je samo v nekaterih manjših Občinah na tržaškem in na goriškem, ki so poskrbele za popolnejšo stopnjo zaščite slovenskega jezika, priznana občanom slovenske narodnosti pravica, da se v materinem jeziku obračajo, v pisni ali ustni obliki, do uprave in v istem jeziku prejmejo tudi odgovor. Iz pregleda upravne prakse je razvidno, da prihaja do doslednega izvajanja omenjene pravice, medtem ko je – nasprotno – tekst sklepov, odločb, odredb, pogodb in drugih upravnih aktov, ki jih sprejemajo pristojni občinski organi ponavadi izključno v italijanščini. Lahko potemtakem trdimo, da do povsem dvojezičnega poslovanja ne tačas prihaja v nobeni zamejski krajevni upravi.

Predpogoj za zagotovitev dvojezičnega poslovanja uprav predstavlja znanje slovensčine s strani uslužbencev. Pri tem moramo podčrtati, da edinole Statut Občine Dolina vsebuje zelo jasno določilo (člen 16/3), po katerem morajo "občinski funkcionarji, uradniki in delavci obvladati slovenski jezik glede na razne funkcionalne kvalifikacije". Iz tega izhaja obvezno znanje slovensčine s strani vseh občinskih uslužbencev; raven slednjega pa je prilagojena službenim nalogam posameznika. Ostali Statuti navedenih Občin vsebujejo manj obvezujoče formulacije.

T.i. "doklada za dvojezičnost" je dodatni denarni prejemek, ki je na državni ravni predviden v korist uslužbencev, ki zagotavljajo dvojezično poslovanje krajevnih uprav. Na osnovi 60. člena O.P.R. št. 268 z dne 13. maja 1987, s katerim je bila odobrena zadevna kolektivna delovna pogodba, doklado redno prejema uslužbenci javnih uprav v Deželi Aosta in Tridentinska – Gornje Poadižje za poslovanje v ita-

lijansčini in francoščini oziroma nemščini. Uslužbenci, ki delujejo v zamejskih krajevnih upravah in omogočajo, z znanjem slovensčine, vsaj delno dvojezično poslovanje le-teh pa so doslej ostali brez vsakršnega priznanja.

Problematika sega v leto 1988, ko je Občina Doberdob odobrila sklep, s katerim je odredila – sklicujoč se na omenjeni člen O.P.R. št. 268/1987 – dodelitev doklade za dvojezičnost v korist občinskih uslužbencev. Deželni nadzorni organ (t.i. "Comitato regionale di controllo") je razveljavil sklep, češ da je Občina s sprejetjem slednjega prekorachila lastne zakonsko dodeljene pristojnosti, v kolikor ne obstaja nobeno pravno obvezujoče določilo, ki predvideva dvojezično poslovanje v upravah Dežele Furlanije-Juljske Krajine. Do negativnega zadržanja deželnega nadzornega organa je prišlo tudi v odnosu do Občine Števerjan, ki je ukrepala podobno kot doberdobska Občina. Zainteresirani uslužbenci obeh krajevnih uprav so proti razveljavitvenemu odloku predložili ločena priziva na *Deželno Upravno Sodišče* iz Trsta. Slednje je z *razsodbo št. 283 z dne 15. julija 1994* sprejelo priziv doberdobskih uslužbencev in z *razsodbo št. 725 z dne 9. oktobra 1997* sprejelo tudi priziv števerjanskih uslužbencev. Obe rzsodbi vsebujeta razčlenjeni pravni utemeljitvi.

*Dvojezične cestne oznake v občini Dolina
Segnali stradali bilingui nel comune di San Dorligo della Valle / Dolina*

*Dvojezični občinski žig
Timbro comunale bilingue*

Vendar je proti obem odločitvam Deželnega Upravnega Sodišča vložila Dežela preko Državne advokature priziv na Državni Svet. V prizivu proti rzsodbi, ki je sprejela stališče doberdopskih uslužbencev, je – med drugim – dobesedno zapisano, da dodelitev doklade za dvojezičnost v korist uslužbencev omenjenih Občin ni dopustna, v kolikor v Statutu (ali v pravilnikih) ni predvideno obvezno znanje slovenščine za vstop v službo in v kolikor je predvideno mesto prevajalca, ki ne bi bilo potrebno v sklopu (resnično) dvojezične strukture. *Državni Svet* je z *razsodbama št. 3027 in št. 3028 z dne 8. aprila 2003* v bistvu osvojil negativno tolmačenje Državne advokature in dokončno razveljavil obe zgoraj omenjeni rzsodbi. Sodniki Državnega Sveta sicer navajajo, da bodo zainteresirane krajevne uprave lahko v bližnji prihodnosti uvedle obvezno dvojezično poslovanje na osnovi državnega Zakona št. 38/2001 (t.i. "Zaščitni Zakon"). Pogoj za dodelitev doklade za dvojezičnost so upravni sodniki na vsak način evidentirali v predhodnemu preverjanju znanja slovenščine s strani uslužbencev, za kar je potrebna uspešna izpeljava ustreznega natečaja (v kolikor do slednjega ni prišlo že ob preverjanju pogojev za vstop v službo).

Podčrtati moramo, da se rzsodbi Državnega Sveta vsekakor nanašata na pravno in stvarno stanje, ki je obstajalo leta 1988. Od takrat je prišlo na področju delovanja krajevnih uprav do korenitih sprememb in do zakonskega priznanja avtonomije slednjih, tudi v zvezi z možnostjo sprejemanja Statutarnih določil v korist dvojezičnega poslovanja. Avgusta leta 2002 pa je stopila v veljavo nova *deželna kolektivna delovna pogodba za uslužbence krajevnih uprav*, ki v 82. členu priznava dodeljevanje doklade za dvojezičnost "... v isti meri in pod enakimi pogoji, ki so predvideni ... v Deželi Tridentinska - Gornje Poadižje". Člen je bil vključen v pogodbo v zadnjem trenutku, po dolgih in težavnih pogajanjih. Njegovo konkretno izvajanje utegne biti v številnih zamejskih Občinah vprašljivo prav zaradi neobvezujočih formulacij, ki so bile vključene v Statute v zvezi z dvojezičnim poslovanjem. Vprašanje dodelitve doklade za dvojezičnost ostaja potemtakem odprto.

Odločilni impulz lahko tačas sprožijo – ob upoštevanju nakazanih pogojev – prav zainteresirane občinske uprave. Za razrešitev vprašanja bodo morale slednje predhodno odobriti ustrezna izvršilna pravila. Ob upoštevanju ne prav zadovoljivega stanja javnih blagajn se pri tem postavlja tudi problem iskanja potrebnih denarnih sredstev.

FUNZIONAMENTO BILINGUE DELLE AMMINISTRAZIONI LOCALI E INDENNITÀ DI BILINGUISMO

Walter COREN

IT-34018 Trst, Boljunec 260

e-mail: wkoren@libero.it

RIASSUNTO

Da un'analisi delle disposizioni statutarie delle singole amministrazioni locali si evince che soltanto in alcuni comuni minori delle province di Trieste e Gorizia si è provveduto ad un livello più ampio di tutela della lingua slovena riconoscendo ai cittadini di minoranza slovena il diritto di rivolgersi alle autorità amministrative nella lingua materna, sia in forma scritta che in quella orale, e ricevere dalle stesse anche la risposta in detta lingua. Dalla prassi amministrativa è evidente che si è in presenza di una coerente attuazione di tale diritto, mentre le delibere, le disposizioni, le ordinanze, i contratti e gli atti amministrativi in genere adottati dai competenti organi comunali risultano redatti normalmente soltanto in lingua italiana. Pertanto si può affermare che in nessuna amministrazione locale vi sia un completo funzionamento "bilingue". Il presupposto indispensabile per assicurare un tale funzionamento è la conoscenza della lingua slovena da parte dei dipendenti. In merito a ciò soltanto lo Statuto del Comune di San Dorligo della Valle - Dolina contiene una disposizione molto esplicita, secondo la quale tutti i funzionari, impiegati ed operai devono conoscere la lingua slovena in relazione alle varie qualifiche funzionali. Ne discende l'obbligatorietà della conoscenza della lingua slovena da parte di tutti i dipendenti comunali; il livello di conoscenza è però rapportato alle mansioni svolte dai singoli dipendenti. Gli altri statuti comunali contengono una formulazione meno impegnativa. Di rilievo appare la cosiddetta "indennità di bilinguismo", vale a dire un compenso aggiuntivo previsto a livello nazionale a favore dei dipendenti che garantiscono il funzionamento bilingue delle amministrazioni locali. In base all'art. 60 del D.P.R. 13 maggio 1987, n. 268 con il quale è stato approvato il contratto collettivo nazionale di lavoro, l'indennità viene percepita regolarmente dai dipendenti delle amministrazioni locali nelle regioni Valle d'Aosta e Trentino-Alto Adige, nelle quali l'attività amministrativa si svolge in lingua italiana e – rispettivamente – francese o

tedesca. I dipendenti delle amministrazioni locali del Friuli-Venezia Giulia che con la propria conoscenza della lingua slovena ne rendono possibile almeno in parte il funzionamento bilingue sono invece rimasti finora privi di qualsiasi riconoscimento. La problematica è stata sollevata nel 1988 dai dipendenti del Comune di Doberdò del Lago - Doberdob e successivamente da quelli del Comune di San Floriano del Collio - Števerjan, i quali hanno presentato ricorso al Tribunale amministrativo regionale di Trieste, che nel 1994 con la sentenza n. 283 ha accolto il ricorso dei primi, e nel 1997 con la sentenza n. 725 quello presentato dai secondi. La Regione Friuli-Venezia Giulia aveva presentato a sua volta ricorso al Consiglio di Stato che con le sentenze n. 3027 e n. 3028 dell'aprile 2003 ha annullato ambedue le summenzionate sentenze del TAR. I giudici del Consiglio di Stato rilevano che le amministrazioni locali interessate potranno in un prossimo futuro introdurre il funzionamento bilingue in base alla legge nazionale n. 38/2001 (la cosiddetta legge di tutela della minoranza slovena). Il problema dell'assegnazione dell'indennità di bilinguismo rimane dunque aperta. Nell'agosto del 2002 è entrato in vigore il nuovo contratto collettivo regionale di lavoro dei dipendenti degli enti locali che all'art. 82 prevede la corresponsione della stessa. Un impulso decisivo per una soluzione positiva del problema potrebbe in questo momento provenire dalle amministrazioni comunali interessate, tenendo conto dei vari presupposti delineati nelle citate sentenze del Consiglio di Stato. Le amministrazioni dovranno dapprima approvare adeguate norme attuative. Si pone inoltre il problema del reperimento delle risorse economiche all'uopo necessario.

Parole chiave: sloveni, Italia, minoranze nazionali, lingua materna, diritti fondamentali, pubblica amministrazione, statuti comunali

EVROPA IN MANJŠINE

Bojan BREZIGAR

Primorski dnevnik, IT-34127, Ul. Montecchi 6

e-mail: redakcija@primorski.it

IZVLEČEK

Avtor prikazuje, kako se je manjšinska problematika v evropskih dokumentih pojavila šele v devetdesetih letih. Razlaga nato dvojni pogled Evrope na manjšine. Prvi je političen, ki vidi potrebo po zaščiti manjšin, da bi se zjamčila varnost. Drugi, da Evropa ni kulturno monolitna enota, ker jo označuje jo izrazita različnost. Oba aspekta, politični in kulturni, se prepletata in v nekaterih dokumentih sta tako povezana, da ju ni lahko ločiti. Poudarjeno je dalje dejstvo, da je problem manjšin evropski in obenem številčno relevanten. V nadaljevanju je podan pregled glavnih ukrepov v Evropi in njenih institucijah z dodatnimi pojasnili, kako se ti ukrepi aplicirajo v konkretnem primeru slovenske manjšine v Italiji.*

Ključne besede: Evropska unija, narodne manjšine, temeljne pravice, Evropska konvencija, OVSE, Svet Evrope

EUROPE AND MINORITIES

SUMMARY

The article discusses how the minority issues actually appeared in European documents only as late as the 1990s and explicates Europe's double view on minorities. The first is political, which sees a need to protect minorities in order to provide for their security. The second is based on the belief that Europe is, in terms of its culture, not a monolithic unit, considering that it is marked with explicit diversity. Both aspects, political and cultural, interact and are in some documents so closely associated that they are hard to distinguish. The author also emphasises the fact that the minority problem is European and numerically relevant at the same time. In his further text, he presents an overview of some major measures taken in

* Referat je bil predstavljen na znanstvenem sestanku, ki je potekal 8. novembra 2002 v Kopru, zato ne vključuje sprememb, ki so nastale z objavo osnutka evropske ustave.

Europe and by its various institutions, with additional explanations as to how these measures have been applied in the concrete case of the Slovene minority in Italy.**

Key words: European Union, national minorities, basic rights, European convention, OSCE, European Council

Romantično, rahlo sanjavo pojmovanje Evrope kot cilja, ki ga je treba doseči, ker ta cilj pomeni rešitev glavnine naših problemov, je ljudem vcepilo prepričanje, da prinaša evropski integracijski proces s seboj tudi novo razumevanje manjšin ter z naddržavnimi ukrepi jamči njihovo zaščito. Rečenica o evropskih standardih za zaščito manjšin je že stara in sega tja v sredo osemdesetih let, ko so bile manjšine, če pogledamo pravno osnovo evropskih inštitucij, tabu tema celo v organizacijah, ki so bile do njih najbolj odporne. Tam dejansko najdemo še vedno samo načela o enakosti, medtem ko se je v znanosti in v številnih evropskih državah tudi v politiki že pojavljalo načelo o pozitivni diskriminaciji, ki je temeljilo na prepričanju, da enakost sama po sebi ne jamči dejanske enakopravnosti šibkejši komponenti v družbi, kar manjšina zagotovo je. Zgolj bežno in sramežljivo se manjšine omenjajo v Helsinški listini, ki na tem področju ne presega ravni splošne moralne obveze, nikakor pa ne posega na področje mednarodnopravnih obvez.

Dejansko se manjšinska problematika pojavi v mednarodnopravnih dokumentih šele po padcu berlinskega zidu. Pretres, ki ga je takrat doživela Evropa, je bil tolikšen in bojazen, da bodo izbruhnile nove vojne, tako velika, da so se države vendarle odločile za nekatere dokumente, ki so do neke mere obvezujoči; šele tako se je vprašanje manjšin pojavilo v mednarodnih dokumentih.

Povezanost med evropskimi dogajanja in prvimi mednarodnimi posegi na področju zaščite manjšin je najbolj razvidna iz pregleda postopka za odobritev *Izjave Združenih narodov o osebah, ki pripadajo narodnim ali etničnim, verskim ali jezikovnim manjšinam*, ki je bila sestavljena že sredi sedemdesetih let (na manjšinski konferenci v Trstu leta 1974 je o njej govoril profesor Capotorti), odobrena pa šele leta 1990. Organizacija za varnost in sodelovanje v Evropi se je tega vprašanja resno lotila šele leta 1990, Svet Evrope pa leta 1992. Evropska unija sama še danes nima nobenih kriterijev za zaščito manjšin, z izjemo nekaterih splošnih stališč, ki pa se nanašajo samo na države kandidatke.

V Evropi obstaja pravzaprav dvojen pogled na manjšine. Prvi je izrazito političen in ga lahko obnovimo s stavkom, da so manjšine lahko nevaren element nestabilnosti

ter jih je treba zaščititi predvsem z namenom, da bi zajamčili varnost in zagotovili mir v Evropi. Ta pristop sam ne zagotavlja ukrepov, ki bodo zares zajamčili razvoj manjšin in njihovih jezikov, ponuja pa politični okvir, v katerem postanejo manjšine sestavni del družbe, ponekod celo element kohezije v državah s skromnejšo tradicijo, in torej pridobijo moralno in institucionalno enakopravnost pod mednarodnim nadzorom in tudi z mednarodno zaščito.

Drugi pogled temelji na pristopu do kulture. Evropa ni kulturno monolitna enota; označuje jo izrazita različnost. Lahko rečemo, da ima vsaka majhna evropska regija, celo vsaka vas svojo zgodovino, svojo kulturo in svojo tradicijo, ima svoj muzej, svojo cerkev, svojo znano osebnost in svoj jezik. Že sredi sedemdesetih let je postala Evropska unija – takrat se je še imenovala Evropska skupnost – pozorna na nov pojav standardizacije kulture predvsem prek televizijskega medija. Proti temu je začela ukrepati z raznimi programi, ki so spodbujali uveljavljanje evropske kulture kot seštevka različnih tradicij in kultur. V ta seštevke sodijo tudi manjšine oziroma njihove kulture in jeziki, katerim zaradi političnih ovir nekaterih držav članic niso namenjali specifičnih programov, vendar so vrednotenje te različnosti evropske inštitucije v čedalje večji meri vključevale v svoje redne programe.

Oba aspekta, politični in kulturni, se seveda prepletata in v nekaterih dokumentih sta tako povezana, da ju ni lahko ločiti. Vendar pa je njuna prisotnost občutna še zlasti v notranji kompetitivnosti nekaterih inštitucij, na primer Sveta Evrope, ki ju skuša ločevati, čeprav mu to s težavo uspeva.

Vprašanje, ki se postavlja za začetku obravnavanja manjšinske problematike v Evropski uniji, je relevantnost tega problema. Vsakršen odpor do pozitivnega pristopa izhaja namreč iz nekakšnega ustaljenega prepričanja, da gre za malenkosten pojav, ki zadeva majhne skupine posameznikov in je za Evropsko unijo nerelevanten.

To nikakor ne drži. Za ugotovitev, da gre za pomembno vprašanje, naj zadostujeta dva podatka. Prvi je, da v vseh petnajstih sedanjih članicah Evropske unije (in v vseh kandidatkah z izjemo Malte) živijo skupine ljudi, ki ustrezajo klasični definiciji jezikovnih manjšin, kakršno na primer najdemo v Evropski listini za manjšinske ali regionalne jezike. Gre torej za pojav, ki je prisoten v vseh državah, torej za evropski pojav. Drugi podatek povzemamo iz stališč Evropske komisije, natančneje iz poročila takratne kandidatke za komisarko Viviane Reding, ki je v juliju leta 1999 v Evropskem parlamentu ocenila, da v sedanjih, torej petnajstih, državah članicah več kot 40 milijonov ljudi govori manjšinski jezik. Pojav je torej tudi relevanten, saj presega deset odstotkov prebivalstva Evropske unije.

Čeprav je problem evropski in relevanten obenem, je bil pristop do njega doslej omejen in neuskladen. Ni sicer mogoče trditi, da Evropa na tem področju ni ukrenila ničesar, zagotovo pa lahko rečemo, da so bili njeni posegi skromni in dokaj nekoordinirani.

V nadaljevanju tega posega bom podal pregled glavnih ukrepov z dodatnimi

** The paper was presented at the scientific meeting that took place on 8th November, 2002, in Koper, that is why it does not contain the changes included in the Draft of the European Constitution.

pojasnili, kako se ti ukrepi aplicirajo v konkretnem primeru slovenske manjšine v Italiji.

Organizacija za varnost in sodelovanje v Evropi je v sklepnem dokumentu Kopenhavnske konference o človeški dimenziji vključila deset odstavkov, ki zadevajo pravice manjšin. Gre za niz raznih vidikov: jezikovne pravice, medije, kulturo, šolstvo, čezmejno sodelovanje in druge, ki pa so obravnavani splošno in načelno. Dokument je moralno obvezujoč, pravno pa ne predvideva nobenega mednarodnega nadzora in seveda tudi ne sankcij.

Na osnovi tega dokumenta je Organizacija za varnost in sodelovanje v Evropi ustanovila **Visoki komisariat za narodne manjšine** s sedežem v Haagu. Gre za pomembno inštitucijo, ki preverja odnos posameznih držav do manjšin in tudi sodeluje pri reševanju sporov; v okviru komisariata so izdelali tudi tri zelo pomembne dokumente, to so priporočila o izobraževanju, jezikovnih pravicah in sodelovanju v javnem življenju. Ker gre za priporočila, je jasno, da niso pravno obvezujoča.

Vsi ti ukrepi pa na slovensko manjšino v Italiji nimajo nobenega vpliva. Čeprav je leta 1990 ustreznimi dokumenti predlagala prav Italija (zunanji minister Gianni de Michelis v imenu Pentagonale), obstaja nekakšen tih dogovor, da gre za dokument, ki je namenjen samo vzhodni Evropi. To velja tudi za visokega komisarja, ki v desetletnem delu še nikoli ni posegel v zahodni Evropi, niti v kriznih žariščih, kakršna so bila in delno še so Severna Irsko, Baskija in Korzika. Zato od dokumentov Organizacije za varnost in sodelovanje v Evropi tudi slovenska manjšina v Italiji ne more pričakovati konkretnih učinkov.

Na področju zaščite manjšin je bil najdejavniji **Svet Evrope**. Leta 1992 je odobril *Evropsko listino za regionalne ali manjšinske jezike*, leto zatem pa *Okvirno konvencijo za zaščito narodnih manjšin*. Obe sta pravno obvezujoča dokumenta za države, ki so ju ratificirale; v obeh primerih obstaja mednarodni nadzor; ni predvidena možnost sankcij, pač pa so dovoljena samo priporočila odbora ministrov Sveta Evrope.

O dokumentih, ki ju ne bom tu podrobneje analiziral, lahko rečemo dvoje. Prvo je, da oba skupaj sestavljata dobro pravno osnovo za zaščito manjšin v državah pogodbenicah, in ju torej lahko pojmujejo kot nekakšen skupni standard, na katerega se je mogoče sklicevati. Drugo pa je, da mednarodni nadzor deluje bolje od pričakovanih, ker ga sestavljajo zares neodvisni strokovnjaki, ki se ne ozirajo na politične aspekte posameznih držav, ampak si prizadevajo predvsem za objektivno oceno dejanskega stanja in za ugotavljanje pomanjkljivosti, ki posameznim manjšinam onemogočajo stvarni razvoj.

Poleg tega je treba omeniti, da je Parlamentarna skupščina Sveta Evrope sprejela vrsto resolucij v zvezi z manjšinami, ki pa niso pravno obvezujoče. Z manjšinami se pri Svetu Evrope ukvarja tudi Direkcija za moderne jezike, praktične projekte pa izvaja Evropski center za moderne jezike s sedežem v Gradcu.

Kar zadeva slovensko manjšino v Italiji, je treba povedati, da je Italija ratificirala Okvirno konvencijo, ni pa še ratificirala Evropske listine. V postopku nadzora glede izvajanja konvencije je odbor ministrov v svojem stališču 3. julija 2002 pozval Italijo, naj nameni posebno pozornost izvajanju zakonodaje za zaščito slovenske manjšine v deželi Furlaniji - Julijski krajini.

Tu je treba še omeniti, da Italija ni pristopila k centru v Gradcu, in zato slovenska manjšina ne more uporabljati njegovih storitev.

Evropska unija, kot rečeno, nima lastnih standardov za zaščito manjšin; tega termina v evropski pogodbi preprosto ni, ker države članice Bruslju nikoli niso prepustile te pristojnosti. Glavnina ukrepov torej temelji na 151. členu *Evropske pogodbe*, ki zadeva kulturo, vendar ta člen vsebuje dve omejitvi: prva je v dejstvu, da člen prepoveduje poseganje na področje harmonizacije državnih zakonodaj, in torej Uniji ne priznava neposrednih zakonodajnih pristojnosti, druga pa v obvezi, da morajo biti morebitni stimulatívni ukrepi sprejeti s soglasjem vseh držav članic, kar dejansko omejuje možnost stvarnih posegov. Tako danes v EU ni posebnih programov za manjšine ali manjšinske jezike, njihove pobude pa se delno financirajo iz splošnih evropskih programov s širšega področja kulture (Socrates, Comenius, Kultura 2000, Ariane, MLIS, e Content itd.) in razvojnih programov (Interreg, Leader, strukturni skladi itd.).

Tudi v *Listini EU o temeljnih pravicah*, ki je bila sprejeta v Nici leta 2000, je omemba manjšin le bežna, omejena na prepoved diskriminacije glede na pripadnost narodnim manjšinam, ki jo vsebuje 21. člen. Pač pa listina iz Nice uvaja novo načelo, pravico do različnosti, tudi jezikovne. Njen 22. člen namreč določa, da "Unija spoštuje kulturno, versko in jezikovno različnost". Gre za prvi mednarodni dokument, v katerem je jezikovna različnost navedena kot vrednota oziroma kot pravica.

Evropska konvencija, ki zaseda z nalogo, da izdela osnutek nove evropske ustave, bo verjetno predlagala vključitev listine iz Nice v novo evropsko pogodbo. To pomeni, da bo geslo narodne manjšine vključeno v pogodbo z nediskriminacijsko klavzulo, prav tako bo vključeno geslo jezikovna različnost. Evropska konvencija v tem pogledu pomeni majhen korak naprej, čeprav smo še daleč od uresničitve želje po skupnem minimalnem standardu, ki bi bil obvezen za vse države članice Evropske unije.

Za konec še opozorilo, da tudi v tem primeru evropska pogodba ne bo zagotavljala pravic. Vsebovala bo prepoved diskriminacije, ki sama po sebi še ni pravica, z določilom o različnosti pa bo kvečjemu odprla pot priložnostim. Skratka, Evropska unija ne bo državam članic k nečemu zavezovala, tistim, ki se bodo za spodbujanje različnosti opredelile, pa bo ponudila dodatne možnosti, predvsem v obliki financiranja prek projektov. Prav na tem področju zdaj Evropska komisija intenzivno dela, saj po nalogu sveta ministrov pripravlja akcijski načrt, s katerim namerava jezikovni različnosti in učenju jezikov nameniti prednost pri dodeljevanju prispevkov.

To seveda ni malo, a je gotovo mnogo manj od tistega, kar bi manjšine želele oziroma potrebovale. Toda pomembno je predvsem dejstvo, da kažejo evropske inštitucije pri obravnavanju manjšin kljub vsemu pozitiven odnos in da ni korakov nazaj. V zadnjih letih je zanimanje za manjšine močno upadlo; medtem ko je bilo na začetku devetdesetih let to vprašanje v središču pozornosti, rekel bi celo nadvse popularno, je zdaj pri glavnini držav članic zanimanja znatno manj. Obstajala je bojazen, da bo posledica tega upada tudi zmanjšanje zanimanja na ravni inštitucij, kar pa se ni zgodilo. To je zagotovo dobro znamenje, ki pušča odprto pot za dodatno izboljšanje, na katero pa bo treba seveda še počakati.

L'EUROPA E LE MINORANZE

Bojan BREZIGAR

Primorski dnevnik, IT-34127, Via Montecchi 6

e-mail: redakcija@primorski.it

RIASSUNTO

La problematica delle minoranze etniche venne alla luce nei documenti giuridici internazionali appena dopo il crollo del muro di Berlino. Lo scossone degli anni novanta in Europa e il timore di una nuova guerra furono tali da indurre gli Stati ad approvare alcuni documenti, peraltro impegnativi fino ad un certo punto. Soltanto così il problema delle minoranze etniche entrò nei documenti internazionali. Il legame con le vicende europee e con i primi interventi a livello internazionale nel campo della tutela delle minoranze è meglio evidente nel procedimento per l'approvazione della Dichiarazione delle Nazioni Unite sulle persone che appartengono alle minoranze nazionali o etniche, a quelle religiose o linguistiche. La dichiarazione era stata redatta già nella metà degli anni settanta, ma approvata appena nel 1990. L'Organizzazione per la sicurezza e la cooperazione in Europa ha affrontato detto problema in modo serio soltanto nel 1990, mentre il Consiglio d'Europa lo ha fatto appena nel 1992. L'Unione europea a tutt'oggi non dispone di alcun criterio per la tutela delle minoranze, ad eccezione di alcune generiche concezioni che però riguardano solamente gli Stati candidati.

In Europa esistono in fondo due punti di vista nei confronti delle minoranze. Il primo è tipicamente di natura politica e può essere espresso con la seguente frase: le minoranze possono rappresentare un pericoloso fattore di instabilità e pertanto vanno tutelate soprattutto con l'intento di garantire e assicurare la sicurezza e la pace in Europa. Tale atteggiamento da solo non assicura provvedimenti che possano effettivamente garantire lo sviluppo delle minoranze etniche e delle loro lingue, ma offre un quadro politico entro il quale le minoranze diventano parte integrante della

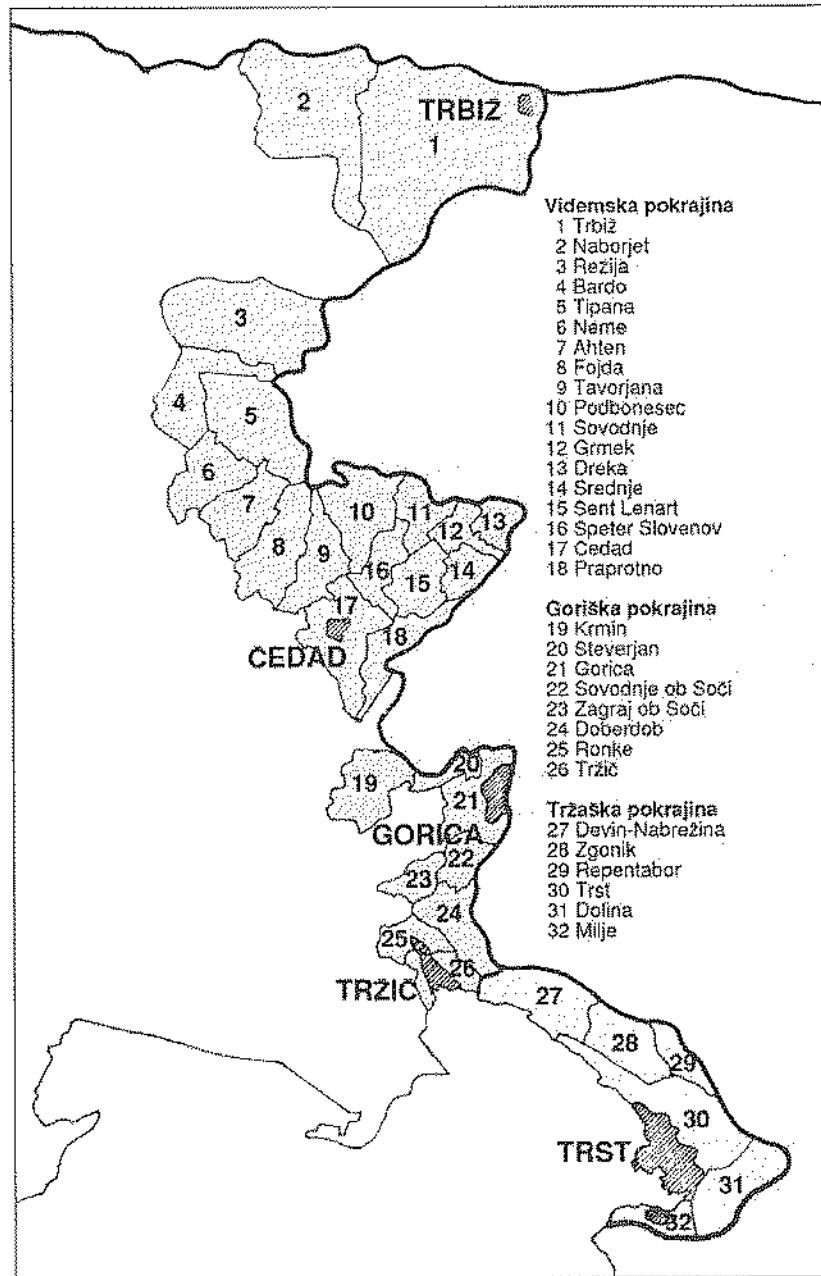
società, talvolta anche un fattore di coesione negli Stati ove si ha una tradizione più riservata, e quindi acquisiscono un'uguaglianza morale ed istituzionale sotto il controllo e con la tutela internazionale. Il secondo punto di vista si impernia sulla cultura. L'Europa non è un'entità culturale monolitica, anzi è caratterizzata da spiccate diversità. Ambedue gli aspetti, quello politico e quello culturale, si intrecciano ed in alcuni documenti essi sono così collegati tra di loro che risulta difficile una loro separazione. Tuttavia la loro presenza è notevole soprattutto nella competitività interna di alcune istituzioni, ad esempio nel Consiglio d'Europa che cerca di separarli, riuscendovi a malapena.

Il problema che si pone all'inizio della discussione in merito alle minoranze etniche nell'Unione Europea, è la rilevanza del problema stesso. Ogni resistenza nei confronti di un atteggiamento positivo deriva infatti da una convinzione consolidata che si tratta di un fenomeno marginale. Ma ciò non regge, in quanto nei quindici attuali Stati membri dell'Unione Europea (nonché in tutti gli Stati candidati, tranne in Malta) vivono gruppi di persone che corrispondono alla classica definizione di minoranza linguistica. Inoltre, negli attuali Stati membri parlano una lingua minoritaria oltre 40 milioni di persone, cioè oltre il dieci per cento della popolazione complessiva dell'Unione Europea. Benché il problema abbia una rilevanza europea, l'atteggiamento nei confronti di esso è stato finora limitato e non coordinato. Non si può affermare che l'Europa in questo settore non abbia fatto alcunché, ma sicuramente i suoi interventi sono stati prudenti e poco coordinati.*

Parole chiave: Unione Europea, minoranze nazionali, diritti fondamentali, Convenzione Europea, OSCE, Consiglio d'Europa

* Il lavoro è stato presentato al convegno che si è tenuto a Capodistria l'8 novembre 2002 e per questa ragione non include i cambiamenti compresi nella bozza della Costituzione europea.

Seznam občin, v katerih naj bi se izvajal Zakon št. 38/2001
 Elenco dei comuni nei quali dovrebbe attuarsi la Legge No. 38/2001

SOCIALIZACIJA, ASIMILACIJA IN PRAVNI POLOŽAJ

Emidij SUSIČ

SLORI – Slovenski raziskovalni inštitut, IT-34133 Trst, Trg Giotti 1
 Univerza v Trstu, Fakulteta za Politčne vede, IT-34127 Trst, Piazzale Europa 1
 e-mail: sussie@sp.univ.trieste.it

IZVLEČEK

Po uvodnih definicijah in opredelitvah nekaterih pojmov kot so narodna ali etnična manjšina, asimilacijski in integracijski proces ter etnična identifikacija skuša prispevek osvetliti asimilacijo v okviru socializacijskega procesa pripadnikov manjšinskih skupnosti in konkretnije slovenski manjšinski skupnosti, ki živi v Italiji. Pri tem se analiza osredotoča na pomembnost slovenskih socializacijskih dejavnikov ali agensov, v kolikor posredujejo posameznikom kulturne vzorce, ki so osnova in vir njihove etnične identitete. Važna je torej stalna prisotnost slovenskih socializacijskih dejavnikov v življenju pripadnikov manjšine, ker prav z njihovo pomočjo lahko ohranjajo, utrjujejo in dograjujejo lastno prvobitno etnično identiteto. Ustrezna pravna ureditev pa zagotavlja ne samo institucionalni status manjšinske skupnosti pač pa tudi vsakovrstno podporo (tudi finančno), da se ohranjajo in razvijajo njeni pomembni socializacijski dejavniki na vseh področjih družbenega življenja, predvsem pa na kulturnem področju, kot so na primer šola, množični mediji, kulturne ustanove, organizacije in društva.

Ključne besede: narodne manjšine, asimilacija, socializacija, Italija, Slovenci, slovenska manjšina

SOCIALISATION, ASSIMILATION AND LEGAL STATUS OF THE SLOVENE MINORITY IN ITALY

ABSTRACT

After the introductory definition of various concepts, such as national or ethnic minority, assimilation and integration processes, and ethnic identification, the contribution attempts to shed light on assimilation within the framework of the socialisation process amongst members of minority communities and, more specifically, the Slovene minority community living in Italy. Here the analysis focuses on the significance of Slovene socialisation factors, whether they transmit, to various indi-

viduals, cultural patterns that constitute the basis as well as source of their ethnic identity. Very important, therefore, is a constant presence of Slovene socialisation factors in the lives of people living in ethnic communities, for with their aid they can preserve, strengthen and enrich their own original ethnic identity. A suitable legal arrangement provides not only for institutional status of an ethnic community but also several kinds of support (including financial) in order that its important socialisation factors are preserved and developed in all spheres of social life, particularly in the field of culture, such as school, mass media, cultural institutions, organisations and societies.

Key words: national minorities, assimilation, socialisation, Italy, Slovenes, Slovene minority

1. Uvod

Pri analizi literature o manjšinski problematiki naletimo na vrsto pojmov in definicij že o samih družbenih skupnostih in skupinah, ki so predmet takega proučevanja; srečamo tako pojme kot so na primer ljudstvo, narod, narodnost in etnija, ali narodna, etnična, jezikovna in kulturna skupnost, pa še narodna in etnična manjšina, večina in manjšina, itd. Meje med nekaterimi pojmi so precej jasno začrtane, med drugimi pa vlada še večja ali manjša nejasnost in neopredeljenost. To nejasnost je treba večkrat pripisati različnim družbeno-političnim okoliščinam, ki vplivajo na stvarnost tako, da so pojavne oblike teh družbenih tvorb izredno raznolike in zato ni lahko ugotoviti zadostno število skupnih faktorjev ali značilnosti, na podlagi katerih bi lahko smatrali, da spadajo v isto kategorijo. Pogostokrat so pri takih opredelitvah prisotni in soudeleženi – v odkriti ali prikriti obliki – izredno močni družbeno-politični vplivi ali pritiski. Ne nazadnje lahko najdemo osnovo za različne definicije tudi v znanstvenih – tako teoretskih kot metodoloških – pristopih, ki jih pri obravnavi te tematike uporabljajo razne discipline, kot so na primer sociologija, politologija, geografija, sociolingvistika, socialna psihologija, antropologija, itd. Situacija je torej taka, da definicije, ki zgledata na prvi pogled enostavne in jasne, ostanejo včasih "neuporabne"; to se dogaja posebno takrat, ko zahteve po pravni ureditvi spremljajo nehomogene in včasih nasprotujoče si opredelitve s strani dominantne večine in manjšine, v smislu da ni jasno, če so slednje narod, narodnost, etnija ali jezikovna skupina.

Naj še omenimo, da razne vede in discipline, ki proučujejo manjšinsko problematiko, po našem mnenju do danes niso znale (ali mogle) priti do točnejših definicij in trdnejših teorij – vsaj do takih, s katerimi bi se večji del znanstvenikov strinjal –; tudi za to problematiko, ki je v marsikaterem okolju izredno žgoča, v stalnem razvoju, izredno razvejana in kompleksna, so namreč razne vede verjetno še dokaj "ne-

opremljene" s spoznavnimi sredstvi tako na metodološkem kot na teoretskem področju.

Naše nadaljnje razglabljanje – osredotočeno na asimilacijo v okviru socializacijskega procesa – sloni deloma tudi na analizi dinamike medetničnih odnosov, ki se odvijajo v konkretni situaciji in sicer v okolju, kjer živijo zamejski Slovenci v Italiji. Če bi želeli razne ugotovitve primerjati z asimilacijskimi procesi v drugih medetničnih okoljih, bi to nujno zahtevalo nekaj prilagoditev ali vsaj upoštevanje nekaterih različnih situacijskih danosti.¹

2. Narodne ali etnične manjšine

V oporo h gornjim uvodnim ugotovitvam in opozorilom bi tu omenili le enega izmed mnogih avtorjev in sicer Petriča, ki se je v študiji o mednarodnopravnem varstvu manjšin moral soočiti tudi s tem problemom opredelitve in je tako zapisal (Petrič, 1977, 78):

... obstajajo med posameznimi narodnimi manjšinami pomembne razlike glede na stopnjo narodne zavesti, povezanost z narodno matico, povezano ali razpršeno naselitev, zgodovinsko usodo, socialno ekonomsko strukturo itd., kar vse zahteva ne le različno ravnanje pri urejanju manjšinskih vprašanj, temveč praktično onemogoča opredeliti pojem "narodna manjšina" z jasno in čvrsto definicijo.

Petriču je torej precej jasen položaj, v katerem se nahajajo razne družbene vede glede na problem točnejših definicij raznih pojavnih oblik skupnosti, ki so akterji v mednarodni in medetnični areni, kot tudi važnost, ki bi jo boljše in trdnejše opredelitve lahko imele na vseh področjih družbeno-političnega življenja, posebno na pravnem in institucionalnem področju.

Mnogi znanstveniki in strokovnjaki so se v preteklosti spopadali – in se seveda tudi danes spopadajo – neposredno in sistematično s problemom definicije različnih pojavnih oblik skupnosti, ki so kot osnovni akterji vpleteni v manjšinsko problematiko.² Ni dvoma namreč, da je izredne važnosti za vse družboslovne discipline, ki proučujejo to, kar lahko splošneje opredelimo kot medetnične odnose, da dosežejo čim bolj jasne in trdne definicije o pojavih, spremenljivkah, faktorjih in procesih, ki se nanašajo na omenjene odnose.

Definicije, kot smo podčrtali, so seveda važno sredstvo pri spoznavanju in opredelitvi problemov, vendar smo mnenja, da je kljub njihovi raznolikosti, "nedore-

¹ Obširnejšo analizo o asimilacijskem procesu lahko najdemo v delu "Tiha asimilacija" (Susič, Sedmak, 1983). Iz te študije smo črpali del gradiva za ta prispevek. O medetničnih odnosih je veliko literature; tu naj omenimo le sintetično delo "Temi di sociologia delle relazioni etniche" (Boileau, Strassoldo, Sussi, 1992).

² Če se omejimo samo na dva primera, bi tu omenili italijanskega strokovnjaka Salvija (1978) in Institut za narodnostna vprašanja (INV) v Ljubljani, ki je objavil vrsto del lastnih sodelavcev prav na to temo.

čenosti" ali nepopolnosti možno nadaljno proučevanje problematike oziroma družbenih procesov, ki so v zvezi z medetničnimi odnosi. Naš prispevek bo mimo teh še odprtih vprašanj osredotočen na asimilacijski proces.

Vsekakor se nam zdi ustrezno, da se – ob upoštevanju opozoril, ki smo jih omenili – za trenutek zaustavimo pri nekaterih definicijah ali opredelitvah, ki so lahko izhodišče za našo nadaljno analizo. V International Encyclopedia for Social Sciences zasledimo naslednji definiciji za etnično skupnost (ethnic groups) (Morris, 1968) in za manjšine (minorities) (Rose, 1968):

Etnična skupina je ločena kategorija populacije v širši družbi, katere kultura je navadno različna od njene kulture. Člani take skupine so – ali čutijo ali drugi mislijo, da so – povezani s skupnimi ravnimi, narodnimi ali kulturnimi vezmi. (avtorjev prevod)

Današnji sociologi na splošno definirajo manjšino kot skupino ljudi, ki se razlikujejo od drugih v isti družbi po rasi, narodnosti, religiji ali jeziku – ki mislijo o sebi, da so različna skupina, in o katerih drugi mislijo, da so skupina z negativnim obeležjem. Poleg tega imajo na razpolago relativno manj moči in so zato podvrženi nekaterim prepovedim (zabranitvam), diskriminacijam in drugemu različnemu ravnanju. (avtorjev prevod)

Pri gornjih definicijah je treba opozoriti na nekatere bistvene in za nekatere strokovnjake tudi kritične točke. Tako je na primer precej jasno podana razlika med pojmom etnična skupina in manjšina, to je etnična manjšina, kot je razvidno iz teksta. Pri definiciji etnične skupine so predvsem poudarjeni kriteriji ali faktorji pripadnosti in sicer rasa, narodnost in kultura, v bistvu to, kar povezuje pripadnike v skupnost in jih istočasno ločuje od širše družbe, v kateri živijo. Pri definiciji drugega pojma pa je bistvenega pomena to, da etnične manjšine razpolagajo z relativno manjšo družbeno močjo in da so podvržene drugim skupinam ali skupnostim, ki jih navadno opredelimo kot dominantne. Etnična manjšina se torej kot taka razlikuje od širše družbe ali od drugih skupnosti po sorazmerno manj razpoložljivi gospodarski, politični ali na splošno družbeni moči in obenem po rasi, narodnosti, religiji ali kulturi.

Pri definiciji manjšine opazimo, da ni bistvene važnosti številčnost pripadnikov skupnosti. Kljub temu ne gre prezreti dejstva, da se v mnogih konkretnih medetničnih okoljih oba kriterija – številčnost in razpoložljiva družbena moč – zelo krijeta: maloštevilne narodnostne ali etnične skupnosti razpolagajo z manjšo družbeno močjo in kontrolo, medtem ko so večine ne samo sorazmerno bolj številčne, pač pa tudi dominantne in z družbenega vidika nadrejene (pojav, ki ga opredelimo kot etnična stratifikacija).

Končno bi še opozorili na dejstvo, da kar se tiče pojmov etnična in narodnostna skupnost, se evropski strokovnjaki in proučevalci, v nasprotju z ameriški, na splošno bolj nagibajo k razlikovanju med tema pojmomoma in z izrazom etnije ali etnične skupine opredeljujejo zgolj kulturno-jezikovne skupnosti.

Naše osnovno izhodišče je vsekakor to, da se asimilacijski proces razvija med različnimi skupnostmi ali skupinami, ki so v družbenem neravnovesju, torej takrat, ko skupnosti – narodne, narodnostne, etnične, rasne, jezikovne, verske, itd. –, ki bivajo na skupnem prostoru, razpolagajo z različno količino družbene moči; v taki situaciji zadobijo te skupnosti značilnosti manjšine oziroma dominantne ali večinske skupine. Ob raznih omejitvah in možnih nepopolnostih bi za namene te naše analize opredelili torej manjšino kot tisto etnično skupino, ki je v odnosu do druge ali drugih skupin oziroma do širše družbe ali sistema v podrejenem položaju, ker razpolaga z relativno manjšo količino družbene moči.

3. Asimilacija

V sklopu medetničnih odnosov smatramo asimilacijo kot enega izmed najbolj značilnih pojavov. S pomočjo dveh definicij bi ta pojav vsaj nekoliko osvetlili in opredelili. V Dictionary of the Social Sciences je Faris (1969) dal naslednjo definicijo asimilacije:

Dobesedno pomeni ta izraz proces, s katerim nekdo postane "podoben" ali "bolj podoben"; v sociologiji ta izraz označuje:

a) proces, s pomočjo katerega je skupina – na splošno manjšina ali imigrantska skupina – preko stika vsrkana v kulturo druge skupine;

b) rezultat take spojitve. (avtorjev prevod)

Na podlagi te definicije je asimilacija lahko proces ali pa končni rezultat nekega procesa. Tu igra osrednjo vlogo kultura, medtem ko niso omenjene ostale ravni tega procesa, kot na primer politična, ekonomska ali strukturalna raven; verjetno jih avtor smatra bolj kot sredstva asimilacije, ker ta naj bi se izražala zgolj na kulturni ravni. Podčrtali bi še naslednji vidik gornje definicije: "postati podoben" ali "bolj podoben" velja predvsem za proces asimilacije, medtem ko za končno fazo, to je za popolno asimilacijo, bolj ustreza pojem "enakost". V "podobnosti" so namreč še prisotni nekateri razlikovalni elementi, v "enakosti" pa jih ni več. Konkretneje bi lahko rekli, da Slovenec, ki se želi asimilirati, hoče biti "podoben" Italijanom samo med potekom tega procesa, v končni fazi pa hoče biti "enak", nediferenciran, tak, da ga nikakor ni mogoče ločiti od Italijana.

Pri popolni asimilaciji ne izginjajo samo kulturne razlike med skupinami, pač pa tudi strukturalne. To je jasno nakazano v definiciji, ki jo je Simpson (1968) prispeval kot geslo v International Encyclopedia of the Social Science:

Kjerkoli pripadniki različnih rasnih ali kulturnih skupin živijo skupaj, se nekateri posamezniki s podrejenim statusom (če tvorijo številčno manjšino ali pa ne) asimilirajo. Popolna asimilacija bi pomenila, da ne obstajajo več ločene družbene strukture, ki bi slonele na rasnih ali etničnih osnovah. (avtorjev prevod)

Tudi Francis (1967, 395) opredeli asimilacijo kot proces, s katerim neka etnično

definirana oseba pridobiva v vedno večji meri status pripadnika širše družbe. Avtor deli ta proces na štiri prepletajoče se ravni: aspiracijo, sprejemanje, transkulturacijo in asociacijo. Asimilacija bo po njegovem mnenju tem bolj popolna, čim bolj močna bo želja ali aspiracija nekoga, da postane član širše družbe, čim lažje ga bo ta družba sprejela in se bo torej z njo identificiral, čim globlji in čim bolj lastni mu bodo postali kulturni modeli dominantne skupine in čim bolj se bo z njenimi člani družil brez razlik glede na etnični izvor.

Na prvi pogled se zdijo vse definicije precej preproste in nedvoumne, vendar so za njihovo uporabnost – ali operacionalizacijo, kot se temu postopku pravi v metodologiji – pri empiričnih raziskavah in analizah še preveč netočne, meglene in kompleksne.

Tudi glede glavnih in splošnejših značilnosti tega procesa naletimo na nekatera razlikovanja med posameznimi avtorji, ker so se – posebno v antropologiji – pojavile definicije raznih pojavov, ki so precej podobni asimilaciji, a se od nje nekoliko razlikujejo ali se nanašajo na bolj specifične procese oziroma osvetlujejo različne dimenzije asimilacije. Taki pojavi, ki so po našem mnenju neka dimenzija ali vidik asimilacije, so na primer akomodacija (to je kompromis med skupinami na podlagi tolerantnosti), akulturacija (ali stapljanje ene kulture v drugo), amalgamacija (spojitev različnih fizičnih ali kulturnih značilnosti), itd. Pri nekaterih od teh pojmov bi lahko mislili, da so le drugačno ime za asimilacijo. Francis (1967, 395) je na primer o "vsrkavanju" (absorpciji), pojmu oziroma pojavu, ki je precej podoben prejšnjim, zapisal:

Z vsrkavanjem nekega etnično definirane človeka mislimo njegovo popolno integracijo v gostiteljski družbi preko asimilacije. (avtorjev prevod)

V to kratko definicijo so vključeni kar trije pojmi ali dimenzije: vsrkavanje, asimilacija in integracija. Prav ob pojmu integracije, ki ga mnogi znanstveniki in raziskovalci uporabljajo namesto asimilacije, je po našem mnenju potrebno poudariti nujnost ločevanja teh dveh pojavov. Razmejitev med asimilacijskimi in integracijskimi procesi je vsekakor precej zapleten problem, s katerim se je ukvarjala že vrsta teoretikov. Kot smo že omenili, vlada še precej nejasnosti med opredelitvami in definicijami raznih pojavov, ki so si precej podobni – akulturacija, akomodacija itd. –, ne manjka pa proučevalcev teh problemov, ki jasno ločujejo asimilacijo od integracije (Alberoni, Baglioni, 1965, 59-60). Po mnenju teh raziskovalcev in tudi našem je integracijski proces v bistvu ali v veliki meri nasproten asimilacijskemu: njegova glavna značilnost oziroma njegov prvenstveni cilj je namreč v ohranjanju etničnih ali narodnostnih razlik med skupinami ob sočasnem njihovem vključevanju v širši družbeni sistem, v katerem prevladuje politika kulturnega pluralizma. Integracijski proces daje torej možnost in obenem nudi sredstva vsakovrstne narave (kulturne, politične, gospodarske, institucionalne in pravne), da posamezniki lahko ohranjajo lastno etnično identiteto. Iz manjšinskega zornega kota je integracijski proces "pozitiven", medtem ko je asimilacijski "negativen".

Kjub temu teoretskemu razlikovanju ostajajo odprta in nerazčiščena še mnoga vprašanja pri trdnejši opredelitvi asimilacijskega in integracijskega procesa, posebno z vidika empiričnega preverjanja. Proučevalci so se ukvarjali s temi procesi predvsem na področju migracijskega pojava ali pa v sklopu splošne etnične problematike v Združenih državah. Jasnejša opredelitev teh pojmov z ozirom na situacijo etničnih in narodnih manjšin ter medetničnih odnosov v evropskem prostoru bi zahtevala širše in številnejše primerjalne raziskave ter analize.

Oba procesa sodita v širši konjunktivni družbeni proces in potekata na precej podoben, če ne celo enak način; menimo, da ju je možno razlikovati samo v končni fazi oziroma v končnem rezultatu. Težje bi bilo namreč ločevati socializacijske dejavnike, ki vodijo v asimilacijo ali integracijo, ker so enaki in se kvečjemu ločujejo samo po svojih odkritih ali prikritih asimilacijskih namenih. Ni dvoma, da se integracijski proces lahko spremeni v asimilacijskega. Mejo med enim in drugim procesom naj bi postavljale po našem mnenju manjšine same z ozirom na določeno medetnično situacijo ali na razmerja med manjšinskimi skupnostmi in večinskimi ali dominantnimi skupinami oziroma širšo družbo. To izvira neposredno iz dejstva, da so prav manjšine tiste, ki dinamično – glede na čas in na različne situacije – opredeljujejo kriterije ter osnove etnične ali narodnostne identitete in torej pripadnosti v skupnost samo. Ohranjanje in istočasno prilagojevanje lastnih "meja" v dinamični družbeni spreminjanja se zdi ena izmed pglavitnih nalog etničnih skupin in toliko bolj manjšin.

Izredno težko je torej opredeliti tako mejo med integracijo in asimilacijo, ki bi veljala za vse manjšine, za vse situacije in za daljšo dobo. Le empirične raziskave in analize posameznega primera lahko pokažejo, če med pripadniki manjšine poteka integracijski ali asimilacijski proces, kdaj in zakaj ima manjšina nekoga za asimiliranca, od kod naprej se integracija spremeni v asimilacijo in podobno. Poleg tega je nujno treba upoštevati tudi splošnejše družbene dinamike in pogoje, med katerimi, kot smo že podčrtali, igra osrednjo vlogo izvajanje politike kulturnega pluralizma, ki je neobhodno potrebna osnova pri integracijskih procesih.

Za sklep lahko osvetlimo razliko med obema procesoma tudi s pomočjo analize na ravni individualnega obnašanja, kot sta jo podala Sommerland in Berry (1970) na podlagi Gordonovega (1964) teoretskega modela asimilacijskega procesa. Posameznik, ki je bil pripadnik manjšine, se neposredno identificira s širšo dominantno družbo s tem, da prevzema ali je prevzel njene kulturne modele – kot na primer jezik, vrednote, stališča, norme, obnašanje, simbole, itd. – ter se v takih pogojih neposredno vključuje v družbenoekonomsko strukturo dominantne večine: ta proces lahko opredelimo kot asimilacijo. Integracijski proces pa bi bil takrat, ko se pripadnik manjšine identificira neposredno z lastno skupnostjo in preko te skupnosti v širši družbeni sistem.

4. Identifikacija

Že v gornjih odstavkih smo večkrat uporabljali pojem identifikacija oziroma etnična identifikacija. Nujno je torej, da se vsaj nekoliko zaustavimo pri tej temi. Tudi v tem primeru se nam zdi primerno, da navedemo nekatere definicije in opredelitve identifikacije iz psihosocialnega ali zgolj sociološkega zornega kota. Halmos (1969) je v Dictionary of the Social Sciences zapisal:

Identifikacija označuje težnjo po posnemanju in/ali proces posnemanja obnašanja nekoga. Lahko pomeni proces emocionalne amalgamacije ali stanje precejšnje spojitve s samim objektom. Posameznik se identificira z družbeno skupino, če sprejme sistem vlog v skupini kot svoj in se ima za pripadnika te skupine. (avtorjev prevod)

Najpomembnejši pojmi v tej definiciji so "posnemanje", "osvajanje vlog" in "pripadništvo". Ker je posameznikovo obnašanje izraz neke kulture, slednja pa je osnovna značilnost katerekoli družbene skupnosti, je možno, da je identifikacija kot "proces posnemanja" lahko usmerjena v lastno ali v drugo, tujo skupino, to je v skupino, kateri posameznik trenutno še ne pripada. Pri tem posnemanju so namreč izredno važne "referenčne skupine", to je tiste skupine, katerim nekdo ne pripada, a katerih član bi rad bil, zaradi česar posnema njihove pripadnike v obnašanju in stremi za tem, da bi osvojil in ponotranjil njihove vrednote in družbene norme.

Dashevsky in Shapiro (1976, 18) opredeljujeta etnično identifikacijo kot neko "splošno stališče", ki kaže na posameznikovo navezanost na skupino in obenem pozitivno usmerjenost do pripadništva tej skupini, "v kateri prepozna lasten izvor" na podlagi sprejetih individualnih značilnosti in/ali družbeno-kulturnih izkušenj. Pri tej definiciji sta avtorja predvsem poudarila "navezanost in pripadništvo" neki skupini ali skupnosti ter prepričanje ali verovanje v nek skupen izvor vseh pripadnikov neki skupnosti. Tudi De Vos (1995, 13) je mnenja, da je čut skupnega izvora, poleg skupnega verovanja, vrednot ter skupne težnje po preživetju, središčne važnosti pri vključevanju posameznikov v neko skupnost. Naj pri tem še dodamo definicijo etnične identitete, ki jo je ta avtor podal (De Vos, 1995, 24):

Na kratko, etnično identiteto skupine ljudi tvori njihova subjektivna ali emblematična uporaba kateregakoli vidika kulture z namenom, da se razlikuje od drugih skupin.

Katerokoli teoretsko razglabljanje o etnični identifikaciji privede tudi do analize faktorjev, na katerih sloni, in "sredstev", s katerimi se utrjuje etnična identiteta in torej zavest ali čut pripadnosti (Gallino, 1983). Posredno ali neposredno pridemo tako tudi do opredelitve kriterijev in pokazateljev etnične pripadnosti. Glede faktorjev in sredstev pri identifikaciji je Klinar (1976, 62) zapisal:

Notranja identifikacija v etnični skupini sloni na tradiciji, na skupnem prepričanju in izkušnjah ... Razvija se posebna etnična zavest, ki jo utrjujejo skupna kultura, etnične inštitucije, etnocentrizem, zunanji konflikti, itd.

Predsedujoči na znanstvenem sestanku "Pravni položaj Slovencev v Italiji, 1866-2002" v Pokrajinskem muzeju v Kopru (z leve): mag. Gorazd Bajc, dr. Egon Pelikan, dr. Jože Pirjevec, Janez Stergar; za govorniškimi odrom Salvator Žitko. Al convegno "Situazione giuridica degli sloveni in Italia dal 1866 al 2002" al Museo regionale di Capodistria hanno presenziato (da sinistra): mag. Gorazd Bajc, dr. Egon Pelikan, dr. Jože Pirjevec, Janez Stergar; sul podio Salvator Žitko.

Kot smo že videli, tudi iz drugih definicij izhaja, da etnična identiteta sloni na tradiciji, na verovanju v skupen izvor, na skupni zgodovini in na skupnih družbenih ter kulturnih izkušnjah, ki se kažejo na področju jezika, stališč, vrednot, simbolov ter modelov obnašanja. Kultura je v vseh omenjenih vidikih vir in sredstvo za ohranjanje etnične identitete in pripadništva; v tej smeri delujejo predvsem socializacijski dejavniki ali agensi, ki posredujejo kulturne modele, a tudi medskupinski odnosi ter konflikti.

Med pomembnimi sredstvi, ki posamezniku pomagajo v njegovem identifikacijskem procesu in mu utrjujejo etnično zavest in identiteto, je treba omeniti simbole. Simbolično vrednost pa imajo lahko najrazličnejše stvari: spomeniki, zgradbe (Narodni dom), dvojezične table in smerokazi, zastave, manifestacije, ulični napis, spominske table, itd. Da so ti simboli izredno važni in da imajo funkcijo utrjevanja etnične identitete, dokazuje dejstvo, da jim večinska in dominantna skupnost navadno nasprotuje. Manjšina se torej poslužuje tudi simbolov kot sredstva pri identifikaciji

posameznikov v skupnost, da se tako čim uspešneje zoperstavlja asimilacijskemu pritisku.

5. Socializacija in asimilacija

Socializacija je tisti družbeni proces, s katerim si človek pridobi miselnost, spoznanja, vrednote, norme, modele obnašanja, na kratko tiste elemente kulture v širšem pomenu besede, ki so razširjeni v neki skupini ali skupnosti in jo s tem tudi karakterizirajo ter diferencirajo od drugih. S tem procesom posameznik postane družbeno bitje ter z večjo ali manjšo prilagoditvijo član in pripadnik družbe, naroda, manjšine, drugih skupin ali skupnosti in socialnih kategorij. To, kar deluje med širšimi skupnostmi in posameznikom pri socializacijskem procesu, oziroma to, kar "prenaša" kulturo skupnosti na posameznika, so različni dejavniki ali agensi socializacije kot na primer družina, prijateljska skupina, šola, cerkev, razne organizacije, delovno okolje, množični mediji. Socializacijski dejavniki so v bistvu posamezniki, skupine in inštitucije, s katerimi današnji človek interagira v teku svoje celotne življenske dobe.

S sociološkega vidika se socializacijski proces, ki ga tu ni mogoče širše in globlje analizirati, za posameznika začne pri rojstvu in konča ob smrti. Naj še omenimo, da so nekateri teoretiki razdelili ta proces v dve fazi in sicer na primarno in sekundarno socializacijo. Primarna socializacija naj bi sovpadala približno z otroško in mladeniško dobo, sekundarna pa z ostalimi življenjskimi dobami. Delitev je osnovana na različni možnosti pridobivanja in učenja norm, vrednot, vlog, obnašanja itd., ki jo ima posameznik, pa tudi na različnih bolj tipičnih in za socializacijski proces učinkovitejših dejavnikih ali agensih.

Dežela Furlanija-Juljska krajina je narodnostno ali etnično mešano območje in med raznimi skupnostmi vladajo nesorazmerja v moči na političnem, gospodarskem in splošno družbenem področju. Na podlagi te trditve se skoraj neizogibno ponuja ugotovitev, da je tudi na tem območju prisoten asimilacijski proces. Ob tem, da smatramo ta proces kot danost, pa moramo priznati, da je skoraj nemogoče ugotavljati tudi, kolikšna je njegova razsežnost in s kolikšno intenzivnostjo deluje na pripadnike manjšinske skupnosti in torej na celotno manjšino. Isto velja za obratni proces, ki ga lako opredelimo kot de-asimilacija, ko posameznik, deloma že asimiliran v večinsko družbo, postane zopet pripadnik izvirne manjšinske skupnosti.

V tem prispevku izhajamo iz predpostavke, da je asimilacija prisotna v določenem obsegu in da ta pojav ni "dobra stvar" za slovensko manjšino v Italiji, oziroma da je zanjo to patološki pojav, za katerega bi bilo bolje, da bi izginil ali pa da bi se vsaj omejil. To ugotovitev potrjuje vrsta pokazateljev, kot so nekateri statistični podatki, štetja, študije in posredni rezultati drugih raziskav, ki sicer niso bile specifično usmerjene v analizo tega pojava.

Za etnično mešano območje, posebno ker se v tem okolju odvijajo manjšinsko-dominantni medskupinski odnosi, je značilno dejstvo, da imajo socializacijski agensi lahko različen narodnostni ali etnični "predznak". Medtem ko so socializacijski dejavniki za večino ljudi sicer raznoliki a iz narodnostnega vidika homogeni (na primer za Italijane v Rimu ali za Slovence v Ljubljani), so ti dejavniki za Slovence, ki živijo v Italiji, v večini primerov etnično ali narodnostno nehomogeni, to se pravi vsaj slovenski in italijanski: prijatelji so lahko tako Slovenci kot Italijani, delovno okolje je največkrat italijansko, družina in šola sta slovenski, večina množičnih medijev spada – in to ne samo jezikovno – v večinski italijanski svet in še bi lahko naštevali. Socializacijska situacija, v kateri se nahaja pripadnik manjšine, je torej sorazmerno razvejana in kompleksna, ker nanj delujejo z večjim ali manjšim učinkom različni socializacijski dejavniki ali agensi, ki posredujejo kulturo – v najširšem pomenu in v vseh razsežnostih tega pojma – družbe ali skupnosti, v kateri živi. Taka situacija ima seveda tudi pozitivno plat, saj lahko predstavlja za posameznika izreden vir bogastva in realizacije bodisi na osebni, psihološki ravni kot tudi na družbenem in gospodarskem področju.

Obenem pa je treba tudi opozoriti, da sta skupnosti, ki sta prisotni na etnično mešanem območju, vsaj dve; ti dve skupnosti zadobita zaradi svoje neuravnovešenosti v družbeni moči značilnosti manjšine in dominantne večine. Socializacijski agensi posredujejo njuni kulturi in so izraz ne samo kulture ampak tudi njune strukture. Iz tega sledi, da je številčnost in predvsem "teža" ali moč njunih socializacijskih dejavnikov ali agensov različna: šibkejša za dejavnike manjšine, relativno močnejša za dejavnike dominantne skupine. Ker se manjšinci sočajo tako z lastnimi kot z večinskimi in dominantnimi socializacijskimi dejavniki, je pri zoperstavljanju asimilacijskemu procesu nujno, da mora med tema dvema skupinama dejavnikov vladati neko ravnovesje, čeprav je njihova prisotnost in njihova intenzivnost lahko večja ali manjša v raznih življenjskih dobah posameznika: zelo verjetno bodo do mladeniške dobe prevladovali slovenski socializacijski dejavniki, v zreli dobi mogoče italijanski in po tej spet slovenski. V nasprotnem primeru, če ni nekega ravnovesja med temi dejavniki oziroma če so manjšinski dejavniki popolnoma odsotni, bo v posamezniku počasi izginjal čut pripadnosti. Nihče mu ne bo namreč posredoval kulturne prvine, ki neposredno krepijo v posamezniku čut pripadnosti in etnično identiteto.

Pri posamezniku, ki se asimilira v dominantno večino, se spremeni etnična identiteta s tem, da so se postopoma in največkrat v nekem zaporedju spreminjali socializacijski dejavniki. Najprej so nanj vplivali predvsem manjšinski dejavniki – družina, šola – deloma pa tudi nekateri dominantni, s časom pa popolnoma in izključno prvladajo slednji. V konkretnem primeru zamejskih Slovencev, bo že on sam pa tudi njegovi potomci skoraj izključno pod vplivom italijanskih socializacijskih agensov in ne bodo več pod vplivom družine, šole, detinskih prijateljev – torej slovenskih socializacijskih agensov – ki jih je sam asimiliranec imel v začetku svoje življenske dobe.

Za katerokoli manjšino je življenskega pomena, da skuša ugotoviti razširjenost in

intenzivnost asimilacije, to je procesa, s katerim se mora soočiti večina teh skupnosti. A ker so v družboslovnih vedah bodisi teoretski kot empirični oprijemi dandanes še precej ohlapni, kot smo večkrat poudarili v gornjih odstavkih, je nujno, da sloni proučevanje asimilacijskih procesov v konkretnem medetničnem okolju na nekaterih nepreverjenih izhodiščih, ki pa so kljub temu težko ovrgljiva.

Če pomislimo na bodoči obstoj ali razvoj slovenske manjšinske skupnosti, ki živi v Italiji, ni mogoče zanikati važnosti gornjih problemov – to je razsežnosti in intenzivnosti asimilacijskega procesa – in številnih drugih vidikov ter dimenzij, ki so bolj ali manj neposredno vpletene v ta proces in ki bi jih bilo treba prav tako stalno ter poglobljeno proučevati. To bi dalo tudi možnost, da manjšinska skupnost izoblikuje tista sredstva, s katerimi lahko omeji ali zaustavi raznarodovalni, asimilacijski proces v smeri dominantne večine.

S pojavom asimilacijskega procesa se nam zdi tesno povezana vitalnost ali življenjskost neke manjšinske skupnosti. Menimo namreč, da sta asimilacija in življenjskost povezani v obratnem sorazmerju: čim višja je raven življenjskosti manjšine, tem nižja bo verjetno stopnja in intenzivnost asimilacije med njenimi pripadniki in obratno. Ko tu omenjamo življenjskost, mislimo na opredelitev tega pojma, ki so ga podali Giles in sodelavci: to naj bi bila sposobnost neke manjšinske skupnosti, da obstaja in deluje kot posebna in aktivna entiteta v večetničnem okolju. Isti avtorji so izdelal model etnolingvistične vitalnosti, v katerega so vključene naslednje tri skupine strukturalnih faktorjev ali spremenljivk (Giles, Bourhis, Taylor, 1977):

- statusne spremenljivke, ki zadevajo status in prestiž na družbeno-gospodarskem, na družbeno-zgodovinskem in jezikovnem (krajevnem in mednarodnem) področju;
- demografske spremenljivke, ki so vezane na teritorialnost (koncentracija/razpršenost) in na številčnost (absolutno število, nataliteta, mešani zakoni, imigracija/emigracija);
- institucionalna podpora, ki se nanaša na raven formalne in neformalne podpore, ki jo je etnolingvistična skupnost dosegla v kulturnih (kot so na primer množični mediji, izobraževanje), cerkvenih, gospodarskih, političnih in upravnih (javna administracija) institucijah.

Z razpoložljivimi podatki, ki se tičejo teh spremenljivk, bi lahko dobili realno ali "objektivno" sliko etnolingvistične vitalnosti neke manjšinske skupnosti (Nečak Lük, 1993). Ker se tudi v tem primeru najdemo pred težko rešljivim vprašanjem empirične opredelitve ali operacionalizacije teh spremenljivk, bo skoraj nemogoče priti do teh podatkov in do ugotovitve ravni "objektivne" življenjskosti neke skupnosti. Na podlagi tega modela je skupina znanstvenikov izdelala vprašalnik, s katerim lahko ugotavljamo percepirano ali "subjektivno" vitalnost (Bourhis, Giles, Rosenthal, 1981). Vprašanja, ki se tičejo te dimenzije (vitalnosti), so bila vključena tudi v nekatere empirične raziskave, ki so bile izvedene v Furlaniji-Juljski krajini in v Istri (Štrukelj, 1989a, 1989b; Sussi, 1998).

Od rezultatov raziskave, ki je zajela vzorec pripadnikov slovenske manjšine iz tržaške in goriške pokrajine, bi omenili dva (Sussi, 1998). Prvi, splošen rezultat je ta, da je za anketirance raven vitalnosti lastne skupnosti sorazmerno precej nižja od tiste, ki jo percepirajo za večinsko skupnost. Z izjemo ene velja to za vse spremenljivke. Drugi rezultat pa nam nudi statistična elaboracija treh indeksov, ki so izračunani na podlagi treh zgoraj omenjenih sklopov spremenljivk: tudi v tem primeru vsi trije indeksi kažejo neko sorazmerno nižjo raven vitalnosti pri manjšini, a najvišjo percepirano razliko med manjšino in večino imamo pri indeksu, ki se tiče institucionalne podpore. Rezultati te raziskave se nam zdijo zanimivi, ker posredno razkrivajo, kako je pred nekaj leti, ko smo izvajali anketo, nezadostna in neprimerna pravna ureditev manjšine negativno vplivala na percepcijo njene vitalnosti in konkretnije na njen status ter na institucionalne podpore. Ta subjektivna percepcija pa je po našem mnenju odlikovala tudi realni položaj – to je nizko raven življenjskosti manjšine –, kar je gotovo vplivalo tudi na asimilacijski proces. Sintetično lahko povzamemo, da so pravna ureditev, vitalnost in asimilacija med seboj tesno povezane.

H gornjemu razmišljanju bi še dodali dejstvo, da velik del socializacijskih dejavnikov zahteva večjo ali manjšo institucionalno podporo ter finančna sredstva; le tako lahko ti dejavniki delujejo in odigrajo normalno vlogo, ki jo imajo v družbenem kontekstu. Pomisliti je treba na pomembne dejavnike kot so šolski in izobraževalni sistem, množični mediji (tisk, radio, televizija), knjižnice in gledališča, organizacije in društva na kulturnem, rekreacijskem in športnem področju, itd., ki zahtevajo velika finančna sredstva. Večina manjšinskih skupnosti si skuša pridobiti te podpore in sredstva iz virov, s katerimi razpolaga večinski (državni) sistem. To se dogaja na podlagi dobre pravne ureditve, ki ne zagotavlja samo priznanje in status manjšinske skupnosti, pač pa tudi podpore vseh vrst raznim institucijam in dejavnikom na vseh področjih družbenega življenja. Slaba, neustrezna ali neuresničena pravna ureditev (z okvirnim zaščitnim zakonom in drugimi ustreznimi izvajalnimi zakoni) gotovo otežkoča ali celo onemogoča normalno delovanje tistih dejavnikov, ki so življenjskega pomena pri socializacijskem procesu pripadnikov manjšinske skupnosti, in tako neposredno dopušča ali celo pospešuje asimilacijski proces.

6. Sklepne misli

Iz naše analize lahko povzamemo naslednjo ugotovitev: v asimilacijskem procesu "padajo" (včasih počasi, lahko pa tudi precej hitro) drug za drugim tisti socializacijski dejavniki ali "stebri", na katerih sloni slovenska identiteta. Za ohranjanje čuta pripadnosti in narodnostne zavesti je nujno, da je v življenju manjšinca prisotnih čim več takih "stebrov" ali agensov s slovenskim predznakom. Lahko se zgodi, da ne bo prisoten pri zavednem Slovencu eden ali drugi slovenski socializacijski dejavnik, to pa še ne pomeni, da se nahaja v asimilacijskem procesu. Simptom tega procesa

lahko zasledimo v tem, da bodo drug za drugim italijanski socializacijski dejavniki zamenjali slovenske: radio bo vedno bolj pogosto naravnano na italijanske postaje, prav tako televizija, italijanska tiskana beseda bo čisto izpodrinila slovensko, krog slovenskih prijateljev se bo vedno bolj krčil, starši, ki so hodili v slovensko šolo, bodo dali otroka v italijansko in tako naprej. Ta zamenjava oziroma prehod od slovenskih na popolnoma italijanske socializacijske dejavnike se lahko pojavi pri istem posamezniku v teku njegovega življenja ali pa med generacijami.

Vsakdanje življenje manjšincev je polno asimilacijskih "čeri", to je dejavnikov ali okolij, ki "silijo" ali "vodijo" posameznike v asimilacijo, to je v identifikacijo z večinsko, dominantno kulturo in skupnostjo. Tudi če posameznik prebiva v manjšinskem ožjem okolju – na primer v soseski –, je še vedno ogromno drugih "trenutkov" in dejavnikov, ki nimajo slovenskega predznaka ali značilnosti: prijateljski stiki ali sosedstvo s pripadniki večinskega naroda, delovno okolje, rekreacija, javne ustanove, sindikati, stranke in druga društva, množični mediji, nakupovanje, sestanki in podobno. Ti predstavljajo lahko določeno "nevarnost" za posameznikovo narodno zavest ali etnično identiteto. Vsakdanost posameznika pogojujejo predvsem njegove potrebe in njih zadovoljevanje. Večina dejavnosti v širšem okolju pa poteka predvsem v jeziku in duhu dominantne večine. To velja posebno za tiste pripadnike manjšine, ki ne delajo v slovenskih institucijah in organizacijah – kot so na primer šola, radio, časopisi in revije, gledališče, itd., – in torej ne prebivajo precejšnjega dela vsakdanjega življenja v slovenskem okolju. Tudi če je bil posameznik podvržen v preteklosti slovenskim socializacijskim dejavnikom in ti dejavniki delujejo še danes "po zakonu inercije", je nujno, če hoče ohraniti lastno identiteto, da so prisotni v njegovem vsakdanjem življenju okolja in priložnosti, ki imajo slovenski etnični predznak.

Vsiljuje se torej vprašanje, kje je v rabi slovenski jezik, kje in kako se uresničuje in izpoveduje slovenstvo. Če hoče slovenska manjšina kot taka okrepiti ali vsaj ohraniti lastno življenjskost, si mora nujno najti ali si priboriti tako prostor kot čas, da lahko njeni pripadniki normalno živijo slovenstvo. To pa ni samo problem neprestane, stalno ponavljajoče se vsakdanje izbire posameznikov, pač pa tudi nenehne težnje, da si celotna manjšinska skupnost – v sklopu primernih medetničnih odnosov z večinsko skupnostjo – pribori tako pravno ureditev ter institucionalna sredstva, ki ji bodo omogočala ohranjanje in razvijanje primerne narodnostnega okolja in konkretnije celine vrste lastnih socializacijskih dejavnikov. Ob preučevanju asimilacijskega procesa je vsekakor nujno treba upoštevati dejstvo, da je ta proces odvisen tudi od dominantnega širšega "okolja", to je od neuravnovešenosti odnosov in nesorazmerja v oblasti in v družbeni moči med manjšino in dominantno večino.

Končno se nam zdi primerno, da analizo, ki smo jo do tu podali, sklenemo z nekaterimi sintetičnimi ugotovitvami, ki jih lahko smatramo tudi kot metodološke napotke. Z njimi želimo opozoriti na nekatere vidike in težave, s katerimi se bo treba

soočati pri bodočih analizah in raziskavah na področju medetničnih odnosov ter na bolj specifični, zelo občutljivi in kompleksni temi asimilacijskih in integracijskih procesov, ki se odvijajo v slovenski manjšinski skupnosti.

Pomanjkljiv, neustrezen ali neurejen pravni ter institucionalni status manjšine pospešuje asimilacijski proces posameznikov in torej postopno šibitev same skupnosti; tak status negativno vpliva na manjšinsko skupnost predvsem na področju njenih materialnih in simboličnih virov preživetja in ohranjanja določene ravni življenjskosti. Pri tem je seveda izredno težko (ali skoraj nemogoče) ugotoviti in trdneje opredeliti "težo", ki jo neustrezni pravni in institucionalni položaj manjšine ima na asimilacijski proces. Prav tako je skoraj nemogoče ugotoviti in ločevati različno intenzivnost, vzročnost in "težo" drugih širše družbenih in psihosocialnih faktorjev in dejavnikov, ki nedvomno prav tako vplivajo na asimilacijski proces, v katerega so zajete manjšinske skupnosti.

Kljub temu se nam zdi možno, da ob upoštevanju tudi demografskih spremenljivk pridemo do nekoliko trdnejših ugotovitev glede vplivanja in sovplivanja raznih faktorjev in dejavnikov na višjo ali nižjo intenzivnost asimilacijskega procesa, vendar le v daljših obdobjih (10, 20, 30 let) in s pomočjo nekaterih pokazateljev, kot so na primer padec vpisov v manjšinske šole, krčenje števila članov kulturnih, športnih in rekreacijskih društev, nižja udeležba na prosvetnih in kulturnih prireditvah ter drugih manifestacijah, prenehanje delovanja društev, krčenje števila naročnikov na razne manjšinske periodične publikacije in podobno.

In ne nazadnje moramo podčrtati še neizogibno nujnost, da morajo vse analize in raziskave na tematiko medetničnih odnosov upoštevati tudi sedanje in bodoče širše in splošnejše procese, kot so vstop Slovenije v EU in dinamike tako evropskih integracijskih procesov kot svetovne globalizacije.

SOCIALIZZAZIONE, ASSIMILAZIONE E POSIZIONE GIURIDICA

Emidij SUSIČ

SLORI – Istituto sloveno di ricerca, IT-34133 Trieste, Piazza Giotti 1

Università di Trieste, Facoltà di scienze politiche, IT-34127 Trieste, Piazzale Europa 1

e-mail: sussie@sp.univ.trieste.it

RIASSUNTO

La coscienza ed il senso di appartenenza alla propria comunità e l'identità etnica – come in generale la cultura in tutte le sue dimensioni – sono acquisite, arricchite e rafforzate durante il processo di socializzazione. Il presente contributo, che inquadra l'assimilazione nel processo di socializzazione, si basa anche sull'analisi della concreta situazione nella quale si trova la minoranza slovena in Italia. Nel processo di

socializzazione degli appartenenti alla minoranza slovena del Friuli - Venezia Giulia sono coinvolti gli agenti di socializzazione o fattori come la scuola, la famiglia, i mass media, varie istituzioni, organizzazioni e associazioni, amici, ecc., che sono sia minoritari sia maggioritari o dominanti, nel nostro caso almeno sloveni e italiani – alle volte anche friulani e tedeschi. Il pericolo per l'identità etnica degli appartenenti alla minoranza è tanto più grande quanto minore è il numero degli agenti di socializzazione della minoranza coinvolti nella vita sociale dell'appartenente alla minoranza stessa. Così, sia la comunità minoritaria sia ogni suo singolo appartenente, devono preoccuparsi attivamente del mantenimento e della normale attività del maggior numero possibile di agenti di socializzazione sloveni. Tuttavia, la maggior parte di questi agenti necessita di un minore o maggiore sostegno e di mezzi finanziari per operare normalmente e adempiere il ruolo che ha nell'ambiente sociale, in particolare nel processo di socializzazione. Istituzioni e agenti importanti come il sistema scolastico e educativo, i mass media (stampa, radio, televisione), le biblioteche ed i teatri, le organizzazioni e le associazioni culturali, ricreative e sportive, ecc., hanno bisogno di mezzi finanziari ingenti e costanti. La maggior parte delle comunità minoritarie cerca di ottenere questo sostegno dalle risorse disponibili della maggioranza (Stato).

In questo contesto assume una notevole rilevanza la tutela ovvero un adeguato ordinamento giuridico e istituzionale, che non garantisca solo il riconoscimento e lo status della comunità minoritaria, ma anche i sostegni alle istituzioni e agli agenti di socializzazione nei vari campi della vita sociale. Un ordinamento giuridico inadeguato, una normativa carente o la non applicazione delle norme previste nelle leggi, influiscono negativamente, o addirittura impediscono, il funzionamento normale di quegli agenti, che sono di vitale importanza per il processo di socializzazione degli appartenenti alla minoranza, consentendo o accelerando così il processo di assimilazione.

Il livello di tutela giuridica della minoranza influisce indubbiamente sulla sua vitalità e, più in concreto, sul suo status e sui sostegni istituzionali (anche finanziari) da parte della maggioranza. Si può affermare che la tutela giuridica, la vitalità e l'assimilazione sono strettamente connesse fra loro.

Parole chiave: minoranze nazionali, assimilazione, socializzazione, Italia, sloveni, minoranza slovena

LITERATURA

- Alberoni, F., Baglioni, G. (1965):** L'integrazione dell'immigrato nella società industriale. Bologna, Mulino.
- Boileau, A. M., Strassoldo, R., Sussi, E. (1992):** Temi di sociologia delle relazioni etniche. Quaderno, n. 3. Gorizia, Istituto di Sociologia Internazionale di Gorizia (ISIG).
- Bourhis, R. Y., Giles, H., Rosenthal, D. (1981):** Notes on the construction of a 'subjective vitality questionnaire' for ethnolinguistic groups. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 2. Clevedon, Multilingual Matters, 145-155.
- Dashevsky, A., Shapiro, H. M. (1976):** Ethnicity and Identity. V: Dashevsky, A. (ed.): *Ethnic Identity in Society*. Chicago, Rand McNally, 5-11.
- De Vos, G. (1995):** Ethnic Pluralism: Conflict and Accommodation. V: De Vos, G., Romanucci-Ross, L. (eds.): *Ethnic Identity. Creation, Conflict, and Accommodation*. Walnut Creek, Altamira Press, 15-47.
- Faris, R. E. L. (1969):** Assimilation. V: Gould, J., Kolb, W. L. (eds.): *A Dictionary of the Social Sciences*. New York, The Free Press.
- Francis, E. K. (1967):** Interethnic Relations. An Essay in Sociological Theory. New York, Elsevier.
- Gallino, L. (1983):** Identità, identificazione, relazioni seriali e alternanze. V: Balbo, L. et al.: *Complessità sociale e identità*. Milano, Angeli, 227-238.
- Giles, H., Bourhis, R. Y., Taylor D. M. (1977):** Towards a theory of language in ethnic group relations. V: Giles H. (ed.): *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. London, Academic Press, 307-348.
- Gordon, M. (1964):** Assimilation in American Life. London, Oxford University Press.
- Halmos, P. (1969):** Assimilation. V: Gould, J., Kolb, W. L. (eds.): *A Dictionary of the Social Sciences*. New York, The Free Press.
- Klinar, P. (1976):** Mednarodne migracije. Maribor, Obzorja.
- Morris, H. S. (1968):** Ethnic Groups. V: Shills, D. L. (ed.): *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York, The Macmillan Co & The Free Press.
- Nečak Lük, A. (1993):** Medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru. *Razprave in gradivo*, 28. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja, 5-13.
- Petrič, E. (1977):** Mednarodnopravno varstvo narodnih manjšin. Maribor, Obzorja.
- Rose, A. M. (1968):** Minorities. V: Sills, D. L. (ed.): *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York, The Macmillan Co & The Free Press.
- Salvi, S. (1978):** Le comunità etnico linguistiche in rapporto alla loro individuazione storico-politica. V: *Gruppi etnico linguistici nella provincia di Udine. Atti del Convegno*. Udine, Chiandetti, 73-111.

- Simpson, G. E. (1968):** Assimilation. V: Sills, D. L. (ed.): International Encyclopedia of the Social Sciences. New York, The Macmillan Co & The Free Press.
- Sommerland, E. A., Berry, W. (1970):** The role of ethnic identification in distinguishing between attitudes toward assimilation and integration of a minority racial group. *Human Relations*, 23/1. New York, etc., Plenum Press, 23-29.
- Susič, E., Sedmak, D. (1983):** Tiha asimilacija. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Sussi, E. (1998):** La vitalità dei gruppi etnici. Il caso degli Sloveni in Italia – Die Vitalität der Volksgruppen. Die Slowenen in Italien. *Annali di Sociologia – Soziologisches Jahrbuch* 12/1996-I-II. Trento, Università degli Studi di Trento, Associazione Italo-Tedesca di Sociologia – Italienisch-Deutsche Gesellschaft für Soziologie, 517-553.
- Štrukelj, I. (1989a):** Nekateri razsežnosti etnolingvistične vitalnosti. V: Štrukelj, I. (ed.): *Uporabno jezikoslovje*. Isola, SE Dante Alighieri, 719-727.
- Štrukelj, I. (1989b):** Perceived ethnolinguistic vitality: The Italian setting in Istria. V: Devetak, S., Flere, S., Seewann, G. (eds.): *Small Nations and Ethnic Minorities in an Emerging Europe*. München, Slavica Verlag, 228-238.

PRAVICA DO JEZIKA

Teoretične možnosti, stvarno stanje in druge implikacije z zunanjega stališča

Patrizia VASCOTTO

IT-34012 Trst, Trebče 188

e-mail: otto.pat@tiscalinet.it

IZVLEČEK

V referatu je analizirana jezikovna situacija slovenske manjšine v Trstu, v luči zakonodaje, pravil in drugih mednarodnih sporazumov, ki jamčijo rabo materinščine od konca druge svetovne vojne do danes. Govora je tudi o možni rešitvi problema, in sicer s t.i. globalno dvojezičnostjo, ki pa je precej daleč od uresničitve na ozemlju, kjer je dvojezičnost postala simbol uničevanja večine in ne zaščite manjšine; hipoteza je tudi na didaktični in psihološki ravni precej delikatna, zlasti iz vidika obveznosti in vsiljevanja. Avtorica navaja, kaj bi bilo zato potrebno storiti, na primer analizirati stališča posameznih pripadnikov manjšine, individualne izbire, občutke pripadnosti skupnosti, identifikacije, treba bi bilo tudi interpretirati na nov način notranje dinamike skupnosti in implikacije posameznih izbir itd. Nenazadnje je tudi vloga večine zelo pomembna.

Ključne besede: Slovenci, Italija, slovenski jezik, materinščina, narodne manjšine, dvojezičnost, manjšinske pravice

THE RIGHT OF LANGUAGE.

Theoretical Possibilities, Actual Situation and Other Implications from the Outside Point of View

SUMMARY

The paper analyses the linguistic situation of the Slovene minority in Trieste in the light of legislation, rules and other international agreements that provide for the use of the mother tongue from the end of World War II till today. It also deals with a possible solution to the problem; i.e., with the so-called global bilingualism which, however, is far from being implemented in the territory, where bilingualism became a symbol of destruction and not a symbol of minority protection; the hypothesis is also very delicate on the didactic and psychological levels, particularly from the aspect of obligations and obtrusion. The author indicates what should be done in this

respect, for example, to analyse the standpoints of separate minority members, individual choices, the sense of ethnic affiliation, identifications, a need to reinterpret the inner dynamics of communities and the implication of separate choices, etc. After all, the role of the majority is quite significant as well.

Key words: Slovenes, Italy, Slovene language, mother tongue, national minorities, bilingualism, minority rights

1. Teoretične predpostavke

Zakoni, ki urejujejo rabo slovenskega jezika v Italiji, so gotovo že znani in namen tega prispevka ni analiza zakonov, ki so bili sprejeti od 1945. do danes. Čeprav razumemo konkretno situacijo rabe materinščine pri slovenski manjšini v Italiji, je treba vsaj omeniti najpomembnejše postopke.

Po koncu druge svetovne vojne sta mirovna pogodba (1947) in italijanska ustava (1949) priznali pravico do izražanja v maternem jeziku vsem državljanom. Londonški sporazum, podpisan leta 1954, je tudi pripadnikom slovenske manjšine na Tržaškem priznal pravico do rabe maternega jezika v stikih z oblastmi. V resnici te pravice niso nikoli uporabili na splošno, saj se samo v štirih od šestih občin tržaške pokrajine (v Devinu – Nabrežini, Dolini, Repentabru in Zgoniku) slovenski jezik uporablja tudi v javni upravi (npr. vsi dokumenti se izdajajo v obeh jezikih). Pozneje, leta 1963, je posebni statut dežele Furlanije – Julijske krajine priznal še pravico do zaščite etničnih in kulturnih značilnosti neitalijanskih jezikovnih skupin, leta 1977 pa so Osímski sporazumi med Italijo in takratno Jugoslavijo potrdili veljavnost Londonškega sporazuma. Tudi rzsodba ustavnega sodišča leta 1982 in 1990. člen novega kazenskega zakonika sta potrdila pravico do rabe maternega jezika v stikih z oblastmi in v kazenskih postopkih kot tudi pravico, da na javno zastavljena vprašanja državljani dobijo odgovore v maternem jeziku. To pravico so potem razširili še na civilne postopke. Vse to pa se nanaša samo na ozemlje tržaške pokrajine; na Goriškem so te pravice priznane le deloma, Videmsko pa nedavni zakon za globalno zaščito slovenske jezikovne manjšine, ki ga je italijanski parlament podpisal prejšnje leto, popolnoma izključuje.

Še bolj zapleten in manj normiran je položaj glede rabe slovenskega jezika pri cestnih znakih, ledinskih tablah, v toponomastiki in pri drugih javnih napisih. Od druge svetovne vojne do danes so v krajih, kjer živijo pripadniki slovenske manjšine, oblasti postavile napise in znake na zelo nehomogen, nepopoln in nekoherenten način glede na jezik. Leta 1990 je nov zakon občinam dovolil, da vključijo v svoje statute tudi usmeritev in navodila za toponomastiko in jezik, ki ga uporabljajo v upravni dejavnosti. Tudi dežela Furlanija - Julijska krajina je sprejela nekaj ukrepov; glede

slovenske narodne skupnosti je odobrila nekaj finančnih virov za slovenske športne in kulturne organizacije. Dežela je ustanovila tudi posvetovalno komisijo za financiranje slovenskih kulturnih ustanov, v kateri večino članov sestavljajo pripadniki slovenske manjšine, in Službo za deželne in manjšinske jezike.

Nedavni zakon za globalno zaščito slovenske manjšine v Italiji, ki ga je parlament sprejel leta 2001, le deloma izboljšuje položaj. Po eni strani priznava slovensko narodno skupnost v videmski pokrajini in tudi zasebno dvojezično šolo v Špetru Slovenov, po drugi strani znižuje finančna sredstva za dejavnost slovenskih organizacij, še brez rešitve pa ostaja vprašanje javnih napisov v manjšinskem jeziku, ker je uporaba marsikaterih členov odvisna od krajevnih uprav, in je torej povezana z njihovo politično usmeritvijo.

Leta 2002 se je v pokrajini Trst razvila obsežna in žolčna razprava na pravni ravni o legitimnosti dvojezičnih izkaznic v štirih manjših občinah pokrajinskega ozemlja.

2. Konkretna situacija

Čeprav omenjeni zakoni določajo teoretične možnosti za rabo manjšinskega jezika in bi morali jamčiti njegovo vsakdanjo rabo, bodisi na pasivni kot na aktivni ravni na kateremkoli področju skupnega življenja, je stvarnost povsem drugačna. Veliko ustanov in organizacij, ki bi morale gojiti in posredovati slovenski jezik, mora upoštevati državne zakone ali usmeritve, ki so pogosto v nasprotju z zakoni o zaščiti; včasih je tudi njihova dejavnost omejena zaradi pomanjkanja oziroma krčenja sredstev. Na primer usmeritev za združenje več šol je velika nevarnost predvsem v okviru manjšinskega šolstva; Slovensko stalno gledališče je že dolgo časa deležno manj, če ne celo nič sredstev; televizijska postaja v Trstu, ki je začela oddajati šele dvajset let po odobritvi zakona, dela samo 30 minut dnevno in ne dosega vedno celega območja tržaške in goriške pokrajine, katerima je namenjena; vprašanje rabe manjšinskega jezika v javni upravi še ni dočakalo dokončne rešitve; toponomastika z jezikovnega vidika še ni urejena.

Poleg tega je skupna delovna, gospodarska in kulturna dejavnost slovenske manjšine povezana s sistemom večine, in to seveda vpliva na jezikovno raven. Končno, pripadniki manjšine ne dobijo nujno službe v slovenskih ustanovah oziroma organizacijah, se pravi, da je delovni jezik za mnoge jezik večine. V službi se razvijajo tudi prijateljska razmerja, ki seveda potekajo v italijanščini. Tudi za tiste, ki delajo v slovenskih okoljih, je stik z italijanščino pogost in močan: banke, šole, sindikati, gospodarska in prosvetna društva so nujno povezani z državnim kontekstom in aktivna ter pasivna raba italijanščine je precej običajna. To močno vpliva na materinščino, kjer se pojavlja veliko interferenc.

Seveda je ta nevarnost prisotna pri vseh manjšinah: stiki z državnim kontekstom so neizogibni tudi za francosko govoreče v dolini Aosta in za nemško govoreče na

Južnem Tirolskem. Kljub temu je položaj slovenske manjšine razmeroma slabši, ker je na našem ozemlju raba materinščine precej skromna in omejena predvsem na formalne situacije.

3. Totalna dvojezičnost

Možna rešitev, z jezikoslovnega vidika, bi bila tako imenovana totalna dvojezičnost, a to je – po mojem mnenju – zelo oddaljena hipoteza: iz zgodovinskih in političnih razlogov je na Tržaškem skoraj neuresničljiva. Ni treba spomniti na mržnjo, ki je tu značilnost v medsebojnih odnosih, čeprav je to bolj razvidno pri določenih družbenih in političnih skupinah. Treba je namreč poudariti, da ta pojav ni splošen: če bi trdili, da so vsi Italijani šovinisti in vsi Slovenci nacionalisti, bi sprejeli čisto nekoristen stereotip (in stereotipov ter predsodkov imamo pri nas že preveč). Kljub temu je politična manipulacija dejansko zmeraj živa ter je v zadnjih letih žal močnejša tudi zaradi nekaterih odnosov javne uprave na Tržaškem. To seveda ne bo izboljšalo razmer in bo, nasprotno, pustilo negativne posledice, ki bodo verjetno trajale dalj od samih uprav. Skratka, italijanski prebivalci se ne bi nikoli strinjali in ne bi nikoli sprejeli totalne dvojezičnosti.

Poleg tega se mi zdi pomembno še drugo pedagoško in psihološko razmišljanje: siljenje ne vodi nujno k pozitivnemu cilju. Seveda, če bi vsi italijansko govoreči v Trstu znali slovenščino vsaj pasivno, bi bil ta jezik uradni jezik v vseh situacijah, a to ne bi nujno jamčilo harmoničnega in ravnotežnega sožitja in niti spoznavanja in razumevanja drugega ali zavestnega sprejemanja manjšine kot bogastvo tudi za večino.

Kljub temu iz tega ne sme nujno izhajati pesimistično predvidevanje napovedane smrti manjšinskega jezika, saj je jezik manjšine posebna naložba, posebno bogastvo, ki mora ne samo črpati iz pripadnikov same manjšine, temveč tudi iskati podporo v skupnosti in ustanovah države, kjer je ta jezik državni jezik. Prispevek matične domovine je bistven, kot je bistveno priznanje države, kjer manjšina živi. Res pa je tudi, da slovenska manjšina v Italiji Slovenije ne pojmuje nujno kot matično domovino, vsaj vsi pripadniki manjšine je ne priznavajo kot tako. Analize, ki so jih v zadnjih časih opravili psiholingvisti, kažejo nove zanimive interpretacije samoidentifikacije Slovencev v Trstu, ki se čutijo drugačni tako od Italijanov kot od sonarodnjakov čez mejo.

4. Stališče posameznika

Poleg vseh zakonov, ki jamčijo rabo manjšinskega jezika, je zelo pomembno tudi stališče posameznika, njegov odnos do jezika in njegov občutek pripadnosti skupini. V notranjosti manjšine se seveda oblikujejo skupne podobe in skupna prepričanja, s katerimi se vsi pripadniki čutijo povezani in čutijo potrebo po njihovem upoštevanju

in ohranjanju. Iz tega izhaja skupna potreba po lojalnosti: govorniki se sami prepričajo, da ima identifikacija s skupnostjo prednost pred čemerkoli drugim, da morajo njihove izbire biti koherentne s pričakovanji skupnosti, da sta njihova vloga in cilj v zaščiti skupnosti pred konkretnimi in morebitnimi napadi od zunaj v kakršnikoli situaciji.

Ta shema vodi do obrambnega stališča, ki se pogosto spreminja v zaprtost in getizacijo. Na osebni ravni to implicira, da so delovne, družbene in čustvene izbire povezane z bistveno izbiro, tj. jezikovno, ki je najpomembnejša za identifikacijo s skupnostjo.

Shema postane tem bolj stroga, čim več je ogroženosti, in to je razumljivo. Na tržaškem ozemlju je današnja situacija posebno težka. Ne smemo pa pozabiti, da naš čas sledi razmeroma stabilnemu obdobju, v katerem se je postopoma razvil proces normalizacije, sodelovanja in medsebojnega upoštevanja. Poleg tega so politične, družbene in kulturne spremembe, ki so se razvile v zadnjem desetletju na svetovni ravni, usmerile človeštvo h globalizaciji, ki jo moramo razumeti tudi kot pozitivni pojav, ker prinaša širše stike, lažje povezave in hitrejše dialoge tudi s stvarnostmi in kraji, ki so zelo daleč oziroma zelo različni od našega.

V ta proces so vpletene seveda tudi manjšine in to lahko povzroča veliko krizo v sistemu referenčnih modelov. Izbire posameznika ne izhajajo več na strog, konsekventen način samo iz skupnih podob in prepričanj. Na jezikovni ravni to pomeni bolj sproščeno rabo večinskega jezika, ki ga govorniki ne čutijo več nujno kot preteč, konkurenčen in vsiljiv, temveč zelo pogosto kot alternativen in komplementaren kod. V določenih kontekstih ali za določene funkcije ga govorniki uporabljajo ne samo, ker je lahko koristen ali nujen, temveč tudi, ker jim ugaja.

Raba večinskega jezika ne implicira samoumevno priznanja, da je materinščina šibkejša v primerjavi z njim, in ne zanika pripadnosti govornika njegovi izvorni skupnosti. Utegne biti znamenje novega oblikovanja pripadnosti, različnega ali novega občutka pripadnosti prek drugih sredstev. Biti dvojezičen pomeni doživljati dvojezikov, ne pomeni biti dvoje ljudi. Skupnega razumevanja in skupnega priznanja kulturnih, družbenih in razmernih modelov govorec nujno ne opušta z rabo večinskega jezika in njegove jezikovne izbire ne moremo soditi kot izraz večje ali manjše lojalnosti do skupine, kateri pripada.

5. Še druga razmišljanja

Seveda ne moremo iz tega sklepati, da zaščita manjšinskega jezika v javni rabi ni nujna. Brez dvoma jezik ohranja svojo digniteto samo, če lahko izraža vse funkcije, ki jih skupnost rabi, in predvsem če se lahko pojavlja na vseh ravneh skupnega življenja.

Prisotnost jezikovnih napisov, ki označujejo strukturo določenega ozemlja, je za

posameznike in za skupnost bistveni element, ki dovoljuje proste izbire, ne da bi posameznikom ali skupnosti nalagal breme občutka, da so edini nosilci lastnega bivanja. Vloga javnih ustanov je v tem primeru bistvena, saj lahko le te ustrezno rešijo vprašanja pravice do rabe jezika. Kljub temu je treba preoblikovati parametre, ki to pravico določajo in urejujejo, ker bi bila totalna dvojezičnost – kot smo že rekli – v glavnem nekoristna in neučinkovita. Uveljavljanje javne podobe neke skupnosti na nekem ozemlju je osnovno vprašanje. Javna raba pisnega jezika potrjuje navzočnost skupnosti in je za njene pripadnike potrdilo lastnega bivanja in za pripadnika večine znamenje, da obstaja v istih prostorih še druga skupnost; poleg tega dovoljuje in jamči rabo manjšinskega jezika, ki bi bila drugače samo naključna in neobičajna. Raba slovenščine v javnih ustanovah je tudi bistvena, ker prizna jeziku določen status, ki ni več samo zaseben, osebni in neformalen, temveč tudi formalen, uraden in javen.

Pot k zaščiti manjšine gre nujno prek vzgoje večine, ki mora imeti možnost, da pozna drugo skupnost in njeno izražanje, da ga ovrednoti in da ga čuti kot bogastvo, iz katerega lahko črpa. Takšna "vzgoja" bi morala biti rezultat sinergije javnih ustanov večine in manjšinskih ustanov, a bi morala upoštevati posameznikove izbire. Poznavanje, ovrednotenje in eventualno usvajanje kulture manjšine za večino ne sme biti obvezno. Samo vzgoja v smeri medsebojnega upoštevanja lahko vodi k zavestnemu sprejemu pravic neke manjšine kot človekovih pravic, in ne kot privilegijev, ki lahko škodujejo pravicam drugih.

Brez dvoma je pozitiven odnos javnih ustanov večine bistven za uresničitev takšnega cilja. Poleg tega bi državni zakon moral predvidevati in vključiti načine in sredstva za podporo, razširjanje in uveljavitev manjšinske kulture. V tem smislu je zadnji zakon za zaščito slovenske manjšine v Italiji pomanjkljiv, čeprav se na podlagi deželnih zakonov zdaj začenjajo posamezne pobude, kot sta na primer tečaja slovenščine in furlanščine, ki ju organizira deželni sedež italijanske radijske postaje v Trstu.

DIRITTO ALLA LINGUA

Condizioni teoriche, condizioni reali e altre implicazioni, viste da fuori

Patrizia VASCOTTO

IT-34012 Trst – Trieste, Trebče – Trebiciano 188

e-mail: otto.pat@tiscalinet.it

RIASSUNTO

L'obiettivo di questo contributo è di verificare la situazione linguistica della minoranza slovena a Trieste, alla luce delle normative che dalla fine della seconda guerra mondiale a oggi garantiscono l'uso della lingua materna sul territorio.

Nonostante numerose norme stabiliscano la possibilità di utilizzare la lingua materna in contesti diversi, privati e pubblici, culturali, lavorativi, economici, la realtà dimostra che molti di questi ambiti offrono limitate possibilità e soprattutto non consentono né lo sviluppo della lingua di minoranza in misura piena né la concreta libertà di uso in qualsiasi contesto. L'ambiente di maggioranza circostante è infatti non soltanto concorrenziale ma in molti casi del tutto complementare e insostituibile.

La soluzione potrebbe essere individuata nell'applicazione del cosiddetto "bilinguismo totale", ipotesi molto remota che, per ragioni storiche e politiche, appare quanto mai poco realizzabile sul territorio di Trieste e che sul piano antropologico e didattico può essere altamente opinabile, relativamente al concetto di obbligatorietà e di coercizione.

Il pessimistico disegno che ne deriva, e cioè la prospettiva di morte annunciata o estinzione più o meno prossima della lingua di minoranza, non è però l'unica possibile interpretazione dello status attuale e dei suoi futuri sviluppi.

Si tratta di analizzare la posizione del singolo appartenente alla comunità di minoranza, le sue scelte individuali e il suo senso di appartenenza, identificazione e adesione al gruppo. Si tratta di interpretare in modo nuovo le dinamiche interne del gruppo e le implicazioni che le scelte individuali sottendono nel rapporto tra individuo e gruppo. Si tratta ancora di imboccare una strada diversa nella valutazione della didattica e del contatto linguistico.

La formazione del parlante bilingue implica una condivisione di universi culturali, sociali e umani che non può essere messa di fronte alla necessità di una scelta marcata in termini di maggiore o minore lealtà verso il gruppo di appartenenza.

Sul piano strettamente linguistico, la tendenza alla lingua di maggioranza in determinati contesti non rappresenta necessariamente l'abbandono della lingua materna o il riconoscimento più o meno consapevole di un confronto insostenibile destinato a evolversi ai danni della lingua di minoranza.

La presenza tuttavia di precisi segnali linguistici indicanti la struttura del ter-

ritorio rappresenta per il singolo e la collettività un punto di riferimento indispensabile per poter operare delle scelte libere senza sentire il peso del ruolo di unici sostenitori e interpreti della propria esistenza.

Il ruolo delle istituzioni in questo campo è fondamentale per risolvere il nodo del diritto alla lingua. Il codice linguistico in quanto massima espressione dell'universo di una collettività deve essere tutelato in tutte le sue forme. Tuttavia, considerando la situazione oggettiva del territorio – sottoposto a condizionamenti, pressioni e manipolazioni di tipo politico, peraltro eredi di processi storici difficilmente cancellabili o neutralizzabili nell'arco di una o due generazioni – appare inevitabile la necessità di riformulare i parametri di applicazione del diritto alla lingua, puntando non soltanto alla salvaguardia degli strumenti già in possesso, ma anche – e con forza – alla realizzazioni dell'immagine pubblica della presenza.

In questo senso il ruolo dell'intera maggioranza è determinante. La strada per la tutela di una minoranza passa necessariamente attraverso l'educazione della maggioranza. Da questo punto di vista l'ultima normativa sulle minoranze è decisamente carente.

Parole chiave: sloveni, Italia, lingua slovena, lingua madre, minoranze nazionali, bilinguismo, diritti minoritari

